De Afscheiding van 1834 in Zeeland. Deel 2 Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint Philipsland

Jan Wesseling

bron

Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland. Deel 2 Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint Philipsland*. Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld 1989

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc10_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

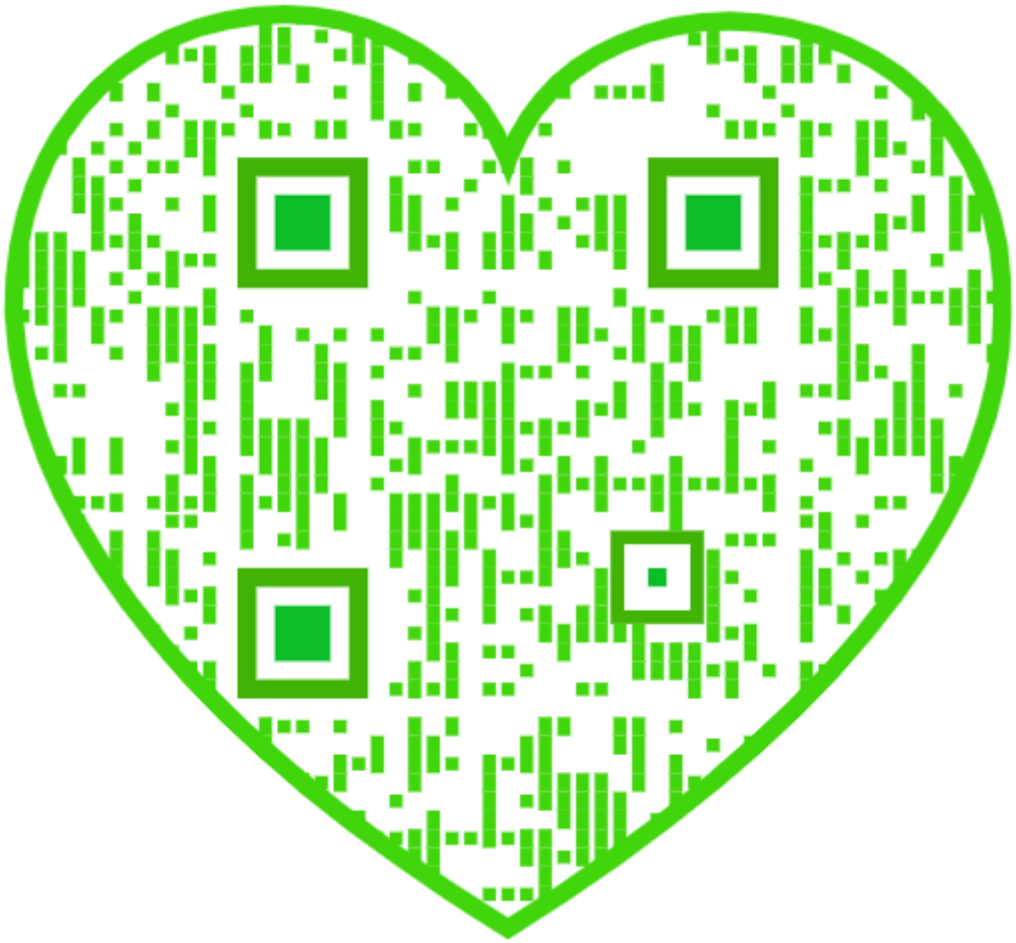

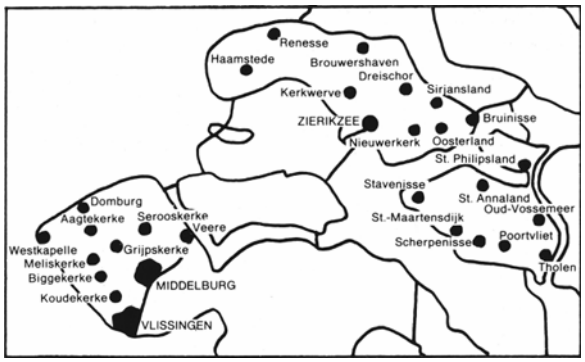
Renesse
Haamstede
Brouwershaven
Dreischor
Kerkwerve
Sirjansland
ZIERIKZEE
Bruinisse
Nieuwerkerk
Oosterland
St. Philipsland
Stavenisse
St. Annaland
Oud-Vossemeer
St.-Maartensdijk
Scherpenisse
Poortvliet
Tholen
Domburg
Aagtekerke
Serooskerke
Veere
Westkapelle
Grijpskerke
Meliskerke
Biggekerke
MIDDELBURG
Koudekerke
VLISSINGEN

Ten geleide

Leven en werk van Jan Wesseling

De auteur van dit boek, doctor Jan Wesseling, heeft de verschijning niet mogen beleven. De familie verzocht mij een enkel woord over zijn leven en werk te schrijven. Aan welk verzoek door mij *zeer gaarne* wordt voldaan, ook om daarmee mijn overleden vriend, wiens leven ik ruim dertig jaar mocht volgen, te eren. Hij was niet alleen mijn vriend, maar ook mijn collega, eerst als leraar, daarna als publicist over de kerkhistorie van de negentiende eeuw, nader van de Afscheiding van 1834. Hoewel de lezer in de elf boeken die door Wesseling en in de acht delen door mijzelf geschreven over de Afscheiding, verschillen in vorm zal ontdekken, is toch dit het overeenkomstige: dat wij beiden de Afscheiding mochten zien als een reformatie van de kerk. Deze overtuiging verbond ons diep en gaf ons nagenoeg wekelijks stof tot gesprek.

Als leraar heeft Wesseling aan een brede schare kennis van en liefde voor de Nederlandse taal bijgebracht; mild was zijn oordeel over zijn leerlingen en hun prestaties.

Na het schrijven van *De geschiedenis van Axel* ontving hij, in 1966, *de erepenning der gemeente Axel in goud*.

Wesseling was een bescheiden mens, tevreden met de mogelijkheid stil en onopgemerkt te kunnen werken.

Zijn plotselinge overlijden - hij is midden in zijn arbeid weggenomen - heeft grote indruk gemaakt. De vraag kan gesteld: waardoor die grote indruk? Mijns inziens moet deze worden verklaard uit zijn gelijkmoedigheid, beter gezegd zijn standvastige blijdschap in zijn God, aan Wie hij van dag tot dag zijn werk opdroeg, en in Wiens hand hij ook zijn zorgen legde. Zijn diepe eerbied voor Gods Woord, zijn sterk geloof in onze Heere Jezus Christus de enige Verlosser en zijn trouw aan de belijdenis der Reformatie, deden hem handelen en schrijven zoals hij heeft gedaan.

We geven hieronder een korte schets van zijn leven en een overzicht van zijn publikaties.

Jan Wesseling werd 10 maart 1912 te Gouda geboren als zoon van Pieter Wesseling en Berber Snijder; hij overleed 23 mei 1989 te Groningen. Met zijn ouders verhuisde hij van Gouda naar Wildervank en vandaar naar Rotterdam. In Gouda en Wildervank was vader Wesseling onderwijzer, in Rotterdam leraar aan de Bijzondere Kweekschool, destijds gevestigd aan

het Haringvliet. In 1926 behaalde Wesseling het diploma MULO. In 1930 dat aan de kweekschool waaraan zijn vader was verbonden; negen weken later slaagde hij voor het examen l.o. Duits. Van 1 juli 1930 tot 31 augustus 1932 stond hij als onderwijzer voor een klas van de Groen van Prinstererschool te Rotterdam. In augustus 1931 behaalde hij de acte l.o. Engels. Wesseling verliet in 1932 het lager onderwijs, teneinde zich geheel te kunnen wijden aan de voorbereiding op het staatsexamen dat hem de toelating tot een alpha-faculteit aan de universiteit zou verschaffen. Hij slaagde voor genoemd examen in augustus 1934 en werd korte tijd daarna ingeschreven in de faculteit der letteren en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Op 6 juli 1939 legde hij met goed gevolg het doctoraal-examen af - met als hoofdvak Nederlandse taal- en letterkunde, bijvakken waren kunstgeschiedenis en nieuwe geschiedenis. Van september 1939 tot juli 1940 was hij als leraar verbonden aan het Christelijk Lyceum te Arnhem en van september 1940 tot augustus 1958 aan het 'Petrus Hondius Lyceum' te Terneuzen. Op 11 december 1940 trad hij te Rotterdam in het huwelijk met Annie van der Kooij, geboren in 1913 te Rotterdam. Uit dit huwelijk werden te Terneuzen vijf kinderen geboren.

Toen ook in Terneuzen binnen de Gereformeerde Kerk de strijd ontbrandde - in 1945 - kozen hij en zijn vrouw uit volle overtuiging voor de 'Vrijmaking'. Wesseling diende zijn gemeente te Terneuzen, en ook daarna die te Groningen jarenlang als ouderling.

Aangezien kort na de oorlog de verbindingen van Zeeuws-Vlaanderen en de Nederlandse universiteiten uiterst moeilijk waren, zette Wesseling zijn studie voort aan de Staatsuniversiteit te Gent en promoveerde daar in 1949 op een proefschrift *Bilderdijk en Engeland*.

Toen in februari 1958 de roep tot hem kwam: kom naar de Gereformeerde Hogere Burgerschool te Groningen - zij was in 1957 opgericht - aarzelde hij, hierin door zijn echtgenote gesteund, niet lang en verbond zich per 1 september 1958 aan deze nog ongesubsidieerde instelling. Tot aan zijn pensionering, in 1977, bleef hij genoemde school - later Gereformeerd Lyceum - dienen als leraar Nederlands en geschiedenis.

De door hem geschreven boeken en (voornaamste) artikelen zijn de volgende.

Bilderdijk en Engeland, academisch proefschrift, Gent 1949
Kerkelijk leven in Hoek (Zld.) 1590-1840, Terneuzen 1952
De geschiedenis van Terneuzen, Terneuzen 1958 (tweede druk 1962)
Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen, Groningen 1961
De geschiedenis van Axel, Groningen 1966
De Afscheiding van 1834 in Groningerland,

- deel I (De classis Middelstum), Groningen 1972
- deel II (De classis Appingedam en Pekela van de Afgescheiden kerken), Groningen 1974
- deel III (De classis Groningen van de Afgescheiden kerken), Groningen 1978

De Afscheiding van 1834 in Friesland,

- deel I (De classis Wanswerd (Dokkum) van de Afgescheiden kerken), Groningen 1980
- deel II (De classes Drogeham (Drachten) en Leeuwarden van de Afgescheiden kerken), Groningen 1981
- deel III (De classes Sexbierum (Franeker), Sneek en Tjalleberd (Heerenveen) van de Afgescheiden kerken), Groningen 1983

'De oefenaars Jelle Corvinus en Jan de Jong in Leeuwarden', in M.J. Arntzen e.a., *Bezield verband*, Kampen 1984
'De oefenaar in de kerken van de Afscheiding in de eerste jaren na 1834', in D. Deddens, J. Kamphuis e.a., *Afscheiding - Wederkeer*, Haarlem 1984
De Afscheiding van 1834 in Overijssel,

- deel I (De classis Zwolle), Groningen 1984
- deel II (De classes Holten/Ommen), Barneveld 1986

'Ds. J.J.A. Ploos van Amstel, voorman van de Doleantie in Friesland', in D. Deddens, J. Kamphuis e.a., *Doleantie - Wederkeer*, Haarlem 1986
De Afscheiding van 1834 in Zeeland,

- deel I (De Bevelanden en Zeeuws-Vlaanderen), Barneveld 1988
- deel II (Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en St. Philipsland), Barneveld 1989

Haren (Gr.), augustus 1989
C. Smits

Dr. J. Wesseling, 10 maart 1912-23 mei 1989

Woord vooraf

Wij zijn blij en dankbaar, dat we nu ook het tweede deel van onze kerkhistorische studie over de Afscheiding van 1834 in Zeeland hebben kunnen voltooien.

Evenals in het eerste deel het geval is, hebben we ons als tijdgrens gesteld 1869, het jaar van de vereniging tussen de Chr. Afgescheidenen en de Kruisgemeenten.

Uiteraard gaat nu in de rij van lokale gemeenten Walcheren voorop, het eiland waar de legendarische *ds. Huibert Jacobus Budding* van Biggekerke de initiatiefnemer van de Afscheiding was (al hadden al in 1835 individuele personen in Zeeland zich aan de Hervormde kerk onttrokken).

Door ds. Buddings groot gezag en merkwaardige gaven van aanpak en welsprekendheid was hij de eerste paar jaar ontegenzeggelijk de leidinggevende figuur in de ontstane Afgescheiden gemeenten in Zeeland. Hij was daar trouwens in het begin ook de enige dominee.

In het eerste deel is hij al in sommige hoofdstukken uitvoerig ter sprake gekomen (zie Goes). En ook in dit tweede deel wordt breed en gedetailleerd - o.a. aan de hand van ongepubliceerde persoonlijke brieven - op zijn activiteiten, die een onverwachte afloop hadden, ingegaan.

Daarom opent dit deel met de beschrijving van het ontstaan van de Afscheiding in de Hervormde gemeente van Biggekerke op Walcheren, waar hij zich op Goede Vrijdag 1836 (1 april) aan de Hervormde kerkorganisatie onttrok.

Na Biggekerke komen op Walcheren aan de beurt de Afgescheiden gemeenten van Middelburg (waar ds. Budding nog enige jaren heeft gewoond), Veere, St. Jan ten Heere (Aagtekerke), Vlissingen en Serooskerke. In sommige van deze genoemde plaatsen zijn we even over de grens van 1869 heengewipt, omdat daar omstreeks dit jaar Chr. Gereformeerde kerken zijn ontstaan (zoals de naam na de vereniging van 1869 was geworden). Op Schouwen komen aan bod: Haamstede en Zierikzee. Op Duiveland: Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse. Op Tholen: Oud-Vossemeer, Tholen en Poortvliet, Scherpenisse en St. Maartensdijk. En op Sint Philipsland de plaats met dezelfde naam.

Telkens is ook aandacht geschonken aan vroeger of later ontstane Kruisgemeenten (tot 1869). Af en toe komen enkele Ledeboeriaanse gemeenten - de gemeenten van ds. Pieter van Dijke en ds. Daniël Bakker - ter sprake, maar slechts zijdelings, want we hebben ons beperkt tot de historie van de Chr. Afgescheidenen en de Kruisgemeenten.

Het is hier de plaats een speciaal woord van dank te richten tot een aantal personen. In de eerste plaats noemen we *G. Lievaart* te Aduard (Gr.), die ons zeer bij de studie van primaire ongedrukte bronnen heeft geholpen en ook weer het register samenstelde.

In de tweede plaats de archiefconsulente van de Gereformeerde Kerken op Walcheren, *mevr. C. Zuidweg-van Dorst* te Vlissingen, die ons op deskundige wijze aan een aantal belangrijke gegevens heeft geholpen.

Verder zijn er de gemeente-archivarissen van Middelburg, Veere en Tholen, resp. *drs. P.W. Sijnke, A. Prinsen* en *J.P.B. Zuurdeeg*, die ieder voor zijn territorium ons belangrijke informatie hebben verstrekt. In dit rijtje passen zeker ook de streekarchivaris van Schouwen-Duiveland en Sint Philipsland, namelijk *H. Uil* en zijn adjunct-streekarchivaris *G.C. Groenleer*, beiden te Zierikzee.

Wat de Afscheiding op Duiveland en in Zierikzee betreft, van belang was voor ons de onuitgegeven doctoraal-scriptie van *drs. A.J. Rotte* te Aalten; een aantal gegevens daaruit heeft hij in enige tijdschrift-artikelen gepubliceerd.

Heel profijtelijk voor onze studie was ook, dat *J. Mastenbroek* te Gouda, bibliothecaris van de Gereformeerde Gemeenten te Rotterdam, onmiddellijk klaar stond om ons het inzien van zeldzame geschriftjes en boeken mogelijk te maken. Zoals ook *A. Wiggers* van het Documentatiecentrum Zeeuws Deltagebied te Middelburg en *drs. J. van Gelderen* te Kampen dit deden.

En waar zou de schrijver blijven, als hij niet uit het voor zijn doel uiterst belangrijke Rijksarchief te Middelburg had kunnen putten? En uit de archieven van de diverse burgerlijke gemeenten?

Tenslotte noemen we nog twee namen: *C.J. de Kruijter*, archivaris van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden en *A.J. Barth* van het gemeente-archief te Goes. Beiden waren figuren op de achtergrond, maar die ieder op zijn eigen wijs er veel toe hebben bijgedragen het slagen van deze studie mogelijk te maken. Laatstgenoemde vooral door zijn nimmer aflatend enthousiasme voor de regionale geschiedschrijving.

In de aantekeningen onder de diverse hoofdstukken zal de lezer nog meer namen vinden van personen, aan wie wij belangrijke informatie hebben te danken.

Groningen, april 1989
De schrijver

Walcheren

I *Biggekerke-Meliskerke*

Van de wel tien plaatsjes op Walcheren, waarvan de naam eindigt op *-kerke* heeft het dorpje *Biggekerke* in de vaderlandse kerkhistorie van de 19e eeuw een zekere bekendheid gekregen. Dit was het gevolg van het optreden van de jonge *ds. Huibert Jacobus Budding*, die beschouwd kan worden als de initiatiefnemer van de Afscheiding in Zeeland in 1836. Over zijn activiteiten in Biggekerke zal het in dit hoofdstuk voornamelijk gaan.

Biggekerke, op het eerste gezicht een merkwaardig aandoende naam (maar er zit toch een persoonsnaam in verborgen) ligt 8 km. ten westen van Middelburg, dichtbij de smalle duinenrij en de zee.

Het overgrote deel van de inwoners van dit agrarisch dorpje was rond 1830 Hervormd en bezocht de diensten in de oude kerk met haar korte stoere toren. Veel wisseling van predikanten hadden de ouderen onder hen niet gekend, want toen de 24-jarige Budding op *14 december 1834* als beginnend predikant in Biggekerke was bevestigd, waren hem in bijna 80 jaar nog maar 3 dominees voorafgegaan. Eerst vader en zoon *Clinge* en vervolgens *Johannes van Ree*, welke laatste nauwelijks was verschenen of hij was ook al weer verdwenen. Uiteraard had dit zijn reden, waarover straks. Over elk van hen een enkel woord.

In mei 1755 was de 26-jarige *Samuel Everhardus Clinge* Hervormd predikant in Biggekerke geworden. Niet minder dan 51 jaar zou hij daar blijven: tot september 1806. Toen overleed hij aan verval van krachten, ruim 77 jaar oud, nalatende een ‘bitter bedroefde weduwe’ en een enige zoon, die in *Leiden* nog niet afgestudeerd was.

In zijn kort ‘in memoriam’ lezen we verder nog, dat hij langer dan een halve eeuw in Biggekerke ‘het zalig Evangelie der verzoening’ had verkondigd. Hoewel hij tijdens zijn dienstperiode meer dan één beroep had gekregen, was hij toch steeds zijn eerste gemeente trouw gebleven.

Bij de vermelding van zijn levensloop kon niet in bijzonderheden worden getreden, want de overledene had altijd een uitgesproken hekel aan ‘lange Boekzaalberigten’ gehad. Er zou anders stof te over zijn geweest! Tot zover het bericht.[1.]

Vier jaar na zijn overlijden volgde zijn 23-jarige zoon *Jan Thomas Werndly Clinge* zijn vader op als Hervormd predikant in Biggekerke (11 november 1810). Zijn diensttijd in het Walcherse dorp zou 21 jaar duren: in november 1831 overleed hij plotseling, ruim 44 jaar oud 'nalatende eene bij hem inwonende hoog bejaarde moeder van 77 jaren'.

Hij was ongehuwd gebleven.

In totaal was de Hervormde gemeente van Bekerke - zoals de naam in de volksmond luidt - dus 72 jaar door vader en zoon Clinge gediend.[2.]

De vacature zou dit keer niet lang duren, want op *15 juli 1832* kon de opvolger van de overleden ds. Clinge jr. reeds in Biggekerke worden bevestigd door *ds. S. Luijmes* van Westkapelle. Het was de 43-jarige *Johannes van Rhee*, gekomen van Cadzand in westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Biggekerke was zijn 5e gemeente. 'Een groot aantal hoorders' woonde zijn intree bij 'en alles liep naar genoegen af'.[3.]

Maar 'naar genoegen' bleef het niet, integendeel. Hoewel hij nog geen 2 jaar in Bekerke zou staan, kwamen er voor hem en de gemeente toch tumultueuze maanden, waarin de hartstochten oplaaiden. De oorzaak hiervan was zijn felle oppositie tegen de 'zoogenaamde Evangelische gezangen'. In zijn en veler ogen waren ze lang niet allemaal zo evangelisch.

Op de kansel was ds. Van Rhee een 'redenaar', zoals het volk het wel pleegt en placht te zeggen. Uit de omliggende dorpen, zelfs uit Middelburg, gingen velen op zondag die gevierde redenaar beluisteren. Niet in de eerste plaats omdat hij met zijn zware stem over veel preektalent beschikte, maar vooral ook, omdat hij onder woorden bracht, wat toen in veler hart leefde: het verzet tegen het zingen van Evangelische gezangen in de eredienst. De Bekerker dominee deelde die weerzin, wekte ze zelfs op en gaf leiding aan de oppositie. Nagenoeg nooit gaf hij deze gezangen vanaf de preekstoel op om te zingen. En toch moest dit volgens het classicaal bestuur van Middelburg wel gebeuren.

In mei 1833 - ds. Van Rhee stond dus nog geen jaar in Biggekerke - kwam de eerste botsing. Het classicaal bestuur had in Biggekerke 'insubordinatie' (verzet tegen het wettig kerkelijk gezag) geconstateerd en riep de kerkeraad van ds. Van Rhee ter verantwoording. Het ging toch niet aan, dat de kerkeraad maar toeliet, dat zijn dominee weigerde uit de Evangelische gezangen te laten zingen. Er kwam een hele correspondentie op gang, die geen oplossing bracht. Van Rhee bleef op zijn stuk staan.

Het classicaal bestuur verklaarde hem nu schuldig aan verstoring van de goede orde in de kerk door overtreding van de kerkelijke reglementen en verordeningen, en stelde hem - als hij hardnekkig de verkeerde koers bleef volgen - schorsing of afzetting als predikant in het vooruitzicht.

Het mocht niet baten. De hele kerkeraad van Biggekerke, onder leiding van ds. Van Rhee, bleef weigeren gezangen te zingen. Een bijkomstige bijzonderheid was dat ds. Van Rhee de gemeenteleden die aan het Avondmaal wilden deelnemen niet liet opstaan om te antwoorden op de vier vragen die - althans volgens een synodale bepaling van 1817 - behoorden te worden gesteld na de voorbereidingspreek voor het H. Avondmaal. Ds. Van Rhee liet de vragen achterwege[4.].

In de classisvergadering van 20 februari 1834 kwamen de moeilijkheden in Biggekerke weer aan de orde. Maar er was plotseling een mogelijkheid ontstaan om aan de diep ingrijpende en pijnlijke beslissing van afzetting te ontsnappen: op zondag 5 januari 1834 had ds. Van Rhee namelijk vanaf de preekstoel meegedeeld, dat hij een ontvangen beroep van de gemeente te *Veen* (N.Br., classis Heusden) zou aannemen, in afwachting van de vereiste goedkeuring.[5.]

De classisvergadering van 26 maart '34 oordeelde nu, dat het wijs zou zijn de zaak-Van Rhee voorlopig 'niet voort te zetten'. En toen later ds. Van Rhee beloofde zich aan de kerkelijke reglementen te zullen houden stond niets zijn vertrek naar Veen meer in de weg.[6.]

Op 22 juni '34 kon hij zijn afscheid van Biggekerke preken, wat hij deed met Jer. 17:16[7.]. Vooraf was hij van de classis Middelburg en van de gemeente Biggekerke ontslagen 'door de classisafgevaardigde ds. H.M. Bouvin van Koudekerke in aanwezigheid van de consulent ds. B. Fijnebuik te Zoutelande.[8.]

Wie moest echter de opvolger worden van ds. Van Rhee, wiens kort verblijf in Bekerke zo tumultueus was verlopen? Als het even kon, vond de kerkeraad, iemand die in dezelfde geest preekte, dus een 'rechtzinnige'.

Maar wie?

Op de laatste zondag van augustus 1834 had de 24-jarige Budding in Biggekerke gepreekt over Joh. 5: 24: 'Voorwaar, voorwaar, zeg ik u, die mijn woord hoort en gelooft, Hem, Die mij gezonden heeft, die heeft het eeuwige leven en komt niet in de verdoemenis, maar is uit de dood overgegaan in het leven'. Hij was de gemeente zo goed bevallen, dat nog dezelfde dag een commissie met de consulent ds. Fijnebuik te Zoutelande contact opnam om aan de regering van *Vlissingen* 'als medestemmend ambachtsheer' te verzoeken een deputatie uit haar midden af te vaardigen om zo spoedig mogelijk tot een beroep te kunnen overgaan. Terloops merken we hier op dat de consulent ds. Fijnebuik zeer rechtzinnig was en later zelfs nog een poosje Afgescheiden predikant is geweest (in Schiedam en Zwolle).

En inderdaad, op maandag 8 september, 's middags om 12.00 uur, was er een buitengewone kerkeraadsvergadering onder voorzitterschap van ds. Fijnebuik. Alle kerkeraadsleden waren aanwezig, ook twee afgevaardigden uit Vlissingen, namelijk burgemeester J.J. Becker en de secretaris, A. van der Swalme.

Men besloot de gewone beroepingsprocedure te volgen, d.w.z. via een groslijst (waarop een groot aantal namen prijkte) werd eerst een 6-tal en daaruit weer een 3-tal geformeerd. Dit laatste tal bestond uit *H.J. Budding*, kandidaat bij het provinciaal kerkbestuur van Utrecht, *ds. B. Fijnebuik* te Zoutelande en *ds. J.F.W. Köningsfeldt* te Meliskerke c.a.

Het eindresultaat was, dat *Huibert Jacobus Budding* werd beroepen met alle stemmen van kerkeraadsleden en ambachtsheer[9.].

Lang hoefde hij zich niet te beraden. Precies een week later nam hij het beroep naar Biggekerke al aan.

We schreven al, dat hij daar op de laatste zondag van augustus 1834 als proponent had gepreekt. Bij die gelegenheid had hij niet alleen kennis ge-

maakt met de kerkeraadsleden in Biggekerke, maar was ook in contact gekomen met Middelburgse 'vrienden', o.a. met de kruidenier *Marinus Noels* en zijn vrouw, die een winkel dreven in de Lange Delft (hoek Reigerstraat). Budding was zelfs bij hen op bezoek geweest. Het echtpaar zou in het voorjaar van 1836 tot de eerste Afgescheidenen in de Zeeuwse hoofdstad gaan behoren (zie hoofdstuk Middelburg).

De dag nadat Budding het beroep had aangenomen, schreef hij vanuit *Rhenen* - de plaats waar zijn vader woonde - een brief aan Noels, gedateerd 16 september 1834.

Hierin bedankte hij het echtpaar Noels voor 'het gulle en vriendelijke onthaal, dat ik te uwent heb mogen genieten. Hoezeer ik daardoor ben verrast geworden kan ik niet beter uitdrukken dan door te zeggen dat ik mij bij u te huis gevoelde'.

Mocht het Gods wil zijn 'dat ik te Bêkerke als Leeraar geplaatst werd, dan biede ik nogmaals van harte mijne vriendschap aan; mijn hart en huis zullen dan ook voor ul. inzonderheid als de eerste vrienden die ik in Middelburg heb leren kennen, geopend staan'.

'Daar ik uit uwen brief bemerke, dat uwe verwachtingen reeds vrij hoog gespannen staan, durve ik verder niets te beloven.'[10.]

In de laatste woorden schemert al een gunstige beslissing door, maar natuurlijk moest de kerkeraad van Biggekerke het als eerste officieel weten. In die dagen ontving Noels ook een schrijven van de Amsterdamse boekverkoper-uitgever *J.H. den Ouden*, die veel in Reveilkringen verkeerde en o.a. een heruitgave verzorgde van werken van enige 'oude' stichtelijke schrijvers. Voor zaken moest hij wel eens in Middelburg zijn, waar hij ook contacten had met de Middelburgse 'kring' van Noels, Willem Brombacher e.a.

Hij kende Budding. Op 17 september 1834 had hij een brief 'van mijn vriend Budding' ontvangen met de mededeling, dat deze het beroep naar de gemeente van Biggekerke had aangenomen. Onmiddellijk had hij Budding gefeliciteerd en stuurde naar Noels ook 'eenige letteren in antwoord'. Uit zijn woorden zouden we kunnen afleiden, dat hij (Den Ouden) de man is geweest, die zijn vriend Budding als opvolger van ds. Van Rhee in Biggekerke had aanbevolen.[11.]

Verhuizing

Budding moest dus nu naar Biggekerke verhuizen. Dat dit heel wat beslommeringen met zich meebrengt, spreekt vanzelf. De pastorie had hij nog 'maar terloops' gezien. Daarom wilde hij graag inlichtingen over de vertrekken in zijn toekomstige pastorie; over het aantal schuiframen en vensterramen, over de kamer 'welke voor de beste gehouden wordt', over de plaatsen waar 'huisraad' en 'tafelgereedschap' konden worden opgeborgen. En hoeveel bedsteden waren er in de pastorie?

Een belangrijk punt voor de vrijgezel Budding was ook: hoe kreeg hij iemand 'geschikt van humeur, eerlijk en zindelijk' om 'als dienstmeid of huishoudster' dienst te doen? Want hij wist nog niemand, die met hem meeging om de huishouding te doen. Zijn zuster had trouwplannen en zijn

‘lieve Tante’ was al te oud om nog mee te gaan. Wel waren er een paar meisjes, die als dienstmaagd met hem mee wilden naar Zeeland, maar die vond hij te jong. Voorlopig wilde hij het met een dienstmeisje doen, maar dan wel met iemand, die 40 jaar of wat ouder was.

Verder informeerde hij of er in Middelburg ook gelegenheid was ‘om groove meubelen, tafels, een ledikant, spiegels enz. te kopen’.[12.] Met het dienstmeisje kwam het al gauw in orde. In een volgende brief[13.] bedankte Budding Noels en zijn vrienden voor de door hen met zoveel moeite opgezochte dienstmaagd. Allen raadden hem aan haar te huren. Zijn tante vond het een groot pluspunt, dat dit meisje zo lang in één huishouden had gediend. Wel was ze volgens Budding nog wat aan de jonge kant - hij had liever een ‘wat bejaarder dienstmaagd’ gehad - maar met de woorden ‘het schijnt in 's Heeren weg te zijn, dat ik deze zal hebben’ accepteerde hij de keus.

Wat de verhuizing zelf betreft, met het oog op de naderende winter durfde hij met het versturen van zijn vrachtgoed (‘pakkage’) niet langer te wachten. Zijn verhuisspullen zouden vrijdag 31 oktober 1834 bij de ‘beurtman’ op Rotterdam worden ingeladen en daar vervolgens overgeladen op de Middelburgse beurtschipper.[14.]

Brandstof voor de komende winter wilde hij graag via Pieter Wijnand (de zwager van Noels in Biggekerke) bestellen: een vracht of drie turf, een paar vrachten zwaar hout en één vracht lichter soort. Van een kachel moest hij niet zoveel hebben; hij had liever een open haard en daarom had hij geen ‘steenkolen’ nodig. In geval van nood kon hij altijd nog een partijtje uit Middelburg laten komen.

En o ja, dat was hij bijna vergeten: men moest voor hem nog een paar zakken ‘Tholense’ aardappels kopen. Dat waren blijkbaar beste. Tegelijk met Budding, of anders kort daarop, is naar Biggekerke meegekomen juffrouw Van Nas, de tante van Buddings zwager (dus geen familie), iemand van middelbare leeftijd. Ze is Budding altijd trouw gebleven[15.].

Het was inmiddels zondag *15 december 1834* geworden, toen Budding door de consulent ds. B. Fijnebuik als predikant in Biggekerke werd bevestigd. Aan de handoplegging namen deel een aantal collega's uit de genabuurde gemeenten: *ds. H. Bouvin* te Koudekerke, *P. Steenmeijer* te Ritthem, *G. Waller* te Middelburg en *H.J. Calkoen* te St. Laurens en Brigdamme.

Met een preek over Openbaringen 1:8 aanvaardde Budding zijn ambt (‘Ik ben de Alpha en de Omega, het begin en het einde, zegt de Heere, die is en die was en die komen zal, de Almagtige’).[16.] De jonge Budding stond nog maar nauwelijks een maand in Bekerke, toen hij, op 19 januari 1835, zijn *25e* verjaardag vierde. Dit feest was voor zijn prille Middelburgse vrienden Marinus Noels en diens vrouw Janna Wijnand aanleiding hem naar de gewoonte van die dagen een ‘*hartelijke zegenwensch*’ op rijm te overhandigen, in totaal 76 regels lang.[17.]

We citeren uit dat gedicht (nu ja) enkele regels:

> Ja vijf en twintig Jaar is 't heden
> Dat God U op deez aarde bragt

En weinig dagen is't geleden
Dat God U riep op Sions wagt.
Wat samenloop van wond're dingen,
Wat diep geheim hier ook in ligt
't Kortzichtig oog zal 't nooit doordringen
Dan op Gods tijd. En bij Gods ligt.

Het slot was getekend: U Ew's alle Heil toewenschende vriend en vriendin *M. Noels* en *J. Wijnand*.

Weinig konden zijn hem feliciterende vrienden toen nog voorzien, dat ds. Budding ruim 15 maanden later zijn ambt in Biggekerke al weer zou neerleggen. Hieraan moeten we echter toevoegen, dat Budding en Noels, tot aan de dood van laatstgenoemde, vrienden zijn gebleven.

Wanneer we de Hervormde kerkeraadsnotulen uit het begin van Buddings dienstperiode in Biggekerke doorlezen, dan valt aanvankelijk weinig opvallends te noteren. Het kerkelijk leven ging zijn normale gang en van spanningen was nog geen sprake. Er moesten enkele censuurgevallen worden behandeld, het Avondmaal werd op geregelde tijden gevierd en op 8 februari 1835 werden enige ambtsdragers bevestigd, namelijk de ouderlingen *Lourens Louwerse* en *Jan Jansse van Sparrentak*, met de diakenen *Leunis Krijger* en *Zacharias Koene*.

De precieze Budding ontdekte enige onnauwkeurigheden in het doopboek, door zijn voorganger ds. Van Rhee bijgehouden. Bij het controleren van het lidmatenboek bleek de gemeente 197 belijdende leden te tellen. Over gebrachte huisbezoeken werd regelmatig gerapporteerd. In mei '35 werd de kerkvisitatie gehouden met als resultaat: alles in orde bevonden. Maar in november '35 begon het onrustig te worden. Uit de Hervormde kerkeraadsnotulen - door ds. Budding zelf opgesteld - blijkt, dat in november '35 en de volgende maanden de onrust steeds meer toenam in de Hervormde gemeente van Biggekerke, vooral doordat ds. Budding sterk polariserend ging optreden. Dit straalde bovendien uit tot in de omliggende gemeenten, waarin ook sommige lidmaten niet meer aan het Avondmaal deelnamen en wegbleven uit hun kerkdiensten, omdat ze zich ‘om grondige redenen’ - aldus Budding in de notulen - niet meer konden verenigen ‘met het tegenwoordige kerkbestuur en derzelver Predikanten’.

Op 3 januari '36 zou van de preekstoel worden afgekondigd, dat zulke leden van genabuurde gemeenten zich bij ds. Budding of de ouderlingen in Biggekerke moesten melden, ook al stonden hun namen niet in het lidmatenboek van Biggekerke ingeschreven. En enkele dagen later bleken na kanselafkondiging de volgende personen toestemming te hebben gekregen als gast aan het Avondmaal van 10 januari '36 deel te nemen: *Ernst Moorhof*[18], *Pieter van den Berge* van Oostkapelle, *de huisvrouw van C. Hartman* en *J. Post* te Middelburg, die daar al 10 jaar niet aan het Avondmaal was geweest.

Was de kerkelijke storm tijdens ds. Van Rhee in Biggekerke nog niet in volle hevigheid losgebarsten en na diens vertrek zelfs wat gaan liggen, on-

der ds. Budding zou deze opnieuw opsteken en zelfs tot een kerkscheuring leiden. We gaan het in een aparte paragraaf behandelen, waabij we niet alleen gebruik maken van de Hervormde kerkeraadsnotulen, maar vooral van een door ds. Budding in de zomer van 1836 grotendeels eigenhandig opgesteld verslag van de gebeurtenissen.

Per *1 april 1836* had hij zijn ambt in Biggekerke echter al neergelegd.

Onder de titel van het verslag zette hij drie teksten uit het bijbelboek Openbaringen van Johannes, waarvan de laatste was Openbaring 1:3. Dit was ook zijn intreetekst in Biggekerke geweest.[19.]

Het begin

De eerste paragraaf in het manuscript heeft tot titel: *Eerste grondvesting der Gemeente*. We putten hieruit het volgende: Langzamerhand - vooral na 1816 - was in de 'Gereformeerde Kerk van Nederland' een bestuur 'ingeslopen' dat alleen nog maar 'op menschelijk goeddunken en geenszins op Gods Woord was gegrond'. Hoewel individuele lidmaten enkele 'graag getrouwe Leeraren' en ook sommige gemeenten protesteerden tegen de onwettig ingevoerde nieuwe psalmberijming van 1773, tegen de invoering van de Evangelische Gezangen in 1806 en later tegen het opleggen van de Reglementen van het Nederl. Herv. Kerkgenootschap in 1816, het mocht echter niet baten. Het verzet werd 'als versmoord door polityke overmagt, of niet gehoord'.

De Heere had over land en volk als het ware een geest van diepe slaap gebracht, een schijngodsdienst, die de oorzaak van de verblinding was geweest (Jes. 29:10). Voor de godzaligen, die behoorden tot het huis van David en voor de inwoners van het geestelijk Jeruzalem was de vaderlandse kerk een ander '*Babel*' geworden, dat men moest verlaten (Jer. 51:9, 10). Die 'roepstem' werd in de meeste gewesten van 'ons oud-Nederland' gehoord, vooral die van 1 november 1834 (de datum waarop ds. H.P. Scholte zich met het overgrote deel van zijn gemeente Doeveren-Genderen (N.Br.) afscheidde van de Hervormde kerk: 'Gaat uit van Babel, vliedt van de Chaldeeën'.

Budding en *Scholte* correspondeerden met elkaar[20.]. En toen de 30-jarige, afgezette ds. Scholte op maandag 16 november 1835 in Middelburg moest zijn om zich daar in appèl te verdedigen tegen een vonnis door de rechtbank te 's Hertogenbosch begin september tegen hem uitgesproken, logeerde hij bij ds. Budding.[21.]

In *Groningen* en *Noord-Brabant* - zo vervolgt ds. Budding zijn verslag - waren het resp. *H. de Cock* en *H.P. Scholte* 'wier ijver en getrouwheid eerst met schorsing, later met afzetting en uitwerping uit de Synagoge werd beloond'.

Later volgden *ds. A. Brummelkamp* in Gelderland, *ds. S. van Velzen* in Friesland en *ds. Gezelle Meerburg* te Almkerk (N.Br.). Het werd nu meer en meer duidelijk, dat de 'getrouwen' moesten kiezen. Budding beroept zich hiervoor op een passage in het in die tijd en later ook nog wel veel gezag genietende werk *Redelijke Godsdienst* van *Wilhelmus à Brakel*: 'Als de Heere vervolgingen brengt over de Kerk door de wereld, als dwalingen stijf

doorgezet worden in de kerk en als men verdrukt en vervolgt zulke Predikanten en anderen die de waarheid en de godzaligheid voorstaan, kantet u dan tegen die en blijft een gezel dergenen, die den Heere vrezen en Zijne waarheid belijden'.[22.]

Budding schrijft verder, dat hij zelf ook was begonnen te strijden 'tegen den leugen en afval onzer dagen' in het Nederl. Hervormd kerkgenootschap.

Al vanaf zijn bevestiging in Biggekerke op 15 december 1834 - de Afscheidingen van ds. De Cock en ds. Scholte in resp. de provincies Groningen en N. Brabant waren slechts weinige weken eerder een feit geworden - had hij partij gekozen voor hen, die vervolgd en onderdrukt werden, omdat ze Christus en zijn waarheid beleden. Dit had er toe geleid, dat hij het volgend jaar vanaf eind november 1835 geregeld in wekelijks gehouden bidstonden was voorgegaan, de hele winter door, 'niet zonder kennelijken zegen voor 's Heeren volk'.

Een uiting van zijn verzet tegen 'het antigereformeerde Kerkbestuur' was ook geweest, dat hij gestopt was met het laten zingen van Evangelische gezangen, eerst in de wekelijks gehouden bidstonden, vanaf 6 december 1835 ook in de zondagse kerkdiensten.

Een week later had hij aan het eind van de morgendienst het gezangboek zelfs van de preekstoel meegenomen en het in een kast in de consistoriekamer gedeponeerd. Wat men met de andere nog in de kerk aanwezige gezangboeken wilde doen, moest ieder zelf maar weten. Dat de gezangboeken later door de kerkeraad plechtig op het kerkhof bij de kerk zijn begraven - zoals J.H. Gunning in zijn biografie van ds. Budding vermeldt - blijkt uit niets en berust op legendevorming, zoals er over Budding wel meer sterke verhalen in omloop zijn. Waarschijnlijk is hier verwarring in het spel met de al even 'aparte' *ds. Ledeboer* in Benthuizen (Z.H.) die inderdaad de reglementenbundel en het gezangboek in zijn pastorietuin begroef.[23.]

Met die laatste radicale maatregel - het weghalen van het gezangboek uit de kerk - waren niet alle kerkeraadsleden het eens geweest, bang als ze waren voor de gevolgen. Hun protest tegen de gezangen had zich beperkt tot het niet meer meezingen daarvan in de kerkdiensten.[24.]

Daarom handelde ds. Budding enkele maanden later dan ook volslagen op eigen verantwoordelijkheid, toen hij per *1 april 1836* (Goede Vrijdag) de bevoegde kerkelijke instanties schriftelijk mededeelde, dat hij brak met het classicaal bestuur van Middelburg en met het Hervormd kerkgenootschap in het hele land. Deze beslissing was een antwoord op een schrijven van het classicaal bestuur, waarin gedreigd werd hem als predikant af te zetten. Volgens Budding vertoonde het Hervormd Kerkgenootschap niet één kenmerk meer van de heilige, algemene, christelijke Kerk Dit was krasse taal. Budding schreef trouwens altijd absoluut en radicaal.

Tevens legde hij zijn 'post' als predikant bij het Hervormd Kerkgenootschap en de Hervormde gemeente van 'Biggekerke en Crommenhoeke' neer.

Dat hij nu ook geen traktement meer ontving, althans daarvan niet zeker meer was, deerde de vrijgezel niet. Om geld voor zichzelf had hij nog nooit gegeven.

Natuurlijk moest hij ook zijn kerkeraad van deze ingrijpende, persoonlijke beslissing op de hoogte stellen. Hij deed het als volgt: op die vrijdag voor Pasen verzocht hij de hele kerkeraad bij hem in de pastorie te komen. Op diaken Zacharias Koene na, kwamen ze allen. Ieder voelde, dat er iets uiterst belangrijks stond te gebeuren. Eerst liet Budding het schrijven van het classicaal bestuur zien, twee dagen geleden ontvangen, met het verzoek binnen 14 dagen te antwoorden op de vraag of hij van plan was zich te houden aan wat Budding smadelijk noemde '...wet, orde en regel buiten en tegen Gods Woord'.

Ook las Budding zijn kerkeraadsleden het door hem verzonden antwoord voor, met de daarin door hem genomen beslissing, namelijk om te breken met het Hervormde kerkgenootschap. Verder deelde hij zijn gespannen luisterende ambtsdragers met nadruk mee, dat hij indertijd 'wettig en mitsdien van God zelve' als predikant in Biggekerke was beroepen.

Daarom bleef hij zich verbonden voelen met allen, die aan de gereformeerde belijdenis en kerkenorde wensten vast te houden, met verwerping van het 'anti-Gereformeerde Bestuur van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap'. Tenslotte deelde hij nog mede, dat hij aansluiting wilde zoeken bij de reeds Afgescheiden gemeenten. Bovenstaande woorden en verklaringen klonken op die gedenkwaardige *1 april 1836* in de Hervormde pastorie van Biggekerke.

Hij zei er nog bij, dat hij niet eerder weer in Biggekerke zijn ambtelijk werk zou verrichten dan nadat de broeders hem duidelijk hadden gemaakt, dat ook zij zich gebonden bleven voelen aan de besluiten van de synode van Dordrecht 1618/1619. En daarmee was het eenzijdig gevoerde gesprek afgelopen. Zijn kerkeraadsleden konden gaan.

Hoe reageerden de kerkeraadsleden en de gemeente nu op Buddings beslissing? Want er was een heel nieuwe en uiterst verwarde situatie ontstaan. Budding zelf was inmiddels immers uit Biggekerke vertrokken, en preekte links en rechts voor Afgescheiden groepen in Holland en Utrecht. Hem kon men dus ook al niet meer om advies of verduidelijking vragen. Ze moesten dus volkomen zelfstandig handelen in kerkelijk gezien uiterst moeilijke omstandigheden. Wat zal het dorp gegonsd hebben van geruchten, waaruit sympathie, maar ook wel medelijden of leedvermaak gesproken zal hebben. Wat toch te denken van een dominee, die op het hoogtepunt van een kerkelijke crisis zo maar voor onbepaalde tijd naar elders vertrok. Achteraf zou blijken, dat het bijna vier maanden zou duren, voordat Budding zich weer in Biggekerke vertoonde.

Op woensdag *27 april '36* - bijna 4 weken na Buddings vertrek - werd er een gemeentevergadering gehouden bij *Pieter Wijnand*, de boer van Krommenhoeke, om orde op de kerkelijke zaken te stellen in het kader van de pas ontstane Afgescheiden kerk.

Uit de door ds. Budding zelf geschreven notulen - hij was zelf niet aanwezig geweest - blijkt, dat present waren: *Pieter Wijnand, Job Wisse, Jan Jansse van Sparretak, Jacobus Konraad, Jan Lijnsse Zachariasse* en *Stefanus P. Kesteloo*.

Nadat *S. Kesteloo*[25.] op verzoek de vergadering had geopend ‘met aanroeping van den Naam des Heeren’, ging men over tot het kiezen van 2 ‘voorlopige’ ouderlingen en een scriba. Dit werden *Job Wisse* en *Jacobus Konrad* en *P. Wijnand* (scriba). Onder aan de notulen schreef Budding nog eigenhandig de beide verzen uit Pred. 12: ‘Van alles dat gehoord is, is het einde der zake: Vreest God, ende houdt zijne geboden: want dit betaamt alle menschen. Want God zal ieders werk in 't gerigte brengen met al dat verborgen is, 't zij goed of 't zij kwaad’ (vers 13 en 14).

Bijna 4 maanden later - op vrijdag 29 juli '36 - was ds. Budding eindelijk weer in Biggekerke terug en twee dagen later - zondag 31 juli - preekte hij weer, nu natuurlijk niet meer in de Hervormde kerk, maar in de schuur van Job Wisse op de hofstede ‘Grijpskerke’. Zowel 's morgens, 's middags als 's avonds over een vers uit het eerste hoofdstuk van *Hooglied* (resp. vers 7,8 en 5c).

De donderdag daarop - *4 augustus 1836* - was er bij Jakobus Konraad aan huis een vergadering met het doel een overzicht te krijgen van de pas ontstane gemeente om deze vervolgens beter te kunnen organiseren. Aan de uitnodiging hadden 18 personen gehoor gegeven.

Boerderij ‘Grijpskerke’ van Job Wisse bij Biggekerke.

Alle aanwezigen legden plechtig de verklaring af ‘dat zij zich wenschen te verbinden aan de ware Gereformeerde kerk, overeenkomstig met hunne eenmaal afgelegde Belijdenis’.

Alleen *Adriana Moens* kon nog niet ingeschreven worden, omdat ze voor de kerkeraad nog geen geloofsbelijdenis had afgelegd. Verder sloten zich - na afscheiding van de Hervormde kerk - bij de gemeente van Biggekerke aan *P. Polderman*, terwijl *Jacob Melis* van *Grijpskerke* verklaarde dat ook graag te willen doen, omdat er in zijn woonplaats nog geen Afgescheiden gemeente bestond. Hij was president-ouderling van de Hervormde Kerk van Grijpskerke geweest en had zich in de eerste helft van april '36 van de Hervormde gemeente aldaar afgescheiden. Hij was toen 70 jaar oud. Terloops geven we over deze tot nu toe weinig bekende figuur enkele personalia. Hij was op 27 december 1765 in Westkapelle geboren en kwam in 1790 in Grijpskerke wonen. Hij was getrouwd met Neeltje Rubbens, die op 15 augustus 1822 is overleden, 71 jaar oud. De weduwnaar was toen 57 jaar. Volgens het bevolkingsregister van Grijpskerke woonde Jacob Melis in 1830 bij zijn schoonzoon Pieter Six, landman. Op 8 november 1850 is Jacob Melis overleden, 84 jaar oud. Zijn schoonzoon was toen 61 jaar. In bovengenoemde vergadering werd een lijst opgesteld met namen van kleine kinderen, die met toestemming van de ouders tot de Afgescheiden gemeente van Biggekerke zouden gaan behoren.[26.] Het waren er in totaal tien. Vervolgens kwam een heel belangrijk punt aan de orde, namelijk het nu definitief kiezen van *2 ouderlingen* en *2 diakenen*. Want een kerk zonder kerkeraad is geen Gereformeerde kerk. Aan deze stemming deden de vrouwen vrijwillig niet mee, ‘betuigende genoegen te zullen nemen in de door de manslidmaten benoemden’. Om die lijn door te trekken werd besloten, dat in het vervolg de kerkeraadsleden alleen door de manslidmaten zouden worden gekozen. De vrouwelijke belijdende leden hadden dus geen stemrecht. Ditmaal was de uitslag dat *Job Wisse* en *Pieter Wijnand* tot ouderling en *Jacobus Konraad* en *Christiaan Dekker* tot diaken werden gekozen. De eerste drie hadden ook al in de Hervormde kerkeraad gezeten. Met de woorden dat ze vertrouwden op de ‘bekwaam makende genade Gods’ namen ze hun roeping aan.

Over elk van de vier hierboven genoemde kerkeraadsleden enkele nadere personalia:

1. *Job Wisse* Willemz, de 66-jarige boer op het hof Grijpskerke, getrouwd met Leuntje Huysman, had een zware tijd voor de boeg, want nog in hetzelfde jaar 1836 werd hij wegens zijn weigering de hem opgelegde boeten te betalen langdurig in de gevangenis gegijzeld, wat zijn gezondheid geen goed deed. Niet lang daarna - op 25 september 1837 - is hij overleden, 67 jaar oud.
2. *Pieter Wijnand*, boer op Krommenhoeke, was jonger en sterker. Hij was getrouwd met Adriana van Sparretak. Op 27 januari '68 is hij overleden, 75 jaar oud. Ook hij heeft eind 1836, begin '37 een hele tijd in de gevangenis gezeten.
3. *Jacobus Konraad*, wagenmaker van beroep, was 26 jaar toen hij in 1820 trouwde met de toen 27-jarige huishoudster Suzanna Wisse[27.].

4. *Christiaan Dekker*[28.], een landbouwer, is eerst getrouwd geweest met Pieternella Uijterschout, die op 5 juli '42 overleed, 46 jaar oud. De 50-jarige weduwnaar hertrouwde op 29 september 1843 in Biggekerke met de 41-jarige 'dienstmeid' Neeltje Zachariasse.[29.]

In bovengenoemde gemeentevergadering van 4 augustus '36 las ds. Budding aan het eind nog 'het gebed voor allen nood der Christenheid' voor, te vinden in de Liturgie 'onzer Gereformeerde Kerken'. Hij deed dit met het oog op de *vervolgingen*, waaraan overal in het land de Afgescheidenen bloot stonden en die ook in Biggekerke zo maar werkelijkheid konden worden. Tenslotte is 'de vergadering in liefde en eendragtigheid uit een gegaan'.

Hierna vermeldde ds. Budding als terloops dat ook besloten was in de kerkdiensten voortaan alleen uit de 16-eeuwse psalmberijming van Petrus Datheen te laten zingen. Weinig kon men toen nog vermoeden, dat slechts enkele jaren later de kwestie van het al of niet gebruiken van de oude berijming van Datheen zou leiden tot een scheuring in de Afgescheiden kerken van Zeeland.

Met diepe voldoening vermeldde ds. Budding, dat er in de kerkdiensten van zondag *7 augustus 1836* voor het eerst uit de oude psalmen van Datheen was gezongen.

In de middagdienst voor de preek werden de enkele dagen eerder gekozen en hierboven al genoemde ambtsdragers in hun dienst bevestigd, zodat we de datum van *instituering* van de Afgescheiden gemeente van Biggekerke moeten stellen op *7 augustus 1836*. Uiteraard met ds. Budding als predikant, die een half jaar later tevens als dominee voor de gezamenlijke Zeeuwse gemeenten werd beroepen (8 febr. 1837). Toen hij in het begin van 1839 zijn beroepsbrief in een vergadering verscheurde en in oktober van hetzelfde jaar werd afgezet - de oorzaak hiervan waren vooral de kwestie van het al of niet zingen van de psalmen van Datheen, en het aanvragen van de 'vrijheid' bij de koning - volgde een aantal gemeenten in Zeeland hem geheel of gedeeltelijk. Ook Biggekerke bleef pro-Budding en verdween toen weer uit het kerkverband van de Afgescheiden kerken.

Het is trouwens nog de vraag, of deze gemeente wel als zodanig heeft gefunctioneerd in dit kerkverband. In de eerste plaats staat ze namelijk in de notulen van de provinciale vergadering van de eerste jaren nooit als aparte gemeente vermeld.

In de tweede plaats was ds. Budding door allerlei oorzaken vaak en lang afwezig. Hij was in februari 1837 predikant van alle Afgescheiden kerken in Zeeland geworden, en was nog in de zomer van 1836 in Middelburg komen wonen. Hij had de pastorie in Biggekerke moeten verlaten, omdat reeds half augustus 1836 zijn opvolger de Hervormde pastorie in Biggekerke betrok.

Daar kwam nog bij, dat 23 november '36 de beide leidinggevende Afgescheiden ouderlingen *Job Wisse* en *Pieter Wijnand* in Middelburg in de gevangenis werden gezet, omdat ze in navolging van ds. Budding weigerden hun boeten te betalen. Pas op 31 januari 1837 werden ze ontslagen, maar

niet eerder dan nadat op initiatief van de Middelburgse gemeenten en met medewerking van de overige kerken het boetebedrag was voldaan.[30.]

Zowel Pieter Wijnand als Job Wisse waren gedetineerd geweest van woensdag 23 november 1836 tot dinsdag 31 januari 1837, dus bijna 10 weken. Het viel te begrijpen, dat die bijna 10 weken lange gevangenisstraf in de winter, doorgebracht in een onverwarmd hok van 3,5 bij 2 m., zowel op de al bejaarde *Wisse* (66) als op de jongere *Wijnand* hun sporen nalieten. Slechts eenmaal per maand mocht de familie de gevangenen bezoeken. Tijdens dat bezoek waren gevangenen en familieleden door een traliehek van elkaar gescheiden. Gelukkig mocht hun van buitenaf eten en drinken worden gebracht, zodat ze het niet met de gewone gevangeniskost hoefden te doen. Ook met het slapen zat het wel goed, want de Middelburgse Afgescheidene Johannes van der Meulen zorgde ervoor, dat er genoeg dekens waren en dat hun bed in orde was. Maar boer Wijnand kreeg al de tweede dag na zijn opsluiting het bericht, dat tijdens een zware storm het rieten dak van zijn schuur was afgewaaid. Zo had hij er ook nog beroepszorg bij.

Job Wisse was door zijn verblijf in de gevangenis intussen ziek en neerslachtig geworden en overleed op 25 september 1837, 66 jaar oud. Na zijn vrijlating heeft hij dus niet lang meer geleefd.[31.] We schreven het al.

Voor de jongere en sterkere Wijnand - hij is 75 jaar oud geworden - was de taak om de vacante gemeente te leiden toch te zwaar. Zodat we mogen concluderen, dat de in 1836 ontstane Afgescheiden gemeente van Bekerke weliswaar nog niet ophield te bestaan, maar zich in haar bijeenkomsten hield aan het toegestane maximum aantal bezoekers van 20. Waarbij we ons bovendien nog afvragen of die samenkomsten wel geregeld werden gehouden.

Dat men af en toe (of geregeld?) wel vergaderde, bewijst een brief van de Afgescheiden gemeente te Middelburg, gedateerd *12 september 1839*. Het was het crisisjaar waarin ds. Budding afgezet zou worden als predikant van de Chr. Afgescheiden gemeenten in Zeeland. De kerkeraad van Middelburg deed nog een uiterste poging door voor te stellen in Goes een classisvergadering te beleggen en daar voorbereidingen (‘bereidselen’) te treffen voor een a.s. provinciale vergadering. Met het doel tot een ‘eindschikking’ met Budding te komen, opdat ‘deze beklagenswaardige toestand der zoo zeer geschokte gemeenten in deze Provincie niet langer in dien staat van oneensgezindheid voortgang hebbe’.

Een exemplaar van dit schrijven ging ook naar Biggekerke, per adres P. Wijnand. Al vijf dagen later - 17 september '39 - antwoordde Wijnand vanuit Biggekerke, dat ze tegen het voorstel waren, omdat ze in ds. Budding het volste vertrouwen hadden.

Het was waar - aldus Wijnand - dat ds. Budding ‘een geruimen tijd van ons verwijdert is en in andere gemeenten den Gekruisten Christus predikt’. Dit was echter niet de schuld van ds. Budding maar dit lag aan ‘onze dodigheid en loomheid’.[32.]

Ook ouderling A. Coppoolse uit Domburg (St. Jan ten Heere) antwoordde negatief op het voorstel van de kerkeraad van Middelburg en koos partij voor ds. Budding.

Het is dus zeker, dat in 1839 de gemeenten van Biggekerke en van St. Jan ten Heere ds. Budding zijn gevolgd en zich van de Afgescheiden gemeenten hebben losgemaakt. St. Jan ten Heere is later zelfs een 'Ledeboeriaanse' gemeente geworden, omdat na 1841 ds. L.G.C. Ledeboer daar soms kwam preken.

En Biggekerke? Waarschijnlijk hebben sommige leden zich later bij de Ledeboeriaanse gemeente van St. Jan ten Heere onder Domburg gevoegd. Mogelijk zijn anderen weer Hervormd geworden. In elk geval heeft Biggekerke als geïnstitueerde gemeente opgehouden te bestaan.[33.]

We moeten hieraan nog toevoegen, dat in december 1851 P.A.M. Faassen de Heer *Hervormd* predikant in Biggekerke werd. Tijdens zijn ruim 20-jarige dienstperiode raakte de gemeente zo in verval, dat er geen middagdienst meer werd gehouden, omdat er toch nagenoeg niemand meer in de kerk kwam en een groot aantal leden zich van de Hervormde kerk afscheidde. Deze voegden zich bij de op 26 september *1869* gestichte Christelijk Gereformeerde gemeente te *Meliskerke*. Het was in het jaar, waarin de landelijke vereniging tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden tot stand was gekomen.[34.] We hebben ons afgevraagd: zouden zich hierbij ook nazaten van de Afgescheidenen van het eerste uur in Biggekerke hebben bevonden? Het moet haast wel, want enkele namen - zoals bijvoorbeeld die van Paulus Polderman - wijzen in die richting.

Eind juli 1836 was ds. Budding na een afwezigheid van bijna 4 maanden weer in Zeeland teruggekeerd en had eerst zijn voormalige gemeente Biggekerke opgezocht. In een brief aan ds. Scholte vertelt hij zijn bevindingen aldaar.

'Met verlangen' hadden de 'goedgezinden' daar naar zijn komst uitgezien. Het was maar goed, dat hij kwam, want nu kon hij dadelijk helpen pas ontstane moeilijkheden uit de weg te ruimen. Weliswaar was het aantal Afgescheidenen maar klein - enkele tientallen belijdende leden - maar onder de niet-Afgescheidenen bevonden zich zeer velen die met hem sympathiseerden. Dezen waren dan ook volgens hem bijna 'als een eenig man' naar hem komen luisteren, toen hij de eerste keer weer in Biggekerke preekte.

Natuurlijk hadden zich niet laten zien 'die weinigen' bij wie hij vroeger al 'afkeerigheid' van de waarheid had bespeurd. Zelfs had hij nog stampvolle diensten geleid op dezelfde zondag dat zijn opvolger in de Hervormde kerk - ds. P.J.H. van Hulsteijn - zijn intree had gedaan (14 augustus '36). Weliswaar was het toen in de Hervormde kerk ook vol geweest, maar daaronder waren vele hoorders uit Vlissingen en Middelburg geweest en wel 14 predikanten met hun afgevaardigden uit de Hervormde gemeenten op Walcheren. Van de Hervormde gemeente in Biggekerke zelf hadden - naar hem was verzekerd - hoogstens 20 personen de intree van de nieuwe Hervormde dominee bijgewoond, terwijl zelfs nog een in functie zijnde Hervormde diaken de hele dag in de diensten, door hem zelf geleid, aanwezig was geweest.

Dat niet meer personen zich officieel bij de Afscheiding wilden aansluiten, vond volgens ds. Budding o.a. zijn oorzaak in vrees voor vervolging en ‘berooving van tijdelijk bestaan, welke niet weinig gaande gehouden wordt door gedurige logenachtige geruchten, die van den kant der vijanden breed uitgemeten en verbreid worden’.

In hetzelfde belangrijke schrijven meldt ds. Budding over de vorderingen die de Afscheiding maakte: ‘De afscheiding en aansluiting gaat overigens langzaam, doch trapsgewijze voort. In de omstreken van Domburg en Aagtekerke wel het meest. *Vijgeboom* gaat nog voort op het Kasteel van den Heer Versluijs, waar eene zeer ruime plaats is in gereedheid gebragt, gezet te oefenen. Aanstaande Vrijdag is mijn voornemen, zoo de Heere wil, derwaarts henen te gaan, om de Gemeente te bezoeken. Een en andermaal ben ik op verzoek bij den Heer Versluijs geweest en met toegenegenheid ontvangen en aangehoord. Ook Vijgeboom is, zoo ver ik merken kan, ten volle instemmende.

In *Middelburg* bestaat de gemeente uit ruim 100 zielen. De Afscheiding scheen eenigen tijd gestaakt ook door de vreesachtigheid van de Opzieners die niet boven de 19 hebben durven vergaderen, maar nu begint er hier en daar leven te komen.

In *Vlissingen* is alles doodstil. Geen één afgescheiden. In het *land van ter Goes* staat de Heere krachtig op. De afscheiding gaat daar wel door; over 14 dagen denk ik derwaarts te vertrekken, zoo er geene verhindering komt door de Regtbanken of door het plaatselijk bestuur van Bêkerke, 't welk opgezet door een Secretaris, eertijds een schijnvriend en nu een openbare vijand, alle pogingen aanwendt om mij in den schutterlijken dienst te trekken.’[35.] We merken hierbij op, dat het de taak van de schutterij was om bij oproer en relletjes het gezag te handhaven; alle mannen van 25-35 jaar konden worden opgeroepen. En nu Budding ambteloos burger was geworden, liep hij ook de kans aan oefeningen enzovoorts te moeten deelnemen. Zo kon secretaris Frederik van Sorge hem - de bron van alle onrust - dus treffen!

Veroordeeld

Na deze uitweiding keren we terug naar de middagdienst van zondag 7 augustus '36 in *Biggekerke*, toen ds. Budding drie maal in de schuur van Job Wisse preekte. Wat gevreesd en verwacht werd, gebeurde: tot driemaal toe was de politie in de schuur poolshoogte komen nemen. In zijn door hem opgestelde ‘handelingen en voorvallen’ schreef Budding hierover nog al bagatelliserend: alle diensten van die dag waren ‘in stilte, met orde en tot stichting der Gemeente afgelopen’.

Maar de werkelijkheid was toch genuanceerder, zoals we gewaar worden uit het die dag opgemaakt proces-verbaal en het later uitgesproken vonnis, waaruit we het volgende putten.

Budding had zondag 7 augustus 's morgens, 's middags en 's avonds in de schuur van Job Wisse op het ‘hof’ Grijpskerke gepreekt telkens voor veel meer dan 20 personen. In een van die diensten waren er zelfs meer dan 200 geweest, zoals blijkt uit de verklaringen van de gemeentesecretaris van Big-

gekerke, de 33-jarige koopman Frederik van Sorge en de 33-jarige Jakob Jakobsen, veldwachter van Meliskerke-Biggekerke-Zoutelande.

Job Wisse - op zijn beurt ondervraagd - gaf het feit toe en deelde mee, dat er die zondagmiddag ouderlingen en diakenen waren bevestigd, waarvan hij er één was.

Budding verklaarde, dat hij geen toestemming nodig had om in de schuur of waar dan ook te preken, omdat de koning volgens de grondwet verplicht was de vrije uitoefening van de godsdienst te waarborgen.

's Middags waren tijdens de dienst de burgemeester en de secretaris in de schuur gekomen. Toen de laatste een ‘besluit’ had willen voorlezen, had hij (Budding) verzocht hem niet te storen, want volgens de grondwet deed hij geen kwaad. En als bewijs van zijn trouw aan het wettig gezag had hij vervolgens ‘ter eere van onzen Koning’ de menigte laten zingen Ps. 68:1 en 2 uit de oude berijming (van Datheen). Dit was dus het antwoord van Budding en de zijnen geweest.

Het vonnis[36.] luidde: *Huibert Jacobus Budding*, 26 jaar, geboren Rhenen wonende Biggekerke, gedemitteerd (afgezet) Hervormd predikant, ‘zich opgevende te zijn Herder en Leeraar in de Chr. Geref. gemeente’ *ƒ* 100,- boete; *Job Wisse*, 66 jaar, geboren Grijpskerke, wonende Biggekerke, landman *ƒ* 100,-. De proceskosten bedroegen *ƒ* 6,46 waarvan elk de helft moest betalen.

Andere gevolgen van die schuur-godsdienstoefeningen waren vijf dagen later zichtbaar. In de kerkeraadsvergadering van vrijdag 12 augustus verschenen namelijk *Klaas L. Zachariasse* van Biggekerke en *Pieter Joosse* met zijn vrouw *Maatje Meijer*, beiden wonende onder Koudekerke. Ze wilden zich afscheiden van het Hervormd kerkbestuur en zich voegen bij de Afgescheidenen. De kerkeraad had geen bezwaar hen toe te laten.

Op de kerkeraadsvergadering van een week later - 19 augustus - meldden zich weer een aantal personen met het verzoek om toelating. Het waren: *Pieter Bommeljé* van Zoutelande, *Suzanna Otte*, vrouw van Anthonie de Rijcke, *Maria Jacobusse Marinusse* (wed. Zachariasse), *Joanna Boks*, vrouw van Samuel Jansse en *Aagje Rose* vrouw van Jan Zachariasse. Allen werden toegelaten.

De politie had het intussen in die weken maar druk met de samenkomsten van de Afgescheidenen. Op twee opeenvolgende zondagen - namelijk die van *14* en *21* augustus moest ze weer in actie komen.

Op de eerstgenoemde zondag had boer *Pieter Wijnand* aan ds. Budding gelegenheid gegeven in zijn schuur te preken. Blijkbaar was dit van tevoren bekend geworden, want op die bewuste zondagmorgen van 14 augustus '36 was een drietal politiemensen naar de hofstede van Wijnand gegaan om zich op de hoogte te stellen van wat daar aan de hand was. De vrederechter van het kanton Vlissingen was één van de drie. Op 10 uur 's morgens waren ze bij de schuur gearriveerd.

Voor de rechtbank getuigde de 55-jarige ‘gerechtsdienaar’ Pieter Loesberg uit Vlissingen, dat ds. Budding stond te preken op een boerenwagen, die als preekstoel dienst moest doen. Ook een foliobijbel ontbrak niet, want die lag op een tafel voor hem. Achter hem stond een stoel.

In de schuur bevond zich een grote menigte ‘bijna niet te tellen’, minstens 200 mensen. Heel merkwaardig was, dat bij het binnenkomen van de vrederechter zeker wel 50 mensen hun hoofd tussen de knieën staken om niet herkend te worden.

De vrederechter had nog even met ds. Budding gepraat, maar deze had dit afgewimpeld en de schare in de schuur laten zingen Ps. 36:1 en 3.

De zaak kwam daarop voor de rechtbank te Middelburg en deze veroordeelde zowel *ds. Budding* als de 44-jarige ‘landman’ *Pieter Wijnand* (Weijnand) geboren te Middelburg-Ambacht en wonende op Krommenhoeke bij Biggekerke tot *ƒ* 100,- boete, de maximumstraf.[37.]

Ook in de godsdienstoefeningen van *21 augustus*, nu op de hofstede ‘Grijpskerke’ van *Job Wisse* gehouden, ging ds. Budding weer voor. Het was toen de eerste maal, dat de prille Afgescheiden gemeente van Biggekerke het Avondmaal vierde.

De veldwachter van Meliskerke-Biggekerke-Zoutelande had geconstateerd, dat er in het woonhuis, waarvan de ramen waren opgeschoven, en op het erf samen wel 100 mensen aanwezig waren. Budding sprak hen ‘van binnenshuis’ toe, preekte over Matth. 8:11 en 12 en paste deze tekst toe op de viering van het Avondmaal. Toen hij daarmee klaar was, verzocht hij degenen, die niet aan het Avondmaal wilden deelnemen, heen te gaan. Ook de veldwachter was toen weggegaan. Maar omstreeks half 12 teruggekomen, zag hij dat de deuren en vensters van het woonhuis gesloten waren en dat er niemand meer op het erf stond. Wel was nog duidelijk de stem van ds. Budding te horen, die binnen het woord voerde en over het Avondmaal sprak.

Ook 's middags had de veldwachter weer veel volk in de richting van de boerderij zien gaan. En het vonnis[38.] was, zoals te verwachten viel, *ds. Budding* en *Job Wisse* elk *ƒ* 100,- boete.

De volgende zondag - 28 augustus '36 - preekte ds. Budding echter niet voor zijn gemeente in Biggekerke, maar bevestigde hij de kerkeraadsleden van St. Jan ten Heere (Domburg). De veldwachter van Biggekerke hoefde dus niet in actie te komen en kreeg daarna een week of acht rust. Want pas op zondag 23 oktober '36 ging ds. Budding weer voor in Biggekerke en prompt kwam de politie ook weer in actie.

Intussen was er in Biggekerke nog een belangrijke kerkeraadsvergadering gehouden, namelijk op *1 september '36* bij Job Wisse aan huis. Ds. Budding leidde deze vergadering, maar de notulen daarvan zijn niet - zoals gebruikelijk - door hem geschreven, al heeft hij ze later wel eigenhandig goedgekeurd. De oorzaak was, dat hij op een van de eerste septemberdagen 1836 een tijdlang Walcheren had verlaten en in die maand op Zuid-Beveland was gaan ‘werken’ waar hij een aantal gemeenten institueerde.[39.] In het laatst van september en in de eerste helft van oktober '36 was hij actief in oostelijk Zuid-Beveland, op Tholen en Schouwen-Duiveland. En op 19 oktober was hij voor korte tijd weer terug in Biggekerke, op welke datum hij daar weer een kerkeraadsvergadering leidde[40.]. Op de eerstvolgende zondag - 23 ok-

tober - kwam de politie er al weer aan te pas. We bekijken nu eerst echter de beide door hem geleide kerkeraadsvergaderingen van *1 september* en *19 oktober '36*.

In die van 1 september verschenen 13 jongelieden die graag bij ds. Budding op catechisatie wilden komen ('om in de Gereformeerde waarheden onderweeze te worden').[41] Adriana Moens was niet verschenen, omdat ze zich - evenals Jakomina Davidse - al eerder had gemeld.

Ds. Budding verklaarde wel aan hun wens te willen voldoen, maar dan moesten ze zich eerst officieel afscheiden van het Hervormd kerkgenootschap.

Aan die voorwaarden wilden 5 jonge mensen[42] niet voldoen, waarop ds. Budding reageerde met de woorden dat hij dat vijftal dan geen catechisatie kon geven, omdat zij 'zich niet wilden verbinden aan die gemeente die in alles wenste vast te houden aan de Formulieren van eenheijd der kristelijke Kerk in Nederland'. Ze werden door ds. Budding vermaand 'om toe te zien om niet ontrou te zijn aan hun doop'.

Verder deelde ds. Budding zijn kerkeraad mee, dat hem door de Afgescheidenen van *Goes* en *Zierikzee* gevraagd was in die plaatsen een gemeente te 'stichten'. Hij hoopte aan dat verzoek te voldoen., maar dit bracht wel met zich mee, dat hij dan een poos afwezig zou zijn.

Daarom droeg hij *Stefanus Kesteloo* zo lang 'de belangen van de Gemeente op'. *Jacob Melis* van Grijpskerke - de 'oude Melis' noemde Budding hem eens - moest deze dan daarbij assisteren. Het is niet duidelijk welke 'belangen' dit precies waren. Ziekenbezoek?

De laatst genotuleerde kerkeraadsvergadering uit Buddings tijd in Biggekerke is die van woensdag 19 oktober '36 bij *Jacobus Konraad* aan huis gehouden. In die vergadering verzocht *Klaas L. Zachariasse* persoonlijk zijn naam uit het lidmatenboek te schrappen omdat hij meende met zijn afscheiding 'niet in Gods weg te zijn' (hoewel hij zich eerder 'vrijwillig' bij de gemeente had gevoegd). Maria Jacobusse Marinusse verklaarde zich nog eens te zullen bedenken.

We hebben ons afgevraagd: zou hier de invloed merkbaar zijn van de komst van Buddings opvolger, namelijk *Jan Petr. Hendr. van Hulsteijn*, die al op 14 augustus '36 als Hervormd predikant in Biggekerke zijn intree had gedaan?

Tenslotte werd op bovengenoemde kerkeraadsvergadering besloten dat als ds. Budding er niet was, het zondags leesdienst zou zijn, waarin dan een preek van *Comrie* of *Smijtegelt* zou worden gelezen.

De eerstvolgende zondagen bevond ds. Budding zich echter nog wel in Biggekerke, tenminste op die van *23 oktober* en *6 november '36*. We kwamen dat aan de weet uit processenverbaal, opgestuurd naar de rechtbank van eerste aanleg te Middelburg en uitlopend op twee veroordelingen.

Uit het eerste procesverbaal noteerden we dat ds. Budding op zondag 23 oktober driemaal bij *Jan Olbertijn*, de molenaar had gepreekt.

's Morgens had de veldwachter meer dan 150 mensen geteld 'deels binnen de woning, deels buiten staande'. In huis zaten de bezoekers op in rijen geplaatste banken, met bijna allen een kerkboek bij zich, terwijl ds. Bud-

ding voor een tafel zat, waarop een opengeslagen bijbel lag. Hij was gekleed in het gewone predikantskostuum en was bezig te preken over Lucas 19:10. Desgevraagd verklaarde hij laconiek, dat er stellig meer dan 20 personen aanwezig waren 'daar de drie vertrekken in dat huis vol waren'.

Budding werd veroordeeld tot *ƒ* 100,- boete evenals de 36-jarige korenmolenaar *Jan Olbertijn* 'geboren en wonende te Biggekerke'.[43.]

De laatste in Biggekerke beboete illegale godsdienstoefeningen waren die van zondag *6 november 1836*. Op die zondag waren de burgemeester met zijn veldwachter naar de woning van *Suzanna Otte* gegaan, weduwe van *Anthonie de Rijcke*, rentenierster en wonende onder Biggekerke. Ze hadden daar wel 40 à 50 personen aangetroffen, zodat het 'aldaar zeer vol was' en telkens kwamen er nog meer mensen binnen.

Ds. Budding bevond zich in 'een klein vertrek', dat lang niet alle bezoekers kon bergen. Een aantal stond in de 'voorvloer', waar planken op stoelen gelegd waren om als zitplaats dienst te doen.

Op een tafel voor de deur was een bus 'voor de armen' geplaatst. Ds. Budding stond alleen tijdens het gebed en zat verder de hele tijd achter een tafel. *Suzanna Otte* behoorde - volgens de veldwachter ook bij de Afgescheidenen en was steeds bij vroegere vergaderingen in Biggekerke aanwezig geweest. Budding kreeg weer *ƒ* 100,- boete en Suzanna Otte moest *ƒ* 50,- betalen.[44.]

Wat de godsdienstoefeningen van de Afgescheidenen in Biggekerke betreft, we zijn daarna geen veroordeling door de rechtbank meer tegengekomen.

Ze zullen zich - naar we aannemen - aan de maximumgrens van 20 bezoekers hebben gehouden.

Wie waren nu de lidmaten, die zich in 1836 van de Hervormde kerk van Biggekerke hadden afgescheiden? We kunnen deze vraag vrij nauwkeurig beantwoorden, omdat we in de Hervormde kerkeraadsnotulen van 4 januari 1837 de namen vonden van 21 personen, die hun namen in het lidmatenboek wilden zien geschrapt.

Ze staan netjes op een rij. Verscheidenen hiervan zijn in de vorige bladzijden al ter sprake gekomen. We nemen de namen hier op in de volgorde waarin ze in de notulen staan:

1.	Susanna Otte, wed. de Rijcke
2.	Maria Jacobusse Marinusse (wed Zachariasse)
3.	Klaas Louwerse Zachariasse
4.	Aagje Roose, huisvrouw van Jan Zachariasse
5.	Johanna Boks, huisvrouw van Samuel Jansen
6.	Paulus Polderman
7.	Stefanus Kesteloo

8,9.	Jan Olbertijn en zijn vrouw Elizabeth Johanna Kesteloo
10.	Jan van Sparretak, de oude
11,12.	Christiaan Dekker en vrouw Pieternella Uiterschout
13,14.	Pieter Wijnand en vrouw Adriana van Sparretak
15,16.	Job Wisse en vrouw Leuntje M. Huijsman

17.	Neeltje Jacobse Minderhout, huisvrouw van Pieter Josiasse
18.	Jacobus Konraad
19.	Soetje Janse Geerse
20.	Jan Leinse Zachariasse
21.	Willemina Jacobse, huisvrouw van Pieter de Kam.

Wat ging de Hervormde kerkeraad nu met deze verklaringen van afscheiding doen? Ds. Van Hulsteijn en zijn mede-ambtsdragers overwogen, dat er in Biggekerke in de maanden juni, juli en augustus 1836 eigenlijk niet meer een behoorlijk functionerende kerkeraad had bestaan. Een groot deel van de kerkeraad had immers zijn post 'eigendunkelijk' verlaten (het waren 3 ouderlingen en 1 diaken).

En met de ondertekening van die verzoekschriften was het ook lang niet in orde. Zeker was in elk geval, dat de handtekening van sommigen, bijv. die van Johanna Boks voor echt was verklaard door de ouderlingen Pieter Wijnand en Job Wisse, die nota bene al aparte kerkdiensten waren gaan beleggen. Bovendien bleek niet voldoende, dat de gedane verzoeken vrijwillig waren gedaan. Daarom besloot de kerkeraad de verzoeken om 'royement' niet te accepteren, omdat de duidelijkheid en volledigheid van de verklaringen te wensen overlieten. De ondertekenaars zou worden meegedeeld, dat bij een eventueel herhaald schriftelijk verzoek hun handtekening door de burgemeester moest worden gelegaliseerd.

Ook werd besloten de namen van de kinderen van de ouders die zich wilden afscheiden niet in het doopboek door te strepen.

In Meliskerke herrezen

We eindigen ons hoofdstuk over Biggekerke met nog enige aandacht te geven aan de stichting van een Chr. Geref. Gemeente in Meliskerke in 1869, die in zekere zin de opvolgster van de (verdwenen) Afgescheiden gemeente in Biggekerke kan worden genoemd[45].

Was bij de scheuring in 1839 de Afgescheiden gemeente van *Biggekerke* ds. Budding gevolgd, het is wel zeker, dat ze later als geïnstitueerde gemeente heeft opgehouden te bestaan. We schreven het al. Wanneer precies valt niet met zekerheid te zeggen.

Voor ons is van belang, dat enkele tientallen jaren later (1869) de *Chr. Afgescheidenen* en de *Kruisgemeenten* landelijk zijn verenigd (op slechts enkele uitzonderingen na) en vanaf dat jaar tot 1892 Christelijke Gereformeerde Kerk gingen heten. Nu dus eens geen kerkelijke scheuring, maar een vereniging. Van dit feit ging een zekere uitstraling uit.

De Kruisgemeente in *Middelburg* was onder leiding van *ds. M. Keulemans* ook met de vereniging meegegaan. Het was dan ook vanuit deze stad, dat initiatieven ontplooid werden om de vele op het eiland verspreide gereformeerden, die het in de

Hervormde kerk of bij welke groepering dan ook niet meer konden vinden, te bereiken. Dit gebeurde ook in het kader van wat ‘inwendige zending’ werd genoemd (we zouden nu zeggen ‘evangelisatie’).

We lazen tenminste in het weekblad *De Bazuin* van 8 oktober 1869, dat de verenigde kerkeraad van Middelburg bij ‘overweging der roeping omtrent

inwendige zending' had besloten, na overleg met de andere kerkeraden op Walcheren, in *Meliskerke* 'een *station* ter prediking van het dierbaar Evangelie op te richten'. Waarom juist in Meliskerke? Omdat daar de kerkgang zo 'vreemd' was, dat volgens betrouwbare berichten op zondag vaak maar tien of nog minder mensen de kerkdiensten in de Hervormde kerk bezochten.

Na lezing van de kerkeraadsnotulen krijgen we van de voorgeschiedenis en van de stichting van de Chr. Geref. gemeente in Meliskerke het volgende beeld.

In zijn vergadering van 16 juli 1869 besprak de kerkeraad van de Chr. Geref. gemeente te Middelburg - zoals de naam nu was geworden - opnieuw de behoefte aan prediking 'des zuiveren evangelies' in Meliskerke en omstreken. Na discussie werd besloten:

1. zo mogelijk in Meliskerke een lokaal of schuur te huren;
2. indien er een 'preekplaats' was, te proberen zo mogelijk elke zondag in Meliskerke te preken en daarvoor de hulp van de classispredikanten in te roepen;
3. de kosten te bestrijden uit eigen middelen;
4. ds. Littooij zou met twee ouderlingen de zaken ter plaatse gaan regelen.

Vier dagen later gingen enige Middelburgse afgevaardigden naar Meliskerke om zo mogelijk spijkers met koppen te slaan. Een gedeelte van de schuur van *A. de Kam* werd gehuurd voor *f* 70,- per jaar en aan Van Ditmar werd gevraagd de schuur in te richten als kerk.

Blijkbaar was dit niet zo'n enorm karwei want al op *1 augustus '69* kon ds. A. Littooij uit Middelburg voor het eerst in die schuur voor een talrijk publiek preken over Hand. 17:6b: 'Dezen die de wereld in beroering hebben gebracht, zijn ook hier gekomen', de kreet van de Joden in Thessalonica bij het oproer dat ze verwekten, omdat Paulus en Silas zoveel hoorders trokken.

De toeloop in de schuur was ook groot: soms wel 300,400 à 500 mensen[46.]. Daarom besloot de Middelburgse kerkeraad nog in augustus '69 de verspreide sympathisanten in Meliskerke en omgeving, van wie aansluiting verwacht werd, te 'organiseren' om zo tot een zelfstandige gemeente te komen. De classis verleende hiervoor toestemming.

Op *17 september '69* kwamen de beide Middelburgse dominees Littooij en Keulemans van de zojuist verenigde kerken naar Meliskerke, bij welke gelegenheid ds. Keulemans preekte over Hebr. 13:13: 'Zo laat ons dan tot Hem uitgaan buiten de legerplaats, Zijn smaadheid dragende'. Men verzocht allen, die belangstelling hadden voor de 'vorming' van een gemeente, na te blijven. In die vergadering werd toen tot ouderling gekozen *J. Olieslager* en tot diaken *Lein Melse* (die ook als scriba zou fungeren).

Op zondag *26 september 1869* werd deze Christelijke Gereformeerde gemeente - zoals toen de officiële naam luidde - in Meliskerke geïnstitueerd.

Aldus het berichtje in *De Bazuin*, door ds. M. Keulemans opgegeven en gedateerd 29 september 1869. Hij besloot met de woorden: 'De groote Ko-

ning, ons gezegend en verheerlijkt Hoofd, betoone haar Herder te zijn, stelle haar tot eenen lof op aarde en geve dat deze uitslag tot een spoorslag zij ter behartiging van inwendige zending'.[47.]

Ds. *A. Littooij* van Middelburg werd consulent van de nieuwe gemeente, waarvan de leden behalve in *Meliskerke*, ook in *Domburg, Aagtekerke* en *Westkapelle* woonden. In hem had de gemeente een zeer actieve consulent gevonden, die de kunst verstond leiding te geven. Alle aantekeningen in het kerkeraadsnotulenboek tot maart 1871 zijn van zijn hand. In het begin werden bijna alle vergaderingen in de Middelburgse pastorie gehouden. Als Middelburg moeilijk naar Meliskerke kan gaan - zal ds. Littooij gedacht hebben - dan moet Meliskerke maar naar Middelburg komen. Waarschijnlijk waren de eenvoudige broeders uit het dorp al lang blij, dat ds. Littooij zelf de pen wilde hanteren en hen met raad en daad bijstond. Bovendien was een wekelijkse gang naar de marktdag in Middelburg (donderdag) voor de plattelandsbevolking op Walcheren een heel gewone zaak. Een bespreking in de pastorie was dan maar een tussendoortje.

Het is ook mogelijk, dat ds. Littooij wegens gezinsomstandigheden moeilijk van huis kon. In elk geval kreeg hij in 1870, 1871 drie sterfgevallen in zijn gezin te verwerken. Van het laatste vonden we in *De Bazuin* van 28 april 1871 de volgende overlijdensadvertentie:

'Toen onze onvergetelijke *Abraham* l.l. Zondag ons den laatsten adem gaf - voor de deelneming zeggen we ook namens onze Familie hartelijk dank - werd ons geliefd jongste kind *Otteliena Kornelia*, oud 5 maanden ongesteld; en twee uur voor de week eindigde, ontrukte de dood haar aan ons nog zoo diep gewonde hart. Zij is het derde offer in 7 maanden. Gelukkig, God bezweert den boozen storm, die zich soms in onze harten wil verheffen, en geeft onderwerping aan Zijne ondoorgrondelijk wijze regeering. Blijde eeuwigheid, wat zult Ge veel in 't licht stellen!

Middelburg, 22 april 1871

A. Littooij

L.C. Littooij-Walraven'.

Ook nog in latere jaren heeft men vanuit Meliskerke in de Middelburgse pastorie vaak advies gevraagd en gekregen. Toen in 1909 het 40-jarig bestaan van de gemeente zou worden herdacht, besloot men de toen 75-jarige ds. Littooij als eerste spreker uit te nodigen. Hij was toen sinds een jaar emerituspredikant van Middelburg, na de gemeente aldaar ruim 40 jaar te hebben gediend.[48.]

We keren terug naar het prille begin van de in september '69 gestichte gemeente in Meliskerke. Pril en gebrekkig, want in een schuur kerken is ook niet alles, zeker in de winter niet. Daarom was het vanzelfsprekend, dat er een fatsoenlijk kerkgebouwtje kwam en - als het even kon - ook een pastorie.

Op *14 november '69* - dus nog geen twee maanden na de instituering - preekte de consulent ds. Littooij over Nehemia 2:20: 'God van den hemel,

Die zal het ons doen gelukken en wij, Zijn knechten zullen ons opmaken en bouwen.' Hij wekte de aanwezigen op de bouw van een kerk en pastorie financieel mogelijk te maken.

Twee dagen later werd er een gemeentevergadering gehouden bij A. de Kam aan huis. Besloten werd in te laten schrijven voor vrije giften en renteloze voorschotten, met als resultaat dat er aan giften *f* 550,- werd toegezegd en aan renteloze voorschotten *f* 2650,-.

Dit was niet zo'n slecht begin, maar volgens een deskundige zouden kerk en pastorie *f* 10.000,- gaan kosten. Van Lein Dekker kon grond worden gekocht, nl. het gedeelte, dat ten oosten van het voetpad lag 'dat van Jakobse naar Jasperse loopt'. Om de zaak financieel rond te krijgen, zou men het ontbrekende lenen tegen 4,5% rente.

C. Allaart leende *f* 2500,-, de *wed. Houterman f* 1500,- en *Jan Mosselman f* 500,-. Van Ditmar en Flipse kregen opdracht elk een tekening te maken, zodat op een volgende vergadering uit twee plannen gekozen kon worden. De keus viel op dat van Flipse.

Inschrijving voor de bouw kon worden gedaan door timmerlieden uit Biggekerke en Meliskerke 'en verder door L. Bosselaar, J. van Ditmar en A. Flipse. In maart '70 werd het werk aan A. Flipse als laagste inschrijver gegund (*f* 9800,-). Aan van Ditmar werd gevraagd als opzichter te fungeren. Hij wilde dat doen tegen een vergoeding van *f* 250,-.

Intussen had de kerkeraad besloten er een ouderling en een diaken bij te kiezen. Een tweemanskerkeraad was ook wel wat erg klein en bovendien: de nieuwe gemeente vond in Meliskerke en omgeving veel weerklank.

Op tal voor ouderling kwamen *Jan Vader* en *Jan Mosselman*, en voor diaken *Klaas Houterman* en *J. Polderman*. Vader kon de verkiezing tot ouderling niet aannemen. Er kwam nu een nieuw dubbeltal, nl. Jan Mosselman en Jakobse, waaruit *Jan Mosselman* werd gekozen. In januari '72 werd de kerkeraad opnieuw in aantal verdubbeld: er kwamen nu 4 ouderlingen en 4 diakenen. Of de gemeente ook groeide! In verband met de door ons aangenomen tijdslimiet van onze studie (plm. 1870), kunnen we daarop nu helaas niet verder ingaan. Daarom keren we nog even terug naar 1870. Op *16 oktober 1870* kon het nieuwe kerkgebouw in gebruik worden genomen, bij welke gelegenheid de consulent ds. A. Littooij van Middelburg preekte over ps 48:10: 'Wij gedenken o God, uw goedertierenheid in het midden van uw tempel.'

Voorin het notulenboek schreef ds. Littooij zelf over dit heuglijk feit:

'Den 16 October hadden wij een blijden dag: ons kerkgebouw, zoo naar ons genoegen en zonder tegenheden gebouwd, mocht door ons ingewijd worden. De opkomst was groot en de blijdschap leesbaar op veler aangezicht. De Heere wone steeds in het midden! Hem zij de eer! Amen.'[49.]

De jonge gemeente was nu een bescheiden kerkgebouw plus pastorie rijk geworden. Maar die pastorie had nog geen bewoner.

Nadat driemaal tevergeefs een beroep was uitgebracht, was het vierde beroep raak, en op *5 maart 1871* kon ds. Littooij (wie anders) *ds. E. Diemer*, gekomen van Maasland (bij Maassluis), bevestigen als eerste predikant

van de jonge gemeente Meliskerke. 's Middags deed deze zijn intree met 1 Thess. 5:25: ‘Broeders bidt voor ons.’ Beide diensten waren door een grote schare bezocht.

Toen ds. Diemer drie dagen later in de eerste door hem voorgezeten kerkeraadsvergadering verzocht de notulen van de vorige te lezen, bleken die er niet te zijn! Er waren zelfs nooit notulen gemaakt. Althans niet door een van de kerkeraadsleden van Meliskerke. De vergaderingen waren altijd in de pastorie van ds. Littooij in Middelburg gehouden.

Besloten werd nu aan ds. Littooij te vragen of hij nog aantekeningen had van het verhandelde. Zo ja, dan konden deze voorin het notulenboek worden opgenomen. En zo komt het dat alle aantekeningen tot maart 1871 van de hand van ds. Littooij zijn. Maar voorgelezen en officieel goedgekeurd waren ze nooit.

Eindnoten:

1. *Boekzaal der geleerde wereld*, 1806, II, 600.
2. Idem, 1831, II, 774, 775.
3. Idem, 1832, II, 265.
4. S. van Velzen, *Gedenkschrift der Chr. Gereformeerde Kerk bij vijftig jaar Jubilé*, 14 October 1884, 168, 169 (Kampen 1884).
5. *Boekzaal*, 1834, I, 95.
6. J.H. Gunning J.Hz, *H.J. Budding, Leven en Arbeid*, 29, 30 (Goes 1883).
7. Ik heb toch niet aangedrongen, meer dan eenen herder achter u betaamde; ook heb ik den doodelijken dag niet begeerd. Gij weet het: wat uit mijne lippen is gegaan is voor uw aangezicht geweest.
8. *Boekzaal*, 1834, II, 96.
9. Notulen Hervormde kerkeraad Biggekerke, 8 september 1834.
10. Schrijven Budding aan M. Noels, Rhenen 16 september 1834. (Zeeuwse Bibliotheek, hssverz. 885).
11. De Heere komt alleen de eer toe ‘die mij onwaardige alleen gebruikt heeft om den man aan te wijzen welke het moest weezen’. Brief van J.H. den Ouden aan M. Noels, Amsterdam 18 september 1834. (Zeeuwse Bibliotheek, hssverz. 1476).
12. Schrijven Budding aan Noels, 1834 z.d. (ZB, hssverz. 1472).
13. Budding aan Noels, Rhenen 28 oktober 1834 (ZB, hssverz. 1168).
14. De vracht bestond uit 9 houten kisten, waarvan in de eerste drie alleen boeken zaten, terwijl de overige gedeeltelijk met boeken waren gevuld. Verder waren er nog 2 kastjes, een koffer, 2 manden, 5 stapeltjes planken en een matras. Plus nog een noteboompje met enige stekjes bessenstruiken en aardbeienplanten. Ze moesten maar gauw gepoot worden (‘die ik verzoek spoedig in te kuilen’). Schr. Budding aan Noels, 30 oktober 1834, hss. 1475.
15. Ds. de Rijcke, *a.w.*, 103.
16. *Boekzaal*, 1835, I, 97.
17. Zeeuwse Bibliotheek, hss. 2691.
18. We vonden hem later als Afgescheidene in Axel terug.
19. De beide voorafgaande teksten waren Openbaring 19:10c en Openbaring 1:19. De titel luidt: ‘Handelingen en Voorvallen betrekkelijk op de gemeente onzes Heeren en Zaligmaker Jesu Christi, die vergaderd wordt te Bêkerke c.a., beginnende met het Jaar onzes Heeren 1836.’ Het handschrift bevindt zich nu in het Gemeente-archief te Kampen. Vgl. K. Wielemaker, *Biggekerke*, 138, 139.
20. Zie C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel V, 57-90, Dordt., 1982.

21. De rechtbank van eersten aanleg te Middelburg handhaafde op 18 november '35 het vonnis van 's-Hertogenbosch wegens het houden van ongeoorloofde godsdienstoefeningen hem opgelegd. Die samenkomsten waren bij de 'bouwman' Johannes Werthers te Sprang gehouden. C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding*, 24.
22. W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst*, deel II, 312. We raadpleegden de editie Utrecht 1962.
23. Wielemaker, *a.w.*, 87.
24. Vgl. C. Smits, *a.w.*, 67.
25. Dit was waarschijnlijk *Stefanus Kesteloo*, arbeider, geb. Domburg, 5 febr. 1787, en overleden 28 febr. 1855 te Biggekerke. Hij was getrouwd met Neeltje Simpelaar.
26. Het waren: Jan - zoon van Pieter Wijnand en Adriana van Sparretak Joost - zoon van Jan Jansse van Sparretak, Willem en Helena, kinderen van Stefanus Kesteloo. Joost - zoon van Soetje Janse Geerse. Johanna, Jan en Geertje - kinderen van J. Olbertijn en E.J. Kesteloo. Wisse en Neeltje - kinderen van C. Dekker en P. Uijterschout. De 'oudere' kinderen mochten zelf beslissen of ze zich wilden afscheiden. De gegevens over Jacob Melis hebben we te danken aan J. Roose de Koudekerke. Andere personalia aan het gemeentehuis te Koudekerke (gemeente Valkenisse).
27. Het huwelijk is 27 september 1820 in Middelburg gesloten. De bruidegom was een zoon van Jan Koenraad (wagenmaker) en Maatje Wondergem. De bruid, geboren in Domburg, was een dochter van Florus Adriaanse Wisse en Leuntje Pieterse Passenier.
28. Christiaan Dekker, geboren 14 mei 1793 te Meliskerke als zoon van François Dekker en Pieternella Wisse Schout.
29. Getuigen bij dit tweede huwelijk van Christiaan Dekker waren zijn zwagers *Pieter Uijterschout*, een 47-jarige dagloner, wonende te Grijpskerke en de 44-jarige landbouwer *Lein Geschiere* te Meliskerke. Verder de broers van de bruid *Zacharias Zachariasse*, 44 jaar, landbouwer, wonende te Koudekerke; en *Jan Zachariasse*, 31 jaar, landbouwer te Biggekerke. Het echtpaar is 15 mei 1867 naar *Koudekerke* verhuisd, waar Christiaan Dekker op 18 augustus '69 is overleden. Zijn vrouw Neeltje Zachariasse is in mei 1873 naar Biggekerke teruggekeerd. Ze was een dochter van Lein Zachariasse en Leuntje Boks, landbouwster, wonende te Biggekerke.
30. De Rijcke, *a.w.*, 126, 127.
31. Idem, 127.
32. Brievenboek Gereformeerde Kerk Middelburg (GA Middelburg).
33. Wielemaker, *a.w.*, 140.
34. Idem, 74.
35. Schrijven ds. Budding aan ds. H.P. Scholte, Middelburg 23 augustus 1836 (C. Smits, *a.w.* deel V, 84-86.
36. Vonnis Middelburg, 19 augustus 1836.
37. Vonnis 26 augustus 1836.
38. Vonnis 16 september 1836.
39. Zie de hoofdstukken over de Zuidbevelandse gemeenten, in deel I van onze studie over Zeeland.
40. Dekker, *a.w.*, 29.
41. Het waren Simon Schout, Maarten Wisse, Adriaan Wisse, Jan Wisse, Isaak Dekker, François Dekker, Jacobus Wijnand, Marinus Moens, Christiaan Polderman, Jacobus Kraaije, Eva Schreijenberg, Janna Wisse, Maatje Koenraad.
42. Christiaan Polderman, Jan Wisse, Marinus Moens, François Dekker en Jacomina Davidse
43. Vonnis 4 november 1836.
44. Vonnis 6 januari 1837.
45. Behalve uit de Middelburgse kerkeraadsnotulen hebbenwe onze gegevens ook geput uit een getypt exemplaar 'Terugblik op 100 jaar Geref. Kerk Meliskerke'. Een fotocopie daarvan is ons vriendelijk ter inzage verstrekt door mw. P. Polderman-Geschiere te Meliskerke.
46. *De Bazuin*, 8 oktober 1869.
47. Volgens een bericht in *De Bazuin* van 8 oktober '69. We lezen daar:
'Nadat in opvolging van dit besluit (om een zelfstandige gemeente te stichten) den 17 Sept. j.l. door den ondergetekende (M. Keulemans) aldaar was gepreekt over Hebr. 13:13, bleek de behoefte zo groot, dat met Consent onze Classicale Vergadering *verloopen rustdag*, aldaar eene Christelijke Gereformeerde gemeente is gevestigd'. Die vorige rustdag was zondag 26 september 1869.
48. Terugblik op 100 jaar Geref. Kerk Meliskerke. Ds. Littooij is in hetzelfde jaar, 1909, overleden.
49. Terugblik, 5. Zie ook *De Bazuin* 21 oktober 1871.

II *Middelburg*

A. Het begin

Wie door de binnenstad van Middelburg wandelt en zijn blik laat dwalen langs gevels, over marktpleinen en kaaien, zal overal nog sporen vinden van een roemrijk verleden. In de 17e eeuw behoorde de Zeeuwse hoofdstad zelfs enige tijd bij de belangrijkste Nederlandse handelssteden. Maar in de 18e eeuw begon een periode van langzaam verval, dat zich in de Franse tijd in versneld tempo doorzette.

Weliswaar vielen in de eerste jaren na Napoleons overheersing enige economische opflikkeringen te constateren, maar vergelijkenderwijs ging de stad commercieel gezien nog meer achteruit, als gevolg van de opkomende concurrentie van Rotterdam en de verzanding van het Sloe, terwijl inpolderingen Middelburg tot een landstad maakten. Aan het eind van de 19e eeuw kon echter nieuwe industrie aangetrokken worden.

Uit reformatorisch oogpunt beschouwd was Middelburg in de 17e eeuw een steunpunt van de gereformeerde religie, behorend tot de machtige classis Walcheren. Het dikke notulenboek daarvan is gelukkig bewaard gebleven, integraal, een goudmijn voor vorsers in de historie van de hervormde kerk van de 17e en 18e eeuw op Walcheren.

Zoals bekend is, kwam bij de reorganisatie van de Hervormde kerk in *1816* een nieuwe classisindeling tot stand. Middelburg ging nu behoren tot de gelijknamige *classis* Middelburg, die in drie ringen was onderverdeeld. Om daarvan een globaal overzicht te krijgen geven we hier die verdeling weer, met het zielental en aantal belijdende lidmaten, eind 1836.[1.]

Classis Middelburg

	Zielen	***Ring Middelburg Bel. leden***
Arnemuiden	1282	511
Kleverskerke	191	73
St. Laurens (gecombineerd met Brigdamme)	472	203
Middelburg	12052	5773
Middelburg (Engelse gemeente)	39	39
Nieuwland c.a.	694	256

		Ring Vlissingen
Biggekerke	480	197
Koudekerke	1159	496
Meliskerke	460	200
Ritthem	431	170
Souburg (Oost)	939	391
Souburg (West)	307	175
Vlissingen (garnizoen niet meegerekend)	5407	2144
Vlissingen (Engelse gemeente)	200	30
Westkapelle	1847	748
Zoutelande	532	226
		Ring Veere
Aagtekerke	343	154
Domburg	812	339
Gapinge c.a.	190	85
Grijpskerke c.a.	651	201
Oostkapelle	784	295
Serooskerke (op Walcheren)	816	370
Veere c.a.	1305	439
Vrouwenpolder	291	148

In 1836 viel er een begin van doorwerking van de Afscheiding van 1834 op Walcheren te constateren, waarvan overduidelijk de legendarisch geworden figuur van ds. H.J. Budding te Biggekerke de initiatiefnemer was. Maar we richten nu eerst onze aandacht op *Middelburg* alleen.

De burgerlijke gemeente telde omstreeks 1842 ruim 14.000 inwoners, gerekend naar de godsdienstige gezindte als volgt verdeeld:

1. ruim 12.800 Hervormden (van wie 6000 belijdend lid waren)
2. ruim 2000 Rooms-Katholieken
3. ruim 430 Evangelisch-Luthersen
4. 120 Doopsgezinden
5. 380 Israëlieten
6. ongeveer 120 Chr. Afgescheidenen[2.]

We zien het: de Hervormden in Middelburg maakten in die dagen van de Afscheiding de grote meerderheid van de bevolking uit. De Afgescheidenen waren toen nog een verdwijnende kleine minderheid, die getalsmatig nauwelijks iets voorstelden. Ze kregen pas in 1844 hun eerste dominee. Vanaf 1836 - het jaar waarin de Afgescheiden kerk van Middelburg ontstond - zag de eerste generatie Afgescheidenen de volgende Hervormde predikanten tegenover zich. In 1824 was de 8e predikantsplaats in de Hervormde gemeente van Middelburg opgeheven, zodat deze voortaan bij volledige bezetting door 7 predikanten werd gediend.[3.]

Achter hun namen plaatsen we enige informatie over hun persoon en hun ambtsperiode in Middelburg.

1. *Bartout van der Feen*, die van 1820-'46 Hervormd predikant in Middelburg is geweest. Op 25 juli 1846 is hij overleden, 61 jaar oud. In de *Boekzaal der geleerde Wereld* vonden we maar een kort berichtje ‘omdat alle verdere vermelding van bijzonderheden of plaatsing van een levensberigt, door hem stellig niet is gewild’.[4.]

2. *Petrus van Raden*, in 1822 in Middelburg gekomen en daar in maart 1838 overleden, 62 jaar oud.

3. *Dr. Adriaan Isaac Snouck Hurgronje* (1805-em.'44). Hij was in 1780 in Middelburg geboren, studeerde en promoveerde aan de universiteit van Utrecht, werd in 1804 predikant in 's-Gravenpolder op Zuid-Beveland, maar vertrok het volgend jaar al naar Middelburg, waar hij de Hervormde gemeente 39 jaar gediend heeft. Wegens ‘lichaamszwakte’ was hij in 1844 gedwongen zijn emeritaat aan te vragen. In 1849 is hij overleden. Zijn nagedachtenis zal ‘in hooge eere’ blijven, lezen we in zijn In memoriam.[5.]

En Nagtglas schrijft in zijn *Levensberichten van beroemde Zeeuwen* over hem: ds. A.I. Snouck Hurgronje ‘is een man van grooten invloed geweest in de Middelburgsche gemeente; door zijn kunde, zijn onbekrompen weldadigheid en zijn Christelijken wandel genoot hij in buitengewone mate de achting en liefde van rijk en arm’.

Behalve zijn dissertatie is van hem gepubliceerd een 38 pagina's tellend geschrift: *Godsdienstige Opwekking aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Middelburg bij het openen der nieuwe Haven op den 9den Aug. 1817*.

Het was in oorsprong een ‘leerrede’ naar aanleiding van Psalm 126 vers 3: ‘de Heer heeft groote dingen bij ons gedaan: dies zijn wij verblijd’. De publikatie was opgedragen aan Koning Willem I die bij het uitspreken van de rede met de kroonprins in de kerk aanwezig was geweest. Beiden waren ook plechtig aangesproken.

De spreker schetste eerst de staat van diep verval, waarin Middelburg tijdens de Franse tijd was beland en vervolgens hoe na de val van het Frans regime de welvaart duidelijk tekenen van herstel toonde. De opening van de nieuwe haven was daarvan één van de bewijzen. Ook ontbrak het in deze opwekking niet aan vermaningen, door ds. Snouck Hurgronje aan de bevolking van Middelburg gericht.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van *1818* verscheen over bovengenoemd geschrift een gunstige recensie, waarvan de laatste zin luidt: ‘De twee dichtstukjes op deze Preek, achteraan geplaatst, verdienen lof, uit hoofde der welmeenende gezindheid, die er in doorstraalt’.[6.]

Zo ging het vaak in die dagen; viel er iets te vieren of te herdenken of te bespreken, onmiddellijk kwamen ‘dichters’ in actie. Het was nog een nawerking van de 18e eeuw, die een groot aantal dichters te zien gaf.

Na Snouck Hurgronjes overlijden in 1849 heeft zijn zoon, ook een gezien predikant in Middelburg, nog een bundel *Nagelaten Leerredenen* van zijn vader uitgegeven (1849). Het zijn er negen.

Deze zoon *Aarnout Marinus Snouck Hurgronje* was zijn vader in 1844 in Middelburg opgevolgd, waar hij tot zijn dood in '64 heeft gestaan.

4. *J.J. van Deinse* was 32 jaar lang dominee in Middelburg, namelijk van 1824-em.'56. In december 1870 is hij - ruim 78 jaar oud - in Hulst overleden, waar hij na zijn emeritering met zijn gezin was gaan wonen en waar hij voor zijn komst naar Middelburg enige jaren had gestaan.[7.] Van hem zijn ons weinig bijzonderheden bekend.

5. *G. Waller* (1830-em.'48). Wegens 'toenemende lichaamsongesteldheid' werd hij per 1 oktober '48 emeritus verklaard. In augustus 1850 is hij overleden, bijna 63 jaar oud.[8.]

6. *Dr. Jacobus Borsius* (1833-'57). Hij is in oktober 1857, nog geen 56 jaar oud, 'na een hevige ziekte van weinige dagen' in Middelburg overleden, nadat hij 24 jaar de Hervormde gemeente aldaar 'met gemoedelijke ijver en trouw' had gediend.

In zijn in memoriam vonden we over hem: 'Zijn kunde, wijsheid, ernst en goede trouw werden door allen die hem van nabij kenden, hoogelijk gewaardeerd.'

'Hoe Borsius in de godgeleerde wetenschappen, inzonderheid in de kerkelijke geschiedenis bekend was als een geleerd en onvermoeid navorscher, bewijst zoo menig opstel van hem in druk.' Zijn verschillende artikelen in theologische tijdschriften zijn voornamelijk te vinden in het Archief voor kerkgeschiedenis van Kist en Royaards.[9.]

7. *Abraham Molenaar* was in 1835 van Sneek gekomen, maar overleed al in april 1840 'na een borstziekte van ruim twee maanden', 46 jaar oud. Hij was 'een *verlicht* en gemoedelijk Evangeliedienaar'. Het woordje 'verlicht' zegt al veel over zijn beschouwing van de bijbel en de officiële belijdenisgeschriften van de kerk. Ze lag zeker niet in de lijn van Dordrecht 1618/1619.

Nog een paar typeringen van zijn werk als predikant: 'Met zijne weldoorwrochte Leerredenen zocht hij de waarheid, die naar de Godzaligheid is, in het licht te stellen en drong steeds aan op een ootmoedig beoefend, werkdadig Christendom.'

Inzonderheid door zijn catechetisch onderwijs stichtte hij 'veel nut'. Tenslotte nog: 'In genootschappelijke inrigtingen van onzen tijd en ons land ter bevordering van het Christendom in het algemeen, en van ons maatschappelijk heil en zedelijkheid in het bijzonder, deelde hij gaarne, en niet slechts in kerkelijke vergaderingen, maar ook in die van ons plaatselijk schoolbestuur, was hij een belangrijk lid.'[10.]

8. *Adrianus Slotemaker Cz.* (1839-'66).

Hij kwam in 1839 van Maassluis naar Middelburg en overleed in de Zeeuwse hoofdstad in februari '66, 62 jaar oud. Als predikant maakte hij in het begin grote opgang 'waartoe zijn krachtige, ietwat galmende sterk vibrerende stem, zijn welgevormde gestalte en mannelijk voorkomen, verlevendigd door een paar guitige oogen, medewerkte. Het preeken kostte hem weinig inspanning en zonder vermoeienis trad hij drie- of viermalen in de week op. Vooral onder de burgerklasse had hij volgers en vrienden en de catechisatie van Slotemaker werd "de vraag" bij uitnemendheid geacht. In het kerkbestuur werd hij spoedig een man van gewicht - hij mocht de ziel genoemd worden van het Classicaal en Provinciaal kerkbestuur - men kon

zich de Middelburgse kerkeraad tussen 1845 en '65 moeilijk voorstellen zonder Slotemaker als president'. Aldus Nagtglas.[11.]

Hij woonde in een deftig huis op de Dam. Maar na de viering van zijn 25-jarig predikantschap in Middelburg in 1864 ging zijn gezondheid achteruit. Hij werd bedlegerig en overleed 3 februari 1866.

9. *Jan Frederik Kuyper* (1814-'49).

Evenals zijn collega ds. Slotemaker was ook hij van Maassluis naar Middelburg gekomen. In 1849 vertrok hij naar Leiden. Hij was de vader van de later beroemd geworden dr. A. Kuyper, die dus een deel van zijn jongens-jaren in Middelburg heeft doorgebracht (geboren 1837).

Vader Kuyper is als predikant wel getypeerd als een vertegenwoordiger van de 'middenpartij', die de sterkste en aanstotelijkste punten van de gereformeerde leer wilde afslijpen. Hij kon - aldus zijn zoon dr. A. Kuyper - niet onder de calvinisten gerekend worden, maar was meer supranaturalist.[12.]

10. *Aarnout Marinus Snouck Hurgronje* (1844-'64).

We hebben hem al genoemd bij zijn vader (bij nr. 3), die ook lang predikant in Middelburg is geweest.[13.] Hij was als dominee in 1837 in Veere begonnen.

Het is hier de plaats nu eerst de officiële reacties te vermelden, die van Hervormde zijde bij het opmerken van een beginnende Afscheiding op Walcheren loskwamen. Op het verzoek van de minister van Eredienst om informatie over het Separatisme, aan alle Hervormde classes in het land 'vertrouwelijk' toegestuurd, antwoordde het classicaal bestuur van *Middelburg* als volgt (gedateerd 25 februari 1836): Het aantal Afgescheidenen in het classicaal ressort, dat 'genoegzaam geheel uit Protestanten bestaat', was maar gering. Bovendien waren die Afgescheidenen 'meestal lieden van *bekrompen doorzigt* en *steile begrippen, diep onkundig* en van *weinig invloed*'[14.].

Twee van de drie Afgescheiden huisgezinnen in *Vlissingen* hadden zelfs het plan naar Noord-Amerika te emigreren 'ter verbetering van hun bestaan, dewijl zij zich thans geheel aan zich zelven zien overgelaten, en dat met den naam van verdrukking bestempelen, die zij hier te lijden hebben'.

Maar dat was - aldus het rapport - niets anders dan een gevolg van hun eigen gedrag, waardoor menigeen hen links liet liggen ('waardoor zich menigeen aan hen onttrokken heeft').

De enige, die misschien door zijn bezittingen - maar daardoor ook alleen - nog enige invloed zou kunnen uitoefenen, was de heer *W. Versluijs* die tot de Afgescheidenen van Middelburg werd gerekend, maar onder *Domburg* woonde.[15.] Hij stond, wat zijn 'moraliteit' (zedelijke gedrag) betrof, algemeen ongunstig bekend. Wat hem tot deze stap (van Afscheiding) had bewogen, was nog duister. Hoe dikwijls ook gewaarschuwd, toch stond hij toe, dat bij hem aan huis onwettige godsdienstoefeningen werden gehouden, onder leiding van *Vijgeboom*, 'die reeds vroeger in onze streeken zoo veel onrust zaaide, en nu sedert eenigen tijd uit zijne schuilhoeken weder is te voorschijn gekomen'. Hier doelde het rapport op Vijgebooms optreden in Axel 1822-'24, waar toen enige tijd een aparte van de Hervormde kerk

afgescheiden groep heeft bestaan. In het najaar van 1835 of in de eerste maanden van 1836 was Vijgeboom verhuisd van Axel naar het landgoed van bovengenoemde W. Versluijs onder Domburg. Op 7 april '36 werd hij in het bevolkingsregister van Domburg ingeschreven. Het rapport vervolgt, dat het niet te verwachten viel, dat het 'Separatisme' op Walcheren veel opgang zou maken, behalve als hun vrijheid van godsdienstoefening werd toegestaan. Dan was het niet ondenkbaar, dat vele 'eenvoudigen' zich bij hen zouden voegen.

Eén gemeente werd in het rapport nog apart genoemd, namelijk die van *Biggekerke*. Daar had enige jaren geleden de dweepzucht onder invloed van *ds. Van Rhee* 'met zijne stupide vijandschap tegen de Evangelische Gezangen enz.' een hogere graad bereikt dan in welke andere gemeente ook. En in diens opvolger *ds. Budding* had die gemeente een gelijksoortige man getroffen. Weliswaar was zijn 'moraliteit' boven elke verdenking verheven, maar ook hij opponeerde heftig tegen de kerkelijke reglementen. En men hield zijn hart vast, als het classicaal bestuur ertoe zou moeten overgaan hem te dwingen tot gehoorzaamheid aan de kerkelijke reglementen. Daarom had de classis tot nu toe altijd geprobeerd - hoewel met weinig resultaat - het probleem op te lossen via de weg van minnelijke schikking en broederlijk vermaan.

Het rapport was ondertekend door de praeses *ds. H.M. Bouvin* van Koudekerke, die bestuurlijk in de Hervormde kerk een grote plaats innam, en de scriba *ds. P. van Raden* van Middelburg.[16.]

In een bijlage bij het rapport stond nog opgegeven, dat zich in de Hervormde classis Middelburg in totaal 22 personen hadden onttrokken. Dat was dus maar weinig.

Ze waren als volgt verdeeld: Middelburg 8, Vlissingen 6 'zijnde 3 huis gezinnen', Koudekerke 3, Domburg 3, Aagtekerke 2. De lezer ziet het: de gemeente Biggekerke is er nog niet bij. Ruim een maand later zouden ds. Budding c.s. echter afscheid nemen van de Hervormde kerk.

De eerste jaren van de Afgescheiden kerk in Middelburg

Voor onze beschrijving van de eerste jaren hebben we veel profijt gehad van een soort notulenboek, dat met *10 maart 1836* begint. Weliswaar is het niet een aaneensluitend geheel geworden - er zitten grote hiaten in - maar voor ons doel kunnen we er nog veel belangrijks in vinden.[17.]

Daarvan gaan we dan ook gretig gebruik maken. Evenals van de boeiende bijdrage van D. de Rijcke 'Huibert Jacobus Budding en zijn kring (1834-1839)' in 1906 verschenen in het Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.[18.]

Op de eerste pagina van het notulenboek lezen we de namen van de mannen van het eerste uur van de Afscheiding in Middelburg.

Op donderdag 10 maart 1836 waren bij *Cornelis van Assendelft* aan huis 'op de Wal' elf personen bij elkaar gekomen. Over de naar hun mening treurige toestand in de Hervormde kerk hadden ze - al of niet in gezelschapsverband - al vaak met elkaar gesproken. Maar nu waren ze eensgezind van mening, dat de situatie onhoudbaar was geworden en dat er nog maar één

uitweg was: zich afscheiden van het ‘verdorven kerkbestuur’, dat de tolerantie zo ten top dreef, dat ‘alle gezindheden’ tot doop en Avondmaal werden toegelaten.

Ze waren er allen van overtuigd, dat volgens de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* geen mens de vrijheid had op zichzelf te blijven staan, maar daarentegen de plicht had zich bij de ‘ware’ kerk - een term uit de confessie - te voegen.

We geven hier de namen van die personen door (met achter elke naam enkele persoonsgegevens):

1. *Cornelis van Assendelft*

Hij was in maart 1821 - 27 jaar oud - getrouwd met de 30-jarige *Neeltje Sijmonse*, geboren te Westkapelle. Na haar dood hertrouwde hij het volgend jaar met de 30-jarige schippersdochter *Celia Stam*, geboren in Werkendam. In zijn beide huwelijksakten heet hij resp. koopman en winkelier.[19.] Op 14 maart 1846 is hij op 52-jarige leeftijd in Middelburg overleden.

2. *Marinus Goossen*

Hij was al een bejaard man (66), geboren in Oudelande op Zuid-Beveland. Op 10 augustus 1847 is hij als man van Cornelia Elisabeth Fijffer overleden, 77 jaar oud. Hij was stadstimmerman en woonde in de Gravenstraat.

3. *Anthony Pieter de Winter*

Hij was gouvernementsdrukker in de Lange Delft, d.w.z. iemand die het drukwerk voor de provinciale overheid verzorgde. Hij verhuisde in 1836 naar Gorinchem. Zijn attestatie was gedateerd 31 augustus.

4. *Johannes Minderhout*

Hij woonde naast de molen ‘De Hoop’ op het bolwerk. Op 10 oktober 1822 trouwde de 27-jarige pelmolenaar met de 25-jarige Cornelia Johanna van der Leije Boodt.[20.] Op 24 mei 1875 is hij overleden, 80 jaar oud. Een grote reeks van jaren komen we hem in de kerkeraadsnotulen en in die van de provinciale vergaderingen als ouderling tegen.

5. *Ernst Moorhoff*

Hij was in 1791 geboren in Haarlem en woonde onder *Koudekerke*, waar hij tuinman was op de buitenplaats ‘Toorenvliedt’, even buiten Middelburg aan de Koudekerkseweg gelegen. In 1837 is hij als tuinman naar Axel vertrokken, waar hij van 1838-'62 de Axelse gemeente als ouderling heeft gediend. Ds. Scholte heeft na het vertrek van ds. Budding hem nog tot dominee willen opleiden, maar het is er niet van gekomen. Op 28 maart 1873 is hij in Axel overleden, 81 jaar oud, weduwnaar van Anna Flippo.

6. *Wilhelmus Brombacher*

Hij woonde als loodgieter in de St. Pieterstraat. Op 9 mei 1816 trouwde hij op 24-jarige leeftijd met de Middelburgse dienstbode *Cornelia Adriana van Rosmalen* (leeftijd niet genoemd). Tien jaar later hertrouwde hij met de 37-jarige *Sara Debora Wondergem*, dienstbode te Middelburg. Op 3 mei 1861 is Willem Brombacher in Delft overleden, waar hij toen verbleef. Hij is 69 jaar oud geworden.[21.]

7. *Johannes Post*

De bakker van het Wagenaarplein, in 1847 naar Noord-Amerika geëmigreerd. Hij was 29 jaar oud, toen hij op 2 mei 1822 trouwde met de 21-jarige Susanna Jacoba Vinke. Post was geboren in Sluis.

8. *Johannes Anthonij Siebrecht*

Hij was van beroep kamerbehanger toen hij op 10 februari 1831 - 22 jaar oud - trouwde met de even oude *Jacoba Minderhout*.[22.]

Op 5 juli 1852 is Siebrecht overleden, 44 jaar oud, van beroep winkelier. Hij woonde in de Krommeweele.

9. *Carel Christiaan Reijniers*

Hij woonde in de Brakstraat. Hij is op 24 november 1859 overleden als weduwnaar van Johanna Pijpenberg.

10. *Johannes van der Meulen*

Hij had in de Lange Delft een beddenwinkel.

11. *Pieter Lankester*

Hij was bakker te Veere; in 1849 geëmigreerd naar Noord-Amerika.

Marinus Noels en *Pieter Geelhoed* (die bleker onder Koudekerke) waren om onbekende redenen niet op die vergadering van 10 maart '36 aanwezig, hoewel beide figuren behoorden tot de initiatiefnemers van de Afscheiding in Middelburg. Wat Noels betreft, het is zeker, dat beroepsbezigheden hem verhinderden te komen. Het was immers donderdag, d.w.z. dan was (en is) het marktdag in Middelburg en kwamen van alle kanten klanten en kopers naar de hoofdstad. Die dag kon Noels natuurlijk niet bij zijn kruidenierswinkel op de hoek van het Reigerstraatje vandaan.[23.]

Marinus Noels en Janna Wijnand

Over deze Marinus Noels en zijn vrouw, met wie ds. Budding bij zijn komst in Biggekerke intiem bevriend was geraakt, geven we nu eerst wat bredere informatie, voor een deel ook geput uit diens correspondentie.

Marinus Noels, geboren in het piepkleine dorpje Sinoutskerke op Zuid-Beveland, 5 km ten zuidwesten van Goes gelegen, was 22 jaar toen hij in november 1821 in Middelburg trouwde met de 24-jarige *Janna Wijnand*. Haar broer Pieter Wijnand, de boer op Krommenhoeke bij *Biggekerke*, Buddings eerste gemeente, zou bij de Afscheiding aldaar een grote rol spelen (zie hoofdstuk Biggekerke).

Zakelijk gezien is het met Noels in Middelburg slecht afgelopen.

In 1836 - het jaar waarin de Afgescheiden kerk in Middelburg ontstond, waarvan Noels één van de ‘stichters’ was - is hij failliet gegaan. Of de oorzaak hiervan mee ligt in het wegblijven van klanten, omdat Noels ‘Afgescheiden’ was geworden, weten we niet. Maar toen in december 1836 A.P. de Winter - ook een Afgescheidene - aan Noels in een brief vroeg of deze al weer een middel van bestaan had gevonden, voegde hij eraan toe: Maar dat zal wel niet meevallen ‘in deze tijd van verdrukking en vervolging door de ware vijanden der ware Kerke Christi’.

In december 1836 werden Noels' winkel en woning verkocht. Armoe lijden was nu zijn lot. Weliswaar probeerden kerk en vrienden hem wat te helpen,

zodat het hem bijv. in de strenge winter van 1837/'38 niet aan het 'hoogstnodige' ontbrak, maar hoe Noels ook zijn best deed in zijn eigen levensonderhoud te voorzien, zijn laatste levensjaren heeft hij in behoeftige omstandigheden doorgebracht.

Na de opheffing van zijn winkel gingen hij en zijn vrouw eerst wonen in de Wagenaarstraat 'over de Bree'. En in het laatst van zijn leven vinden we hen op de Kinderdijk, in het gebouw, waar de Afgescheidenen toen kerkten. Daar is hij op 26 juli 1841 overleden, nog maar 42 jaar oud.

Zijn weduwe heeft hem nog meer dan 20 jaar overleefd. Ze stierf op 31 oktober '62, in een bovenwoning in de Krommeweele, 65 jaar oud. Kort nadat Noels brodeloos op straat was komen te staan, schreef ds. Budding op 3 januari 1837 vanuit Rhenen - waar zijn vader woonde - aan Noels en zijn vrouw een brief. Budding was weer eens in een depressieve bui. Het was 'geestelijk dood' bij hem, zoals hij het uitdrukte. Niet de geschiktste mentaliteit om een failliet gegane kruidenier als Noels op te beuren! Dit was - vervuld als hij was van zijn eigen zielservaringen - zijn bedoeling ook niet. We citeren uit het schrijven enkele zinnen; '...mijne tegenwoordige omstandigheden getuigen van het wisselvallige van al het aardsche...'. Nu, daarvan wist Noels mee te spreken.

'De bestellingen des hemels zijn in dezen weg tot omverwerping van alle onze berekeningen en tot teleurstelling van de hoop, die men zich nog al maakt op een betere of ten minste dragelijke toekomst.

Terwijl gijl. misschien ondervindt, dat de uitgestelde hope het harte krenkt, zit ik zonder eenige bepaalde hope, geene uitkomst ziende, werkeloos, stil, onverschillig, nu eens wat opgebeurd, dan weder bezwaard.

Weliswaar ben ik te huis bij mijn vader, maar dat heeft ook grootelijks zijne bezwaren; en het lot der huurlingen mijns vaders komt mij dikwijls benijdenswaardig voor'. (Budding doelde hier op de knechts in de brouwerij van zijn vader.) En met de woorden uitgestelde hoop krenkt het hart, had hij Noels verzoekschrift op het oog, dat deze bij de koning had ingediend om in het bezit te mogen komen van een aanzienlijke nalatenschap, waar Noels recht op meende te hebben, maar waarover deze nog niets had gehoord.

De reden van Buddings schrijven aan Noels was dat hij graag wilde weten hoe Noels' zwager Pieter Wijnand en diens mede-ouderling Job Wisse van Biggekerke het maakten. Ze zaten beiden in de gevangenis.

Twee weken na het overlijden van Marinus Noels op 26 juli 1841 stuurde Budding een condoleantiebrief naar de wed. Noels, gedateerd *Goes 9 augustus 1841* (Budding had daar toen een eigen gemeente gesticht).

Het schrijven typeert Budding ten volle. Hij zag geen mogelijkheid haar met woorden te troosten en had met zijn reactie nog even gewacht 'te meer daar ik weet, dat er gemeenlijk vele moeijelijke vertroosters gevonden worden en ik vreesde derzelver getal te vermeerderen. Tot vertroosting weet ik niet te schrijven, en schrijve daarom niet'.

Maar al ontbraken hem dan bij dit sterfgeval *woorden*, hij wilde alsnog met *daden* zijn dankbaarheid tonen voor de 'welwillendheid... die gij mij ten allen tijde gedurende mijn verblijf op Bêkerke hebt betoond'. En daarom

nodigde hij de weduwe Noels uit één of twee weken bij hem in Goes te komen logeren. ‘Om u te voeden en te huisvesten ben ik in goede gelegenheid, maar overigens moet ik ook bij den dag leven.’

Als ze wilde, kon ze wel kerken bij de Afgescheidenen in Goes (ze hoefde dus niet bij Budding zelf in de kerk te komen). Ze moest maar doen alsof ze thuis was. De reiskosten nam Budding voor zijn rekening. Er was ook een goede slaapgelegenheid beschikbaar. Wat kon nu nog haar logeren in Goes in de weg staan? Of het moest zijn ‘te groote gehechtheid aan Middelburg’.

Wel bestond de kans, dat er een enkele keer tijdens een bezoek uit de ‘oude Psalmen’ (van Datheen) werd gezongen, maar verder niet, want ‘de vrouw die bij mij werkt, kan niet lezen, en dus zing ik dan niet’.

Zijn huishoudster zou misschien nog twee of drie weken bij hem blijven, ‘maar die heeft in het huisgezin niets te ordineeren’ (voor haar hoefde de wed. Noels dus niet bang te zijn; Budding was het zelf blijkbaar ook niet).[24.]

Na deze uitweiding keren we terug naar donderdagavond *10 maart 1836*, toen de hierboven al eerder genoemde personen het besluit namen zich te zijner tijd door ds. Budding tot een Afgescheiden gemeente te laten *institueren*, waarbij desgewenst ook personen uit diverse steden en dorpen in Zeeland zich mochten aansluiten; wel met de verplichting jaarlijks financieel bij te dragen in het traktement van ds. Budding, die men van plan was - zodra het kon - te beroepen. Deze had nog steeds niet officieel met de Hervormde kerk gebroken. Voorlopig zouden alvast twee ‘opzieners’ en een scriba worden gekozen. Het werden *Marinus Goossen*, de stadstimmerman, en *Johannes Minderhout*, de molenaar, en *Cornelis van Assendelft*, scriba. Er was dus een voorlopige kerkeraad.

Eind april '36 kwam de Afscheiding in *Biggekerke* op gang, waar ds. Budding al op Goede Vrijdag 1 april met het Hervormde kerkverband had gebroken. En op deze man waren aller ogen gevestigd, zeker die van het Afgescheiden groepje in het naburige Middelburg. Maar Budding was onmiddellijk uit Zeeland vertrokken en voorlopig niet bereikbaar.

Op *12 mei 1836* - we volgen nu weer het notulenboek - was er een vergadering van de voorlopige gemeente in Middelburg. Ouderling Goossen sprak een woordje over ‘de toestand van Gods kerk’ en vroeg toestemming om - zolang er nog geen predikant was - *Willem Brombacher* in de godsdienstoefeningen te laten voorgaan om zo het gemis van een eigen dominee te vergoeden. Brombacher wilde dit wel doen, maar wenste de toestemming van de gemeente schriftelijk bevestigd te zien, wat gebeurde. Zo was de gemeente dus een vaste oefenaar rijk geworden. Hij was geen gemakkelijk heer, zoals later zou blijken.

In augustus 1836 werd opnieuw een vergadering gehouden, waarin nu ook Budding aanwezig was. Natuurlijk had hij de leiding. Na een afwezigheid van bijna 4 maanden was hij woensdag 27 juli weer op Walcheren teruggekeerd. In die periode had hij zich vooral in Utrecht en Holland links en rechts duchtig geweerd, wat hem de ongenade van diverse rechtbanken op de hals had gehaald.[25.]

In bovengenoemde vergadering vroeg hij elke aanwezige af, of zij zich nu wensten te houden aan de leer der godzalige vaderen, en richtte zich vooral tot hen, die nog geen openbare geloofsbelijdenis hadden afgelegd, maar dit nu wel wilden doen. Het waren *Johannes Antony Siebrecht, Christiaan Reijniers, Antony Blom* en *Janna Willeboordse*. Vervolgens werd overgegaan tot de verkiezing van twee ouderlingen en een diaken die *in* de stad dienst zouden doen en van een ouderling en een diaken voor *buiten* de stad. Met als resultaat, dat *Marinus Goossen* en *Johannes Minderhout* als ouderling en *Johannes Siebrecht* - die dus pas belijdenis had gedaan - als diaken buiten de stad zouden fungeren; terwijl *Ernst Moorhoff*, de tuinman op de buitenplaats 'Toorenvliedt' onder Koudekerke, voor de buitenleden als ouderling zou optreden. De naam van de diaken staat niet ingevuld, maar uit een andere bron blijkt, dat het *Pieter Geelhoed* was geworden.

Cornelis van Assendelft werd scriba en correspondent voor de provincie Zeeland. Op 10 augustus '36 is ds. Budding in Middelburg begonnen met catechiseren.

Kort daarop - 18 augustus '36 - was er opnieuw een (buitengewone) vergadering, met als belangrijkste reden dat er enige personen waren, die wensten te worden 'aangenomen'. De vergadering was 'vereerd door de tegenwoordigheid van onzen geliefden Ds. Budding', zoals de notulen het uitdrukken. Hij sprak de adspirant-leden ieder afzonderlijk aan, in het bijzonder *Jan Blok*, die vroeger tot de *Mennonieten* behoorde. Tenslotte kwam nog de vraag aan de orde welke psalmberijming in de kerkdiensten zou worden gezongen, de oude van Datheen of de nieuwe van 1773, die heus niet zo nieuw meer was. Het kwam nog niet tot een beslissing. Enkele maanden later werd slechts met 2 stemmen meerderheid besloten zich van de nieuwe in plaats van die van Datheen te bedienen. Weinig kon men toen nog vermoeden, dat dit punt een paar jaar later tot een scheuring in de gemeente - en niet alleen in die van Middelburg - zou leiden.[26.]

Op vrijdag 2 september '36 werden de in augustus gekozen ambtsdragers door ds. Budding in hun dienst *bevestigd*. Marinus Goossen als ouderling in de stad, Ernst Moorhoff voor buiten de stad. De bevestiging van Johannes Minderhout kon om niet genoemde redenen niet doorgaan. Diaken werden resp. Joh.A. Siebrecht (voor binnen) en Pieter Geelhoed (voor buiten).

In de regel wordt 10 maart 1836 opgegeven als datum van instituering van de gemeente te Middelburg, maar eigenlijk is het vrijdag *2 september*, omdat men kerkrechtelijk pas van een *instituering* kan spreken, als er officieel een kerkeraad *bevestigd* is.

Rel in de Chinese tuin

De septembermaand van 1836 is in de begingeschiedenis van vele Afgescheiden kerken in het hele land een zeer roerige maand geweest. Rondprekende dominees waren toen zeer actief, maar speurende burgemeesters en politiemannen niet minder; gebeten als deze waren op illegale gods-

dienstoefeningen. In het najaar van 1836 zijn dan ook vergelijkenderwijs de meeste vonnissen uitgesproken. Ook de gemeente van Middelburg kreeg daarvan een vlaag mee. We gaan het illustreren.

In het begin hield men de godsdienstoefeningen afwisselend bij enkele gemeenteleden aan huis. Dat had echter zijn bezwaren, vooral als het ongemak van ruimtegebrek zich voordeed; afgezien nog van de drukte, die het voor de gastheer en vooral de gastvrouw meebracht. Daarom besloot de kerkeraad van een gunstige gelegenheid te profiteren. Op 9 september '36 kon men gaan kerken in de zogenaamde *Chinese tuin*, een vroegere uitspanning even buiten de Langevielepoort op het grondgebied van de burgerlijke gemeente Koudekerke gelegen. Het kwam wel meer voor, dat het ressort van een plattelandsgemeente reikte tot de wallen van een stad.

Het bijbehorend huis, het laatst bewoond door een kleine houthandelaar, had tamelijk veel ruimte. Het was eigendom van de al eerder genoemde jonkheer *Willem Versluijs* van de buitenplaats St. Jan ten Heere onder Domburg, die ook de kant van de Afgescheidenen had gekozen. Hij had zijn geloofsgenoten in Middelburg toestemming gegeven het voor hun zondagse diensten te gebruiken.

Al enkele dagen later - op zondag 11 september - werden daar de eerste diensten resp. om 10.00 en 15.00 uur gehouden. Alles verliep zonder stoornis, al waren de kerkgangers bij het weggaan door onwelwillende elementen uitgescholden. Maar dat was te overkomen. Blijkbaar waren de autoriteiten van de plannen niet tijdig op de hoogte gebracht.

De volgende zondag - 18 september - zouden er weer diensten zijn. Maar o, wee! In de loop van de week bereikten de kerkeraad van Middelburg signalen, die er op wezen, dat geprobeerd zou worden de komende zondag die diensten in de war te schoppen. Daarom kwam de kerkeraad op zaterdag in spoedzitting bijeen en besloot na enig wikken en wegen de diensten van de volgende dag niet te laten doorgaan. Door een misverstand bereikte dat bericht echter niet alle betrokkenen, zodat op die zondagmorgen nog een klein aantal leden op de gewone tijd aanwezig was, onder wie ouderling Moorhoff en diaken Geelhoed. Beiden woonden trouwens niet in de stad, maar onder Koudekerke.

Was de vorige zondag de politie niet op haar qui vive geweest, nu was ze er wel. Maar ook relschoppers waren present. De laatsten gingen zo te keer, dat de vergadering vroegtijdig afgebroken moest worden ‘door de ongeregelde aanvallen van menschen van onderscheijdene Klassen’, zoals de notulen het uitdrukken, of zoals De Rijcke het vertelt: ‘toen eene woeste hoop zich voor de deur posteerde en door schelden, razen en tieren de vergaderden dermate bemoeilijkte, dat deze zich verplicht zagen de samenkomst te sluiten en het vergaderlokaal te verlaten. Buiten gekomen konden zij ternauwernood aan het ruw geweld ontkomen’.[27.]

We hebben nog een bron onder ogen gehad, bij ons weten tot nu toe niet gebruikt, namelijk de getuigenverklaringen voorafgaande aan het vonnis van 14 oktober 1836 door de rechtbank van Middelburg uitgesproken. Daaruit valt de volgende situatie te reconstrueren. Toen veldwachter Bastiaanse van Koudekerke binnenkwam, constateerde hij, dat achter een ta-

fel drie mannen zaten; ouderling Ernst Moorhoff in het midden, met links van hem diaken Geelhoed en rechts Marinus Noels, die als voorzanger dienst deed. Geelhoed stond net te bidden. Toen deze klaar was zong de vergadering onder leiding van Noels Ps. 68:14 (‘Uw God, O Isrel heeft de kracht...’). Vervolgens nam ouderling Moorhoff, de preeklezer, het woord en gaf de tekst van de te lezen preek op. Voor zover de veldwachter zich kon herinneren was het Psalm 47.

Dit was het sein voor de veldwachter om naar voren te komen en Moorhoff namens de burgemeester een brief aan te reiken. Maar deze stak de brief ongeopend in zijn zak en wilde de gedrukte preek gaan voorlezen. Toen de veldwachter hiertegen verontwaardigd protesteerde, antwoordde Moorhoff kalm, dat hij heus wel begreep wat er in die brief stond en dat het niet nodig was deze voor te lezen.

De veldwachter sommeerde nu de aanwezigen heen te gaan. Het waren er nog al wat. In de kamer zelf bevonden zich wel 45 à 50 personen, terwijl er in de gang en in het portaal ook nog velen (‘een groot aantal’) stonden. Volgens de verklaring van Moorhoff behoorden slechts 15 à 16 tot de leden van zijn gemeente.

Op de sommatie van de veldwachter antwoordde Moorhoff dan ook, dat de mensen die buiten in de gang stonden konden gaan, maar dat hij zelf en zijn 15 à 16 ‘aanhangers’ zouden blijven. Zij waren hier gekomen om een godsdienstoefening te houden; de rest moest maar vertrekken. Hij kon het immers ook niet helpen, dat er telkens meer mensen binnenkwamen. En hij maakte weer aanstalten om met het voorlezen van de preek te beginnen. Het was er één van de in vertaling ook in ons land bekende *Erskine*. Of die preek van Ebenezer Erskine of van diens broer Ralph was, staat niet aangegeven. Ook bij de Afgescheidenen waren de preken van de Erskines geliefd. Zo gaf ds. Scholte in 1837 een preek van Ralph Erskine met een voorrede uit, getiteld: ‘De magt en de list des Satans, door Christus bepaald en verijdeld’.[28.]

Maar Moorhoff bracht het niet ver met zijn voorlezen, want de sfeer onder het publiek buiten was geladen. Nogal wat op rellen beluste figuren waren onder hen te vinden. Er werd ‘zoo geslagen en getrommeld op vensters en glazen’ dat Moorhoff zich niet meer verstaanbaar kon maken en er maar mee stopte.

Geelhoed ging tenslotte nog voor in gebed (het zal wel kort geweest zijn) en nadat hij ook nog had gecollecteerd, verlieten de Afgescheidenen het gebouw. Buiten de deur gekomen mochten ze al blij zijn als ze zonder klappen of stompen gekregen te hebben, door het opdringende gepeupel heen waren gekomen.

's Middags - de middagdienst zou om 3 uur beginnen - was er begrijpelijkerwijze geen enkele Afgescheidene meer komen opdagen. Maar vijanden wel. Toen dezen niet meer de kans kregen hun vijandige gevoelens af te reageren op de Afgescheidenen in levende lijve, deden ze dat maar op het dode meubilair van het huis. Ze drongen de kamer - waarin de godsdienstoefeningen werden gehouden - binnen, braken stoelen en banken kapot en gooiden de stukken door de ramen naar buiten. De burgemeester en de

veldwachter van Koudekerke stonden erbij en keken er naar. De vandalen kregen geen proces-verbaal. Maar de hoofdpersonen van de morgensamenkomst werden op 14 oktober 1836 door de rechtbank te Middelburg wel gevonnist, namelijk als volgt:

1. *Ernst Moorhoff,* 44 jaar, geboren te Haarlem, wonende onder Koudekerke kreeg *ƒ* 25- boete;
2. *Pieter Geelhoed,* 66 jaar, (dus al bejaard) geboren te Wissenkerke op Noord-Beveland, sleper en bleker buiten de Vlissingse poort, ook *ƒ* 25,- boete. Beiden kregen samen 2/3 van de proceskosten te betalen.
3. jonkheer *Willem Versluijs,* 36 jaar, geboren te Middelburg, wonende onder Domburg op de buitenplaats St. Jan ten Heere, grondeigenaar, kreeg de maximale boete van *ƒ* 100,- plus 1/3 van de proceskosten 'wegens het afstaan van het hem toebehorende gebouw onder Koudekerke' (de Chinese tuin dus). Het totale bedrag van de proceskosten bedroeg *ƒ* 9,78 ½. De vermogende jonkheer Versluijs heeft later zelf voor Moorhoff en Geelhoed de boeten betaald.[29.]

Voor Moorhoff had dit alles nog een zeer onaangenaam indirect gevolg. Hij was al 20 jaar tuinman bij de familie Schorer op de buitenplaats 'Toorenvliedt' bij Middelburg. De laatste 6 jaar was zijn 'baas' jonkheer Johan Cornelis Schorer, de enige zoon van zijn vroegere heer. Maar omdat hij zich van de Hervormde kerk had afgescheiden en nu ook nog beboet was, werd hij als tuinman ontslagen. Als doekje voor het bloeden kreeg hij van zijn heer nog een gunstig getuigschrift mee, waarin zijn persoon en werk werden geprezen, maar 'dat de reden van zijn vertrek alleenlijk daarin bestaat, dat hij zich van het kerkbestuur heeft afgescheiden'. Het getuigschrift was gedateerd 2 januari 1837. Moorhoff is toen naar *Axel* vertrokken (met zijn vrouw Anna Philippo), waar hij in de Afgescheiden kerk aldaar nog jarenlang een vooraanstaande plaats heeft ingenomen.

Hoewel de gemeente van Middelburg op 12 mei 1836 ds. Budding had beroepen, maar een bedankje had moeten incasseren, kon ze toch af en toe van zijn aanwezigheid in Middelburg - waar hij op de Seisdam woonde - profiteren.

In de provinciale vergadering van 8 februari 1837 bij Budding aan huis gehouden, werd hij als predikant voor alle Zeeuwse kerken beroepen, nadat hem persoonlijk enkele weken eerder een schrijven namens de gemeenten in Zeeland was overhandigd, gedateerd 22 januari 1837. Hierin werd hem dringend verzocht te helpen bij het institueren van kerken, het bevestigen van ouderlingen en diakenen, het bedienen van doop en Avondmaal, het hanteren van de kerkelijke tucht en bij het advies geven hoe de 'zware lasten die op onze schouders rusten', te dragen. 'Kom over en help ons!' Hij kwam. Enkele dagen later - hij was weer eens een tijdlang afwezig geweest - keerde hij in Middelburg terug. Na lang aarzelen nam hij het beroep aan.[30.]

Al spoedig onstonden er echter snel in ernst toenemende problemen met ds. Budding, vooral waar het ging over het kiezen tussen de oude en nieuwe psalmberijming en het door de gemeenten aanvragen van erkenning door de regering (het zogenaamde 'vrijheid' vragen).

Budding was en bleef (voorlopig) fanatiek vóór het zingen van de psalmen van Datheen in de kerkdiensten. Op de kerkeraadsvergadering van *12 mei '37*, bij hem thuis gehouden, wilde hij het indertijd met meerderheid van stemmen genomen besluit om in de eredienst niet de psalmen van Datheen, maar de nieuwe berijming te gebruiken, heroverwegen.

De zaak lag heel gevoelig, vooral bij Budding zelf. Hij wilde in elk geval, als men als gemeente bij hem aan huis vergaderde 'Datheen' blijven zingen. Maar daartegen had de kerkeraad toch ernstig bezwaar. Wenste hij in eigen huiselijke kring de psalmen van Datheen te gebruiken, goed, maar in officiële kerkdiensten ging dat niet, want er was indertijd duidelijk besloten de nieuwe berijming te kiezen en daartegen was geen enkel bezwaar ingebracht. Ook de algemene synode van Amsterdam-1836 had de berijming van 1773 aanvaard. Daarom moest Budding met zijn 'gemoedsbezwaren' in de kerkelijke weg naar de synode gaan. Weigerde hij dit te doen, dan waren onvermijdelijk scheuringen en verdeeldheden het gevolg.

Budding verklaarde zich wel bereid een brief te schrijven en uit de provincie Zeeland zouden dan twee afgevaardigden gezonden moeten worden, maar hij was niet van plan persoonlijk te gaan. Hoewel de kerkeraad dit afkeurde, bleef het er die avond verder bij. Alles was - volgens de notulen - 'met broederliefde verhandelt'.[31.]

Toch zou het later mislopen. Want Budding - eigenzinnig als altijd - ging niet lang daarna in eigen huis kerkdiensten beleggen en natuurlijk galmden in de kamer dan de psalmen van Datheen. Van de kerkeraadsleden had alleen diaken Siebrecht zijn partij gekozen.

We bepalen ons nu weer tot de gang van zaken van de Afgescheiden gemeente van *Middelburg*. Het waren zware jaren. In 1838 is slechts één kerkeraadsvergadering genotuleerd, namelijk die van 5 januari 1838, bij Budding thuis gehouden.

De oorzaak daarvan geven de eerste notulen van 1839, gedateerd 23 mei. We lezen daarin, dat door 'de verwarde toestand', waarin de gemeente verkeerde, het onmogelijk was geweest 'optekeninge' te doen van al de kerkeraadsvergaderingen die in 1838 waren gehouden. En waarom? Omdat dan genotuleerd had moeten worden alles wat wij 'zondige menschen... door blindheyd en eijgenliefde te dikwijls vervoert' hadden gesproken en gedaan.

Het was veel beter dit alles nooit op papier te stellen en er maar het zwijgen toe te doen. De notulen voegen er nog de verzuchting aan toe, dat 'het de Heere mocht behagen in ontferming op ons neder te zien'. Hij kon toch een schijnbaar verloren zaak 'erstelle en opregte' en weer samenbrengen 'wat onder ons verbroken leijt'.

Om daarmee een begin te maken zou men diaken Siebrecht, die voor de oude psalmberijming had gekozen, uitnodigen weer op de kerkeraadsvergadering en in de kerkdiensten te verschijnen om zijn functie als diaken weer uit te oefenen. Siebrecht verklaarde het te zullen overwegen.

Op de vraag wat hij met de door hem gecollecteerde 'liefdegaven' had gedaan, luidde het antwoord, dat ze overgemaakt waren 'naar de gemeente Tholen en elders' (waar veel aanhangers van Budding woonden). Enkele weken later deelde hij mee geen diaken meer te willen zijn. Hij sloot zich aan bij ds. Budding, die al op 30 januari '39 zijn beroepsbrief had verscheurd.

Niet alleen de grote meerderheid van de kerkeraad, maar ook de catechiseermeester *W. Brombacher* keerde zich tegen ds. Budding. Aan de provinciale vergadering, die op 14 maart '38 bij Budding aan huis werd gehouden, had hij een brief geschreven, waarin hij geargumenteerd zijn beklag deed over Buddings doordrijverij.

In de Middelburgse gemeente waren wanorde en onrust ontstaan door Buddings 'onbetamelijke bedreiging van stuiting der bediening' d.w.z. door diens dreigement niet meer in de gemeente te zullen preken, als de psalmberijming van Datheen niet in de kerkdiensten werd gebruikt. Op die manier kwamen de tijden van de Hoekse en Kabeljauwse twisten 'onder ons' terug.

Als men zo zijn eigen 'zin en wil' doordreef, hoe kon men dan nog van 'vrede des gemoeds' spreken, terwijl Gods Woord toch duidelijk leerde elkaar 'niet te vereten of te verbijten'. Brombacher had graag gezien dat onze jonge diaken Siebrecht vers 5 van 1 Petrus 5 in acht had genomen.[32.] Dan zou hij niet doorgegaan zijn met eigenzinnig de berijming van Datheen door te drijven en zo over de ouderlingen te heersen. Van een bijzaak mocht men geen hoofdzaak maken.[33.]

Met de beste wil kon Brombacher niet de noodzaak inzien van de invoering van Datheens berijming, die deze uit de Franse psalmen van *Clement Marot* en *Beza* had overgenomen.

Bovendien viel bij 'onze Godzalige voorvaderen' die overdreven gehechtheid aan Datheens werk niet te bespeuren. In dat verband noemde hij als bron een geschrift van de bekende *Jodocus van Lodenstein* die van 1653-1677 als predikant in Utrecht stond.

Brombacher gaf zelfs de bladzij op van diens 'Geestelijke opwekker', waaruit duidelijk werd, dat Van Lodenstein 'die star (ster) aan Gods kerke' altijd de voorkeur had gegeven aan het 'Psalmboek' van *Antonius van Deutekom*[34.] uit Utrecht.

Was Van Deutekom een onbekende figuur, niemand minder dan *Wilhelmus à Brakel* wilde graag een andere berijming dan die van Datheen zien. En - aldus Brombacher - de Psalmen van Marnix van St. Aldegonde waren nog altijd de beste. Maar - eindigde hij - van het kiezen van een oude of nieuwe berijming mocht geen halszaak worden gemaakt. Het kwam er maar op aan of men aandacht had voor het gebod: 'hoort naar Mijne stemme', d.w.z. men moest naar Gods woorden handelen.

Dat Brombacher het nu bij ds. Budding en diens aanhangers had verkorven, spreekt vanzelf.[35.]

In ditzelfde verband maken we nog melding van een brief in diezelfde tijd door de oud-Middelburger A.P. de Winter op 31 maart 1838 vanuit Gorinchem aan Marinus Noels in Middelburg geschreven. De Winter betreurde zeer de 'voortdurende onëenigheden' in de Middelburgse gemeente en elders 'wegens het doorzetten der Oude Psalmen' (door ds. Budding).

Het was maar goed - schreef hij - dat hij niet meer in Middelburg woonde. Dat ds. Budding de 'nieuwe psalmen' niet meer wilde gebruiken, nu, daarin was hij vrij. Maar het ging te ver als hij weigerde in een gemeente te preken, die voor de nieuwe psalmberijming was, zodat hij zich 'van zoo vele jaren beproefde Christenen verwijderde' en zo de oorzaak van een scheuring werd.

Wat moest ervan worden 'als den eenen van Gods knechten het niet eens is met de *Psalmen*, den anderen met den *Doop* en den derden met de mij ook treffende *kleeding*'.

'Mogte het den Heere behagen, meer en meer rechte kenners en bidders door Zijnen Heiligen Geest te maken... teneinde zóó harten en handen inéén geslagen wierden, tot bevestiging, dat het werk der tegenwoordige Reformatie door den Heere begonnen is, en waaraan ik nog niet twijfele...' Op 18 juni '38 moest ds. Budding de gevangenis in, waar hij bijna 7 maanden (tot 15 januari '39) zou blijven. Want hij weigerde elke boete - hem opgelegd wegens het houden van onwettige godsdienstoefeningen - te betalen. Door de afwezigheid van de hoofd-opposant tegen de nieuwe berijming van 1773, werd het er - wat de rust in de gemeenten betreft - niet minder van. De tegenstanders van Datheen kregen, nu hun bekwaamste opponent tijdelijk monddood was gemaakt, de baan vrij.

Op een provinciale vergadering, in november '38 in Middelburg gehouden in het molenhuis van Johan Minderhout, werden de tegen het zingen van de nieuwe psalmberijming ingebrachte bezwaren met een flinke meerderheid van stemmen onvoldoende verklaard. Diaken *Siebrecht* beloofde zijn samenkomsten, waarin alleen de Psalmen van Datheen werden gezongen, te staken. En *Brombacher* neigde ertoe zijn werk als catechiseermeester te hervatten. Het ging dus de goede kant op.

Maar, och arme, men had buiten de waard, d.w.z. buiten ds. Budding gerekend. Want toen deze dinsdag 15 januari '39 's avonds circa 8 uur weer 'los' (uit de gevangenis) was gekomen, na bijna 7 maanden te hebben 'gezeten', had hij 8 dagen later in een gemeentevergadering te Middelburg een ultimatum gesteld: als de vergadering niet eenparig op de oude berijming van Datheen overging, hield hij op hun Leraar te zijn. Maar de meerderheid van kerkeraad en gemeente zwichtte niet voor zijn eis.

Op de een week later bij ds. Budding thuis gehouden provinciale vergadering (woensdag 30 januari '39) breidde hij zijn verklaring t.o.v. Middelburg niet langer hun predikant te zijn, uit tot alle Zeeuwse gemeenten, voor zover ze hem niet volgden. Om zijn ultimatum kracht bij te zetten, verscheurde hij voor aller ogen zijn bijna twee jaar geleden ontvangen beroeps-

brief en gooide de stukken in het vuur. De meerderheid bleef echter bij de beslissing in de kerkdiensten niet meer de berijming van Datheen te zingen.[36.]

Toch had men hartzeer ds. Budding los te moeten laten. Viel er werkelijk niets meer aan te doen? Men besloot ds. S. van Velzen te Leeuwarden, de praeses van de vorige algemene synode van Utrecht 1837 op de hoogte te brengen van de trieste kerkelijke situatie, waarin men was beland, en hem om raad te vragen. Was ds. Budding nog te redden? Maar hoe dan?

Negen dagen later - 25 februari 1839 - reageerde ds. Van Velzen vanuit Leeuwarden. Zijn advies was helder en overwogen. Als ds. Budding dan volstrekt de psalmberijming van Petrus Datheen weer wilde invoeren en de bediening van zijn predikantschap afhankelijk maakte van de al of niet-aanneming van die berijming, dan was *Budding* de oorzaak van de verdeeldheid.

De gemeenten, die de berijming van Datheen niet weer wilden invoeren, handelden juist, omdat deze in veel opzichten de ‘stichting’ niet bevorderde. Over zo'n belangrijk punt als het gemeenschappelijk gezang in de kerkdiensten behoorde men niet op eigen houtje te beslissen. Er was trouwens al een generale beslissing over gevallen: de laatst gehouden synode van Utrecht (1837) had de nieuwe berijming ‘geschikt’ verklaard. Daarom adviseerde ds. Van Velzen niet aan het ‘gevoelen’ van ds. Budding toe te geven ‘met opoffering van het regtmatige verlangen der gemeente’ en ‘verzaking van het oordeel der wettige kerkeraden’. Wel was hij er sterk voor zoveel mogelijk te proberen ds. Budding voor de gemeenten te behouden. Het zou wel goed zijn - adviseerde hij - twee ‘van de godzaligste broeders’ naar ds. Budding te sturen om hem met aandrang op zijn roeping en verplichting te wijzen de gemeenten te blijven bedienen. Eventueel kon er nog bij gezegd worden, dat men een nationale synode zou laten bijeen roepen om over deze zaak te beslissen, maar dat men intussen de tegenwoordige berijming wenste te blijven gebruiken.[37.]

Men belastte de drie Middelburgse ouderlingen met die niet gemakkelijke opdracht. Het waren de stadstimmerman *Marinus Goossen*, de bleker *Pieter Geelhoed* en de molenaar *Johannes Minderhout*, allen ons al bekend. Vanuit Goes werd nu aan de gemeenten meegedeeld via een schrijven van 28 oktober '39, dat men niet langer werkeloos mocht toezien, dat de gemeenten verstoken bleven van de prediking en van de bediening van de sacramenten. Lang hadden ze ds. Budding ‘gedragen’. Er was nog eens een commissie benoemd om ds. Budding te vragen of hij in zijn onwil om in de gemeenten voor te gaan volhardde. Maar het was gebleken, dat hij ‘onze gemeentens bleef miskennen’, als zouden ze niet meer behoren ‘tot de Gereformeerde Kerk’, omdat ze de oude psalmberijming van Datheen niet wilden gebruiken, en aan de Koning om ‘vrijheid van godsdienstoefening’ hadden gevraagd. Er bleef dus niets anders over dan Buddings ‘onttrekking’ als een ‘verlaten van de Gemeenten’ te beschouwen en hem dus te ‘ontslaan’.[38.]

We zullen het verloop van deze kwestie-Budding hier niet verder beschrijven. We hebben dat al uitvoerig gedaan in het eerste deel van deze studie over de Afscheiding van 1834 in Zeeland, bij het hoofdstuk Goes.

Het eind was dat ds. Budding in de provinciale vergadering van 23 oktober '39 als predikant van de Zeeuwse Afgescheiden kerken werd afgezet.[39.] Met als gevolg een scheuring in het kerkverband van de Chr. Afgescheidenen. Sommige gemeenten volgden Budding in hun geheel (al was dat getalsmatig soms erg klein): *Heinkenszand, Kapelle, Krabbendijke, Sint Jan ten Heere (Aagtekerke), Biggekerke, Tholen, Oud-Vossemeer (op het eiland Tholen)*, de streekgemeente *Duiveland* en verder *Sint Philipsland* en *Groede (Z.Vl.)*.

Soms vond een scheuring plaats, zoals in *Goes, Baarland* en *Middelburg*, aldus dr. C. Dekker. We voegen *Axel (Zaamslag)* in Zeeuwsch-Vlaanderen nog aan dit rijtje toe.

Doordat we niet beschikken over nadere gegevens kunnen we niet zeggen hoeveel leden van de gemeente te Middelburg ds. Budding met zich heeft meegetrokken. Hoogstwaarschijnlijk een kleine minderheid. Maar dat de gemeente in het najaar van 1839 terneergeslagen achterbleef is wel duidelijk. Van een bloeiend kerkelijk leven was geen sprake meer.

Gedurende de periode augustus '39 - mei '41 zijn geen kerkeraadsnotulen gemaakt, althans ze zijn niet te vinden. Ook de notulen van de provinciale vergaderingen - in 1840 was het er maar één - leveren wat Middelburg betreft nagenoeg niets op.

Pas vanaf mei '41 worden er weer kerkeraadsnotulen gemaakt, al is het maar voor een periode van ruim een half jaar. De gemeente had zich dus weer wat hersteld van de schade, die de afzetting van ds. Budding had veroorzaakt.

Voor de gemeente Middelburg is *1841* zelfs een belangrijk jaar geworden, een jaar van nieuwe initiatieven. We zullen die nieuwe periode (1841-'56) in een volgend hoofdstuk beschrijven.[40.]

B. De periode 1841-1856

In 1841 vallen in het kerkelijk leven van de nog maar vijf jaar geleden ontstane Afgescheiden gemeente van Middelburg twee belangrijke feiten op. Niet alleen werd in dat jaar bij Koninklijk Besluit de gemeente in de burgerlijke maatschappij als een Chr. Afgescheiden gemeente *erkend*, maar ook kreeg ze de beschikking over een eigen *kerkgebouw*, waarin ze nu, niet meer gehinderd door vervolgingen haar kerkdiensten kon beleggen. Het wisselend vergaderen bij particulieren aan huis was voorbij.

Erkenning 8 juni 1841

In een rekest aan de Koning beriepen de ondertekenaars zich op een Koninklijk Besluit van 9 januari 1841, waarin de nieuwe koning Willem II de mogelijkheid tot het stichten van Afgescheiden gemeenten had versoepeld. We hebben een fotocopie van het verzoekschrift onder ogen gehad. Het was door 28 personen ondertekend, onder wie de beide ouderlingen *Marinus Goossen* en *Johannes Minderhout*, met de diaken *Johannes Stephanus Ragut*. Deze winkelier, getrouwd met Jozina Catharina de Smit, is op 12 januari 1866 overleden, 74 jaar oud.

Bij de reeks gemeenteleden staat de ons al bekende *W. Brombacher*, de oefenaar, bovenaan. Verder vinden we o.a. de namen van *Marinus Noels* en diens vrouw *Janna Wijnand;* en van *Cornelis van der Bilt*, de turfkruier en zijn vrouw *Geertrui Vijgeboom*, een dochter van de befaamde oefenaar *Johan Willem Vijgeboom*.

Om enigszins een overzicht te krijgen van de meeste Afgescheidenen in Middelburg in 1841, noemen we in een aantekening alle 28 namen met tussen haakjes een aantal persoonsgegevens eraan toegevoegd, voor zover die details in het voorafgaande nog niet zijn genoemd![1.]

Bij Koninklijk Besluit van *8 juni 1841 nr. 95* werd de erkenning verkregen. Men zou kerken in een aangekocht woonhuis, staande op de *Kinderdijk* te Middelburg (wijk P no. 103).

Het was wel een heel druk jaar voor de kerkeraad. Het notulenboek begint met 21 mei 1841 en vanaf die datum werden er in de loop van hetzelfde jaar nog 31 (!) kerkeraadsvergaderingen genotuleerd. Wel een bewijs, dat er een

opleving in het kerkelijk leven was gekomen. In elke gemeente brengt trouwens het bouwen of in orde brengen van een kerkgebouw veel activiteiten met zich mee. Men hoeft slechts aan de financiële kant van de zaak te denken met als hoofdprobleem: hoe krijgen we de koopsom gedekt, en hoe komen de toegezegde bijdragen op tijd binnen? Om maar te zwijgen over kleinere kwesties, die toch heel gevoelig konden liggen bijv. het verdelen van de zitplaatsen (die toen verhuurd werden).

In de notulen zijn heel wat uitgaafposten te vinden. We noemen alleen nog een onbelangrijk, maar wel tekenend detail: 'Rekening repareren stoelmatten *ƒ* 21,30'- *Koster* werd *Pieter Minderhout* voor *ƒ* 26,- per jaar of 50 cent per week, ½ last turf, en verder 'al de voorregten die het gemeentelijk reglement noemde'.

Heel belangrijk was en bleef uiteraard de *preekvoorziening*. Hoe kon die worden geregeld?

Weliswaar was in juni 1841 Goes een dominee rijk geworden, *ds. C. van der Meulen*, die af en toe ook in andere Zeeuwse gemeenten moest voorgaan, maar dat was maar mondjesmaat. Elke vacante gemeente - dus ook die van Middelburg - was gedwongen zoveel mogelijk van eigen mankracht gebruik te maken. Dit betekende, dat een ouderling in de dienst een preek voorlas of dat een oefenaar voorging. In Middelburg waren voor deze taak ook de catechiseermeester *Willem Brombacher* en *'meester' A. Westveer* (uit Veere) beschikbaar.

Blijkbaar was niet iedereen even enthousiast over de toelating van Brombacher als voorganger. Daarom probeerde de kerkeraad zich te rechtvaardigen met een *schriftelijke* toestemming van de classis. Ouderling P. Geelhoed kreeg de opdracht deze aan te vragen. Maar de classis was van oordeel, dat het 'schier overbodig' was dit *schriftelijk* vast te leggen, omdat Brombacher bij iedereen bekend was. Een eenvoudige, mondelinge toestemming - en die vastgelegd in de notulen - werd voldoende geacht. Brombacher stond er echter op de benoeming persoonlijk zwart op wit te hebben, wat er wel op wijst, dat hij met oppositie had te kampen.

Aan de gemeente werd nu de classicale toestemming bekend gemaakt en tevens dat er gelegenheid bestond eventuele bezwaren in te dienen. Was het in orde, dan zou dat Brombacher schriftelijk worden meegedeeld.[2.]

Natuurlijk was het ideaal een eigen dominee te bezitten. Maar wie moest het worden? Het mooiste zou zijn iemand, die aspirant-dominees kon opleiden. *Zou ds. Van Raalte* in *Ommen* niet wat voor Middelburg zijn? Ouderling Geelhoed stelde voorzichtig voor, hem eens te laten komen preken. Dan kon de gemeente alvast kennis met hem maken. Maar Brombacher wilde liever - om het uitbrengen van een beroep te bespoedigen - een afgevaardigde naar Ommen sturen. Dit laatste gebeurde. Het werd ouderling Minderhout. Hij kreeg de beroepsbrief alvast mee![3.]

Twee weken later kwam in de kerkeraad het classisbesluit ter sprake dat de beroepen predikant in Middelburg zijn standplaats zou hebben om samen met ds. Van der Meulen te Goes alle Zeeuwse gemeenten te bedienen. De volgende avond werd in een gemeentevergadering - in de kerk gehouden - verslag uitgebracht van een gesprek dat een week eerder met *ds. Van*

Raalte had plaats gevonden. Daaruit bleek, dat deze ook beroepen was in Rotterdam en Den Hitzert (Zuid-Beijerland), een zeer uitgestrekt rayon, dat wel 10 à 12 gemeenten telde.

Verder voelde Van Raalte zich ook nog verbonden met *Ommen;* hij raadde de Middelburgers aan eerst eens aan de kerkeraad te Ommen te vragen, wat deze van het beroep dacht. Om kort te gaan, ds. Van Raalte viel uiteindelijk af.

Nu richtte Middelburg de blik op *ds. Brummelkamp*, toen dominee in Schiedam. De broeders bleven dus hoog in de boom zitten. In oktober 1841 drong de kerkeraad van Middelburg er bij ds. Brummelkamp op aan naar Middelburg te komen. Dat was immers een stad 'met meer dan 13.000 zielen'. 'Wie weet, Geliefde Broeder welke arbeid er hier in deze stad en onze Zeeuwsche streken tot uitbreiding der gemeente voor U.E.W. nog te doen valt.' Hij zou in de eerste plaats dominee in Middelburg zijn en verder met ds. Van der Meulen van Goes zorgen voor 'de nog herderloze gemeenten in Zeeland'.[4.] Maar ook Brummelkamp werd geen predikant bij de Afgescheidenen in Middelburg.

Dezen gingen het nu maar bij predikanten van 'mindere' bekendheid zoeken en in december '41 begonnen ze druk uit te oefenen op *ds. H.G. Klijn* te *Kockengen* (Utr.). Die gemente telde toen *125* zielen[5.] en was dus maar klein. Ds. Klijn had het er maar moeilijk mee. In januari '42 schreef hij in verband met een door de gemeente van Middelburg op hem uit te brengen beroep, dat de provinciale vergadering van Noord-Brabant hem ook als herder en leraar wenste, speciaal voor de *classis Klundert*. Verder scheen de classis Flakkee met zijn antwoord op haar beroep niet tevreden te zijn; ze zou een deputatie van 3 personen naar Kockengen sturen om met de gemeente aldaar over het beroep te spreken. Hij wist niet wat hij doen moest. 'De weg is voor mij hoogst beproevend.' Misschien was het wel nodig, dat de provincie Zeeland en inzonderheid de gemeente van Middelburg in 'onderhandeling' trad met zijn gemeente te Kockengen. 'Want indien de roeping Godlijk is, zal zoo wel de gemeente van mij als ik van de gemeente door den Heere worden losgemaakt.'[6.] We hebben hier weer een typisch voorbeeld van de opvattingen over het beroepingswerk door sommige Afgescheiden predikanten in die dagen gehuldigd.

Het resultaat in dit geval was, dat ds. Klijn meende niet naar Middelburg te kunnen gaan. Drie jaar later werd hij echter toch herder en leraar in de Zeeuwse hoofdstad (1845).

In die jaren kregen ook de gemeente van *Goes* en *Axel-Neuzen-Zaamslag* met dezelfde problemen te maken. Het ging om het zgn. *'verroepen'* van predikanten, d.w.z.: mocht men een dominee die al een gemeente had, beroepen zonder dat zijn eigen gemeente en classis daarvoor toestemming hadden gegeven? Toen ds. Wildenbeest van Varsseveld in de Gelderse Achterhoek in 1848 door de gemeente van Goes was beroepen, bedankte hij op grond van de onhoudbare theorie, dat dit zonder die toestemming niet mocht. Ouderling *Geense* van Goes had nog geprobeerd hem het onjuiste van die opvatting te doen inzien door hem te schrijven: Als een gemeente

en een classis hadden te beslissen over de plaats waar een beroepen predikant diende te werken, dan werd vergeten, dat die beide instanties ook maar uit *mensen* bestonden.

Ook ds. Van der Meulen te Goes had een meer gezonde kijk op de zaak van het verroepen van een predikant. Hij vond dat als er een beroep op een dominee werd uitgebracht 'waaruit klaarlijk te zien is, dat het tot uitbreiding en welzijn der Kerk is, zoodanige verroeping mag plaats hebben en dat de gemeente, die zoodanige Leeraar heeft, op een Christelijke wijs verpligt is hun Leeraar te laten vertrekken'. De provinciale vergadering stemde met het oordeel van ds. Van der Meulen in.[7.]

In de kerkeraadsnotulen na 7 januari 1842 stuitten we helaas op een groot hiaat van liefst 3 jaar, zodat we ons voor onze informatie hoofdzakelijk moeten behelpen met de provinciale notulen en de correspondentie van de Middelburgse kerkeraad, in het kerkeraadsarchief bewaard gebleven.[8.]

Nu de kerkeraad er niet in geslaagd was ds. Klijn in 1842 naar Middelburg te krijgen, wilde men het met de 35-jarige student *Joh. Laurens Lankhorst* proberen.

Deze was in Schoonhoven enige jaren hulponderwijzer geweest, waarna ds. Brummelkamp - die toen in Schiedam stond - zijn best had gedaan hem als onderwijzer aan een aldaar op te richten Christelijke school te doen benoemen.

De school kwam echter niet van de grond en Lankhorst wilde nu theologie gaan studeren. De gemeente Axel-Neuzen in Zeeuwsch-Vlaanderen had al belangstelling voor hem getoond en was zelfs al ver gevorderd met hem over het betalen van de studiekosten en een eventueel beroep. Maar daar trokken de Middelburgers zich niets van aan; ze namen ook contact met hem op.

Hierover waren de Zeeuwsvlamingen zo verontwaardigd, dat ze de zaak op de provinciale vergadering brachten. Deze koos partij voor Axel-Neuzen en bestrafte de broeders te Middelburg, omdat deze het beroepingswerk in Axel-Neuzen hadden 'bemoeilijkt'. Toch zou Lankhorst een kleine twee jaar later dominee in Middelburg worden, zij het slechts voor heel kort.

De jaren 1842 en '43 waren voor de gemeente van Middelburg niet zonder zorg en moeite. Het gemis van een eigen predikant, die leiding kon geven, liet zich pijnlijk gevoelen. Met de oefenaar *Willem Brombacher* waren er in de gemeente namelijk voortdurend conflicten, zodat de provinciale vergadering de gemeente Middelburg moest aanmanen meer in 'liefde en eensgezindheid' met elkaar om te gaan.[9.]

Diaken Joh.S. Ragut schreef aan de pas in Goes gekomen ds. Van der Meulen: Buiten God is de gemeente Middelburg als het ware een verlaten wees 'en 't is of alles bang voor ons is. Zijn wij dan in zulk een akelig daglicht gekomen? Uw komst heeft hier veel opgewektheid teweeg gebracht. Want ook velen, die niet tot de gemeente behoren, komen in de kerk. Ook die

oude man, die u bij Van de Putte het tekort in het genootschap hebt aangetoond. Met Brombacher is het nog niet tot zaken gekomen.'[10.]

Vijgeboom oefent 8 mei 1842 in Middelburg

In 1842 ontstond er een pijnlijk verschil van mening met ds. Van der Meulen uit Goes, omdat de kerkeraad van Middelburg op zondag 8 mei de zeer omstreden oefenaar *Johan Willem Vijgeboom*, toen al een 70-plusser had laten voorgaan.

De zaak zat zo: in het najaar van 1841 had Vijgeboom zich in Groningen gemeld om zich door ds. De Cock tot predikant te laten opleiden. In november '41 verklaarde de Groningse kerkeraad, dat hij voorlopig in de gemeente mocht blijven dienstdoen. Maar vanuit Leiden, waar Vijgeboom zich ook enige tijd had opgehouden, kwam negatieve informatie over hem binnen. Ds. Brummelkamp kon eveneens geen positieve inlichtingen verstrekken. En uit de gemeente Groningen zelf kwam ook kritiek op zijn voorgaan. Daarom besliste de kerkeraad van Groningen in april '42 dat Vijgeboom niet langer mocht catechiseren. De Cock had nog getracht hem zo lang mogelijk de hand boven het hoofd te houden.[11.]

Kort daarop was hij voor enige tijd uit Groningen vertrokken en logeerde de eerste dagen van mei in Middelburg, waar hij twee getrouwde dochters had wonen, beiden lid van de Afgescheiden kerk aldaar.[12.] In een brief van 18 mei 1842 deelde ouderling J. Minderhout de hele toedracht van de zaak aan ds. Van der Meulen mee. Vijgeboom 'bij ons in het land komende', d.i. Walcheren, vertelde, dat hij bij ds. De Cock in Groningen tot dominee was opgeleid. Volgens eigen zeggen moest hij met Pinksteren naar Amsterdam, waar hij voor ds. Van Velzen, die ziek was, 'den Dienst mogt doen'.

Uit de gemeente kwamen inmiddels verzoeken om Vijgeboom eens voor te laten gaan en dus werd er bij hem geïnformeerd, hoe het er met zijn studie bij ds. De Cock voorstond, waarop hij 'voldoende' had geantwoord. Weliswaar had de kerkeraad van Middelburg wel gehoord, dat er bezwaren tegen Vijgeboom bestonden, maar van censuur of schorsing was niets bekend. En daar hij nu al verscheidene maanden in de leer was bij ds. De Cock, 'een man veel uitmuntender van ligt en genade dan wij', waren ze gaan denken: 'er zal zeker bij Vijgeboom een groote verandering gekomen zijn'. Bovendien behoorde hij immers tot de Afgescheidenen en ds. De Cock en ds. Van Velzen waren ook predikant in de Afgescheiden kerk.

Al overwegende waren hun de teksten Gal. 6:1, 1 Tim. 5:1 en Matth. 18:21, 22 te binnen geschoten.[13.] En toen ze verder nog dachten aan de nood van de gemeente, sloeg de balans door om Vijgeboom uit te nodigen eens in de gemeente voor te gaan: verdienden ze nu wegens deze zaak *scheurmakers* genoemd te worden, nee toch? Het was natuurlijk wel onverstandig van hen geweest.

Maar wat hun het pijnlijkst had getroffen, waren Van der Meulens woorden: 'Ik kan met geen goed hart u meer bedienen.' Hadden ze als 'opzieners' gezondigd? Laat het zo zijn, maar kon dat voor ds. Van der Meulen

een reden zijn om zich aan de hele gemeente te onttrekken? Ze hoopten vurig, dat hij te zijner tijd weer eens in Middelburg zou komen preken. Het kwam gelukkig weer goed.

Ook in een brief aan ds. De Cock sprak ouderling Minderhout nog namens de kerkeraad uit schuldig te staan door Vijgeboom te hebben toegelaten. Ze hadden te veel vertrouwen gehad in het 'getuigenis' van Vijgeboom en niet verwacht dat deze hen zou hebben 'misleid'.[14.]

Ds. Joh. Laurens Lankhorst 3 maart 1844-19 mei 1844

Hiervoor hebben we al geschreven, dat de gemeente Middelburg in 1842 student Lankhorst op het oog had als haar toekomstige predikant, zeer tot ongenoegen van de gemeente Axel-Neuzen, die in haar beroepingswerk ook met hem bezig was. In oktober '42 werd bekend, dat hij het voorlopig beroep naar Middelburg had aangenomen.[15.] Maar hij moest natuurlijk eerst nog examen afleggen.

In de herfst van het volgend jaar (1843) begon het er dan op te lijken. In september '43 schreef Lankhorst vanuit Arnhem aan ds. Van der Meulen dat hij gehoopt had op de eerstkomende provinciale vergadering in Goes te kunnen worden geëxamineerd. Maar onverwachts was ds. Brummelkamp ziek geworden en deze vond het nu - gezien zijn gezondheidstoestand - beter 'in het huidige seizoen' niet naar Zeeland te gaan. Daarom verzocht Lankhorst toestemming om in *Gelderland* geëxamineerd te worden. Uiteindelijk zou het examen niet plaatsvinden in Goes, ook niet in Gelderland, maar in *Schiedam*, de plaats waar *Brummelkamp* nog maar kort geleden predikant was geweest.[16.] Deze had die stad gekozen, omdat dan meteen ook zijn opvolger in Schiedam, H.A. Leenmans, onderzocht zou kunnen worden.[17.] Had Brummelkamp eerst gedacht aan 21 december als examendag, het werd woensdag 13 december '43. Beide studenten slaagden. Op de vergadering in Schiedam waren aanwezig geweest de predikanten *Brummelkamp* en *Van Raalte*, met *ds. Gardenier* uit Wolphaartsdijk op Zuid-Beveland en *ds. A.J. Betten* uit Noordeloos in de Alblasserwaard in Zuid-Holland. Verder ouderling *J. Minderhout* uit Middelburg en enige kerkeraadsleden uit Zuid-Holland.

Het was een provinciale vergadering geweest van *Scholtianen*, die veel stof deed opwaaien.[18.] De typering 'Scholtianen' verdient in dit verband enige toelichting.

In Zuid-Holland en in sommige andere provincies was in het kerkverband van de Afgescheidenen zowel classicaal als provinciaal een breuk ontstaan als gevolg van verschil in visie op de positie van de eind 1840 afgezette ds. Scholte, en vooral op het al of niet invoeren van de Dordtse kerkenorde. In Zuid-Holland probeerden vooral ds. P.M. Dijksterhuis (Dordrecht) en ds. S.O. Los (Rotterdam) die scheuring ongedaan te maken.

In Zeeland was het ds. Van der Meulen van Goes, die heel voorzichtig in die richting koerste, maar rekening had te houden met een heftige oppositie.

De provinciale vergadering van Zeeland van 6 april 1843 - dus nog ruim voor Lankhorsts examen - had al fel op een dergelijke poging gereageerd.

Op tafel lag een brief van ds. Dijksterhuis aan de kerkeraad van Middelburg met de ‘opwekking’ om zich met hem en anderen in Schiedam op een provinciale vergadering van Zuid-Holland te laten vertegenwoordigen. Maar dat was bij sommige Zeeuwen niet in goede aarde gevallen. Deze meenden, dat ds. Dijksterhuis c.s. met hun schrijven niets anders bedoelden dan om overal de Dordtse kerkenorde ingevoerd te krijgen, waardoor ook in de gemeenten van Zeeland scheuring en verdeeldheid konden ontstaan. Ds. Van der Meulen kreeg opdracht een antwoord ‘aan de zich nieuw opgeworpen Prov. vergadering van Zuid-Holland te Schiedam’ op te stellen ondertekend door alle leden van de vergadering, waarin de ‘listige aanslagen van dien brief ontdekt, en die vergadering bestraft wordt met de broederlijke vermaning van nalating en terugkering van zulke slinksche en sluwe handelingen’.

De kerkeraad van Middelburg had ook ds. Brummelkamps oordeel over de uitnodiging van Dijksterhuis c.s. gevraagd. Deze waarschuwde die kerkeraad ‘tegen de revolutiegeest van Dijksterhuis’, maar raadde wel aan iemand uit hun midden met br. Lankhorst op die vergadering te Schiedam als waarnemer aanwezig te laten zijn.[19.]

Lankhorst was dus op 13 december '43 in Schiedam geslaagd. Aan de eerstvolgende provinciale vergadering - die van 3 januari 1844 - vroeg hij of hij niet voor maart naar Middelburg hoefde te komen.

Maar dit verzoek wekte bij een aantal leden verzet. Nee, hij was verplicht zo spoedig mogelijk met zijn dienstwerk in Middelburg en in de provincie te beginnen. Op 3 maart 1844 is hij door ds. Van der Meulen als predikant van Middelburg bevestigd, nadat hij op 20 februari '44 met vrouw en kinderen in goede welstand per stoomboot in de Zeeuwse hoofdstad was gearriveerd.[20.]

Voordat hij in functie trad, was er toch nog een bepaalde moeilijkheid te omzeilen geweest, nl. de kwestie van het al of niet dragen van het *predikantskostuum* (mantel, bef, korte kuitbroek en driekanten steek). Het was een punt, dat toen in de Afgescheiden kerken heel gevoelig lag.

Ds. Van der Meulen verklaarde, dat hij evenals Lankhorst tegen het dragen van het ambtsgewaad was, omdat er ‘afgoderij’ mee werd gepleegd. Daarom zou hij als hij Lankhorst moest bevestigen zonder deze ‘monstering’ naar Middelburg komen. Het gevaar was ook, dat de Middelburgers hun nieuwe ds. Lankhorst zouden ‘verachten’. ‘Reeds is gebleken, dat een gedeelte van die gemeente zich hebben afgescheiden, om dat haar beroepen Leeraar bezwaard was het (ambtsgewaad) aan te doen.’ Zo sprak ds. Van der Meulen op de provinciale vergadering van 3 januari 1844, dus twee maanden voor de bevestiging van ds. Lankhorst. Wie het niet met hem eens was, moest het maar zeggen.

In die vergadering bracht men tegen zijn opvatting wel ‘gemoedelijke bezwaren’ in, maar niemand wilde ds. Van der Meulen om zijn mening ‘weigeren’.[21.]

Ds. Lankhorst stond nog maar net 2½ maand in Middelburg toen hij helaas op zondagmiddag 19 mei '44, 's middags om 2 uur, plotseling overleed,

36 jaar oud, nalatende een bedroefde vrouw - nog maar kort geleden uit het kraambed hersteld - en vijf jonge kinderen.[22.] De weduwe heette van haar meisjesnaam *Neeltje Ceelen*.

Op de eerstvolgende provinciale vergadering[23.] deelde ouderling Minderhout het overlijden van ds. Lankhorst mee. Hij las een brief van de weduwe Lankhorst voor, gericht aan de kerkeraad van Middelburg. Hierin vertelde ze over de 'droevige en drukkende toestand', waarin ze met haar vijf nog kleine kinderen was achtergebleven.

De vergadering, diep begaan met het lot van de weduwe en haar kinderen, besloot dat de provincie Zeeland haar jaarlijks *f* 240,- zou uitkeren, waarvan de gemeente Middelburg de helft moest opbrengen; de andere helft kwam voor rekening van de overige gemeenten in Zeeland. In de loop van de tijd verbleekt het medelijden echter meestal. Zo ging het ook hier. Drie jaar later - in juni 1847 - droeg de kerkeraad ds. Klijn van Middelburg op, om, als hij binnenkort naar Holland ging, ook eens in Schoonhoven bij de weduwe Lankhorst aan te gaan. En haar het besluit van de laatst gehouden provinciale vergadering mee te delen, namelijk, dat de Zeeuwse kerken niet langer verplicht waren in de kosten van haar levensonderhoud bij te dragen. Ze had vroeger immers bij haar ouders gewerkt en zo haar brood verdiend. Waarom zou ze dat nu niet kunnen?[24.]

Enkele jaren later (1850) komt de weduwe Lankhorst nog eenmaal in de notulen voor. Men besloot 'Juffr. Lankhorst' het volgend jaar nog te bedelen, maar men kon niet langer voor haar blijven collecteren. In de gemeente zelf waren daarvoor teveel armen.[25.]

De financiële positie van predikantsweduwen en -wezen was in die dagen nog maar uiterst zwak, trouwens van alle weduwen en wezen.

Ds. Hendrik George Klijn 17 april 1845-18 juni 1849

Lankhorsts opvolger in Middelburg werd de 51-jarige *Hendrik George Klijn*; de achternaam Klijn was die van zijn moeder. In zijn eerste levensjaar in Utrecht had zich in het gezinsleven namelijk een vreselijk drama afgespeeld, waarvan hij toen zelf gelukkig nog niets besefte, want hij was nog maar 8 maanden oud, toen zijn vader Johan Georg Christiaan Rombach te Utrecht wegens roofmoord werd ter dood veroordeeld en terechtgesteld. Als jongeman werd hij van beroep kamerbehanger. Hij bezat een sterk godsdienstig gekleurd gemoedsleven en al in 1832 was hij voorganger in een gezelschap te Utrecht. Hij ging vervolgens met de Afscheiding mee en werd een van de eerste ouderlingen in de gemeente te Utrecht. In die kwaliteit was hij afgevaardigde, zowel op de synode van Amsterdam (1836) als op die van Utrecht (1837).

Opgeleid door ds. Scholte werd hij in 1839 met C. van der Meulen geëxamineerd en tot predikant toegelaten. Zijn eerste gemeente werd in december 1839 die van Kockengen in de provincie Utrecht, en in april 1845 verwisselde hij die voor de gemeente te Middelburg. In 1849 is hij echter naar Noord-Amerika geëmigreerd.[26.]

Dat de Chr. Afgescheiden gemeente te Middelburg een nieuwe predikant had gekregen, werd ook merkbaar in het aanleggen van een nieuw notu-

lenboek voor de kerkeraad, dat met 18 april '45 begint. De eerste notulen geven ons al dadelijk belangrijke informatie: ds. Klijn was op donderdag 17 april '45 met de zijnen in Middelburg gearriveerd en nog op de avond van diezelfde dag door zijn vroegere studiegenoot Van der Meulen als predikant bevestigd.[27.]

De volgende zondag had hij zijn intree gedaan met Jesaja 40:8 (laatste deel): 'Maar het Woords Gods blijft tot in der eeuwigheid!' In de middagdienst waren 2 kinderen gedoopt.

In de eerste door hem gepraesideerde kerkeraadsvergadering was nog een belangrijke beslissing genomen: ds. Klijn zou het *ambtsgewaad* dragen! Dit dus in tegenstelling met zijn overleden voorganger, die dit niet had willen doen, tengevolge waarvan heel wat kerkleden zich hadden onttrokken of niet meer in de kerk kwamen.

Blijkbaar was de kerkeraad daarvan toch wel geschrokken en liet nu noodgedwongen het dragen van het predikantskostuum toe. Misschien waren de ouderlingen in hun hart er nog wel voor, als hun dominee met mantel en bef op de preekstoel verscheen.

In elk geval werkte het positief, want de notulen noemen nu herhaaldelijk de namen van personen, die zich weer wilden aansluiten. En waarschijnlijk wist ds. Klijn met zijn preken ook het gemoed van zijn hoorders te raken. Toen diaken *C. van de Putte* ruim 5 maanden later aan ds. Van der Meulen schriftelijk vroeg eens op een avond in de week in Middelburg voor te gaan, kon hij ook meedelen, dat in de toestand van de Afgescheiden gemeente aldaar een wending ten goede was gekomen: 'ruim een jaar geleden stonden wij verwoest te worden en nu schijnt het: de Heere wil nog geen voleinding met ons maken... den leeraar zijn dienstwerk word niet ongezegent gelaten en ook voegt de Heere er nog tot Zijne gemeente toe'.

Dit laatste was waar. Verscheidene oud-leden wilden zich weer bij de gemeente voegen. Hun namen staan telkens in de notulen genoemd. Er was er één bij, die niet kon inzien, dat hij fout had gedaan door bij de Afgescheiden kerk weg te gaan. Hij wilde nu wel weer terugkomen, maar zei er tegelijk bij, dat hij niet kon beloven ook in de kerk te komen, als ds. Gardenier van Wolphaartsdijk of ds. Van der Meulen van Goes preekte. Ds. Klijn - die wel in het ambtsgewaad op de preekstoel verscheen - wilde zijn collega's niet afvallen en haastte zich te verklaren, dat hij met hen 'verenigd' was. Wat echter niet wilde zeggen - nu de kwestie van het ambtsgewaad en van de Dordtse kerkenorde scheuring in de gemeente had veroorzaakt - dat hij nu ook voor het aannemen van de Dordtse kerkenorde was. Dat was niet zo, al was hij het daarmee in geest en strekking wel eens. Hij wilde ze niet als een 'blindlap' voor de ogen doen (dus niet blindelings volgen), omdat ze 'onuitvoerbaar is in onze dagen'. Als illustratie noemde hij, dat ouderlingen en diakenen om de twee jaar moesten aftreden, terwijl een dominee zijn leven lang moest dienen.[28.]

Ds. Klijn sprak helemaal in de geest van een geschriftje van ds. C.G. de Moen van Den Ham in 1841 gepubliceerd: *Berigt aan de gemeente onzes Heeren Jesu Christi in Nederland*, waarin hij een kerkenorde een blindlap voor velen noemt.

Een andere teruggekomen broeder - hij wilde later zelfs nog dominee worden - antwoordde op de vraag van ds. Klijn, hoe hij over de andere Afgescheiden dominees in Zeeland dacht: Bij ds. Gardenier (Wolphaartsdijk) had hij niet wat hij wel eens bij ds. Van der Meulen (Goes) en ds. Steketee (Nieuwdorp) voelde. Terecht antwoordde ds. Klijn hierop: niet uw gemoed, maar de bijbel moet uw regel zijn.

Gasthuiskerk

Hadden de Afgescheidenen vanaf hun erkenning in 1841 gekerkt in een daarvoor in orde gebracht pakhuis aan de Kinderdijk, enkele maanden na de komst van ds. Klijn gingen ze hun kerkdiensten houden in de door hen aangekochte zogenaamde *St. Barberakapel* of *Gasthuiskerk* in de Lange Delft te Middelburg.

Bij Koninklijk Besluit van 14 augustus 1845 nr. 118 hadden ze daarvoor toestemming gekregen. Het kerkje aan de Kinderdijk werd buiten gebruik gesteld en in 1851 voor *ƒ* 1600,- verkocht.[29.]

Het kopen en in orde brengen van de Gasthuiskerk bracht natuurlijk geen geringe financiële consequenties met zich mee. Als borgen gaven zich op:

1. *Johannes Minderhout*, pelmolenaar.
2. *Cornelis v.d. Putte*, wonende onder Middelburgs Ambacht.
3. *Philippus Six*, landbouwer onder Serooskerke.
4. *Pieter Geelhoed*, bleker onder Koudekerke.
5. *Simon Wisse*, landbouwer onder Aagtekerke.
6. *Abraham Maas*, landbouwer onder Serooskerke.[30.]

Elk voor 1/6 deel = *ƒ* 333,33.

De beide eerstgenoemden waren vooraanstaande kerkeraadsleden in de Afgescheiden kerk van Middelburg. Over Joh. Minderhout - de man van de begintijd - hebben we al enige personalia verstrekt. De naam *Cornelis van de Putte* komt wat later naar voren. Hij was evenals zijn vader van beroep hovenier in Middelburg Ambacht (dus het gebied dat vlak tegen de stad aanlag). Op 28 oktober 1824 was hij - 23 jaar oud - getrouwd met de 21-jarige Tannetje van Westen, ook wonende in Middelburg Ambacht. Van de vier getuigen bij de huwelijkssluiting woonden er drie in Middelburg Ambacht en een onder Koudekerke, waarvan het grondgebied zich ook uitstrekte tot vlak bij de stad.[31.] Op 14 juni 1877 is Cornelis van de Putte overleden, 75 jaar oud. In zijn overlijdensakte heette hij *boomkweker* van beroep.[32.]

We gaan weer terug naar de Gasthuiskerk. De zitplaatsen in de kerk werden in drie ‘klassen’ verdeeld, resp. van f 2,50 per jaar, f 2,- en f 1,25. Voor de domineesvrouw waren twee stoelen naast elkaar, en één verder in de kerk voor de meid. De ouderlingen en diakenen kregen een kussen. Men zou meester Westveer uit Veere vragen om voorlezer (preeklezer) te zijn.[33.] Op zondag 3 augustus '45 hielden de Afgescheidenen hun eerste dienst in de Gasthuiskerk, bij welke gelegenheid ds. Klijn preekte over Ps. 27: 4: ‘Een ding heb ik van den Heere begeerd, dat zal ik zoeken: dat ik alle dagen mijns levens mocht wonen in het huis des Heeren om de lieflijkheid des Heeren te aanschouwen en te onderzoeken in zijnen tempel.’

's Middags doopte hij een kind van C. Willeboordse.

Nog in het najaar van hetzelfde jaar besloot men voor de verlichting van de kerk over te gaan op gaslicht. Blijkbaar viel het gebruik daarvan financieel tegen, want enkele jaren later vroeg men zich af in september, of men op zondagavond nog diensten zou beleggen 'wegens de grote kosten van het licht'.[34.]

Bij een kerk hoort een *koster*, die zo mogelijk naast of vlak bij de kerk woont. In 1851 besloot de kerkeraad een kosterswoning in te richten in de middeleeuwse Gasthuiskerk. Meer dan f 600,- mocht het niet kosten. De koster mocht er dan vrij in wonen en kon met het zetten van stoven en via fooien en koffiedrinkers nog wat bijverdienen. Alles moest zuinig aan.

Eerst vond de koster, dat zijn salaris 'te min' was, maar de kerkeraad attendeerde hem erop, dat zijn werkzaamheden verminderd waren; hij hoefde immers geen geld meer op te halen. En - aldus de berisping - de kerk mocht er voortaan wel wat zindelijker uitzien. De koster ging nu akkoord, nadat de kerkeraad hem nog een geldelijke tegemoetkoming had toegezegd 'als onverhoopt ds. Middel - in 1850 gekomen - 'ons ontnomen zou worden, met als gevolg dat het aantal koffiedrinkers sterk zou verminderen'.[35.] Een merkwaardige toevoeging, die er weer eens op wijst hoe zwak het kerkelijk besef van vele kerkgangers in die dagen was door een te sterke binding aan de persoon van de predikant.

Met de komst van ds. Klijn viel duidelijk een opleving in de gemeente te constateren. Niet weinig personen gaven de wens te kennen belijdenis van hun geloof af te leggen. We geven een voorbeeld: ds. Klijn vroeg aan *Elisabeth Ornee* of de Afgescheiden kerk in Middelburg de *ware* kerk was. Elisabeth antwoordde: Voor zover ik daar licht in heb, ja. Hier wordt Jezus op het hoogst verheerlijkt en de mens op het diepst vernederd.

Vervolgens werd ze op haar geloofskennis onderzocht. Tenslotte werd haar nog gevraagd of ze iets had tegen een kerkeraadslid of iemand van de gemeente. Antwoord: nee. 'Onder beding van genade wil ze in Gods wegen wandelen.'[36.]

Emigratie

De gemeente van Middelburg heeft van de emigratiedrift, die in de jaren 1846-'47 en eerstvolgende jaren onder de Afgescheidenen om zich heen greep, niet zoveel te lijden gehad als andere Zeeuwse gemeenten, zoals *Borssele, Groede* en *Goes*. We geven hier slechts een enkele bijzonderheid. In het voorjaar van 1847 was ds. Van der Meulen van Goes met een groot aantal Afgescheidenen de grote tocht naar de Nieuwe Wereld begonnen. De start was allerminst vlot verlopen: in *Hellevoetsluis* had de groep van ds. Van der Meulen wekenlang op gunstig weer moeten wachten. Het was in die periode, dat Van der Meulen, wiens schip in Hellevoetsluis 'op stroom' lag, een brief schreef naar ds. Klijn in Middelburg. Hierin vertelde hij in bewogen bewoordingen over 'de drukkende armoede', die op hun schip heerste. De kerkeraad besloot bij de gemeenteleden een huiscollecte te houden om zo nog iets ter ondersteuning van de arme schepelingen bij te dragen, en met dat doel ook andere gemeenten aan te schrijven.

In augustus 1848 kreeg ds. Klijn in Middelburg zijn eerste beroep. Het kwam uit Dordrecht. Aan zijn kerkeraad vroeg hij: wat zou beter voor de gemeente zijn: gaan of blijven? Het laatste, vonden de broeders. Maar een half jaar later kwam er weer een beroep, nu uit Noord-Amerika. Het was ondertekend door de al geëmigreerde ds. Van Raalte en anderen. Klijn zou daar 'leraar van de Hollandsche Colonie' worden. De Middelburgers reageerden hierop 'bewogen' en 'verschrikt'. Hoewel de kerkeraad nog wel probeerde ds. Klijn ervan te overtuigen, dat 'de deur des Evangelies' ook in Nederland geopend moest worden en dat zijn werk hier nog niet af was, bleef deze bij zijn beslissing. Hij voelde zich van God geroepen naar Amerika en moest dus gaan.[37.]

Op zondag 17 juni '49 preekte hij in een stampvolle kerk ('eene grote schare van toehoorders') zijn afscheid naar aanleiding van Matth. 28:20 'En zie, Ik ben met ulieden al de dagen tot de voleinding der wereld. Amen.'

Van ds. Klijn is bewaard gebleven een lijst met teksten, waarover hij in zijn verschillende standplaatsen en in de gemeenten, waarin hij als gastdominee voorging, heeft gepreekt, zowel op zondagen als op een avond in de week. De lijst strekt zich uit over een tijdvak van ruim 44 jaar.[38.]

Uiteraard hebben we belangstelling voor de Zeeuwse periode van ds. Klijn (1845-'49). Uit de bovengenoemde lijst blijkt, dat hij in Middelburg systematisch uit de Heidelbergse Catechismus preekte, en de eerste rustdag van elk jaar 's middags weer met Zondag 1 begon. In Zeeland waren heel wat vacante gemeenten, die af en toe door ds. Klijn werden geholpen, waaronder aanvankelijk vooral het genabuurde *Veere*. Maar dat hield met juli 1846 op.

Volgens de tekstenlijst preekte hij ook meer dan eens in *Baarland, Borssele, Goes, Yerseke, Kruiningen, Nieuwdorp, Wolphaartsdijk*, gemeenten die alle op Zuid-Beveland liggen. Soms stak hij de Oosterschelde over en stond dan op de kansel te *Zierikzee*, of voer over de Westerschelde naar Zeeuwsch-Vlaanderen, waar hij voorging in *Terneuzen* (toen nog Neuzen geheten), *Axel* en *Zaamslag*, of in de kleine gemeente van *Groede* in westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen. Bij dergelijke gelegenheden bediende hij meestal ook de doop of het avondmaal.

In het laatste jaar van zijn Middelburgse periode (1849) preekte hij vrij geregeld op een doordeweekse dag in het dicht bij Middelburg gelegen *Arnemuiden*[39.], waar ook een klein aantal Afgescheidenen of met hem sympathiserenden woonden.

Ds. Harmen Hendriks Middel 15 nov. 1850-5 okt. 1856

Nadat in de vacature eerst tevergeefs een drietal beroepen was uitgebracht, kon op zondag 15 november '50 de 54-jarige ds. H.H. Middel - gekomen van Gorinchem - door ds. W. Gardenier van Wolphaartsdijk als predikant van de Chr. Afgescheiden Gemeente van Middelburg worden bevestigd. Zijn predikantsloopbaan zou hij op zijn oude dag in een andere Zeeuwse gemeente - Wolphaartsdijk op Zuid-Beveland - beëindigen (1882). Toen hij daar stond, verscheen van zijn hand een soort levensgeschiedenis onder de titel *Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste*

nooden (1866), dat ongeveer 18(!) herdrukken heeft beleefd. We raadpleegden een editie uit 1983. Daarin wijdde hij vier pagina's aan zijn Middelburgse periode (1850-'56).[40.]

Hij begint met: ‘Als gescheurd van veler hart (in Gorinchem) vertrok ik in november 1850 en werd kort daarop te Middelburg bevestigd. De toevloed van luisteraars was buitengewoon groot, vooral in de eerste vier jaren. Zodat de zogenaamde Smijtegeltskerk, met een galerij van circa driehonderd plaatsen vergroot, nog te klein was.

Had Neerlands God vroeger door vader Smijtegelt en andere godzalige mannen, de zuivere waarheid in dat gebouw doen verkondigen, het roerde mij soms innig mijn hart, dat de steen uit de muur en het hout uit de balk, als getuigen van Gods Majesteit, mij tot opwekking strekten, om de heerlijkheid Gods in het zaligen van arme zondaren et verdubbelde ijver te verkondigen. Een menigte van zondaren werd bekeerd en des Heeren volk opgebouwd in het heilig geloof, in de vaste hoop en de vurige liefde. Innig bond de Heere ons te zamen door de band des Geestes. Maar in mijn huiselijke kring hield God loutering en heiliging, hoe zwaar de beproeving ook voor het vlees mocht zijn.’

Verder zijn die vier pagina's hoofdzakelijk gewijd aan het in mystieke trant beschrijven van de ziekte en het sterven van zijn dochter *Anna Hermina*, ruim 18 jaar oud (4 februari 1854).

In de kerkeraadsnotulen van enkele weken eerder lezen we nog, dat de andere ambtsdragers zoveel mogelijk het huisbezoek voor het avondmaal zullen doen wegens ernstige ziekte van de dochter van de Leraar. Ds. Middel besluit de passages over zijn Middelburgse periode met: ‘Nog bijna twee jaren na de dood van mijn dochter bleef ik te Middelburg, ontving een beroep uit Amerika en van elders waarvoor ik moest bedanken. Maar in het najaar van 1856 bepaalde de Heere mij erbij, dat ik mij gereed moest maken om te vertrekken. Ik ontving een beroep naar *Deventer*[41.], dat ik moest aannemen hoewel de inkomsten *f* 400,- minder waren en ik zeer begeerd bleef te Middelburg. Maar Gods wil had ik te volgen, hoe smartelijk ook het scheiden was, vooral van mijn geestelijke kinderen, die ik daar voor Christus had mogen winnen.’

Wanneer we ons nu voor het beschrijven van ds. Middels periode in Middelburg richten op de kerkeraadsnotulen van die tijd, dan geven we daaruit de volgende momenten, aangevuld met bijzonderheden uit de provinciale notulen.

In die dagen versloeg de merkwaardige ds. Budding - uit Amerika in Goes teruggekomen - zijn honderdtallen. Ook in Middelburg had hij nog zijn bewonderaars zitten. Het was deze situatie die ds. Middel zijn kerkeraad deed vragen wat te doen als de aanhangers van Budding vroegen deze ook eens in Middelburg in de Gasthuiskerk te laten preken.

Er waren wel gemeenteleden die graag zouden zien, dat de kerkeraad daarvoor toestemming gaf. Men besloot aan ds. Budding te schrijven, dat nog nooit aan een leraar, die de Christus preekte, de preekstoel (in de Gasthuiskerk) was geweigerd. Maar er ook aan te voegen, dat hij indertijd - toen hij nog ‘bij ons’ was - ‘door bijzaken veel schade, scheuring en twist’

had veroorzaakt, zodat er maanden waren verlopen, voordat ‘de Gemeente weer geregeld opkwam’. Het werd dus een versluierde afwijzing.[42.] Op het heiligen van de sabbat werd scherp gelet, zeker waar het een kerkeraadslid betrof. Zo iemand diende het goede voorbeeld te geven. Zo lezen we in de notulen van augustus '52 dat men *Rombout Langejan* en *H. Willemse*, resp. als ouderling en diaken wenste. Weliswaar stelde men normaal een dubbeltal, maar er was voor die functies toen haast niemand te vinden in of dichtbij de stad. Wel zou men eerst onderzoeken of Langejan inderdaad op de sabbat ‘groentens moest klaarmaken’.

Dat was blijkbaar niet het geval, want beide voorgestelde kandidaten werden benoemd, terwijl *Pieter Loois* de functie van scriba kreeg toegewezen. Rombout Langejan was van beroep tuinman en is in januari '56 in Middelburg overleden, 63 jaar oud.[43.]

Pieter Loois zou decennia lang een vooraanstaande plaats in het kerkelijk leven van Middelburg innemnen. Zowel zijn zoon Abraham als zijn schoonzoon Jacobus Verhave zijn later predikant geworden.[44.]

Anti-toga beweging

Het jaar 1856 was zowel voor de Hervormde als voor de Afgescheiden kerk in Middelburg een jaar vol onrust, het meest nog in de eerstgenoemde gemeente.

In april '56 stelde ds. Middel op de prov. vergadering vast, dat ‘de tegen ons over staande partijen als *Van den Oever, Budding* en *Van Dijke* zich overal, waar ze maar kunnen, trachten in te dringen om te preediken’. Daardoor wisten ze velen - vooral Hervormden - te winnen. Zou het niet goed zijn - vroeg ds. Middel - dat ook de Afgescheiden dominees zich meer op pad begaven in plaats van altijd voor de eigen mensen op dezelfde plaats te preken?

Voor alle duidelijkheid geven we op het bovengenoemde enige toelichting. Maar daarvoor moeten we eerst de in 1855/56 in de Hervormde kerk van Middelburg geducht rumoermakende anti-toga beweging in het kort bespreken. Deze was ontstaan, toen de Hervormde predikanten in Middelburg op de preekstoel in *toga* verschenen. D. de Rijcke heeft hierover boeiend geschreven in zijn studie *De anti-togabeweging te Middelburg voor ruim een halve eeuw*.[45.]

Op zichzelf beschouwd was het al of niet dragen van een toga op de preekstoel niet zo'n belangrijk punt. Het behoorde immers tot de ‘middelmatige’ dingen, waarin voor- en tegenstanders elkaar best verdragen konden. Maar het was ook meer de *aanleiding* dan de oorzaak ervan dat in 1856 niet weinigen de Hervormde kerk van Middelburg verlieten of mokkend thuis bleven zitten. Die toga op de preekstoel was als het ware de druppel, die de emmer deed overlopen.

In elk geval bestond er samenhang met het feit, dat predikanten en lidmaten de belijdenisgeschriften als formulieren van eenheid van de Hervormde kerk ongestraft, ja zelfs vrijuit op zij konden schuiven en bestrijden.

In dit verband had in juni 1854 de Hervormde classis *Harderwijk* bij de synode een bezwaarschrift ingediend, waarin als illustratie van de bezwa-

ren gewezen werd op de duidelijke ketterij, die dr. Meijboom, beroepen predikant te Amsterdam, in een studie over *Het leven van Jezus* te berde had gebracht: hij ontkende de Godheid van Christus en de verzoening door het bloed van Christus. Het classicaal bestuur van *Middelburg* betuigde haar instemming met het bezwaarschrift uit Harderwijk. Maar in juli '54 koos de Hervormde algemene synode partij voor de nieuwe koers en waarschuwde hen 'die onrust veroorzaken in de Kerk en wantrouwen opwekken omtrent Evangeliedienaren en Kerkbestuur zich van dien onverstandigen en onchristelijken hoewel dan ook gemoedelijken ijver voortaan te onthouden.'

Dit was duidelijke taal en de meeste Middelburgse predikanten - op ds. Taats en ds. Ten Kate na - waren tot zwijgen gebracht.

In diezelfde tijd begon de *toga-oorlog*. Om enigzins vaste lijn te brengen in de kleding, waarin de dominees op de preekstoel verschenen, beval de synode het dragen van een plechtig, gepast en gemakkelijk ambtgewaad aan, namelijk een toga met bef en baret (deze laatste kon dan bij het begin van de dienst aan een knop aan de achterkant van de preekstoel worden gehangen). Die toga(mantel) was immers in vorige eeuwen ook door predikanten gedragen.

Spottend merkte één van de anti-togamensen hierbij op: 'In een *oud* kleed een *nieuwe* leer'. Hij bedoelde hiermee: de predikanten wel het dragen van een nieuw ambtsgewaad uit vroeger tijden aanbevelen, daarbij uit het oog verliezend hun even oude roeping, nl. het voorstaan en bevorderen van de oude officiële kerkleer.

In de zomer van 1855 verspreidde zich het gerucht, dat alle Middelburgse predikanten de toga zouden gaan dragen. Het bleef voorlopig bij geruchten en vanaf de kansel werd niets aangekondigd. En zie, op een goede zondag verschenen ineens, zonder voorafgaande mededeling, de predikanten in toga op de Middelburgse preekstoelen. In de *Oostkerk* ontstond daardoor zoveel beroering, dat een groot aantal gemeenteleden de kerk uitliep en het enige tijd zeer rumoerig was. Vele kerkgangers lieten voortaan hun plaats leeg. Ze kerkten in andere gemeenten op Walcheren of gingen weer gezelschappen vormen.

In september 1855 belandde op de kerkeraadstafel een 'adres', een bezwaarschrift ondertekend door niet minder dan *107* manslidmaten. Daarin viel o.a. te lezen dat de vaderlandse kerk weinig goeds had te wachten van een synode, die 'wars (is) van *handhaving* van *leer* en *belijdenis*' en die nu kwam met een verouderd kleed, vroeger door de 'kerkhervormers' gedragen, maar 'wier leer en belijdenis nimmer verouderen zullen'.

Waarom toch zo'n 'onnodig predik-kostuum', waaraan zo velen zich ergerden?

Het antwoord van de kerkeraad was voor de adressanten teleurstellend: de *toga* bleef. Later legde de kerkeraad er nog eens de nadruk op, dat het verschijnen in toga niets te maken had met welke leeropvatting ('inzigten in de leer der zaligheid') dan ook.[46.]

De spanningen in de Middelburgse Hervormde gemeente zochten een uitweg. Slechts enkelingen voegden zich bij de Chr. Afgescheiden Gemeente.[47.]

Niet-Hervormde voorgangers uit *Rotterdam, Dordrecht* en *Vlissingen* van wie sommigen tot de Gereformeerden onder het Kruis behoorden, kwamen in Middelburg in stampvolle zaaltjes voor verontruste Hervormden preken.

In *Vlissingen* was al omstreeks 1852 een Kruisgemeente opgericht, waarvan in mei 1854 de sympathieke *ds. J. Holster* de predikant was. Weliswaar hoorden de anti-togamensen in Middelburg hem graag preken, maar een groot deel van hen moest toch niet zoveel van een Kruisgemeente hebben. Veel meer opgang maakte bij hen *ds. L.G.C. Ledeboer*, de afgezette Hervormde predikant van *Benthuizen* in Zuid-Holland, een ernstig en waardig man van patricische afkomst, die wegens zijn verboden godsdienstoefeningen tweemaal op het Leidse Gravensteen in gijzeling was gehouden en later door bijna heel Nederland aparte gemeenten stichtte. De Ledeboerianen waren evenals de andere ontevredenen zeer gehecht aan de aloude Dordtse leer, felle tegenstanders van de Evangelische gezangen, dwepend met de Psalmen van Datheen en moesten - evenals de Kruisgezinden - niets hebben van overheidsbemoeiing met zaken van kerkregering. In jonkheer *Willem Versluijs*, de vermogende landedelman van *St. Jan ten Heere*, een persoonlijke vriend van ds. Ledeboer, vonden ze een invloedrijke beschermer en in *ds. Pieter van Dijke* een inspirerend voorganger. Vooral toen deze in 1857 hertrouwde met Janna W.M. Meijer uit Middelburg en in dat jaar in de Zeeuwse hoofdstad kwam wonen, was de toeloop zeer groot. Over vergaderruimte behoefden de ‘Dijkianen’ zich niet bezorgd te maken, want jonkheer Versluijs had hun welwillend zijn zeer chique herenhuis met rijk gebeeldhouwde arduinstenen gevel in de Lange Delft in bruikleen afgestaan; het werd nu gedeeltelijk tot kerkgebouw ingericht.[48.]

Niet alleen bij de Hervormden, die tegen de toga waren, maakte de in 1856 in Middelburg ontstane gemeente van Van Dijke veel opgang, ze zoog ook niet weinig leden weg bij de Chr. Afgescheiden gemeente van *ds. H.H. Middel*. Deze vertrok in oktober 1856 naar Deventer. Van zijn afscheid van Middelburg vonden we het volgende verslagje, dat we hier enigszins verkort weergeven:

In de afscheidsdienst op zondagmiddag 5 oktober '56 hield ds. Middel ‘eene zielroerende rede’ over Hand. 20:32: ‘En nu broeders, ik beveel u Gode en den woorde zijner genade, die machtig is u op te bouwen en u een erfdeel te geven onder al de geheiligden.’ De toch ruime Gasthuiskerk kon de ‘samen gevloeide schare niet bevatten’. In het berichtje constateerde de kerkeraad, dat ds. Middel in Middelburg al veel zegen op zijn arbeid had mogen zien en hoopte, ‘dat het zaad hier in den akker gestrooid’, nog verder ontkiemen mocht en rijke vruchten dragen niet alleen van geloof en bekering, maar ook ‘van ware godzaligheid’.[49.]

In het lidmatenboek vonden we enigszins sporen terug van de zuigkracht van de in 1856 in Middelburg ontstane ‘Ledeboeriaanse’ gemeente van ds. Van Dijke, aanvankelijk een ‘afdeling’ van de zustergemeente in St. Jan ten

Heere bij Aagtekerke. Tot hen die zijn ‘overgegaan’ tot Van Dijke behoorden ook koster *Pieter Minderhout* en zijn vrouw *Pieternella Smallegange*, met hun twee dochters *Maria* en *Apolonia*. Achter zijn naam staat ‘om rede hij naar de gemeente van Van Dijke gaat als koster’. Voor ons gevoel klinkt deze verklaring wel een beetje hatelijk. Ook een dochter van de bekende oefenaar Joh. Willem Vijgeboom - in december 1856 weduwe geworden[50.] - voegde zich bij de ‘Dijkianen’. In de aantekeningen geven we nog een aantal namen.[51.]

C. De periode 1856-1869

Door het vertrek van ds. Middel naar Deventer in oktober 1856 was de Middelburgse gemeente weer vacant geworden. Nog geen maand later werd met algemene stemmen beroepen *ds. J. Nentjes* van Urk. Na zijn bedanken probeerde men het met hem voor de tweede maal. Opnieuw tevergeefs. Een beroep op *ds. Dijksterhuis* in Groningen - die daar met heftige oppositie van een ouderling te maken had - evenals dat op *ds. A.S. Entingh* te Harlingen - die daar nog maar ruim een jaar stond - bleven eveneens zonder positief resultaat.

Bij dit laatste beroep moeten we even stil staan, want ds. Entingh had vanuit Harlingen via een aantal schriftelijke vragen om inlichtingen over de situatie in de gemeente Middelburg verzocht. In de notulen zijn zowel deze vragen als het antwoord van de kerkeraad opgenomen.[1.] Die antwoorden geven ons enige waardevolle informatie over de toestand en verhoudingen in de Afgescheiden gemeente van Middelburg in 1857, het jaar waarin de troebelen met de Van Dijke-gemeente een dieptepunt hadden bereikt.

We geven hier de vragen met de antwoorden (samengevat);

1.	Vraag	- Hoe groot is de bevolking van uw stad?
	Antwoord	- 15.000. Het eiland Walcheren telt 40.000 inwoners, van wie ‘van alle oorden tot de Godsdienst alhier toevloeien’.
2.	Vraag	- Hoe groot is het zielental van uw gemeente?
	Antwoord	- Tussen de 600 en 700 zielen.
3.	Vraag	- Hoeveel leden zijn gerechtigd naar het Avondmaal te gaan, mannen en vrouwen afzonderlijk geteld?
	Antwoord	- 134 mannen en 126 vrouwen.
4.	Vraag	- Is de gemeente uitgestrekt of wonen de leden hoofdzakelijk binnen de stad?

	Antwoord	- De meeste leden wonen in de stad of in de omtrek daarvan, maar er wonen ook enige leden op een afstand van twee uur of minder.
5.	Vraag	- Is uw kerkgebouw ruim en hoeveel zitplaatsen zijn er?
	Antwoord	- Het kerkgebouw is 23 ellen lang, 9.60 ellen breed, en 16 (!) ellen hoog, met 600 zitplaatsen. Maar er kunnen er nog meer in. ‘Het is nog een kerkgebouw van onze voorvaderen genaamd de Gasthuiskerk, waarin vroeger ds. *Smijtegeld* de bazuin des Evangelies geblazen heeft.’
6.	Vraag	- Heerst er ook een sterke *oppositie-geest* tussen u en die andere partijschappen? (Hier werd vooral gedoeld op de Van Dijkianen en waarschijnlijk in mindere mate op de Kruisgezinden en aanhangers van ds. Budding.)

	Antwoord	- Op deze belangrijke vraag antwoordde de kerkeraad, dat deze oppositie (oneensgezindheid, strijd) heel verschillend was en zowel persoonlijk als dogmatisch getint. Maar over het algemeen had die strijd toch het voordeel, dat er langzaam meer inzicht (‘onderscheidende kennis’) en ‘licht’ ontstond, waardoor de mensen ‘meer van het schepsel en uitwendige zaken afgebragt’ werden. De ervaring (‘ondervinding’) had al ‘klaar’ bevestigd dat de ‘hoogheid des harten komt voor den val’. Op wiens val hier gedoeld wordt is niet duidelijk.[2.] Maar als ‘bij 's Heeren volk het vleesch... onderligt’, ja dan kon worden geconstateerd, dat ze ‘met elkaar vereenigd’ zijn in een Geest en ware broederlijke liefde. Dit kwam ook tot uiting ‘in de openbare opkomst’ in de kerk (in de kerkgang dus).
7.	Vraag	- Hoe veel vertrekken en welke ‘gemakkelijkheden’ bezit de pastorie?
	Antwoord	- Er is nog geen pastorie, maar men keek wel uit naar een geschikte woning. Vroeger huurde de dominee zelf een woning (ds. Entingh was beroepen op een tractement van *f* 1000,- met vrij wonen). Ds. Entingh bedankte.

Tot zover de vragen en antwoorden. In diezelfde kerkeraadsvergadering werd ook nog besloten geen avondmaal te houden op de zondag dat ds. Nentjes kwam preken, omdat men door de grote toeloop van hoorders bang was voor ‘wanorde’.

Harm Renting 17 okt. 1858-28 jan. '66

Nadat de gemeente van Middelburg de teleurstelling van nog een paar bedankjes had moeten verwerken, kwam met de komst van kandidaat H. Renting een eind aan de vacature. Hij was eerst opgeleid door ds. W.A. Kok te Hoogeveen, had daarna in Kampen gestudeerd, waar hij in juni '58 kandidaat was geworden.

Op zondag 4 juli '58 had proponent *Harm Renting* in Middelburg gepreekt en had heel goed voldaan ‘zijn jongheid in aanmerking nemende’. Als hij dinsdagavond weer voldeed dan zou men voorstellen hem te beroepen. Zo gebeurde het. Renting nam het beroep aan en nadat de gemeente ruim twee jaar herderloos was geweest, kon hij op 17 oktober '58 door ds. S.O. Los van Neuzen c.a. worden bevestigd. 's Middags deed hij zijn intree voor ‘eene talrijke schaar’ met Rom. 1:14 en 15: ‘Beiden Grieken en barbaren beiden wijzen en onwijzen, ben ik een schuldenaar; alzo hetgeen in mij is, dat is volwaardig om u ook die te Rome zijt, het Evangelie te verkondigen’.[3.] Vijf dagen eerder was hij in Diever (Dr.) getrouwd met de 24-jarige *Hilligje ten Brink*.

En elf dagen eerder - 6 oktober '58 - had zijn examen in een prov. vergadering plaats ge vonden. Met grote vrijmoedigheid hadden de broeders zich eenparig voor zijn toelating verklaard.

In de volgende vergadering - januari '59 - was ds. Renting voor het eerst aanwezig en 'belooft met ons de gemeente naar de kerkorde te willen regeren'. Dat was de Dordtse kerkenorde. De opvattingen van ds. Scholte c.s. over een kerkorde (namelijk die is niet nodig, Gods Woord alleen is voldoende) hadden dus hun greep op de gemeente verloren. Wat echter niet wilde zeggen, dat de kerkeraad nooit meer een kerkrechtelijk slippertje maakte. Enkele maanden later gleed hij namelijk weer uit. En wie was daarvan de oorzaak? *Ds. Budding* uit Goes. Dus nog altijd weer die fascinerende figuur uit de begintijd van de Afscheiding, wiens invloed nog steeds nawerkte. Het bleek in de prov. vergadering van 6 april 1859. Daarin las ds. Steketee van Nieuwdorp een protest van zijn kerkeraad voor, gericht tegen die van Middelburg. Want de Middelburgers hadden ds. Budding in hun eigen kerkgebouw laten preken, een man 'die buiten de gemeenschap onzer kerk staat'. De prov. vergadering was het eens met het protest en toonde het 'nare' en 'droevige' van deze toelating aan: in de grond van de zaak betekende het 'miskenning der kerk, vertreden van de Provinciale en Synodale besluiten en bedroeving der opregten'. Daarom behoorden de afgevaardigden van Middelburg bestraft te worden.

Het waren ds. Renting met de ouderlingen J. Minderhout en H. Willemse. Dezen waren zo onder de indruk, dat ze erkenden 'niet goed' te hebben gehandeld en 'deden belijdenis van hun kwaad'. Dat was prachtig, maar ze moesten dit ook aan hun gemeente in Middelburg meedelen. De prov. vergadering voegde er nog aan toe te hopen, dat zo iets noch in Middelburg, noch elders weer zou plaats hebben.

Uit de ruim 7-jarige ambtsperiode van ds. Renting in Middelburg vermelden we nog de volgende kleine en grotere wederwaardigheden en wetenswaardigheden.

In de eerste maand van 1858 trad een nieuwe *koster* op, namelijk Johan Frederik Grand. Hij kreeg vrij wonen en licht plus de baten van het stoof- en koffiegeld, met nog *f* 1,- er bij. Maar dan moest hij wel zorgen, dat de kerkeraad ook een stoof kreeg. Grand nam hiermee genoegen onder voorwaarde dat hij tot *f* 2,- per week kwam; het ontbrekende verdiende zijn vrouw nu met wassen.[4.]

Zoals met nagenoeg elke dominee het geval zal zijn, kregen ook ds. Renting en zijn kerkeraad te maken met enkele moeilijke gemeenteleden. Een lid 'van het *Nieuwland*' kwam bijna nooit meer in de kerk, omdat hij niet 'verenigd' was met de prediking van de leraar. Deze zou - vooral in de toepassing van de preek - te scherp aandringen op naleving van Gods geboden.

Verder verklaarde hij zich niet bij een bepaald kerkelijk 'ligchaam' te hebben aangesloten, maar wel aan de Waarheid. En hij meende daarom gebruik te kunnen maken 'van allerlei gezindheden' waar hij de waarheid hoorde, zonder daardoor zijn belijdenis te verkrachten.

Hoewel ds. Renting probeerde hem ervan te overtuigen, dat zo'n belijdenis niet alleen in strijd was met de officiële belijdenisgeschriften van de kerk, maar ook leiden moest 'tot vele ongerijmdheden', het mocht niet gelukken hem van zijn verkeerde zienswijze af te brengen. Ook wees ds. Renting hem op zijn 'slordige' levenswandel, die vooral in de opvoeding van zijn kinderen tot uiting kwam.

Uit de vele discussies met hem kwam duidelijk naar voren, dat hij alles met het begrip 'christelijke vrijheid' trachtte goed te praten, zodat volgens ds. Renting de conclusie wel moest zijn, dat hij het 'antinomiaans stelsel' sterk voorstond (d.w.z. de gelovigen hebben niet meer te maken met de wet, maar alleen nog met de genade. Dat deze opvatting gemakkelijk tot losbandigheid kon leiden, leerde de praktijk).

De zaak werd nog ingewikkelder, doordat de opposant de kerkeraad ervan beschuldigde zijn dochter onwettig te hebben gecensureerd. Ds. Renting bracht hier tegen in, dat de kerkeraad de censuur niet wegens haar zwangerschap, maar wegens haar hoererij had uitgeoefend.

Uiteindelijk kwam nu ook de vader zelf onder censuur te staan, met als gevolg, dat hij zich met 'al de zijnen' aan de Afgescheiden kerk onttrok en mededeelde zich bij 'eene andere afdeeling' te voegen.

Opening eerste Christelijke school Middelburg in sept. 1860 in de Gravenstraat

Een belangrijk feit in de geschiedenis van de Chr. Afgesch. kerk te Middelburg was de opening van de eerste Christelijke school op 3 september 1860. Omdat deze school uitging van de Afgescheiden kerk - de kerkeraad vormde het schoolbestuur - geven we enige aandacht aan deze gebeurtenis. Al verscheidene jaren lang had de kerkeraad af en toe over de wenselijkheid gesproken in Middelburg een 'bijzondere' school - zoals het toen heette - op te richten. Ook ds. Renting had er zich erg voor ingespannen. En op maandag 3 september 1860 was die wens in vervulling gegaan.

Van de opening van die school vonden we een uitvoerig verslag in het kerkelijk weekblad *De Bazuin*, dat we hier enigszins samengevat doorgeven. Om 10 uur 's morgens waren in het schoolgebouw in de Gravenstraat aanwezig ds. Renting en zijn kerkeraad van de Chr. Afgescheiden gemeente te Middelburg, met een aantal afgevaardigden van de gemeenteraad en de plaatselijke schoolcommissie. Ook waren present *ds. Steketee* van Nieuwdorp, *ds. A. de Bruijne* van Goes en *ds. Gispen* van Vlissingen (die kort geleden van de Kruisgezinde naar de Afgescheiden gemeente van Vlissingen was overgegaan): 'terwijl ruim een 90-tal kinderen de voor hen bestemde plaatsen hadden ingenomen en de overgebleven ruimte door een menigte ouders en belangstellenden werd gevuld'.

Ds. Renting leidde de bijeenkomst en opende 'de feesture met gezang en gebed en toonde in een beknopte rede het beginsel en het doel aan van de daarstelling van scholen als deze. Met nadruk verdedigde hij het Christelijk wetenschappelijk onderwijs en weerlegde met kragt de vaak hier tegen ingebragte bedenkingen. Voorts het woord tot den hoofdonderwijzer rigtende, bepaalde hij dezen bij het gewigt zijner werkzaamheden, stelde hem [5.]

de verwachting van het schoolbestuur voor en eindigde met een alzijdige zegenbede over de betrekking, die hij hier stond te aanvaarden'.

Na nog het woord gericht te hebben tot de afgevaardigden van verschillende instanties, besloot hij de toespraak met het laten zingen van de laatste 4 regels van *Ps. 118:12:* 'Och Heer, geef thans uw zegeningen, och Heer, geef heil op deze dag, och dat men op deez' eerstelingen, een rijke oogst van voorspoed zag.'

Vervolgens was het woord aan de hoofdonderwijzer, de 29-jarige *H. Verseveldt*[6.] die sprak 'over den noodzakelijken invloed van de Godsdienst op de wetenschap, en de treurige gevolgen van het verwerpen der eerste ter willen van de laatste. Na het schoolbestuur de verschillende commissies, de belangstellenden, de kinderen die Psalm 134 vers 3 aanhieven ("Dat 's Heeren zegen op u daal") te hebben toegesproken, sloot hij met de gelegenheid open te stellen aan wie zich verder tot spreken mogt opgewekt gevoelen'. Nadat nog enige afgevaardigden het woord hadden gevoerd en hun goede wensen geuit 'verhief zich (tenslotte) uit de schare eene stem, die met klem het gewigt en het voorregt van Christelijk onderwijs deed uitkomen, daarbij opwekkende en aansporende tot biddende werkzaamheid'. Ds. A. de Bruijne uit Goes ging tenslotte in 'plegtig dankgebed' voor.

Het verslag eindigt met: ''t was een gewigtig oogenblik voor schoolbestuur en Onderwijzer en een onvergetelijke ochtend voor Ouders en kinderen. Zij 's Heeren gunst voorts met ons en met onze school! zoo zij het!

Namens het Schoolbestuur,
P. Loois, scriba.'[7.]
Middelburg, 3 september 1860.

In de loop van de tijd had men samenwerking gezocht met ds. P. van Dijke, predikant van de oud-gereformeerden, en met jhr. W. Versluijs van St. Jan ten Heere bij Aagtekerke, het vermogend lid van de Ledeboeriaanse gemeente aldaar en met de 'Vrienden van de Waarheid', de bezwaarde Hervormden, die echter niet de Hervormde kerk wilden verlaten. Maar die pogingen tot samenwerking waren mislukt. Eén van de oorzaken daarvan was de *vaccineverplichting*. Vooral de oud-gereformeerden moesten daar niets van hebben.[8.]

Verscheidene malen is vergeefs geprobeerd bij de officiële instanties vrijstelling van deze verplichting te krijgen.

Bijna 4 jaar later (1864) ging het aantal leerlingen ineens met sprongen vooruit, mee als gevolg van het besluit van de kerkeraad de 'schoolbehoeften' gratis aan de leerlingen te verstrekken (en die te betalen uit een speciaal fonds). Niet minder dan 40 nieuwe kinderen kwamen na de vakantie op school. En kort daarop kwam er een nieuwe golf van aan vragen binnen om één of meer kinderen op school geplaatst te krijgen.[9.] Met als gevolg dat er een lokaal plus een fikse kwekeling bij moesten komen. Maar we kunnen ons nu niet verder met de geschiedenis van de school bezig houden. Alleen nog dit: in december 1865 werd de nieuwe onderwijzer *Gerard de Braal* door ds. Renting in de kerkeraadsvergadering verwelkomd. Deze was bereid 'het formulier voor onderwijzers' te ondertekenen. De 32-jarige De

Braal kwam uit Den Haag en was getrouwd met de 25-jarige *Elisabeth Sophia van Golverdinge*. Daar was zijn schoonvader, de Haagse oefenaar, Jan van Golverdinge, in 1857 buiten het kerkverband van de Chr. Afgescheiden Gemeente in Den Haag (predikant ds. H. Joffers) geraakt. Ook De Braal en zijn vrouw hoorden bij de groep Golverdinge. Het grootste deel hiervan ging na 1860 over naar de Kruisgemeente in Den Haag (pred. R. Veldman). Of De Braal de groep-Golverdinge trouw bleef weten we niet, maar in elk geval stonden hij en zijn vrouw formeel gezien buiten de Chr. Afgescheiden gemeente van Middelburg. Hoe moest het nu verder?

Op verzoek van ds. Renting zijn kerkelijk standpunt te verduidelijken vertelde De Braal, dat hij ‘door tusschen komende onaangenaamheden in de gemeente te 's Gravenhage, buiten de kerkelijke gemeenschap geraakt is, hetwelk hem innig smart, want dat hij met hart en ziel aan de Afgescheiden Kerk verbonden is, waarom hij niets vuriger verlangt dan om weder in de gemeenschap der kerk te mogen delen’. Met blijdschap voldeed de kerkeraad aan zijn verzoek.[10.].

Kerken in het gebouw van de Evangelisch-Luthersen, 1863

In de zomer van '63 moest er in de eigen Gasthuiskerk nodig wat timmeren schilderwerk worden verricht, met als consequentie, dat men daarin tijdelijk niet meer kon kerken.

Er kwam een gelukkige oplossing. De kerkeraad van de Evangelisch-Lutherse gemeente verklaarde zich ‘met de meest mogelijke bereidwilligheid’ bereid haar kerkgebouw een aantal zondagen 's middags en 's avonds aan de Chr. Afgescheidenen af te staan.

‘Reeds 4 Zondagen maakte de gemeente hiervan een dankbaar gebruik en men zag ds. Renting steeds voor eene talrijke schaar den kansel in de Luthersche kerk beklimmen. Wie had dit voor 20 jaren kunnen denken. Waarlijk een bewijs van humaniteit.’[11.] Aldus een verslagje in *De Bazuin*. Als bewijs van erkentelijkheid besloot de kerkeraad 's avonds eenmaal een collecte te houden bestemd voor de Lutherse gemeente.[12.]

Bevrijd van de Fransen, 1813

De gereformeerden - dus ook de Afgescheidenen - zijn altijd gevoelig geweest voor het ‘godsdienstig’ herdenken van hoogtepunten in de geschiedenis van kerk en vaderland, al begon in de regel de herinnering aan die gedenkwaardige feiten op den duur weg te ebben. Maar in elk geval waren herdenkingen in de lijn van de bijbel, waarin ook steeds opgewekt wordt Gods grote daden te gedenken.

In november 1863 besloot de kerkeraad van de Middelburgse gemeente in een kerkdienst op dinsdagmorgen 17 november in predikatie en gebed ‘Neerlands verlossing van het Fransche juk in 1813’ plechtig en verheugd te gedenken.

Hij sloot zich daarmee aan bij een besluit van de algemene synode in augustus 1863 in *Franeker* gehouden. Op die synode waren als afgevaardigden van Zeeland aanwezig geweest *ds. H. Renting* en ouderling *C. van de*

Putte, beiden te Middelburg en *ds. C. Steketee* van Nieuwdorp. Van de gehouden preek weten we verder niets af, wel dat de armen die dag een extraatje zouden krijgen.[13.]

Afscheid ds. Renting van Middelburg, 28 jan. 1866

In november 1865 ontving ds. Renting een beroep van de gemeente in de stad Groningen, dat hij aannam. Enkele weken voordat hij uit Middelburg vertrok, legden nog een groot aantal catechisanten geloofsbelijdenis af. Weliswaar bleek bij sommigen 'de kennis der waarheid' nog zwak, 'maar de Leeraar vertrekt'. En daar om worden allen toch maar toegelaten, onder de belofte nog zoveel mogelijk te proberen hun kennis te vergroten. Het waren in totaal 20 catechisanten. Hun namen hebben we in de aantekeningen een plaatsje gegeven.[14.]

In de kerkeraadsvergadering van 26 januari '66 nam ds. Renting afscheid van zijn mede-ambtsdragers en bedankte hen o.a. 'voor de gulheid, vriendschap en opregtheid' die hij van allen had mogen genieten. Op zondag 28 januari kwam het definitieve einde van zijn predikantschap in Middelburg. Na voor het laatst gepreekt te hebben 'voor een toevloed van hoorders, die het ruime kerkgebouw niet kon bevatten, nam hij zegenend afscheid van de gemeente[15.] en legde den Herdersstaf neder om die in de gemeente Groningen op te nemen. De Heere des wijngaards geven zijn Eerw. daar te maaijen, wat hij niet gezaaid heeft en brenge spoedig den man Zijn raads hier, om te maaijen wat Zijn Eerw. hier gezaaid heeft', aldus scriba P. Loois in een berichtje in De Bazuin.[16.]

De vacature zou iets meer dan een jaar en 7 maanden duren. In die periode werd tweemaal tevergeefs een beroep uitgebracht. Eén van die beroepen predikanten had bij zijn bedankbrief twee briefjes met een voor hem onprettige inhoud ingesloten, hem vanuit Middelburg toegestuurd door de tegenstanders van zijn beroep. Natuurlijk was de kerkeraad verontwaardigd over dit achterbakse gedoe van een paar leden en besloot de eerstkomende zondag vanaf de preekstoel 'een ernstig en krachtig woord over zulke snoode en duivelsche praktijken' te laten horen.

Ds. Arie Littooij, 8 sept. 1867-1 mei 1908

Op 8 september 1867[17.] deed de 35-jarige ds. Arie Littooij, geboren in Klundert (N.Br.) en gekomen van de gemeente St. Annaparochie in het noorden van Friesland, zijn intree in Middelburg.[18.]

Hij stond daar nog geen half jaar, toen hij reeds een ernstige beschuldiging van een van zijn gemeenteleden kreeg te verduren. *Marinus van der Werf* schreef aan de kerkeraad, dat ds. Littooij 'de leugen zou verkondigen'. In een preek zou hij gezegd hebben 'dat de Heere Jezus in het Evangelie *geschonken* is in aanbieding aan allen, die onder de bediening van het Evangelie leven'. Van der Werf bracht zwaar geschut in stelling en verklaarde, dat die woorden in strijd waren met 'de vijf artikelen tegen

de Remonstranten, de oude schrijvers en Gods Woord'. Een merkwaardige volgorde!
Maar de beschuldiging was zwaar.

Van der Werf werd op de kerkeraad ontboden. Daar probeerde ds. Littooij hem uit Gods Woord en de belijdenis aan te tonen, dat, wat hij in de preek had gezegd, juist was. De beschuldiger liet zich echter niet overtuigen: Het zat vast op het woord *geschonken* (schenken).

Ds. Littooij vroeg nu aan Van der Werf of deze onderscheid maakte tussen 'geven' en 'schenken'. Antwoord: nee. Daarop repliceerde ds. Littooij met het aanhalen van Joh. 6:33, waarin Jezus zelf zegt tot de joden, die van hem weggingen: 'Mijn Vader *geeft* u dat ware brood, dat uit de hemel is nedergedaald.'

Van der Werf gaf niet toe, waarna de kerkeraad concludeerde, dat het in de grond van de zaak om een woordentwist ging. En omdat Van der Werf zijn dominee bij anderen had 'gelasterd', kreeg hij 14 dagen de tijd om schuld te bekennen; zo niet dan zou hij wegens *laster* worden gecensureerd. Inderdaad verscheen hij twee weken later weer op de kerkeraad. Hij bleef echter hardnekkig vol houden, dat 'schenken in aanbieding' zou betekenen 'deelachtig' maken. Ds. Littooij verklaarde zich nog eens nader en verduidelijkte, dat Christus 'in werkelijke bezitting' alleen aan de uitverkorenen werd geschonken. De kerkeraad vond nu, dat Van der Werf ds. Littooij dingen had laten zeggen, die deze niet had gezegd, verklaarde hem schuldig aan laster, censureerde hem en verwees hem naar de provinciale vergadering. Deze keurde het optreden van de kerkeraad goed, o.a. met een beroep op de 18-eeuwse oude schrijvers *Alexander Comrie* en *Bartholomeus Ouboter* in hun respectievelijke verklaringen van de desbetreffende Zondagen van de Heidelbergse Catechismus.

Het punt waar het hier om ging, was dat Van der Werf deed alsof in dit verband 'schenken' en 'geven' meteen ook 'volledig in bezit stellen' betekende, zodat hij ds. Littooij ervan beschuldigde de 'algemene verzoening' te leren. Er is echter verschil tussen het aanbieden van de genade in de belofte (met gelijktijdig bevel van geloof en bekering), en - om nu een ouderwetse term te gebruiken - de daadwerkelijke 'toeëigening des heils', anders gezegd de effectuering van de heilsbelofte, gewerkt door de H. Geest in de weg van het door Hem gewerkte geloof.[19.]

Aan het eind van het jaar (1868) kon Van der Werf na schuldbelijdenis van de censuur ontheven worden en kreeg een attestatie meer naar *Zierikzee*, waarheen hij was verhuisd.[20.]

In mei 1869 ontving ds. Littooij een beroep uit *Schiedam*. De kerkeraad hoopte 'dat hij nog tot in lengte van dagen onder ons zou verblijven met veel vrucht op zijn arbeid'. Nu, het werd inderdaad tot in lengte van dagen, want ruim 40 jaar lang zou ds. Littooij de gemeente van Middelburg dienen.

We besluiten ons hoofdstuk over Middelburg met enige aandacht te schenken aan het gewichtige jaar 1869, toen op de algemene synode in juni van genoemd jaar, in de Zeeuwse hoofdstad gehouden, de vereniging met de Kruisgezinden tot stand kwam.

Vereniging

Van de vier Zeeuwse afgevaardigden op de synode van Middelburg kwamen er twee uit deze stad, namelijk *ds. A. Littooij* en ouderling *C. van de Putte*.[21.]

Het hoogtepunt van deze synode was ongetwijfeld de landelijke vereniging tussen de Chr. Afgescheidenen en de Geref. Kerk (zoals de Kruisgemeenten zich sedert 1863 noemden). Christelijke Gereformeerde Kerk werd hierna de nieuwe naam.

Het is hier de plaats niet dieper op deze vereniging in te gaan. Alleen citeren we nog een gedeelte uit het slotwoord, dat *S. van Velzen* namens de Kamper docenten op de synode sprak. Zich richtend tot de 64-jarige W.A. Kok, predikant te Hoogeveen, zei hij o.m.: 'Menigeen, toen hij zich voor de reis naar Middelburg gereed maakte, was niet zonder bezwaren. Maar hoe genoeglijk zijn we hier geweest; hoe gewenscht heeft ons verblijf hier voortgeduurd! Wij waren in een stad vergaderd, wier naam voorkomt onder de plaatsen waar de beroemde Synodale vergaderingen der zestiende en zeventiende eeuw gehouden zijn.

Ook de Synode van Middelburg van 1869 zal, mogen we verwachten, bij tijdgenoot en nakomeling in dankbaar aandenken gehouden worden. Wij zagen ons verzameld in een kerkgebouw (*de Gasthuiskerk*), waar een der meest gezegende leeraren der kerk in ons Vaderland (*B. Smijtegelt*) voor anderhalve eeuw de Gemeente is voorgegaan; een der leeraren wier schriften nog aan een dankbaar nageslacht tot voedsel strekken. Het is mij, alsof ik hem hoor, gelijk hij met krachtige stem ernstig, liefderijk en getrouw tot ontdekking, bestraffing, bestiering en vertroosting sprak.

Het is mij alsof ik hem daar zie staan, gelijk hij bij het vooruitzicht van donkere tijden zijn hart uitstortte in gebeden tot God, en smeekte voor de bewaring der Gemeente in de waarheid en de liefde. Zeker heeft hij menigmaal voor de Kerk in ons Vaderland tot God gebeden. En God heeft verhoord; wij zijn getuigen!

De waarheid die door hem verkondigd is, wordt ook door ons beleden. Al de gemeenten die hier vertegenwoordigd zijn, gevoelen zich met deze waarheid verbonden; in deze Vergadering zijn broeders en Gemeenten, die gedurende vele jaren van elkander verwijderd waren, hereenigd en zijn verscheidene besluiten genomen, die met den zegen des Heeren tot bevestiging, uitbreiding en opbouw der Gemeenten zullen strekken.

Al de synoden, die in de drie en dertig jaren sinds onzen uitgang uit het Hervormd Kerkgenootschap bij ons gehouden zijn, mogt ik bijwonen; maar ik kan getuigen, dat in geene dier Vergaderingen een meer broederlijke toon dan hier geheerscht heeft.'[22.]

We bepalen ons nu weer bij de vereniging zoals die daarna in Middelburg zelf plaats vond. Op maandag 5 juli 1869 vergaderden de verenigde kerkeraden voor het eerst samen. Ds. Littooij werd voor die vergadering als praeses aangewezen.[23.]

Men besloot als twee zelfstandige gemeenten te blij ven bestaan, die elk volkomen vrij waren in het beroepen van een predikant en het kiezen van ambtsdragers. Volgens een punt uit de akte van vereniging mocht dat: waar

lokale, financiële of andere omstandigheden het wenselijk maakten dat beide gemeenten niet geheel ineensmolten, mocht het zelfstandig bestaan der Gemeente worden geëerbiedigd.

Op zondagavond zou er om de beurt slechts in een kerkgebouw worden gepreekt; het andere zou dan gesloten zijn. Het was de bedoeling, dat de laatste dinsdag van elke maand de beide kerkeraden gecombineerd zouden vergaderen.[24.] Het zou echter nog tot 1917 duren, voordat de kerken ook plaatselijk geheel samensmolten.

Met 1869 - het jaar van de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden - hebben we de tijdgrens van onze studie ongeveer bereikt. Ds. Arie Littooij was toen nog geen twee jaar geleden als Afgescheiden predikant in Middelburg gekomen. Toen hij daar in 1907 40 jaar had gestaan herdacht hij dat feit in een *gedachtenisrede*. Ze is in druk verschenen.[25.]

Hij merkte hierin op, dat hij de gemeente van Middelburg langer had gediend dan zijn vier voorgangers bij elkaar. De predikanten *Lankhorst, Klijn, Middel* en *Renting* - we hebben ze al behandeld - hadden samen zo'n 25 dienstjaren in Middelburg volgemaakt en hij (ds. Littooij) was nu al 40 jaar in de Zeeuwse hoofdstad als dominee actief geweest. Toen hij in 1867 het beroep naar Middelburg had gekregen, waarschuwde zijn 'geestelijk vader' ds. N.H. Dosker, toen predikant in Harlingen, hem ervoor, dat in Zeeland, wilde men het niet zeer moeilijk hebben, meer de Christen dan de Christus moest gepredikt worden; meer wie en wat wij door genade zijn, dan wie en wat God uit genade in en door Christus voor ons verloren zondaars is.

'Daarom legde ik dan ook bij mijn intreepreek nadruk op de vraag 'Zoo vraag ik dan, om wat reden gij mij hebt ontboden?' En luide is door mij toen gezegd, dat ik gekomen was als dienaar van Christus, teneinde Hem den eenigen Naam onder den hemel gegeven om zalig te maken te verkondigen. Wanneer door de liefde van Christus gedrongen, die eenige Naam gepredikt en deze prediking bij aanvang en bij voortgang aan het hart geheiligd wordt, dan is die prediking niet zonder bezieling, niet dor en droog, dan geschiedt ze niet zonder vruchten af te werpen en bevinding te geven. In dezen kan men ook in uitersten vervallen, waarin de Heilige Schriften ons niet voorgaan en waarvoor wij ons, naar de Schriften, moeten wachten. Dat wij dienaren des Woords nimmer over de praktijk, dat is over het leven dat de Heilige Geest deelachtig maakt, moeten spreken, zegt en leert ons de Heere door en in Zijn woord niet.

Dat leert ons ook niet de tekst, die ik bij deze feestelijke gelegenheid voor U wensch te behandelen[26.]. Deze leert ons veeleer het tegendeel.

Het moet zonder eenige toepassing m.i. niet zijn, gelijk ik eenmaal in afkeurende zin een Christen hoorde zeggen dat het steeds was: 'Leerende de leer.'

Maar evenmin zooals een geheel ander man sprak: 'Ik houd niet van bevindelijk preeken, ik wensch ze niet te leveren.'

Of zooals weer een ander zei: 'toepassen is noch ingevlochten in de rede, noch aan het einde afzonderlijk gegeven, noodig. Dit zijn uitersten'.

Volgens ds. Littooij was het wel nodig, dat een predikant in zijn preken zijn hoorders trachtte te *bewegen* tot het geloof. En het was 'zeer profijtelijk', als hij hen opwekte tot een persoonlijke beleving daarvan.[27.]

In zijn gedachtenisrede memoreerde hij ook nog het feit, dat op biddag *10 maart 1886* het *50*-jarig bestaan van de gemeente was herdacht. Een berichtje in *De Bazuin*[28.] van dat jaar geeft ons daarover nog enkele details: 'Is door vele Christelijke Gereformeerde Gemeenten haar 50-jarig bestaan herdacht, ook de Gemeente te Middelburg, afdeeling Lange Delft mocht op biddag 10 Maart dat voorrecht herdenken. Des morgens werd het gewone biduur gehouden door ds. Valk (L. v.d. Valk, predikant te Delft), des namiddags werd door haar leeraar, naar aanleiding van 1 Sam. 7:12 dat heuglijk feit herdacht en des avonds trad Ds. Valk bij vernieuwing op en sprak naar aanleiding van Joh. 10:11-16, waarna door ds. Keulemans nog een woord werd gesproken en geëindigd met dankzegging. Het was waarlijk een vreugde dag; en de opkomst uitnemend. Den Heere alleen, die in zoo vele opzichten ons gezegend heeft de eer en de dankzegging!

Namens den Kerkeraad,
J.A. Pouwer, scriba'

Ds. Littooij heeft op kerkelijk en politiek terrein grote activiteiten ontplooid. We kunnen daarop hier nu niet nader ingaan, het zou ons, gelet op het bestek van dit boek, te ver voeren. Vooral in de Zeeuwse kerken bekleedde hij een vooraanstaande positie, en legde daarop een gezond-Gereformeerd stempel.[29.] In ons hoofdstuk over de Gereformeerde gemeente onder het Kruis te Middelburg zullen we uiteraard nog aandacht schenken aan *ds. Mattheus Keulemans*, die na de vereniging van 1869 ds. Littooij's directe collega is geworden.

D. De gemeente onder het kruis te Middelburg

Was in 1852 in Vlissingen een Kruisgemeente ontstaan, zes jaar later werd er één in Middelburg geïnstitueerd (1858). In het kerkelijk leven in de Zeeuwse hoofdstad was het in dat jaar onrustig, vooral in de Hervormde kerk.

Het was een direct gevolg van de twee jaar eerder (in 1856) in die gemeente ontstane ‘anti-togabeweging’, die we al in ons tweede hoofdstuk over Middelburg hebben beschreven. In wezen was deze een protest tegen de steeds meer vanaf de Hervormde kansels verkondigde kritiek op de officiële belijdenisgeschriften van de kerk, als gevolg van een vrijpostig uitgeoefende bijbelkritiek.

Vele verontrusten lieten zich niet meer de in Hervormde kerkdiensten zien, maar zochten hun zielevoedsel nu in de orthodoxe bevindelijke prediking van de Ledeboeriaanse gemeenten, waarvan o.a. *ds. Pieter van Dijke* de

voorganger was. Deze was in die tijd zelfs in Middelburg komen wonen, al is hij er niet langer dan ruim een jaar gebleven.

Ook vergaderden de anti-togamensen wel apart, voor welke samenkomsten dan orthodoxe predikanten van elders werden uitgenodigd. De Vlissingse Kruisgemeente bezat eveneens enige aantrekkingskracht, althans wat de prediking van de jonge, sympathieke predikant *J. Holster* betrof. Op uitnodiging van enige anti-togamannen, die graag bij hem kerkten - aldus De Rijcke - preekte hij nu en dan in de week ook in Middelburg en wel in een voor dit doel gehuurd pakhuis op de Nieuwe Haven, dat bij zulke gelegenheden overvol was. Een enkele maal kwam de toen nog grote voorman van de Kruisgezinden, *ds. Cornelis van den Oever* uit *Rotterdam* naar Vlissingen en bezocht dan ook Middelburg, waar hij later - in 1858 - in een uitgebroken perceel aan de St. Pieterstraat een Kruisgemeente stichtte met zijn zoon Harm als predikant. Aldus De Rijcke[1].

Deze Harm, eigenlijk *Hermanus van den Oever Czn*, in januari 1826 in Rotterdam geboren, had voor zijn komst naar Middelburg al in *Oud-Vossemeer* op *Tholen* (1854) en in *Bierum* in Groningerland (1856) gestaan. Zijn opvolger in Middelburg werd in 1861 *Mattheus Keulemans*, in 1836 in Rotterdam geboren en in 1902 in Schoonhoven overleden. Door zijn Hervormde moeder - zowel zijn vader als latere stiefvader waren roomskatholiek - werd hij in Rotterdam op catechisatie gedaan bij de geleerde, later professor geworden, Hervormde dominee *J.J. Doedes*, die ook als catecheet naam begon te maken. Maar hoe bekwaam ook en hoe zeer ook een verklaard tegenstander van leervrijheid in de Hervormde kerk, op de inhoud van de kerkelijke belijdenisgeschriften had ook hij kritiek.

Zijn jonge catechisant *Mattheus Keulemans* - die veel in de 'oude schrijvers' las - merkte dit op en ging met hem debatteren over leerstukken als *erfzonde* en *uitverkiezing*. Misschien deed hij dit in jeugdige overmoed wat al te onbescheiden, in elk geval, ds. Doedes stuurde hem van de catechisatie weg en zijn collega en vriend *ds. J.J. van Oosterzee* - later ook professor geworden - wilde nu de jonge Keulemans als catechisant niet overnemen. Mattheus sloot zich nu aan bij de Gereformeerde gemeente onder het kruis te Rotterdam, waar de zeer bevindelijke *Cornelis van den Oever*, een sterke persoonlijkheid, predikant was. Deze zag wel wat in de jonge schoenmakersknecht en leidde hem op voor het predikantschap.

Mattheus Keulemans was nog maar ruim 20 jaar, toen hij in mei 1857 door zijn leermeester in *Woerden* als predikant bij de Kruisgemeente aldaar werd bevestigd in een gehuurd koetshuis in de Achterstraat, dat als kerk dienst deed. Het was dus kort voor 1858, een zwart jaar in de geschiedenis van de Kruisgemeenten, want in oktober van genoemd jaar leidde een conflictsituatie tot een daverende explosie; de wegens zijn heerszucht en onkerkrechtelijk optreden steeds meer omstreden geraakte 'leider' *ds. C. van den Oever* werd geschorst! We gaan hier niet nader op in. De belangstellende lezer kan dat alles beschreven vinden in de studie Kruisdominees van dr. F.L. Bos en in de kort geleden verschenen studie van dr. C. Smits: *De Afscheiding van 1834*, deel VII[2].

Ds. Keulemans, de beide zoons van Van den Oever (beiden ook predikant) en nog wel meer aanhangers van ds. van den Oever sr. erkenden diens schorsing niet en raakten met enkele groepen buiten het kerkverband.

In juli 1860 werd Keulemans dominee bij de Kruisgemeente in *Zwartsluis*, althans bij de groep die de zijde van ds. C. van den Oever had gekozen[3]. Een jaar later zag de afgescheurde Van den Oever-groep aldaar haar dominee Keulemans reeds weer naar *Middelburg* vertrekken, als opvolger van *Hermanus van den Oever*, de zoon van de 'paus der Kruisgezinden', zoals vader Cornelis van den Oever wel eens genoemd is. Op *15 september 1861* is hij in de Zeeuwse hoofdstad bevestigd.

De bovengenoemde biografische details vullen we hier aan met gegevens door ds. Keulemans zelf gepubliceerd in zijn vele jaren later uitgesproken *Leerrede* ter gelegenheid van zijn 40-jarige ambtsbediening op 23 mei 1897 te Schoonhoven, waar hij toen predikant was, onder de titel: *Jeremia's bevestiging*.

We lezen daarin o.a. over zijn opleiding: 'Ik was niet toegerust, zoals tegenwoordig de dienaren des Heeren in het ambt treden, opgeleid op gymnasium en Universiteit of Theologische school. Nee, op 13-jarige leeftijd had ik de lagere school verlaten en tot mijn 18e jaar wel het een en ander gelezen, maar aan studie niets gedaan. Toen heb ik anderhalf jaar lang al de catechisaties bijgewoond, niet van enige professor in de practica, maar van een man, die wel het roer van een schuit en de boomstok had leren hanteren, maar nooit geleerd had hoe hij catechiseren moest (ds. C. van den Oever). In die tijd heb ik negen maanden lang tweemaal per week van een em. predikant uit de Hervormde Kerk les gehad in Hebreeuws en Grieks; maar om iets te noemen, van exegese of homiletiek had ik nooit iets vernomen, ja ik twijfel of ik die woorden zelfs wel ooit had gehoord, en toch moest ik exegeet en homileet zijn. Maar God was het, die mij riep tot profeet d.i. tot herder en leraar.'

En over zijn eerste drie gemeenten *Woerden, Zwartsluis* en *Middelburg* schreef hij:

'Zo werd ik na anderhalf jaar (voorbereiding) predikant te *Woerden*, na voor een beroep van 's Gravenmoer en Apeldoorn bedankt te hebben. God zegende mijn werk daar kennelijk: onder ouden en jongen werden er bekeerd; uitwendig werd de gemeente gebouwd en het volk Gods werd geleerd en getroost. Na, niet dan na bange strijd, voor het beroep van Oosterend op Tessel bedankt te hebben, werd ik te *Zwartsluis* beroepen en ging, na drie jaren in Woerden gearbeid te hebben, daarheen.

Vijf maanden daar zijnde, werd ik naar Emden beroepen, maar had geen vrijmoedigheid te gaan. Binnen het jaar kreeg ik het beroep van Middelburg, maar naar Zeelands hoofdstad durfde ik niet; ik dacht, dat ik slechts geroepen was om dorpspredikant te zijn, en ik bedankte voor Middelburg. Maar Middelburg hield aan en, door de Heere bestraft over mijn bedanken en door Hem gewezen op zijn woorden tot mij op verschillende wijzen en ook in de bevestigingstekst, ging ik er heen en werd er 15 april 1861 bevestigd.' (Keulemans herinnering is hier niet helemaal zuiver meer: het moet zijn 15 september '61.)

‘Daar (in Middelburg) was wat te leren voor mij! Tot hiertoe was ik gesteund door mannen van rijke ervaring en helder doorzicht, als aan hun hand, maar achter de schaapjes aangekomen, maar nu kreeg ik mede-opzieners, die wel goede mensen, vrome christenen waren, maar aan wie ik tot steun niets had.

Ik was zelf slechts 24 jaar en de gemeente die ik kreeg, zat grotendeels wat roemen betreft, hoog in de wolken, en vloeide over van godsdienstige gemoedelijkheid, maar rechte zelfkennis en degelijke godskennis ontbrak. In '68 vloeide echter een milde stroom des Geestes en dit herhaalde zich van nov. '80 tot maart '81.

In 1863 werd ik bij herhaling in Den Haag beroepen, maar had telkens bedankt en nu meende ieder, ik zou als predikant van Middelburg sterven. Nu, wat ongesteldheid betreft, was het er meermalen niet zo ver af. Maar telkens herstelde ik spoedig, zodat ik, in de 28 jaren van mijn bediening in Middelburg, geen 28 maal verhinderd ben geweest te prediken, hoewel ik het elke zondag drie malen deed.

Vele beroepen kreeg ik nog, maar ieder, die mij kende en wist hoe ik in mijn gemeente arbeidde, zei of dacht: tevergeefs. Maar mijn gemeente breidde zich uit, mijn lichaam werd zwakker, mijn geest afgemat. Ik begreep, dat het zo niet langer kon en toen Zierikzee in '89 mij riep, volgde ik, hoeveel verloochening er ook aan verbonden was, de roeping op, mij zelf wel bewust, dat ik in Gods weg was.’

We keren nu naar ds. Keulemans' Middelburgse periode terug. De kerk van de Gereformeerde gemeente onder het kruis te Middelburg stond in de St. Pieterstraat en werd in de volksmond meestal het St. Pieterstraatkerkje genoemd[4]. Prof. G. Wisse haalt in zijn *Memoires* de volgende herinneringen op: ‘Het was een zeer groot woonhuis geweest, later ingericht tot kerk. Aan de buitenkant met z'n witgekalkte ruiten was er niet veel kerkelijks aan te zien. Van binnen was het netjes, maar zeer eenvoudig ingericht tot kerkgebruik; er konden naar schatting een 400 mensen in. Er was naar de Zeeuwse gewoonte van die tijd zondags driemaal kerkdienst om 9.30, om 2 en om 6 uur.

's Middags was het altijd het meest vol. Keulemannetje (zo heette hij in de wandeling) trok vooral in zijn eerste jaren veel toeloop. Ze stonden soms in de paden. Keulemans preekte op eenvoudige wijze de bevindelijke waarheid naar de Schrift. Helemaal niet ziekelijk, maar gezond en daarom innig, naar het hart van Jeruzalem, en goed onderscheidelijk en ontdekkend. Toch (ik herinner het mij nog levendig) Evangelisch. Keulemans zelf leefde een nauw teer leven met de Heere; hij was uitermate zwak van gezondheid, een asthmalijder, toch preekte hij driemaal zondags. Meermalen van bed naar de kansel en van de kansel naar bed. En met zegen heeft hij gearbeid.’[5] Het kerkgebouw telde in 1873 in totaal 294 zitplaatsen waarvan er zich 45 op de galerij bevonden[6].

Gezien de tijdgrens van onze studie (plm. 1869) beperken we ons nu tot de periode van zijn predikantschap in Middelburg gedurende de jaren 1861-'69. In 1889 is hij uit de Zeeuwse hoofdstad vertrokken naar Zierikzee en

vervolgens nog dominee geworden in Schoonhoven-B en Willige Langerak (een gemeente uit de Doleantie ontstaan). In 1902 is hij in Schoonhoven overleden, 65 jaar oud.

Ds. Keulemans stond sinds 4 jaar in Middelburg, toen hij zich in 1865 - teleurgesteld in ds. C. van den Oever - losmaakte van de Van den Oevergroep. Het was mee een gevolg van zware, op het ethische vlak liggende beschuldigingen tegen ds. Van den Oever ingebracht. En in september '64 moest aan de gemeente worden meegedeeld, dat diens zoon ds. Hermanus van den Oever, de voorganger van Keulemans in Middelburg, als predikant was afgezet ‘omdat hij wegens onchristelijke levenswijze’ de gemeente van Poortvliet op Tholen had verlaten.

Zo belandde ds. Keulemans met zijn gemeente weer in de hoofdstroom van de Kruisgezinden, in het oude kerkverband dus. Terloops merken we hier op, dat hij in 1869 meedeed aan de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden, en in 1892 ook aan die met de Dolerenden.

Gelukkig zijn de kerkeraadsnotulen van de Kruisgemeente in Middelburg bewaard gebleven[7.], al beginnen ze pas met 31 januari 1863, terwijl de gemeente al in 1858 door ds. Cornelis van den Oever zelf was geïnstitueerd. We zijn nu in staat enig licht te laten vallen op de tot nu toe onbekende geschiedenis van de Middelburgse Kruisgemeente in het tijdvak 1863-'69. Weliswaar zijn de notulen niet lang, integendeel, ze zijn kort en zakelijk. Maar omdat de kerkeraad in de regel trouw om de twee weken vergaderde, geven de notulen alles bij elkaar genomen toch nog enige informatie van betekenis.

Een enkele maal zijn de tussenpozen wat langer. Ten gevolge van ziekte van de predikant? In augustus '65 ging ds. Keulemans enige weken met ziekteverlof wegens ‘toenemende zwakheid des lichaams’. We schreven al dat zijn gezondheid niet sterk was.

In november' 65 kreeg hij toestemming elke week een dag huisbezoek te doen in plaats van al die bezoeken in verband met het te houden Avondmaal in een week af te leggen, omdat hij anders te veel moest lopen, wat hij niet meer kon opbrengen. Ja, in die tijd bestond er nog geen auto of fiets, de bezoekadressen moesten lopende worden opgezocht. Als het een beetje meezat, kon er een enkele keer van een rijtuigje gebruik worden gemaakt. Maar al was ds. Keulemans dan gauw lichamelijk vermoeid, in oktober '65 was hij geestelijk zeer verkwikt thuisgekomen, na in het begin van de maand de Algemene Vergadering te Amsterdam te hebben meegemaakt. Het was de synode geweest, waarin ‘de gewenschste vereeniging’ was gesloten als gevolg waarvan ook ds. Keulemans met zijn tot nu toe buiten het kerkverband staande gemeente te Middelburg weer binnen dit verband van de Kruisgemeenten terugkeerde. Zijn kerkeraadsleden betuigden enkele dagen later ‘hun genoegen in de vereeniging’.[8.] Het heuglijke feit zou de eerstvolgende zondag aan de gemeente worden bekend gemaakt.

In die jaren was op Zuid-Beveland in *Kattendijke* bij Goes een merkwaardige ‘vrije’ gemeente ontstaan, die bij geen enkel kerkverband wilde behoren, en waarvan de niet onbegaafde en ook niet onbemiddelde oefenaar

Cornelis Dominicus de hoofdpersoon was. Ook ds. Keulemans kreeg wel eens een uitnodiging om daar te komen preken, wat hij ook deed. Maar toen hem verzocht werd daar het Avondmaal te bedienen, stond zijn kerkeraad hem dit niet toe. Hij wilde het zelf trouwens ook niet, omdat de groep in Kattendijke niet 'met ons' verenigd was.[9.] Uit de groep in Kattendijke is in 1866 een Kruisgemeente ontstaan, die in Goes haar kerkdiensten belegde, na door ds. Keulemans te zijn geïnstitueerd. In het hoofdstuk over de gemeente onder het kruis te Goes in deel I van onze studie, hebben we de hele voorgeschiedenis behandeld.

Kerkeraadsleden

De Kruisgemeente van ds. Keulemans in Middelburg was beslist geen kleine gemeente, want het zielental bedroeg in 1869 'bij benadering' 600. Naast ds. Keulemans zaten in de kerkeraad twee ouderlingen en twee diakenen. In 1863 waren dit de ouderlingen *Hendrik Willemse*, timmerman en metselaar van beroep, en *Jacobus de Visser*, bij het huwelijk van zijn dochter Geertje in 1860 'paardenknecht' genoemd. Beiden hadden niet lang meer te leven. Nog in 1863 overleed Jacobus de Visser, oud 69 jaar[10.] en twee jaar later (1865) ook Hendrik Willemse. Hij was toen nog maar 41 jaar oud.[11.]

Diakenen waren in 1863 *Cornelis Baljé* en *Pieter Wisse* (uit Grijpskerke). Diaken Wisse volgde de overleden Jacobus de Visser als ouderling op en voor ouderling Hendrik Willemse kwam na diens dood in 1865 in de plaats de ongehuwde niet meer zo jonge *Willem de Bree* van de Heerengracht. Hij was wat we vandaag zouden noemen een 65-plusser.[12.]

On 1866 werd de jonge smidsknecht *Marinus Louwerse* (31) ouderling. Deze schoonzoon van Jacobus de Visser ontwikkelde zich tot de rechterhand van ds. Keulemans. Oud is hij niet geworden, maar 37 jaar.[13.]

Tenslotte noemen we nog enkele namen van personen, die in de periode voor 1869 kerkeraadslid geworden zijn. Ouderling *David Coppoolse*, die in oktober 1913 in Middelburg is overleden als weduwnaar van Adriana Geschiere. Hij was toen 77 jaar oud en woonde in Koudekerke. Ook was er nog diaken *Pieter Sparrentak* en *Jacobus Anthonie Klercq*, later dominee geworden. Over hem veroorloven we ons een kleine uitweiding.

Op 23 september 1838 werd hij als zoon van welgestelde ouders in Middelburg geboren[14.]. Hij werd opgeleid voor timmerman en bezocht de tekenacademie om architect te kunnen worden. Toen ds. Keulemans hem eens vroeg of hij begeerte tot het predikantschap voelde, raakte zijn dominee een gevoelige snaar aan. Klercq antwoordde, dat hij dit in stilte al had gewild vanaf het moment, dat hij tot zekerheid van het geloof was gekomen.

Ds. Keulemans gaf hem nu les in de eerste beginselen en stelde in december '64 in de kerkeraad voor hem hier en daar te laten oefenen. Gedurende 2½ jaar trad Klercq als oefenaar op in Meerkerk, Alblasserdam en omgeving. In Meerkerk vond hij zijn eerste vrouw *Maria Donk*. Hun huwelijk werd in juli '66 door ds. Keulemans in Meerkerk kerkelijk bevestigd. Helaas verloor hij al binnen een jaar zijn vrouw en pasgeboren kind. In augustus' 68

hertrouwde hij met *Maaike van der Dussen* uit Overschie, die hem 10 kinderen schonk, van wie 8 de volwassen leeftijd bereikten.

Intussen was Klercq in juni '67 als student ingeschreven bij ds. W.G. Smitt in Den Haag, die hem als docent verder opleidde. Na een vijftal gemeenten als predikant te hebben gediend, waaronder *Bruinisse* en *Tholen*, is hij in 1911 in *Huizen (N.H)* overleden.

Toen hij in zijn eerste gemeente *Bruinisse* stond, vroeg *ds. L. Tobi* van Vlissingen, die op het punt stond in april 1871 naar Serooskerke te vertrekken: Zou *ds. Klercq* niet een geschikte opvolger voor hem in Vlissingen zijn? Een hoorcommissie ging hem beluisteren op een zondag, dat hij in Zierikzee preekte.

Hun rapport luidde: 'De afgevaardigden om domine Klercq te gaan hooren geven verslag van hunne bevindingen, en deelen der vergadering mede, dat hij te Zierikzee preekte over 1 Petr. 1:4 en 's middags zondag 16, doch dat zij eenparig van gevoelen zijn, dat hij de man voor onze gemeente niet kan zijn: omrede hij *zeer weinig* komt in de *Schriftverklaring* en *te veel* in de *bevinding*'.[15.] Het oordeel was dus duidelijk negatief. In zijn In memoriam - 40 jaar later geschreven - worden zijn prediking en pastoraal werk als volgt getypeerd: Ds. Klercq schitterde niet door kanselgaven. Zijn prediking was zeer eenvoudig, maar in die prediking lag zijn hart. Hij was ernstig en trouw in de vermaning en vertroosting en blonk uit in woord en werk, door een glans van innige kinderlijke godzaligheid, die hem boven velen onderscheidde. Vooral van de pastorale arbeid in het bezoeken van de huisgezinnen, werd door hem veel werk gemaakt. Hij leefde voor zijn gemeente, als een vader voor zijn kinderen en droeg haar belangen op het hart. Om zijn vriendelijk en open karakter werd hij om het zeerst door oud en jong bemind; en ook wanneer men soms wat meer diepte in de prediking wenste, werd dit gemis om zijns persoons wil met liefde gedragen.[16.]

Vereniging

Het jaar *1869* is ook voor ds. Keulemans en zijn gemeente een uiterst belangrijk jaar geworden. Door de interne troebelen en scheuringen, meestal betrekking hebbend op het doen en laten van ds. C. van den Oever, waren de meeste Kruisgezinden rijp geworden voor de in 1869 tot stand gekomen vereniging met de Chr. Afgescheidenen. Ook ds. Keulemans met zijn gemeente - we zeiden het al - ging mee, al bleef zijn gemeente nog vele jaren in een federatief verband een zelfstandig bestaan leiden, wat volgens de overeengekomen bepalingen ook mocht. Volgens het zitplaatsenregister kwamen de kerkgangers behalve uit Middelburg ook uit de omliggende dorpen en gehuchten: Buttinge, Grijpskerke, Biggekerke, Poppendamme, Nieuwland, Hoogelande, Brigdamme en Ritthem.

In de kerkeraadsvergadering van 18 juni 1869 rapporteerde ds. Keulemans over de manier, waarop de vereniging was gesloten. Hij behoorde tot de delegatie van 5 predikanten en 2 ouderlingen, die in de synodezitting van de Chr. Afgescheiden kerken van 16 juni aanwezig was om zo mogelijk overeenstemming te bereiken.

Na brede discussies en na uitvoerige inlichtingen te hebben ontvangen ‘verblijdt men zich algemeen over Gods daden’, aldus de kerkeraadsnotulen.

In november *1889* preekte ds. Keulemans zijn afscheid van Middelburg wegens vertrek naar *Zierikzee*, met als tekst: Hebr. 13:8: ‘Jezus Christus is gisteren en heden dezelfde en tot in eeuwigheid’. Hij had toen 28 jaar in Middelburg gestaan.

Laten we dit hoofdstuk besluiten met een verslagje van het afscheid, dat we vonden in het kerkelijk weekblad *De Bazuin*.[17.]

‘Middelburg, St. Pieterstr., 12 november 1889. Hebr. 13:8.

Naar aanleiding van dit, voor ieder, maar inzonderheid nu voor onze gemeente zo noodzakelijk en heilzaam te beoefenen woord, nam ons geachte leraar *ds. Keulemans* zondag jl. afscheid van onze gemeente.

Een talrijke schare (meer dan 1000) van alle gezindten, rangen en standen was opgekomen om het laatste woord van onze waarde leraar te horen. Een mengeling van gedachten bezielde de gemeente. Ze was blijde dat haar leraar heengaat, zoals hij heengaat, met zoveel bewijzen van achting en liefde en ook belangstelling, maar... ze staarde hem als het ware na, ervarende dat wat nog altijd maar een droom scheen te zijn, toch werkelijkheid was. Alle gemeenten der classis hebben hem mede veel belangstelling betoond en in zonderheid de kerkeraad der zustergemeente Lange Delft[18.], die hem een blijvende herinnering schonk.

Zij en blijve de Heere met hem, nog in lengte van dagen hem tot zegen der kerk stellende, maar ook met onze gemeente, nu herderloos zijnde en reeds teleurgesteld wegens het bedanken van ds. Van Haeringen, omdat die broeder meende zijn gemeente niet te mogen verlaten.

Namens de kerkeraad,

A. Geschiere, scriba.’

Afgevaardigden, andere ambtsdragers, en bezoekers, aanwezig op de synode van de Chr. Afgescheidenen in 1869 te Middelburg[1]

1 oud. J. Minderhoud, 2 ds. A. Steketee, 3 oud. D.H. Venema, 4 oud. J.D. Bakker, 5 oud. W. de Rijcke, 6 oud. C. Boer, 7 onbekende jongen, 8 ds. K.J. van Goor, 9 ds. A. Brink, 10 oud. A. Meijer, 11 diaken J.M. van Ditmars, 12 diaken W. Maas (burg. van Serooskerke), 13 oud. G.J. Overeem, 14?, 15 ds. J.H. Maatjes, 16 oud. W. Karsemeijer, 17 oud. P. Staal, 18 oud C.G. de Moen, 19?, 20 ds. M. Boon, 21?, 22 ds. N.M. Steffens, 23 ds. M. Noordtzij, 24 ds. S. Sijpkens, 25 ds. E.J. Seeger, 26 ds. C. van der Meulen, 27 ds. Hel. de Cock, 28 ds. A. Brummelkamp, 29 ds. S. van Velzen, 30 ds. W.H. Gispen.
31 ds. J.R. Kreulen, 32 B. Meijer (goudsmid te M'burg), 33?, 34 W. van de Putte (zn. van no. 42), 35 ds. J. Nentjes, 36 Abr. Loois? (de latere pred.), 37 oud. L. Hoekers, 38 J. van de Putte (zn. van no. 42), 39?, 40 ds. F.C. Rederus, 41 ds. M. Keulemans?, 42 oud. C. van de Putte, 43 oud. J. Lensen, 44?, 45? (ingemonteerde foto), 46?, 47 oud. H.C. Schmitz, 48?, 49 ds. J. Greven, 50 ds. W.A. Kok, 51 ds. E.F. Smit, 52 ds. N.H. Dosker, 53 ds. A. Littooij, 54 ds. C. Steketee, 55 ds. J.W. te Bokkel, 56 ds. P. Wagemaker, 57 ds. J.F. Bulens, 58 ds. A.H. Wessels, 59 oud. K. Ensing.

Eindnoten:

1. *Hervormde Eredienst*, nr. 1779 (ARA-Den Haag).
2. Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*, geg. betr. Middelburg.
3. *Boekzaal der geleerde wereld*, 1824 I, 613.
4. Idem, 1846, II, 249.
5. Idem, 1849, I, 453.
6. *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1818, I, 198.
7. *Stemmen voor waarheid en vrede*, 1871, 200.
8. *Boekzaal* 1850, II, 630.
9. Idem, 1857, II, 471, *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek IV, 228*.
10. *Boekzaal*, 1840, I, 648-652.
11. Nagtglas, *Levensberichten*... II, 641, 642. Van Slotemaker zijn enkele leerredenen gedrukt, o.a. die bij zijn 25-jarige bediening als predikant gehouden (Middelburg 1850).
12. M. den Admirant, ‘De vader van dr. Abraham Kuyper’ (in *De Hoeksteen*, tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, 13e jg., sept. 1984, 127-131).

1 Er zijn tot nu toe vier verschillende foto's van deze synode bekend. De opstelling geeft steeds kleine wijzigingen. De hier gepubliceerde foto is afkomstig uit het Archief van de Ned. Hervormde Kerk te Leidschendam. De drie andere exemplaren zijn aanwezig in het archief van de Theologische Universiteit te Kampen, Oudestraat 6. Op één van die foto's is door J. van de Putte, die bij deze opname aanwezig was, een groot aantal namen geschreven. Die namen worden hier gepubliceerd. Er blijven - nog - enkele vraagtekens over. (Handelingen ...Algemene Synodes van de Chr. Afg. Geref. Kerk (1836-1869).)

13. Volledigheidshalve noemen we nog ds. H. Fangman, die van 1831-'33 als Hervormd predikant in Middelburg stond. En ds. J.C. Hentzepeper, in mei 1852 Hervormd dominee in Middelburg geworden en daar al het volgend jaar op 29 oktober '53 overleden.
14. Cursivering van ons.
15. Jonkheer W. Versluijs (1798-1875), heer van Gapinge, woonde op het landgoed St. Jan ten Heere onder Domburg, niet ver van Aagtekerke. Hij bezat ook een riant herenhuis in de stad.
16. Henri Martin Bouvin was in 1786 in Sluis in Vlaanderen geboren en kwam in 1821 - na enkele gemeenten te hebben bediend - naar Koudekerke op Walcheren, waar hij ruim 28 jaar heeft gestaan en waar hij per 1 januari 1850 emeritaat ontving. Hij is op 4 maart 1863 in Middelburg overleden, 76 jaar oud, en werd in zijn laatste gemeente Koudekerke op Walcheren naast zijn vrouw begraven. In zijn *In memoriam* lezen we, dat hij jaren lang praetor van de ring Vlissingen, praeses van het classicaal bestuur van Middelburg en lid van het provinciaal kerkbestuur van Zeeland is geweest. Tweemaal, in 1835 en '38 werd hij naar de Algemene Synode afgevaardigd. Hij is wel getypeerd als 'een man des vredes' (*Boekzaal* 1863, I, 454-455). Petrus van Raden, in 1822 als Hervormd predikant in Middelburg gekomen, overleed op 23 maart 1838, 62 jaar oud.
17. Op het titelblad lezen we de aanduiding: 'AantekeningsBoek van het hoofdzakelijk verhandelde door de Afgescheiden Gemeente (van Middelburg)'. De daarin voorkomende notulen zijn die van maart 1836-december 1837; van januari 1838 (slechts een kort stukje); van mei 1839-augustus '39; van mei 1841-januari 1842. Dan valt er een groot gat, want in het volgend deel beginnen de notulen pas met april 1845.
18. Er bestaan meer belangrijke studies over ds. H.J. Budding, bijv. J.H. Gunning J. Hzn., *H.J. Budding, Leven en arbeid* (Goes 1883). Uit de laatste tijd noemen we dr. C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding, 1810-1870, en zijn gemeenten in Zeeland* (Goes/Middelburg 1986). Er zijn ook interessante tijdschriftartikelen. In de aantekeningen wordt daarnaar verwezen.
19. De beide huwelijkstakten zijn gedateerd resp. Middelburg 29 maart 1821 en 20 juni 1822. De bruidegom was een zoon van Adrianus van Assendelft en Meijnse van Schreven; de tweede bruid een dochter van schipper Krijn Stam en Cornelia van den Heuvel.
20. Ze was een dochter van Jannus Boodt en Catharina Maria van der Heijden.
21. Uit zijn eerste huwelijksakte blijkt, dat hij het sterfjaar en de laatste woonplaats van zijn vader niet wist. De naam van zijn moeder was Elisabeth Glaser. De datum van zijn tweede huwelijk was 4 mei 1826.
22. De bruidegom was de zoon van Johan Hubrecht Siebrecht, kamerbehanger, en Lena Catharina Cezar. De bruid was in Grijpskerke geboren en een dochter van Johannes Minderhout (in 1828 in Middelburg overleden) en van Maria van der Maas.
23. Een maand later - 12 april 1836 - schreef Noels aan ouderling J. Minderhout, dat hij de vorige dag zijn schriftelijke onttrekking aan de Hervormde gemeente van Middelburg had ingeleverd. Hij wenste zich bij de Afgescheidenen te voegen en zou graag kennis nemen 'van de bij ulieden bestaande en vastgestelde bepalingen, wel wetende dat die des Donderdags zijn te bezigtigen bij Mons. C. van Assendelft, doch in den drang der gebondenheid, waarin ik mij bevinde, is zulks voor mij ondoenlijk'. (Archief Gereformeerde Kerk Middelburg.)
24. Zijn huwelijksakte is gedateerd Middelburg 22 november 1821. Hij was een zoon van Joos Noels en Cornelia Poelmans. De bruid was een dochter van Jacobus Wijnand en Maria Poortvliet. Zie ook Zeeuwse bibliotheek, handschrift 1468 en 1471. We hebben ook enige gegevens geput uit D. de Rijcke, *Huibert Jacobus Budding en zijn kring 1834-1839* (Archief Zeeuwsch Genootschap 1906).
25. C. Dekker, *a.w.*, 25, 26.
26. Notulen 28 oktober 1836.
27. De Rijcke, *a.w.*, 134.
28. In 1904 publiceerde H. Bavinck nog een bloemlezing uit het werk van de Erskines. De Erskines keerden zich tegen 'zowel een eenzijdig objectieve als een te subjectief gekleurde religiositeit in de prediking'. (*Chr. Encycl.* 1957, 631.)
29. F.L. Bos, 'Rumoer om de Chinese tuin', *Zeeuwse Tijdschrift*, 26e jg. (1976), 52.
30. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I, 62.
31. Notulen kerkeraad 12 mei 1837. Vgl. F.L. Bos, 'Scheuring om een oude psalmberijming', *Zeeuws Tijdschrift* (1976), 80-83.
32. 'Desgelijks gij jongen, zijt den ouden onderdanig; en zijt allen elkander onderdanig; zijt met ootmoedigheid bekleed; want God wederstaat de hoovaardigen, maar den nederigen geeft Hij genade.'

33. ‘Men moet geen onnoodigen steen leggen, opdat vriend en vijand beiden daarover vallen, en de leden der Kerkeraad daar over struikelen.’
34. Deze had in 1657 voor eigen rekening een psalmberijming uitgegeven, die zich nauw aansloot bij de Statenvertaling van 1637 (*Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek* II, 389).
35. *Brievenboek*, 14 maart 1838, Zeeuwse Bibliotheek, hst. 1470.
36. Notulen classisvergadering Goes, 13 februari 1839 (GA-Goes).
37. Archief Part. Synode Zeeland, Geref. Kerken, inv. nr. 3 (GA-Goes).
38. *Brievenboek* Geref. Kerk (A) Middelburg (in GA-Middelburg).
39. De Rijcke, *a.w.*, 152-157 en Bos, *Psalmberijming, ZT*. 1976, 80-83.
40. Dekker, *a.w.*, 35.

1. De 28 ondertekenaars waren: De ouderlingen *Marinus Goossen* en *Johannes Minderhout* (met zijn vrouw *Cornelia Johanna van der Leije Boodt*) en de diaken *Johannes Stephanus Ragut* (met zijn vrouw *Jozina Catharina de Smit*). Verder de gemeenteleden *Willem Brombacher, Johannes van der Meulen* en zijn vrouw *Theodora Alida Buijze*. (Ze overleed op 22 juli 1883 in Middelburg, 86 jaar oud, van beroep winkelierster. Ze was in Zierikzee geboren als dochter van Adriaan Buijze en Neeltje Snelle.)
   Adriaan van Dijk (In november van hetzelfde jaar zou de 40-jarige kuiper als weduwnaar van Geeltje Kenniphaas (?) hertrouwen met de 32-jarige dienstbode Maatje van Fraeijenhove. Op 21 mei 1857 is hij overleden, 57 jaar oud.)
   Marinus Noels en zijn vrouw *Janna Wijnand*.
   Reinier Rijks Schreurs. (Van beroep huisknecht. Hij overleed op 9 januari 1853, oud 64 jaar, als man van Maria Groenendijk.)
   Pieter Wisse (Hij zou in februari van het volgend jaar als 41-jarige timmerman en als weduwnaar van Sara Cornelia Hermanse hertrouwen met de 38-jarige dienstbode Geertruida Suurmond, dochter van Jacob Suurmond en Dina Colet. In 1848 hertrouwde de toen 48-jarige timmerman opnieuw, nu met de 33-jarige dagloonster Johanna Kuzee, afkomstig uit Gapinge. Hij is in november 1890 overleden, 90 jaar oud.)
   Gabriel Jacobus Gort (Op 20 juni 1832 trouwde de toen 26-jarige schoenmaker met de 30-jarige dienstbode Adriana Jacoba van IJzeren. Hij was 62 jaar, toen hij op 3 december '68 in Middelburg overleed.)
   Maria Johanna Bal (Geboren in Zierikzee en overleden op 12 februari 1851 te Middelburg, 54 jaar oud, ongehuwd.)
   Abraham Machiel Diermanse (Van beroep timmerman. Hij was getrouwd met Christine van Kleun en overleed 11 december '55 te Middelburg, 65 jaar oud.)
   Gillis de Korte (Hij overleed op 1 mei 1885, 81 jaar oud als weduwnaar van Maatje de Bree, eerder van Adriana van Dreselaaij.)
   Cornelis de Jonge. (Hij zou het volgend jaar - 18 maart 1842 - als 30-jarige timmerman en weduwnaar van Aagje van Alten (geb. in Neuzen) hertrouwen met de 41-jarige winkelierster Maria Catharina Geljon), die weduwe was van Willem Delport. De bruidegom was in Axel geboren. Als getuigen bij het huwelijk traden ook op Adriaan de Jonge, 55 jaar, en Jan de Jonge, 43 jaar, beiden landman te Axel.)
   Pieter Ernst Hartman en zijn vrouw *Adriana Filius*. (Hartman was tuinman van beroep en overleed op 9 februari 1852, oud 52 jaar, geboren in Den Haag.)
   Anthony Blom. (Hij was van beroep schilder en 26 jaar toen hij op 30 oktober 1834 trouwde met Elizabeth Jacoba Geijp, een 23-jarige naaister en dochter van een schilder. Op 31 januari 1871 overleed hij op 63-jarige leeftijd.)
   Cornelis van der Bilt en zijn vrouw *Geertrui Vijgeboom*. (De bruidegom, een schoonzoon van de befaamde oefenaar Johan Willem Vijgeboom, was turfkruier van beroep en op 13 januari 1837 in Koudekerke als 24-jarige jongeman hertrouwd met de toen 23-jarige Geertrui Vijgeboom, wonende te Domburg, St. Jan ten Heerde. Op 2 december 1847 overleed Cornelis van der Bilt, 45 jaar oud; op 6 februari 1854 was Geertrui Vijgeboom overleden, 40 jaar oud.)
   Maria Pieternella Siewert (Ze was 29 jaar, toen ze op 17 augustus 1826 trouwde met de 37-jarige koekebakker Frederik Dikkenberg. Op 4 mei '76 overleed ze als weduwe, 79 jaar oud.)
   Elisabeth Ornee (Ze was geboren in Axel en 39 jaar oud, toen ze in Middelburg trouwde met de 40-jarige koopman Cornelis Hondsmerk.)
   Elisabeth Francina Verstelle (Ze is ongehuwd gebleven en is op 8 sept. 1842 overleden, 45 jaar oud als dochter van Marinus Johannes Verstelle en Jacomina Susanna Legierse.)
   Elisabeth Francina van der Meulen (Ze overleed op 21 januari 1868 ongehuwd, 51 jaar oud. Ze was in Dordrecht geboren.)

Selia (Celia) Stam (Was een schippersdochter, geboren in Werkendam, en de tweede vrouw van Cornelis van Assendelft, een van de mannen van het eerste uur.)

2. Schrijven kerkeraad Middelburg aan ds. C. van der Meulen te Middelharnis (Arch. Van der Meulen, nr. 90 - GA-Goes).
3. Notulen kerkeraad 9 juli 1841.
4. Het schrijven was gedateerd 18 oktober '41 en getekend door de ouderlingen Joh. Minderhout en M. Goossen.
5. Notulen kerkeraad 24 december 1841.
6. Archief Van der Meulen nr. 93.
7. Notulen prov. vergadering 2 januari 1845.
8. De laatste notulen zijn die van 7 januari 1842 en ze beginnen pas weer met 18 april 1845.
9. Notulen prov. vergadering 5 juli 1842. Schr. ouderling J. Minderhout aan ds. Van der Meulen, 23 mei 1842 (Archief v.d. M, nr. 95).
10. Het schr. is gedateerd Middelburg, juli 1842 (Arch. v.d. M, nr. 46).
11. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, deel III 148-151.
12. Volgens het lidmatenboek waren dat Geertrui, getrouwd met Cornelis van der Bilt en Anna Catharina, getrouwd met haar neef Jan Dirk Albert Vijgeboom. Vader Vijgeboom heeft de laatste maanden van 1841 en het grootste deel van 1842 in de stad Groningen gewoond.
13. Galaten 6:1: 'Broeders, indien ook een mensch overvallen ware door eenige misdaad, gij die geestelijk zijt, brengt den zoodanige terecht, met den geest der zachtmoedigheid; ziende op uzelven, opdat ook gij niet verzocht wordt.'
    1 Tim. 5:1: 'Bestraf een ouden man niet hardelijk, maar vermaan hem als eenen vader, de jongen als broeders.'
    Matth. 18: 21, 22: 'Toen kwam Petrus tot hem en zeide: Heere, hoe menigmaal zal mijn broeder tegen mij zondigen en ik hem vergeven? Jezus zeide tot hem: 'Ik zeg u, niet tot zevenmaal, maar tot zeventig maal zevenmaal.'
14. De brief aan De Cock was gedateerd 23 mei 1842 (Arch. v.d. M., nr. 95).
15. Notulen prov. vergadering 6 oktober 1842.
16. Van 8 december 1839-18 juli 1842.
17. Schr. Lankhorst aan ds. Van der Meulen, gedateerd Schoonhoven, 25 november 1843 (Arch. v.d. M., nr. 98).
18. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, Classes Rotterdam en Leiden, deel VII, 267.
19. Not. prov. vergadering 6 april 1843.
20. Schr. J. Minderhout aan ds. Van der Meulen 27 februari 1844 (Arch. v.d. Meulen, nr. 99).
21. Not. prov. vergadering 3 jan. 1844 en de aanvulling daarop gegeven in die van 3 april 1844.
22. Schr. J. Minderhout aan ds. Van der Meulen 19 mei 1844. De overleden ds. Lankhorst was in Gouda geboren. Overlijdensakte Middelburg 20 mei 1844.
23. Not. prov. vergadering 3 juli 1844.
24. Notulen kerkeraad 1 juni 1847.
25. Idem 10 oktober 1850.
26. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I, 159. Zijn vrouw heette Cornelia Verbrugh.
27. Met als tekst 1 Thess. 5:12-14.
28. Notulen kerkeraad 25 april 1845.
29. Idem 31 maart 1851.
30. Idem 23 mei 1845.
31. Cornelis van de Putte was een zoon van zijn gelijknamige vader en van Maria van Sluijs. De ouders van zijn vrouw Tannetje van Westen waren Abraham van Westen, landman en Tannetje Kaasen. De vier huwelijksgetuigen waren: Willem Reijnierse, 55 jaar, landman, wonende onder Koudekerke, Jan van Sluijs, landman, Huibert Kaasen, 51 jaar, landman en Jacob le Ferre, 23 jaar, schoenmaker, de laatste 3 woonden in Middelburg Ambacht.
32. De meest vooraanstaande ouderling van de Afgescheidenen in Goes, Pieter Geense, was ook boomkweker van beroep.
33. Notulen kerkeraad 25 juli 1845.
34. Notulen kerkeraad 21 september 1849. In de kerk schijnt het wel eens benauwd te zijn geweest, want in mei '46 besloot men een of twee schuiframen te laten maken om lucht in de kerk te krijgen. Misschien lag er in de kerk een aarden vloer. In 1851 wilde men tenminste in de gangen van de kerk planken leggen 'om op te staan' (not. kkr. 24 september 1851).
35. Notulen kerkeraad 4 april 1851.
36. Idem 5 juni 1845.

37. Idem 15 maart 1840.
38. Van 24 november 1839 tot enkele weken voor zijn dood in Amerika op 1 december 1883. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel VII, 40-44. H. Graafhuis, *De Afscheiding in de stad Utrecht* (In: *Aspecten van de Afscheiding*, onder red. van dr. A. de Groot en dr. P.L. Schram (Franeker, 1984).
39. Een enkele keer trad hij op in een gemeente in westelijk Noord-Brabant, zoals Klundert, Zevenbergen en Willemstad.
40. In die jaren was hij van 1854-'56 secundus curator van de pas opgerichte Theologische school in Kampen. Op de synode van Amsterdam 1866 was hij afgevaardigde voor Zeeland (hij stond toen te Wolphaartsdijk).
41. Zie J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* II (hst. Deventer).
42. Notulen kerkeraad 25 juni 1851. Zie ook notulen 27 december 1852.
43. Rombout Langejan was 23 jaar toen hij in november 1825 in Middelburg trouwde met de 26-jarige dienstbode Maria Jacoba Janssen (Janse).
44. Pieter Loois hertrouwde in november 1883 als weduwnaar van Elisabeth de Wolff op 65-jarige leeftijd in Middelburg met de 61-jarige Sara Pieternella de Neeve (Weduwe van Jacobus Cornelis Haartsen). Bij deze huwelijkssluiting traden o.a. als getuigen op Abraham Loois, 36 jaar, predikant te Pernis en zijn schoonzoon Jacobus Verhave, 45 jaar, predikant te Wissenkerke.
45. In Archief *Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*, 1913. Ook in *Kerkelijke strijd bij de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Middelburg sedert de maand September 1855*. met een voorwoord van A.P.A. du Cloux, predikant te 's-Gravenduin Capelle, wordt de hele zaak uitvoerig behandeld (Rotterdam, 1857).
46. D. de Rijcke, *a.w.*, 156.
47. Notulen kerkeraad 3 maart 1856. Aangesloten: Pieter van de Putte en Cornelia Minderhout met zes kinderen, Cornelis Hubrechtse, Jacobus en Corn. Jacoba Hubrechtsen, Johanna en Geertje en Jan van de Putte, Nicolaas de Rijcke. Er staat echter niet bij, dat hun aansluiting een gevolg was van de toga-troebelen in de Hervormde kerk.
48. De Rijcke, *a.w.*, 157.
    H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden*, 39 (Utrecht 1977). Ds. Pieter van Dijke heeft maar 15 maanden in Middelburg gewoond en keerde toen naar St. Philipsland terug.
49. *De Bazuin*, 17 oktober 1856.
50. Ze was getrouwd met haar neef Jan Dirk Albert Vijgeboom.
51. Jacoba Minderhout, de huisvrouw van de in 1852 overleden Siebrecht (de sympathisant van Budding). Ze was in 1853 hertrouwd met Adriaan Minderhout. Verder nog: Johanna de Kam, Paulus de Kam, Johanna Marinisse. De laatste was in april 1856 getrouwd met David Janse, die toen in zijn geboortedorp Oostkapelle op een boerenplaatsje ging wonen en in de Gereformeerde Gemeente te Sint Jan ten Heere en Middelburg, in die tijd een gemeente een vooraanstaande plaats zou gaan innemen. Ook nog: Tannetje Gideonse (de vrouw van Adriaan Kodde), Marinus Paauwe, Cornelis Wisse en zijn vrouw Johanna Nierse (?) met enkele kinderen en Henderikus van Schijndel met 6 kinderen.

1. Notulen kerkeraad 15 juni 1857.
2. Werd hier gedoeld op het vertrek van ds. Van Dijke uit Middelburg? Hij ging weer in Sint Philipsland wonen.
3. *De Bazuin* 22 oktober 1858.
4. Notulen kerkeraad 15 november 1858.
5. Notulen kerkeraad 24 mei en 25 juni 1860.
6. Herman Verseveldt, geb. 20 oktober 1830, op 18 maart 1863 gehuwd met Cornelia Johanna Hage, geb. 24 sept. 1833, is in 1865 naar Apeldoorn vertrokken.
7. In hetzelfde nummer van *De Bazuin*, waaraan we bovenstaand verslag hebben ontleend, vonden we nog de volgende advertentie: ‘Voor de Bijzondere School te Middelburg tot positief Christelijk Onderwijs wordt gevraagd: een Hulp-onderwijzer, bekend met het Fransch. Brieven franco aan den WelEerw. Zeer Geleerden Heer Ds. H. Renting te Middelburg.’
8. De Rijcke, *a.w.*, Archief KZGW 1913, 168.
9. Notulen kerkeraad 20 mei en 12 augustus 1864.
10. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I, 127. Notulen kerkeraad 15 december 1865.
11. *De Bazuin*, 31 juli 1863.
12. Notulen kerkeraad 24 juli 1863.
13. Notulen kerkeraad 30 oktober 1863.

14. Notulen kerkeraad 12 januari 1866. Als kerkeraadsleden waren aanwezig ds. H. Renting met de ouderlingen J. Minderhout, C. v.d. Putte, P. Loois en C. Allaart met de diakenen P. Boon, F. Radder, W. de Rijcke, C. Vergouwe, P. van Eenennaam, D. Schuilwerve en G. Wisse. De namen van de belijdenis-catechisanten waren: Jacobus Wisse, Johan Isaac Hollebrands, Cornelis Bastiaanse, Abraham Loois (de latere dominee), Gerard Kempe, Pieternella Adriaanse, Adriana Elisabeth Heiliger, Jacomina Schout, Maria Susanna Langejan, Paulina Izebout, Tanna Riemens, Johanna Catharina van Loo, Susanna Adriana Pundke, Leuntje Wisse, Maria Pieternella de Rijcke, Pieternella Susanna Loois, Maria Adriaanse, Maria Houterman, Jacomina Louwerse, Jacoba Johanna Louwerse. In totaal dus 5 jongens en 15 meisjes.
15. De tekst was Hand. 21:14: “En als hij (Paulus) zich niet liet afraden, hielden wij ons tevreden, zeggende: De wil des Heeren geschiede.”
16. *De Bazuin*, 2 februari 1866.
17. Niet op 9 september '68 zoals het boekje *150 jaar gemeenten en predikanten* opgeeft.
18. Hij was gehuwd met Lijntje Clasina Walrave.
19. Notulen kerkeraad Middelburg 21 febr., 6 maart en 21 juli 1868. Notulen Prov. Vergadering 1 juli 1868.
20. Notulen kerkeraad 27 november 1868.
21. De beide andere Zeeuwse afgevaardigden waren ds. C. Steketee uit Nieuwdorp op Zuid-Beveland en ouderling Jan Lensen uit Terneuzen.
22. *Handelingen en Verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk* (1836-1869), pag. 1035 (Houten-Utrecht, 1984).
23. Van de oorspronkelijke Afgescheiden gemeente ‘in de Langedelft’, die dus in de Gasthuiskerk haar diensten hield, waren aanwezig ds. Littooij met de ouderlingen Minderhout, V.d. Putte, Loois en Allaart. En de diakenen De Rijcke en Schuilwerve. Van de Kruisgemeente in de St. Pieterstraat waren present ds. Keulemans, de oud-ouderling W. de Bree, de ouderlingen D. Coppoolse (Koppoolse)en M. Louwerse met de diakenen M. Rijkse en A.B. Koster.
24. Notulen kerkeraad 5 juli 1869.
25. *Eene Godverheerlijkende erkentenis. Gedachtenisrede van den veertigjarigen Evangelie-arbeid te Middelburg, 8 September 1867-8 September 1907* door ds. A. Littooij (Terneuzen D.H. Littooij Az, 1907).
26. 1. Cor. 15:10.
27. A. Littooij, *Gedachtenisrede*, 4.
28. *De Bazuin*, 19 maart 1886.
29. *Chr. Encyclopedie* (tweede druk 1959)
1. D. de Rijcke, ‘De anti-togabeweging te Middelburg voor ruim een halve eeuw’, in: *Archief Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*, 1913, 155.
2. En in nog wel meer publikaties.
3. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel*, deel I.
4. In 1859 had ds. H. van den Oever in een rekest aan de Koning gevraagd ‘Om een huis en erf genaamd De Nachtegaal, staande te Middelburg in de Lange St. Pieterstraat, wijk A no 73 kadaster sectie no 1246’ op naam van de Geref. Gemeente onder het Kruis te Middelburg te mogen zetten. Het verzoek werd afgewezen.
5. Prof G. Wisse, *Memoires. Onvergetelijke bladzijden uit mijn levensboek. Van Middelburg naar Middelburg*, 9. (Houten- Utrecht 1982, 2e dr).
6. *Plaatsenboek van de Christelijke Gereformeerde Kerk St. Pieterstraat te Middelburg anno 1873* (GA-Middelburg).
7. Ze zijn te vinden in het archief van de Gereformeerde Kerk te Middelburg, dat berust in het Gemeentarchief aldaar.
8. Notulen kerkeraad 6 oktober 1865.
9. Idem 15 augustus 1865.
10. Op 20 juni 1863 is Jacobus de Visser, geboren te Nieuw- en St. Joosland en weduwnaar van Maria Dijkwel in Middelburg overleden. Hij was een zoon van Salomon de Visser en Cornelia van der Maas.
11. Op 19 januari 1859 trouwde in Middelburg de 34-jarige timmerman Hendrik Willemse, weduwnaar van Janna de Witte, zoon van Jacobus Willemse en Johanna Bostelaar, met de 38-jarige IJbeltje Tjebbes. Ze was een Friezin van afkomst, geboren in Stavoren als dochter van Pieter Tjebbes en Durkje Reinders Visser. Al op 16 juni 1865 is Hendrik Willemse, geboren in Oost-Souburg in Middelburg overleden, 41 jaar oud.

12. Op 22 november 1878 is hij overleden, 80 jaar oud, geboren in Grijpskerke, zoon van Abraham de Bree en Maatje Kesteloo.
13. Marinus Louwerse was 25 jaar, toen hij op 16 mei 1860 trouwde met de 24-jarige Geertje de Visser, dochter van Jacobus de Visser en Maria Dijkwel. De bruidegom was een zoon van Johannes Louwerse en Leuntje Marijs, die later als baker werkzaam was. Op 11 maart 1872 is smid Marinus Louwerse overleden, 37 jaar oud.
14. Als zoon van Johannes Cornelis Klercq, schilder van beroep, en Wilhelmina Cornelia Gal, wonende in de Lambrechtstraat.
15. Notulen Chr. Geref. kerk Vlissingen 19 april 1871. De cursiveringen zijn van onze hand.
16. Joh de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* II, 182.
17. *De Bazuin*, 15 november 1889.
18. Dit was de oorspronkelijk Chr. Afgescheiden Gemeente, die in de Gasthuiskerk in de Lange Delft haar diensten hield

III *Veere*

Wie per trein of auto vanuit Zuid-Beveland via de voormalige Sloedam Walcheren binnenrijdt, bespeurt in de verte schuin rechts voor hem de enorme laatgothische Grote Kerk van *Veere* met haar zware toren, in de wandeling de ‘Veerse Dom’ genoemd.

Het oude, vroeger welvarende stadje Veere met nog veel zichtbare herinneringen aan een luisterrijk verleden[1.] raakte in de 19e eeuw danig in verval, zo erg zelfs, dat wie nu Veere bezoekt, zich verbaasd afvraagt: hoe kon in zo'n klein plaatsje zo'n kolossale kerk ontstaan?

We gaan ons nu tot het kerkelijk leven bepalen en geven daarvoor een aantal bijzonderheden uit de periode plm. 1820 - plm. 1840. Het overgrote deel van de inwoners van de burgerlijke gemeente *Veere*, waaronder ook de buurtschap *Zanddijk* ressorteerde, was Hervormd.

De Hervormde gemeente van Veere behoorde tot de *classis* Middelburg en telde eind 1836 - het jaar waarin in het stadje een klein groepje Afgescheidenen ontstond - ongeveer 1305 zielen, van wie 440 belijdend lidmaat waren. Daarmee was ze verreweg de grootste gemeente van de ring Veere.

Ter vergelijking zetten we hier alle gemeenten van die ring met hun zielental onder elkaar.

Classis Middelburg - ring *Veere*[2.]

	zielen	**bel.lidmaten**
Aagtekerke	343	154
Domburg	812	339
Gapinge c.a.	190	85

Grijpskerke c.a.	651	201
Oostkapelle	784	295
Serooskerke (W)	816	370
Veere c.a.	1305	439
Vrouwenpolder	291	148

Om ons nu weer tot *Veere* te beperken, in 1819 werd de kleine Hervormde gemeente van het dichtbij gelegen *Gapinge* voorlopig met die van Veere verenigd, zodat de combinatie *Veere-Gapinge* ontstond. Daarvan waren de eerste predikanten *ds. Jacob Renier*, die al sedert 1798 in Veere stond, en *Johannes Kaldenbach*, die in 1815 in Gapinge was gekomen. In 1836 is de combinatie weer opgeheven.

Ds. Jacob Renier

Ds. Jacob Renier (1761-1837) was niet de eerste de beste. Na in Leiden te hebben gestudeerd, had hij achtereenvolgens de Hervormde gemeenten van *Nisse* (op Zuid-Beveland 1788), *Aardenburg, IJzendijke* (beide in Zeeuws-Vlaanderen), *Colijnsplaat* (Noord-Beveland) en *Veere* (op Walcheren) gediend. Alle 48 jaren van zijn actief predikantschap had hij dus in Zeeland doorgebracht. Nadat hij in 1836 in Veere emeritus was geworden - hij had 38 jaar in dit stadje gestaan - ging hij in zijn geboortestad *Leiden* wonen, waar hij het volgend jaar overleed, 72 jaar oud.

Ds. Snouck Hurgronje maakte op een zondag in oktober '37 zijn overlijden aan de gemeente van Veere bekend en ‘wekte ons bij deze gelegenheid op, om met dankbaarheid aan God te gedenken aan al de lessen en vermaningen die wij, gedurende 38 jaren uit zijn mond hebben mogen hooren, ons tevens aansporende aan ons einde te gedenken, en ons bijtijds te bereiden voor den overstap naar de gewesten der onsterfelijkheid’.[3.]

Ds. J. Renier was een geleerd man, die heel wat heeft geschreven.[4.] Naast zijn predikantschap heeft hij ook nog een tijd lang als rector aan de Latijnse school in Veere gefungeerd. Behalve werken van theologische aard publiceerde hij o.a.: *De verdiensten van J. van Miggerode omtrent de hervorming in Zeeland, bijzonder in Vere* (1827), waarin hij veel gebruikt heeft gemaakt van een dergelijk geschrift van zijn Veerse voorganger *Josua van Iperen* (1766-'78). In een boekbespreking in de *Godgeleerde Bijdragen* (1829) typeert de recensent ds. Renier als ‘*een man van verlichte kennis, die het met den zaak des reinen Christendoms wel meent*’. Veere heeft trouwens een groot aantal predikanten gehad, die door hun geleerdheid of gepubliceerde geschriften een zekere faam hebben bereikt.[5.]

Tot in onze tijd toe is bekend gebleven de naam van *Adriaan Valerius*, geen dominee, maar notaris en schepen te Veere, in 1625 overleden en samensteller van een verzameling op melodie gezette Geuzenliederen, met echo's van de harde strijd, die de gereformeerden van die dagen in de 80-jarige oorlog hadden te voeren tegen hun Spaanse onderdrukkers (*Nederlandtsche Gedenck-clanck*). Onder meer komen daarin voor het Wilhelmus en in protestants-kerkelijke kringen nog zeer bekende liederen als: ‘Wilt heden nu treden voor God, den Heere’.

Tenslotte moeten we als Hervormd predikant tijdens de Afscheiding in *Veere-Gapinge* nog noemen *Johannes Kaldenbach*. Toen deze combinatie in 1836 werd opgeheven, werd hij dominee van Veere alleen. In 1848 ging hij met emeritaat. In mei 1852 is hij in Schiedam overleden.[6.]

In Veere had zich in 1836 een klein groepje Afgescheidenen gevormd. De ziel daarvan waren bakker *Pieter Lankester* aan de kade en meester *Aarnout Westveer*, die in het prille begin in *ds. Budding* hun man zagen, tenminste toen de verhoudingen nog goed waren.[7.]

In het notulenboek van de Hervormde kerkeraad van Veere vonden we de notitie, dat op verzoek van ds. Renier de kerkeraadsleden na de morgendienst van 28 februari 1836 nog even in de consistoriekamer bij elkaar waren gekomen om een mededeling aan te horen. De kosteres had namelijk de vorige avond tussen half 10 en 10 uur aan ds. Renier een schrijven overhandigd, waarin *Pieter Lankester* en diens vrouw *Anna Sibilla Kuiler* 'vrijwillig en duidelijk' verklaarden zich af te scheiden van het sedert 1816 bestaand Hervormd Kerkgenootschap en alle kerkelijke gemeenschap opzegden.

Ds. Budding heeft in 1836 ook enkele malen voor het Veerse groepje Afgescheidenen gepreekt. Een echo daarvan is te beluisteren in een procesverbaal, gedateerd *30 oktober 1836*. Op die zondag had *Lankester* zijn pakhuis afgestaan voor bijeenkomsten van Afgescheidenen, waarin ds. Budding voorging. In de morgen- en middagdienst had deze een 'leerrede' gehouden en 's avonds een 'bidstond' geleid. Lankester had de hele dag als 'voorlezer' dienst gedaan.

Het proces-verbaal vermeldt ook nog, dat in *Veere slechts 3 of 4 personen afgescheiden waren, die tot de gemeente van Middelburg behoorden*.

Voor deze illegale godsdienstoefeningen - ze waren zonder ontvangen vergunning gehouden - kreeg de jeugdige, 26-jarige Huibert Jacobus Budding *ƒ* 100,- boete te betalen en de 37-jarige broodbakker Pieter Lankester *ƒ* 25,-.[8.]

In *1838* begon het echter met ds. Budding spaak te lopen. Hij wilde hardnekkig de gemeenten uit de 16e eeuwse psalmberijming van *Datheen* laten zingen, terwijl toch in classicaal verband afgesproken was om de 'nieuwe' berijming van 1773 te gebruiken.

Op een zondag in februari 1838 preekte ds. Budding weer eens in Veere, in het pakhuis van de bakker. Hij had ook een ouderling en een diaken te bevestigen, maar weigerde dit te doen 'onder de nieuwe berijming'.

Protesten tegen zijn eigenzinnig optreden mochten niet baten. De bevestiging ging niet door. Budding van zijn kant besloot nooit meer in Veere te preken, trouwens in geen enkele gemeente, waar men niet 'eenstemmig overhelde om ook in den openbaren dienst het voetspoor onzer vaderen te volgen'.[9.]

Voor bovengenoemde kerkdiensten van 11 februari 1838 luidde het vonnis: ds. Budding *ƒ* 100,- boete en Lankester *ƒ* 50,-.[10.]

Boeten betalen voor het houden van zijn zogenaamde onwetttige bijeenkomsten deed Budding uit principe nooit, met als gevolg, dat hij in juni van

hetzelfde jaar (1838) voor bijna 7 maanden in gijzeling achter de gevangenismuren verdween en pas in januari 1839 weer vrij kwam.

Tijdens zijn gevangenschap werd het in de gemeente wel wat rustiger - de spanningen namen tenminste niet toe - maar de wrok tussen de voor- en tegenstanders van Buddings specifieke opvatting bleef sluimeren.

Het jaar 1839 bracht uiteindelijk de crisis. Budding werd afgezet met als gevolg in menige gemeente een scheuring. In ons hoofdstuk over Middelburg en over Goes, in deel 1 van onze studie, zijn we daarop dieper ingegaan.

Het is wel zeker dat er in Veere in 1836 nog geen officiële Afgescheiden gemeente is ontstaan. Hoe zou dit ook kunnen met 3 à 4 afgescheidenen. Wel woonde er een kerkeraadslid - P. Lankester - maar de kring in Veere was een 'afdeling' van de gemeente in Middelburg.

Brief van A. Westveer

Het is hier de plaats de samenvatting van een brief in te voegen, die we in het archief van de Gereformeerde Kerk te Middelburg vonden. Het schrijven is van *Aarnout Westveer*, 'schoolhouder' te Veere, gedateerd Veere *13 maart 1838* en gericht aan ouderling J. Minderhout, Mr. molenaar te Middelburg.

Het was dus in de tijd, dat ds. Budding in de kerkdiensten alleen nog de oude psalmen van Datheen wilde laten zingen, en niet die van de inmiddels in het hele land al lang officieel ingevoerde berijming van 1773.

Over de kwestie oude of nieuwe psalmen is kort na het ontstaan van de Afscheiding - ja, reeds lang daarvoor - in de Zeeuwse kerken veel te doen geweest. Het liep zelfs op een afscheuring van de Buddinggroep uit. Westveer had zich op die kwestie ook bezonnen en deelde ouderling Minderhout schriftelijk zijn bescheiden mening mee. Hij verklaarde bescheiden nog veel 'onderrigt' nodig te hebben.

De oude psalmberijming boven de nieuwe te stellen of omgekeerd, vond hij in zijn 'kleine doorzigt' onjuist, want beide hadden hun goede en ook zwakke kanten; ze waren immers beide *mensenwerk*. In die van Datheen was meer 'staat en weg van een bekeerde' te vinden; de nieuwe berijming (1773) lag dichter bij de 'grond Psalm'. Ook waren in de nieuwe remonstrantse elementen ('gronden') te vinden en in de oude berijming van Datheen 'onduidelijke, onbijbelse, geheel van het Woord afwijkende uitdrukkingen'.

Lette men op de 'vervaardigers' van beide berijmingen, dan moest gezegd worden, dat onder die van de nieuwe zich remonstranten bevonden; maar Datheen 'was een dwaalgeest die in de waarheid niet staande gebleven is', want hij was nog tot de secte van de Wederdopers overgegaan. Zowel de oude als de nieuwe berijming had dus 'haar goed en kwaad'.

Dit was echter volgens Westveer niet het hoofdpunt van het geschil. Het ging er om, dat men zei: we houden ons weer aan de leer en de besluiten van de Dordtse synode 1618/19, dus ook aan de daarin aangenomen oude berijming van Datheen. Maar dit hield niet in - aldus Westveer - dat men tot

alle besluiten van die synode behoorde terug te keren. Weliswaar was men verplicht 'het *goede* der vaderen' te volgen, maar niet het *verkeerde*! Want de geschiedenis leert ons wel kennen, hoe de mensen waren, maar niet hoe ze wezen moeten.

Een nog groter bezwaar dat tegen de invoering van de nieuwe berijming werd ingebracht, was gebaseerd op het volgende: Toen de nieuwe berijming van hogerhand (Staten-Generaal) werd ingevoerd (1773), golden nog de besluiten van de Dordtse synode. Er was immers daarna nooit weer een generale synode gehouden. En nu ging men zeggen: Sedert de invoering van die nieuwe berijming (1773) was de kerk in verval geraakt en zo met dwalingen overstroomd, dat ze eindelijk 'overdekt is geworden en in het niet gezonken is'. Vele trouwe, vrome 'voorstanders' van de kerk, die zich tegen de invoering hadden verzet, hadden 'vervolgingen en martelingen' moeten ondergaan.

We onderbreken hier Westveer om een verduidelijking van de situatie op Walcheren in te lassen. Waarop doelde Westveer, toen hij sprak over 'vervolgingen en martelingen'?

De nieuwe psalmberijming van 1773 was uiteindelijk op bevel van de Staten-Generaal de gemeenteleden voor de kerkzang in de mond gelegd, althans zo behoorde het te zijn. Maar in de praktijk lagen die psalmen lang niet op ieders lip. Op Walcheren bijv. was het verzet breed en sterk, zo sterk zelfs, dat in verscheidene Hervormde gemeenten veel beroering ontstond, wat zelfs leidde tot een streng ingrijpen van de burgerlijke overheid.

Een van de heftigste opposanten - Isebrand Leinse Burggraaf - werd in 1777 voorgoed uit Westkapelle verbannen. Hij had echter zijn aanhang die ook een bekwame leider telde, namelijk *Cornelis de Korte*. Deze slaagde erin bij de Staten van Zeeland en het Hof van Holland gedaan te krijgen, dat Burggraafs verbanning werd opgeheven. Vijftien maanden later keerde deze onder enorme belangstelling van het gewone volk als de grote triomfator terug. Met nauwelijks verholen gevoelens van wraakzucht liet men zich over de Middelburgse autoriteiten uit. Deze voelden zich bedreigd en zetten militairen in om de situatie te beheersen; wat maar gedeeltelijk lukte. Nu werden enkele aanvoerders, Cornelis de Korte en Lourens Ingelse met nog enkele anderen opgepakt, geboeid en in het Gravensteen in Middelburg gevangen gezet. Daarin bleven ze vijf maanden opgesloten, terwijl ze allerminst zachtzinnig werden behandeld. Om er de schrik nog meer in te krijgen werden drie anderen, na in het openbaar te zijn gegeseld, verbannen. Het verzet leek gebroken. Ja, uiterlijk mocht dit zo lijken, maar onder de oppervlakte smeulde het vuur als bij een veenbrand voort.

Tot de vlammen er weer dreigend uitsloegen. Dat was in 1787 het geval, het jaar waarin de patriotten het heft van de regering niet meer in handen konden houden en vervangen werden door Orangisten.[11.]

We gaan over het vervolg hiervan niet verder uitweiden. Dat de invoering van de nieuwe berijming ook *al lang* een politieke kwestie was geworden is duidelijk genoeg. Maar dat er vooral in het begin een godsdienstige motivatie door het hele verzet liep, is eveneens onmiskenbaar. In elk geval

weten we nu wat Westveer bedoelde met ‘vervolgingen en martelingen’ van tegenstanders van de invoering van de nieuwe psalmberijming. Hij vond, dat die tegenstanders in feite gelijk hadden, want het ingaan tegen de nog altijd bestaande besluiten van de synode van Dordrecht was in de grond van de zaak een ‘eed-verbreking’.

Dus concludeerde hij, dat het kwaad (‘de zonde’) niet lag in de nieuwe psalmen zelf, maar in de manier, waarop ze waren ingevoerd (opgedrongen). Aan het eind van Westveers brief lezen we, dat ‘de ware Geref. kerk’ van 1816 tot 1834 in *Babel* gevangen had gezeten. Maar ‘de Groote Ontfermer’ had zijn knechten opgewekt ‘uit dat Babel der verwarring’ weg te gaan en een nieuwe tempel ‘op te rigten’. Weliswaar weenden de ouden over het ‘gemis’ van de oude tempel, maar de jongeren verheugden zich over het bouwen van de nieuwe.

Het fundament van de nieuwe kerk of van de nieuwe tempel was gelegd op de synode van Amsterdam (1836) ‘en hierop wensch ik gebouwd te worden, waarom ik ook wensch als lidmaat aangenomen te worden naar de besluiten en bepalingen op die Synode gedaan en niet op die der Dordsche Synode, want die bestaat niet meer’. ‘Met deze nieuwe kerk of tempel zijn de nieuwe Psalmen ondertrouwd in 1836 en getrouwd in 1837.’ Wie zich nu met zijn handtekening aan deze kerk verbond, had zich met een eed aan deze besluiten verbonden. Westveers conclusie: men moet zich houden aan wat nu op de synoden van 1836 en '37 is besloten, dus ook aan de nieuwe psalmberijming.

We zijn op dit schrijven van de Veerse Afgescheidene *Aarnout Westveer* enigszins breed ingegaan, omdat hierin minder bekende punten in de strijd om de invoering van de psalmberijming van 1773 naar voren komen.

Instituering Afgescheiden gemeente in 1841

Zeker is, dat de kerkeraad van Veere op 1 maart *'41* aan die te Goes berichtte, dat in Veere een gemeente was ‘opgericht’. Hierop had ouderling Pieter Geense namens ‘Goes’ met goede wensen geantwoord, eraan toevoegend, dat men graag een afgevaardigde van Veere verwachtte op de eerstkomende classicale vergadering. Inderdaad was daarin op 3 maart '41 *P. Lankester* voor het eerst namens de gemeente van Veere aanwezig. In de presentielijst van de classicale vergaderingen van 1841 en in die van de provinciale vergaderingen van 1841 t/m 2 juli '45 - zo heten nu de classicale vergaderingen - fungeert op enkele uitzonderingen na Lankester steeds als afgevaardigde van *Veere*. Slechts driemaal verving *A. Adamse* hem en eenmaal diaken *L.C. Riemens*. Ook eenmaal het lidmaat *A. Westveer*.[12.]

Naar de belangrijke classisvergadering van 6 januari '41 - die moest handelen over besluiten van de Algemene synode in 1840 in Amsterdam gehouden (o.a. schorsing ds. Scholte!) - stuurde de kerkeraad van Middelburg als afgevaardigde het gemeentelid-oefenaar *Willem Brombacher*, omdat alle kerkeraadsleden volstrekt verhinderd waren. Als reden voor deze verhindering staat opgegeven, dat de oudste ouderling M. Goossen sedert maanden dag en nacht aan huis was gebonden wegens de gezondheidstoestand van zijn vrouw, die door een ‘beroerte’ was getroffen ‘gepaard met

waterzuchtigheid'. Ouderling *J. Minderhout* kon alleen weg, als zijn broer hem zolang verving, maar deze was al enige dagen met 'blindheid' geslagen. Ouderling *P. Geelhoed* kon niet omdat voor zijn beroep (bleker) geen vervanger beschikbaar was. En diaken *P. Lankester* uit Veere was verhinderd, omdat zijn knecht met een longkwaal in het Gasthuis in Middelburg lag. Hieruit blijkt dus weer, dat Lankester toen bij de kerkeraad van Middelburg werd gerekend.[13.]

Erkenning 28 april 1841

Was de Afgescheiden gemeente van Veere even voor 1 maart 1841 *geïnstitueerd*, met *P. Lankester* en *A. Adamse* resp. als ouderling en diaken, in het begin van 1841 had het groepje Afgescheidenen in Veere c.a. ook reeds direct een verzoek aan de Koning gericht om *erkenning* als zelfstandige Chr. Afgescheiden gemeente van Veere in de burgerlijke maatschappij. We hebben het verzoekschrift onder ogen gehad. Men zou kerken 'in een huis staande en gelegen op de zuidzijde van de haven te Veere'[14.].

Pieter Lankester

De huizen 'De Harpe' en 'De Mutse' aan de Kaai nr. 15 en 17. 'De Mutse' vormt nu met het huis 'de Zeven Sterre' één woning (Gem. Archief Veere). In 'De Mutse' woonde Pieter Lankester, de voorman van de Afscheiding in Veere.

Het rekest was door 13 personen ondertekend. We geven hier hun namen (met enkele persoonsgegevens erbij). Voorop ging de al meermalen genoemde *Pieter Lankester*, de broodbakker wonende aan de Kaai. 'Ouder-

ling' staat er achter zijn naam. Hij was de onbetwiste voorman van de Afgescheidenen in Veere en daarom wijden we aan hem een aparte paragraaf. Hij was op 20 februari 1799 in Veere geboren als zoon van Leijn Lankester en Cornelia Vinke. Ongetwijfeld was hij later een vermogend man, anders had hij zeker geen vier huizen aan de Kaai kunnen kopen. Hij woonde met zijn gezin en dienstpersoneel, o.a. enkele bakkersknechts en een 'dienstmeid' in het huis 'de Mutse', nu Kaai nr. 17. De woning ernaast, nr. 15, genaamd 'de Harpe' is eveneens een huis met een sprekend, we zouden bijna zeggen met een 'zingend verleden'. Want daarin woonde, 200 jaar voordat het Lankesters pakhuis was geworden, niemand minder dan de door ons al genoemde Veerse schepen en notaris *Adriaan Valerius*, zoals een gevelsteen aangeeft en wiens bundel liederen nog steeds niet is vergeten. Het staat op de hoek van het Kraanstraatje; archivalia geven aan, dat het zes haardsteden (stookplaatsen) telde. Het was dus een zeer ruim huis.

Dit pand had Lankester ook aangekocht. In het bevolkingsregister van Veere 1837-'46 staat het aangegeven als 'Pakhuis C 100'[15]. Voor het houden van godsdienstoefeningen was daarin meer dan ruimte genoeg. Het is nu Kaai nr. 15.

Pieter Lankester is viermaal getrouwd geweest. Zijn eerste twee vrouwen waren resp. *Pieternella Hendrina Kuiler* en haar zuster *Anna Sibilla Kuiler*. Beiden overleden in het kraambed, resp. 26 en 33 jaar oud.

Toen ds. Scholte in januari 1844 zijn vrouw had verloren, stuurde hij ook aan de gemeenten te Middelburg en Veere een rouwkaart. Lankester reageerde hierop met o.a. de woorden: 'Diep heeft mij uw verlies getroffen, temeer, daar ik het zelfde tweemaal geleden heb; zoo lijd ik als een lid van het ligchaam mede in UEw. lijden.'[16]

Het zou niet de laatste maal zijn, dat Lankester een dergelijk diep leed kreeg te verwerken. In 1839 was hij voor de derde keer getrouwd, nu met de 27-jarige *Christina Braam* uit Goes, die al weduwe was van Marinus Emond. In augustus '48 overleed in Middelburg ook zijn derde vrouw, kort na de geboorte van een dochtertje. Ze was nog maar 37 jaar oud. In die tijd was de baby-sterfte groot. Ook moeders overleefden soms het kraambed niet. We merken hierbij op, dat uit Lankesters eerste huwelijk 4 kinderen zijn geboren, uit zijn tweede 5 en uit zijn derde 6, in totaal dus 15 kinderen (8 jongens en 7 meisjes), van wie niet minder dan 10 heel jong zijn gestorven.[17] Amper 2½ maand(!) na de dood van zijn derde vrouw hertrouwde de 49-jarige weduwnaar in Middelburg met de ongehuwde 48-jarige *Francina Goossen* (geboren te Bath op Zuid-Beveland) en wonende in Middelburg.[18] De 4 getuigen bij dit zo spoedig weer gesloten vierde huwelijk waren allen kerkeraadslid van de Afgescheiden gemeente in Middelburg, t.w. Joh. Minderhout, 54 jaar, molenaar, Gabriel Jacobus Gort, 42 jaar, schoenmaker, Pieter Geelhoed, 73 jaar, bleker en Nicolaas Frederik Dikkenberg, 60 jaar, koekbakker. Of er verband bestaat tussen Lankesters zo snel gesloten vierde huwelijk en de verzorging van de nog zeer jonge baby, of zijn spoedig daarop gevolgd vertrek naar Noord-Amerika, we durven het niet te zeggen.

In elk geval emigreerde hij het volgend jaar, met zijn nieuwe vrouw en 4

kinderen in de groep van de Middelburgse Afgescheiden predikant ds. H.G. Klijn naar Amerika.[19.]

Over de Amerikaanse tijd van Pieter Lankester geven we hier nog enige minder bekende bijzonderheden door. Weliswaar zijn in de studies van dr. *J. van Hinte* en *Henry Lucas*, resp. *Nederlanders in Amerika* (Groningen 1928) en *Dutch Immigrant Memoirs and related Writings* (Assen 1955) nog vele interessante gegevens te vinden over Pieter Lankesters verblijf in Amerika. Daar heeft hij gewoond resp. in *Franklin* (Wisconsin), *Milwaukee* (Wisconsin) en *Grand Rapids* (Michigan), in welke laatste plaats hij is overleden in 1871. Strikt genomen valt zijn Amerikaanse periode buiten het bestek van onze studie, maar toch veroorloven we ons hier nog een uitweiding over de Amerikaan geworden Pieter Lankester, omdat we op het spoor kwamen van documenten, waaruit nog belangrijke informatie voor ons boek viel te putten.

Die bronnen waren: 1. De vermelding van de reden van zijn emigratie. 2. De 'census records' 1850-'70 (een belastingkohier). 3. De fotocopieën van 9 brieven, vanuit Franklin en Milwaukee gericht aan Lankesters zwager, namelijk *Johannes Marinus Kuiler*, winkelier te Veere, overleden 22 mei 1867. Deze was een broer van Lankesters eerste twee vrouwen. Acht van deze brieven zijn door *Pieter Lankester* zelf geschreven, en één door diens oudste zoon *David*.

We maken bij elk van deze 3 punten enkele opmerkingen.

Ad 1. Tot onze verwondering vonden we, dat Pieter Lankester als reden van zijn emigratie alleen had opgegeven: *zucht naar avontuur* ('desire for adventure'). Bij zijn komst in Amerika werd hij welgesteld ('well-to-do') genoemd. En dat was hij ook. De ondernemende bakker Lankester zat er warmpjes bij. Al spoedig had hij in Amerika een boerderij gekocht waarover hij in zijn brieven breed uitweidt. Maar uit alles wordt ook duidelijk, dat hij sterk gemotiveerd was door zijn religieuze overtuiging. Met het kerkelijk leven in Amerika leefde hij intens mee.

Ad 2. In een belastingkohier ('Dutch Households in U.S. Population censuses') van 1850 - hij woonde toen dus een jaar in Amerika - wordt als zijn beroep farmer (boer) opgegeven. Zijn huishouding bestond uit hemzelf (51 jaar), zijn vrouw Francina Goossen (50), zijn vier kinderen David (15), Maria (9), Cornelia (5) en Pieternella (2), met de inwonende Betsy Bakker (34), hulp in de huishouding, en John Colt (18), boerenknecht (farm laborer). De beide laatsten waren overigens ook in Holland geboren.

Tien jaar later (1860) blijkt het gezin in *Grand Rapids* te wonen. De oudste zoon David was inmiddels getrouwd met een meisje van Hollandse afkomst, Margrieta Smidt, uit Zeist bij Utrecht afkomstig. En inwonend was de 23-jarige boerenknecht Frances Stoppels.

Weer tien jaar later (1870) is het gezin ingekrompen tot Pieter Lankester zelf, inmiddels 71 jaar geworden, zijn vrouw en zijn beide dochters Cornelia (25) en Pieternella (22), beiden hoedenmaakster van beroep. Op 30 juni 1871 is Lankester in Grand Rapids overleden, 72 jaar oud. In zijn overlijdensacte wordt als doodsoorzaak opgegeven waterzucht ('dropsy').

Ad 3. Uit de uitvoerige brieven van P. Lankester aan zijn zwager Joh. Marinus Kuiler in Veere, geven we alleen de volgende bijzonderheden door. Heel optimistisch schreef Lankester op *10 oktober 1850* - hij was dus amper een jaar in Amerika - aan zijn zwager in Veere, dat ze in Amerika, vergeleken met Nederland, 'van vele aardsche moeijelijkheden en geweldenarijen' verlost waren en door niemand 'gekweld of gedrongen' werden; zodat ze nog 'veel vrijer en geruster' leefden dan 'de rijkste in Nederland'.

Wie hier enig kapitaal bezat, kon zo 'ruim leven, dat het hem aan niets ontbreekt'. Zijn hofstede had hij verpacht en voor zichzelf hield hij nog vijf melkgevende koeien. En zo vertelde hij in zijn brieven nog vele bijzonderheden over de Amerikaanse 'way of life', die hier nu verder niet ter zake doen.

Alleen nog dit: Nog geen enkel ogenblik had hij spijt gehad van zijn besluit naar Amerika te emigreren. Voor 'het uitwendige leven' genoten ze grote weldaden, maar bovenal was het een groot voorrecht de Heere nu onbelemmerd te kunnen dienen naar zijn Woord. Niemand werd om de belijdenis van zijn godsdienstige gevoelens miskend 'of van de hand gewezen'. Men was hier vrij 'in het Godsdienstige'.

Als gemeente in *Franklin* hadden ze *ds. Klijn* beroepen (met wiens groep Lankester in 1849 was geëmigreerd). Ze hadden al dadelijk een stuk grond aangeboden gekregen, ook om er een pastorie op te bouwen. Dat was wat anders dan in Nederland, waar men de Afgescheidenen als 'pesten' beschouwde, die men het liefst van de aarde zou verbannen, terwijl ze toch de 'voorbidders' waren voor een zondig land en volk.

Na deze paragraaf over *Pieter Lankester*, keren we terug naar de andere ondertekenaars van het verzoekschrift om als zelfstandige Afgescheiden gemeente in Veere te worden erkend.

De tweede die tekende, was diaken *Adriaan Adamse*, arbeider, op 10 oktober 1800 in Veere geboren. Hij was getrouwd met *Dina Hoogedeure*[20]. Op 28 december 1839 hadden ze zich met een kind aan de Hervormde kerk onttrokken.

Ook vinden we de namen van *Louis Cornelis Riemens*, vleeshouwer, op 10 mei 1800 in Middelburg geboren, en van zijn vrouw *Johanna Cornelia Kleinman*, geboren 30 april 1802 te Veere. Met die van hun zoons *Pieter Marinus Riemens* en *Jan Riemens* resp. 16 en 15 jaar oud. Het echtpaar had zich met 4 kinderen op 14 oktober '37 afgescheiden.

We merken hierbij op, dat een van de grieven van 'hen die tot de gevoelens van de separatisten onzer dagen overhellen' was, dat de voorlezer en voorzanger van de Hervormde kerk geregeld dronken was en soms zelfs in beschonken toestand als zodanig optrad in de kerk. Het gemeentebestuur van Veere had hem daarom al als onderwijzer ontslagen.[21]

Verder hadden getekend *Aarnout Westveer*, 'schoolhouder', geb. 17 juli 1804 te Hoofdplaat (in westelijk Zeeuws-Vlaanderen). Zijn vrouw heette Maatje de Rijcke. Het gezin telde 6 kinderen, van wie er twee spoedig na

de geboorte waren overleden. De inwonende 'dienstmeid' *Elisabeth Willemse*, geb. 29 juni 1814 in Middelburg-Ambacht had ook getekend.

Evenals *Frederik Joseph Stoffel* (Stopfel), geb. 4 december 1813 in Middelburg. Hij is op 14 april 1842 als inwonend bakkersknecht bij Lankester in Veere overleden, oud 28 jaar.

Tenslotte nog twee namen: *Elias Braam*, geb. 8 november 1819 in Goes, een broer van Lankesters derde vouw, Elisabeth Braam. Ook hij was bakkersknecht bij Lankester in huis. In 1849 is hij mee naar Amerika geëmigreerd. En *Cornelia Willemina Lankester*, de oudste dochter van Pieter Lankester geboren 21 juni 1824 te Veere en aldaar overleden 12 november 1841, oud 17 jaar, dus nog in hetzelfde jaar waarin de Chr. Afgescheiden gemeente was geïnstitueerd en erkend.

Van de 13 ondertekenaars behoorden er dus 5 tot het gezin of personeel van bakker Lankester. Bij Koninklijk Besluit van 28 april 1841 no. 97 kwam de erkenning af.

Naar aanleiding van het verzoek verklaarde de burgemeester van Veere nog, dat *Pieter Lankester*, broodbakker, en *Louis Cornelis Riemens*, vleeshouwer, 'zich noemende afgescheidenen van het Hervormd kerkgenootschap' en Pieter van Hoepen, veerman op Noord-Beveland, allen wonende te Veere, eigenaars waren van een huis staande 'op de zuidzijde der haven alhier'.[22.]

De naam *Pieter van Hoepen*, de veerman op Kamperland troffen we niet aan bij de ondertekenaars van het rekest om erkenning. Hij was namelijk geen lid van de gemeente, al wilde hij dat later met zijn vrouw en kinderen wel worden. Maar de moeilijkheid was, dat hij als gevolg van zijn beroep zondagsarbeid moest verrichten. In '43 vroeg de kerkeraad van Veere aan de provinciale vergadering advies over de vraag: Van Hoepen toelaten als lid of niet? De vergadering was echter van oordeel, dat van Hoepen zich wegens zijn overzetveer schuldig maakte aan schending van Gods dag en daarom niet als lidmaat van de gemeente mocht worden aangenomen.[23.] Bijna 2 jaar later pleitte ds. Steketee van Nieuwdorp nog eens voor 'Van Oeppen' (Van Hoepen), die door zijn beroep gedwongen werd de zondag te ontheiligen. Zou hij toch niet als lid kunnen worden aangenomen?

Maar nee, de vergadering meende geen toestemming te kunnen geven.[24.]

Kanselbijbel

Hebben we ons een uitweiding veroorloofd over vader Pieter Lankester, over zijn al genoemde dochter *Cornelia Willemina* gaan we dit nu ook doen. Aanleiding daartoe is de geschiedenis van een kanselbijbel.

Het was voor de Afgescheidenen te Veere een reden tot blijdschap en dankbaarheid in 1841 een eigen gemeente te kunnen vormen. Van de instituering zelf hebben we nergens een verslagje gevonden. Wel bestaat er nog steeds een fraai bewijs van dankbaarheid voor die heuglijke gebeurtenis. Het is een kanselbijbel (editie 1702) door de oudste dochter van ouderling Pieter Lankester, 16 jaar oud, aan de gemeente geschonken. Voorin die Statenbijbel lezen we:

'Deze Bijbel is heden aan de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Ge-

meente te Veere ten geschenke gegeven door de 16-jarige dochter Cornelia Willemina Lankester. Veere den 1 April 1841.'

Helaas moeten we hieraan toevoegen dat het meisje nog op 12 november van hetzelfde jaar is overleden, oud 17 jaar.

Lang heeft die bijbel niet op de kansel in Veere gelegen. Want enige jaren later (1846) is de gemeente wegens zwakte teniet gegaan. De resterende leden gingen weer bij Middelburg behoren. In genoemd jaar is Pieter Lankester naar Middelburg verhuisd en zo zal de bijbel in Middelburg zijn beland, waar hij kwam te liggen op de voorlezerslessenaar van de Gasthuiskerk[25].

Toen een kleine 25 jaar later Middelburgs kerk in 1870 in Veere weer een dochtergemeente zag herrijzen, nu onder de naam Chr. Gereformeerde gemeente, is die oude kanselbijbel echter toch in de Gasthuiskerk in Middelburg achtergebleven (waar ds. A. Littooij toen als predikant stond).

In het begin van de jaren '30 van onze eeuw rezen er plannen bij de Gereformeerde kerkeraad van Middelburg om de Gasthuiskerk te verkopen. Met de inventaris. En toen viel ineens ook de aandacht op de oude kanselbijbel, deel van de inventaris.

Dit was voor ds. P. van Strien, die van 1927-1931 gereformeerd predikant in Veere was, aanleiding om in december 1930 namens zijn kerkeraad te verzoeken aan die van Middelburg de kanselbijbel weer aan de gemeente te Veere terug te geven.

Hij vroeg dit o.a. met de woorden: 'Het zal u niet onbekend zijn hoe de gemeente Veere gehecht is aan dingen, die van het verleden getuigen.

Zo zou 't ook voor Veeres Geref. Kerk een gedurig getuigenis zijn van 's Heeren gunst in tijden van opwakend geloofsleven, wanneer de oude kanselbijbel, die de heugenis aan deze dingen bewaart, weer in haar bezit kwam.'

De Middelburgers voldeden aan dit verzoek en gaven de bijbel aan de gemeente Veere terug, waarvoor deze hartelijk bedankte per schrijven van 20 februari 1931.[26]

De Afgescheiden gemeente in Veere had blijkbaar in 1841 toch enige aantrekkingskracht op (sommige) Hervormden. Het blijkt uit een notitie in de Hervormde kerkeraadsnotulen van oktober 1841. Wat was het geval? In de jaren '20 van de vorige eeuw kon de Lutherse gemeente in Veere haar eigen kerkgebouw wegens bouwvalligheid niet meer gebruiken.

Die gemeente was maar klein en mocht elke laatste zondag van de maand gebruik maken van de Hervormde kerk. De middagdienst van de Hervormden verviel dan.

Maar wat bleek nu? De Hervormden bezochten niet de dienst van de Lutherse gemeente, maar gingen die middag bij de Afgescheidenen naar de kerk. Met als motief: bij ons is geen dienst, dus hebben we de vrijheid bij de Afgescheidenen te kerken.

In de prille Afgescheiden gemeente van Veere - kort voor 1 maart 1841

geïnstitueerd - trad *Aarnout Westveer* als een soort catechiseermeester op. In een schrijven van augustus '41 aan de enkele maanden eerder in Goes gekomen *ds. C. van der Meulen* noemt hij zich 'onderwijzer'.[27.] Omdat deze brief hem typeert geven we deze hier samengevat weer.

Westveer begint met te verklaren, dat hij voor ds. Van der Meulen het grootste respect had ('dat ik op het punt stond om al hetgene ik uit uwen mond hoorde, aan te nemen en voor Goddelijk te houden, zonder aan eenig woord te twijfelen'). Maar toch was hij aan een bepaalde opvatting van Van der Meulen gaan twijfelen. Het ging over de vraag in 'Hellenbroek': Worden zij, die *inwendig geroepen* worden, ook gerechtvaardigd? Van der Meulen zou maar van *één* roeping uitgaan, namelijk de *uitwendige*, door de prediking van het Goddelijk Woord, welke *prediking* of *uitwendige roeping* door de H. Geest aan het hart van de uitverkoren zondaars wordt geheiligd. Maar die heiliging of 'bekrachtiging' van het Evangelie werd door de oude schrijvers ('oude Leeraars') de *inwendige roeping* genoemd. Was er dus toch 'tweeërlei roeping'?

Westveer had zich afgevraagd: Worden dan alle zondaars onder de prediking van het Woord bekeerd? Maar dat was toch niet zo! *Saulus* krachtdadige roeping had immers buiten de prediking van Gods Woord om plaatsgevonden, toen hij 'in vollen ren was op den weg der vervolging'. Bij *Paulus* was dus duidelijk sprake van een *inwendige* roeping. Dus kon men toch van tweeërlei roeping spreken? Hoe zat dat dan? Het antwoord van ds. Van der Meulen is ons onbekend. Dat hier een verwarring in het spel is tussen een *onafhankelijk* en een *middellijk* ingrijpen van God is wel duidelijk.

Moest de prille Afgescheiden gemeente in Veere met Middelburg samen een eigen dominee hebben?

Ja zeker, vond ouderling Lankester. En op 31 augustus 1841 schreef hij in grote haast aan de Middelburgse kerkeraad, dat zo juist het dochtertje van schipper Hoepe bij hem gekomen was met de boodschap van haar vader, dat de Hervormde dominees *Callenbach* en *Sijpkens* zich hadden afgescheiden. Callenbach zou al door de afgescheiden gemeente in Den Haag zijn beroepen.

Lankester wilde nu zo spoedig mogelijk werk van Sijpkens maken. Maar het is alles op niets uitgelopen, om de eenvoudige reden, dat Sijpkens - hoe bezwaard ook - zich niet had afgescheiden en dat ook niet wilde doen. Callenbach trouwens ook niet.[28.]

We merken hierbij nog op, dat ds. C.C. Callenbach van Nijkerk een zwager was van de Afgescheiden predikant G.F. Gezelle Meerburg en in 1841 tot tweemaal toe door de Afgescheiden gemeente van *Leiden* is beroepen, de eerste maal in april 1841.

Als reden voor zijn bedanken gaf hij op, 'dat hij niet afgescheiden is en meent daartoe ook nog niet te mogen overgaan'.[29.] *Ds. S.H. Sijpkens* stond in die tijd in de kleinste gemeente van de *ring Makkum*, namelijk *Idsegahuizen-Piaam*. Hij had zich aangepast bij de 'meer en meer veld winnende smaak (van hen) die zich *ware Gereformeerden* noemden' aldus de

praetor van de ring Makkum, ds. J.T. Dijkstra van Arum, in zijn bij de classis Harlingen ingediend rapport van 1836.[30.]

De kleine in 1841 ‘gevestigde’ Afgescheiden gemeente van Veere bleef zwak en kwetsbaar, in die mate zelfs, dat al na enige jaren (1845) *A. Adamse* met het voorstel kwam om aansluiting bij de kerk van Middelburg te zoeken. Die gemeente had in april '45 in *H.G. Klijn* een nieuwe dominee gekregen en kort daarop had zij de nog uit de middeleeuwen daterende en romantisch aansprekende Gasthuiskerk in de Lange Delft gekocht en in gebruik genomen. Had de bekende *ds. Smijtegelt* in de vorige eeuw daarin ook al niet herhaaldelijk gepreekt?

De Middelburgers wilden wel met Veere ‘verenigen’ en besloten de broeders uit Veere op de kerkeraad uit te nodigen om eens over de mogelijkheden en wenselijkheden te praten[31.]. Toch lag de kwestie niet zo eenvoudig als het leek. De Veerenaren hadden het oog op een totale vereniging, zowel ‘godsdienstig’ als financieel, maar in dit laatste punt school nu juist de moeilijkheid. *Lankester* stelde daarom voor voorlopig eerst alleen ‘kerkelijk’ te verenigen en elke eerste dinsdag van de maand samen ‘kerkelijke’ zaken te behandelen.[32.]

Maar het volgend jaar (1846) doofde het Veerse kaarsje toch uit, mee als gevolg van het feit, dat Lankester in augustus naar Middelburg was verhuisd, waar hij als bakker in de Lange Delft was gaan wonen.

Hij verscheen op 1 september '46 op de Middelburgse kerkeraad en deelde mee, dat in Veere *Adamse* en diens huisgenoten, *Westveer* en de zijnen, *Boelager* en *Mietje Geljon* al voor vereniging met Middelburg waren. *Riemens* met zijn huisgenoten had zich nog niet uitgesproken, evenmin als *Enting* en *Cusee* te *Gapinge*. Met een lid moest nog gehandeld worden.[33.]

Hier hebben we dus duidelijke aanwijzingen dat de Afgescheiden gemeente van Veere in het najaar van 1846 is opgeheven. Ook op de prov. vergaderingen is Veere niet meer vertegenwoordigd. Ds. Klijn van Middelburg heeft in de eerste helft van 1846 nog enkele malen in Veere gepreekt, daarna nooit meer. Uit latere Middelburgse notulen blijkt, dat ouderlingen van Middelburg in Veere huisbezoek deden.

Bijna 25 jaar later is de Afgescheiden gemeente van Veere weer herrezen (31 mei 1870) en opnieuw geïnstitueerd door *ds. A.Littooij* en *ds. M. Keulemans* (van de Kruisgezinden). Het was vlak na de landelijke vereniging van *1869* van Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden.

Met dat nieuwe begin in 1870 begint ook een nieuw notulenboek van de kerkeraad. Het berust gelukkig nog in het archief. Op de eerste pagina staat een merkwaardige mededeling, gedateerd Veere 10 mei 1910 en namens de kerkeraad ondertekend door ds. A. Scheele[34.], praeses, en J. Maas, scriba. We zijn dan dus al weer 40 jaar van het nieuwe begin in 1870 verwijderd. Blijkbaar was de kerkeraad in 1910 in het archief gedoken om bepaalde punten uit de geschiedenis van de plaatselijke gemeente aan de weet te komen. We lezen tenminste op die eerste bladzij:

‘Na nauwkeurig onderzoek is gebleken, dat het kerkgebouw der Chr. Geref. Kerk te Veere in gebruik is genomen op den 8en Mei van het jaar 1870 met eene prediking over Exodus 20:24b gehouden door *ds. M. Keulemans*

van *Middelburg* (‘aan alle plaats, waar ik mijn naams gedachtenis stichten zal, zal Ik tot u komen en zal u zegenen’).[35.]

Voor de verdere loop (van de geschiedenis) gelieve men de Notulen te lezen. De kerkeraad achtte het nuttig 't bovenstaande voor volgende geslachten aan de vergetelheid te ontrukken.’

Welnu, eveneens met het oog op het nageslacht - nu al meer dan een eeuw later - geven wij van onze kant ook nog enige bijzonderheden over die herinstituering van 1870 en de eerste gemeenteleden van toen. Deze zijn namelijk op de volgende twee pagina's van het notulenboek te vinden.

Bij de herinstituering van *31 mei 1870* had ds. A. Littooij van Middelburg - bij welke gemeente de Veerenaren van toen behoorden - gepreekt over Zefanja 3:12 (‘Maar ik zal in het midden van u doen overblijven een ellendig en arm volk; die zullen op den naam des Heeren betrouwen’).

Volgens de eerste notulen bleek de gemeente toen de volgende gezinnen te tellen, in totaal ruim 40 zielen. We voegen er enige persoonsgegevens aan toe.

Jan Volkers met 2 kinderen, landbouwer van beroep. In mei 1873 is hij naar Middelburg vertrokken, als weduwnaar van Maatje Maas.

Karel Willem Kalbfleisch, geboren 20 maart 1818 te Vlissingen, broodbakker. In april '67 was hij vanuit St. Laurens naar Veere gekomen met 4 kinderen. Daar overleed hij op 24 februari 1873.

Zijn vrouw Cornelia Kraamer, geb. 12 januari '31 te Arnemuiden overleed in september '73 in Veere.

Lourens Molenbroek, geb. 3 maart 1822 in Koudekerke, koopmansbode. In maart '52 was hij vanuit Vrouwenpolder in Veere gekomen met 5 kinderen. Zijn vrouw was Maria Jacoba Andriessen, op 7 jan. 1830 geboren in Veere en daar 14 mei 1872 overleden.

Jan Castel, in Veere geboren. Op 29 december 1874 naar Middelburg vertrokken, in 1876 teruggekomen en in 1879 opnieuw naar Middelburg vertrokken.

Abraham Pieter Wouters, landbouwer. Hij was getrouwd met *Lena de Nood; Jan de Nood*, landbouwer, in 1871 naar Middelburg vertrokken. Hij was gehuwd met Neeltje Minderhoud en had 2 kinderen.

Marinus Adamse, landbouwer, zoon van Adriaan Adamse en Dina Hoogedeure (die in 1841 het rekest om erkenning hadden getekend), gehuwd met Adriana Wouters, een zuster van de bovengenoemde Abraham Wouters. *Lambertus van Sighem*, landbouwer. Hij was gehuwd met Geertje Roelse. In 1875 is het echtpaar, dat 3 kinderen had, naar Noord-Amerika geëmigreerd.

Johan Leendert Leven, werkman. In 1869 vestigde hij zich in Veere, komend vanuit Middelburg. Hij was getrouwd met Janna Semijn en had 3 kinderen.

Maatje Klazina Zuidweg, winkelierster, vrouw van Pieter Nijssen, smid van beroep.[36.]

Uit een tweetal werd de weduwnaar *Jan Volker*, een 53-jarige landbouwer tot ouderling gekozen, terwijl voor de functie van diaken de keus viel op *Jan*

Castel (in 1874 al weer uit Veere vertrokken) en op *Karel Willem Kalbfleisch*, bakker van beroep, maar in februari 1873 al overleden, 54 jaar oud. Dit drietal vormde dus de eerste kerkeraad van de opnieuw geïnstitueerde gemeente.

Ds. M. Keulemans van Middelburg zou als consulent optreden. Al op 18 september 1870 kon hij als predikant van Veere bevestigen ds. P. den Boer, gekomen van Kamperland. Deze deed 's middags zijn intree met Efeziërs 3:8: 'Mij, de allerminste van al de heiligen is deze genade gegeven om onder de heidenen door het Evangelie te verkondigen de onnaspeurlijke rijkdom van Christus.'

Het berichtje in *De Bazuin*, waaraan we dit gegeven ontleend hebben, eindigt met:

'Groot was de toeloop om Gods Woord te hooren. Ruste Gods milde zegen in Christus op de middelen, die aangewend zullen worden, opdat in deze stad, waarin zulk een verval is in leer en in leven, ware vroomheid en Godsvrucht bloeije.'

We besluiten ons hoofdstuk over *Veere* met het weergeven van nòg een bericht uit bovengenoemd weekblad, waarin de kerkelijke situatie van de kort geleden herstichte gemeente per *1 januari 1871* dankbaar als volgt wordt geschetst:

'*Veere* (Zeeland) - De Heere, de God des verbonds, heeft weer grote dingen bij ons gedaan. Waren wij met mei 1870 een gemeente geworden, en gaf God naar zijn ondoorgrondelijke goedheid ons een geliefde leraar, en mag hij sedert drie maanden bij ons werkzaam zijn, ons *kerkgebouw* werd te klein om het aantal mensen te kunnen bevatten.

Het gebouw is nu vergroot, en hoe wonderlijk in onze ogen, nu is het alweer te klein, zodat we niet konden voldoen aan de aanvraag om plaatsen van die velen. God heeft zich op het stoffelijk gebied niet onbetuigd gelaten door de harten vrijwillig te neigen tot milde bijdragen.

Was het aantal zielen bij de wording van de gemeente ver beneden de 20, thans telt ze er circa 150. Ook neigt de Heere de harten van de catechisanten, een aantal van 60 à 70. Zegene God het zaad, in de jeugdige harten geworpen. Nu wensen wij werkzaam te zijn ter verkrijging ener *Christelijke school*. Reeds hebben onderscheiden personen van hun stoffelijke middelen toezegging gedaan om dat plan te ondersteunen.

Zijn Gods wegen dan niet wonderlijk en goed met het arme en verachte *Veere* en dat alles in zulk een betrekkelijk korte tijd?

Moge deze mededeling strekken tot opwekking van andere kleine vacante gemeenten, om onder biddend opzien tot de Heere werkzaam te zijn, ter verkrijging van een herder en leraar. Bedenk dat de zaak niet de onze is, maar die des Heeren, en zo wij geen eigen bedoeling hebben, maar Gods eer en het wezenlijk heil van arme zondaren, dan zal God van de hemel het ons doen gelukken.

De Kerkeraad,
J. Volkers, Oud.[37.]

Eindnoten:

1. We noemen o.a. het gothische stadhuis, de resten van vestingwerken, waaronder de Kampveerse toren en de zgn. Schotse huizen (vroeger stapelhuizen en kantoren van de Schotse wolhandelaren).
2. Archief Herv. Eredienst no. 1779 (ARA-Den Haag).
3. *Boekzaal der geleerde wereld* 1837 II, 692.
4. *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek* III, 107.
5. Gualtherus Boudaan Courten (1668-'70), Andries Andriessen (1729-'63), Jona Willem te Water (1763-'65), Josua van Iperen (1766-'78), Hermannus Adrianus Bruining (1772-1841), Hendrik Antoni Tolle (1781-'92), Abraham Dirk de Ligny (1779-1828). (Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*.)
6. Van 1815-'19 was hij predikant van Gapinge alleen geweest. Na opheffing van de combinatie Veere-Gapinge werd in 1837 Hervormd predikant in Gapinge kandidaat Jacob Julianus Snouck Hurgronje, die op 16 april van genoemd jaar door zijn vader dr. A.J. Snouck Hurgronje van Middelburg werd bevestigd en in 1844 zijn overleden vader in Middelburg opvolgde.
7. D. de Rijcke, *Huibert Jacobus Budding en zijn kring* (1834-'39), in Archief ZGW, 1906, 149/150.
8. Vonnis rechtbank Middelburg 11 november 1836. Beide veroordeelden moesten elk de helft van f 2,83 proceskosten betalen.
9. De Rijcke, *a.w.*, 149.
10. Vonnis rechtbank Middelburg 1 maart 1838. Proceskosten f 1,32 (voor elk de helft).
11. C. Dekker, *Huibert Jacobus Budding 1810-1870 en zijn gemeenten in Zeeland*, 15,16 (Goes/Middelburg 1986).
12. Adamse resp. in de vergaderingen van 4 januari '43 en 3 januari en 2 oktober '44. L.C. Riemens in die van 3 juli 1844. En A. Westveer in die van 6 april '42.
13. Archief Part. Synode Zeeland der Geref. Kerken (in GA-Goes).
14. Hervormde Eredienst, inv.nr. 598, 26 april 1841, nr. 5 (ARA- Den Haag).
15. De gemeentearchivaris van Veere, A. Prinsen, heeft ons aan verscheidene gegevens geholpen, waarvoor we hier hem onze dank betuigen.
16. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel V, 240-242.
17. We geven hier bijzonderheden over Lankesters vier huwelijken, ons vriendelijk verstrekt door de archiefconsulente mw. C. Zuijdweg-van Dorst te Vlissingen.
    Pieter Lankester, op 20 februari 1799 te Veere geboren als zoon van Leijn Lankester en Cornelia Vinke, trouwde 22 december 1823 te Veere met *Pieternella Hendrina Kuiler*, geb. 19 juni 1801 te Veere, dochter van Jacob Kuiler en Willemina Cornelia van der Weele. Ze is op 3 augustus 1827 te Veere overleden, 26 jaar oud. Kinderen uit Lankesters eerste huwelijk waren:
    1. Cornelia Willemina, geb. 21 juni 1824, overl. 12 nov. 1841
    2. Jacoba Pieternella, geb. 4 april 1826, overl. 13 okt. 1826
    3. Hendrik Pieter, geb. 3 aug. 1827, overl. 29 aug. 1827
    4. Pieternella Hendrina, geb. 3 aug. 1827, overl. 24 aug. 1827.

    De beide laatsten waren tweelingen.
    Op 1 juni 1828 hertrouwde Lankester te Veere met *Anna Sibilla Kuiler*, zuster van zijn eerste vrouw. Ze was 25 aug. 1803 te Veere geboren en is daar 29 juli 1837 overleden, 33 jaar oud. Kinderen uit dit huwelijk waren:
    1. Leijn, geb. 20 juli 1830, overl. 26 aug. 1830
    2. Willem Cornelis, geb. 24 sept. 1831, overl. 15 sept. 1838
    3. David, geb. 17 maart 1835
    4. Jacoba Pieternella, geb. 4 juni 1836, overl. 8 okt. 1836
    5. Jacobus, geb. 17 juli 1837, overl. 18 juli 1837.

    Op 18 april hertrouwde Lankester te Goes met de 27-jarige *Christina Braam*, geb. te Goes, weduwe van Marinus Emond, dochter van Willem Braam en Maria Vertregt. Ze is op 4 augustus 1848 te Middelburg overleden. Kinderen uit dit derde huwelijk waren:
    1. Willem, geb. 28 jan. 1840, overl. 6 jan. 1842
    2. Maria, geb. 7 juli 1841
    3. Cornelis, geb. 18 maart 1843, overl. 20 maart 1846
    4. Cornelia, geb. 24 sept. 1844
    5. Cornelis, geb. 23 maart 1846, overl. 4 april 1846
    6. Pieternella Christina, geb. 27 juli 1848. Dit meisje is geboren te Middelburg, alle overige kinderen te Veere. Op 18 oktober 1848 trouwde Lankester voor de vierde maal nu in

Middelburg, met *Francina Goossen*, geb. 23 januari 1800 te Bath (Z. Beveland), wonende te Middelburg, dochter van Huibrecht Goossen, overl. te Bath en Maria Spruit, overleden te Middelburg.

18. Huwelijksacte Middelburg 18 oktober 1848.
19. Die vier kinderen waren: David, geb. 17 maart 1835; Maria geb. 7 juli 1841; Cornelia, geb. 26 september '44 en Petronella Christina, geb. 27 juli '48. We voegen hier nog aan toe, dat we de overlijdensacte van vader Pieter Lankester (1871) en andere gegevens te danken hebben aan mevr. Z.C. Janssens, archivist te Grand Rapids (Calvin College, Heritage Hall). Lankester is 72 jaar, 4 maanden en 10 dagen oud geworden (overleden te Grand Rapids, Michigan, U.S.A.)
20. Geboren 7 mei 1807 te Vrouwenpolder.
21. Notulen Hervormde kerkeraad Veere 15 augustus 1838.
22. Bekend onder lett. C no 102, kadastrale sectie A no 482. De burgemeester verklaarde, dat dit huis geschikt was voor 'het uitoefenen van hunne openbare Eeredienst en dat door het verlangde gebruik geen hinder voor andere gezindheden of stoornis der publieke orde en veiligheid zoo wij vertrouwen te duchten'. Pieter van Hoepen was 28 maart 1784 in Axel geboren, en getrouwd met Maria Bruijnse, 26 september 1797 in Vlissingen geboren.
23. Notulen prov. vergadering 6 juli 1843.
24. Idem 2 april 1845.
25. Volgens een schrijven van ds. P. van Strien te Veere aan de kerkeraad van Middelburg, gedateerd 10 december 1930.
26. In augustus 1931 zou ds. J. van de Guchte zijn intree doen als gereformeerd predikant in Veere. Van mevr. Zuijdweg uit Vlissingen ontvingen we ook een fotocopie van een artikeltje in het Kerkblad van Veere. Het is van de hand van J. Luijk en getiteld: 'De kanselbijbel in Veere'. We hebben enkele punten wat nader kunnen preciseren.
27. Het schrijven is gedateerd Veere, 9 augustus 1841. (Archief Van der Meulen nr. 59, GA-Goes).
28. Bundel brieven in archief Geref. Kerk Middelburg.
29. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel VII, 403.
30. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* II, 226.
31. Notulen kerkeraad Middelburg, 29 september en 9 oktober 1845.
32. Idem 23 oktober 1845.
33. Idem, 1 september 1846.
34. Ds. A.Scheele werd in 1904 dominee te Veere, in 1917 te Kapelle- Biezelinge, waar hij in 1946 met emeritaat ging. In 1951 is hij overleden.
35. We hebben de tekst er tussen haakjes aan toegevoegd.
36. Deze gegevens danken we aan de gemeentearchivaris van Veere, de heer A. Prinsen.
37. *De Bazuin*, 6 januari 1871. We hebben de spelling enigszins gemoderniseerd.

IV *Vlissingen*

Vlissingen op het eiland Walcheren, aan de brede mond van de Westerschelde vlakbij de Noordzee gelegen, was circa 1847 een stadje van ruim 8000 inwoners, het garnizoen niet meegerekend.

De Hervormde gemeente telde toen 6270 zielen van wie 2000 belijdend lidmaat waren. Normaliter werd ze door drie predikanten gediend. Tot het

eind van de 18e eeuw waren dit er zeven(!) geweest. Maar de oorlog en de Franse tijd hadden ruïneuze gevolgen voor de stad gehad. Bij een beschieting door de Engelsen in 1809 was ze zelfs grotendeels verwoest. Ook de hoofdkerk, de oude St. Jacobskerk, waarvan de toren door een klauterpartij van de Vlissinger jongen Michiel Adriaenszn. (de Ruyter) nog steeds enige legendarische uitstralingskracht bezit (al is ze al lang vernieuwd).

Na die drukkende Franse tijd, ook vol economische achteruitgang, was er nog slechts één Hervormd predikant in de stad overgebleven. Het was *ds. J. van Warmelo*, in 1804 in Vlissingen gekomen. In zijn *In memoriam* lazen we over hem: 'In de rampen, die deze stad door watervloed (1808) en oorlog (1809) jaren geleden heeft ondervonden, deelde hij met ons en te midden van het grootste gevaar stond hij trouw op zijn post 5 jaar aaneen van 1809-'14, het laatste tijdvak van de Franse overheersing, is onze gemeente door hem alleen bediend. Hoewel hij toen herhaaldelijk beroepen kreeg, dacht hij er niet aan om ons te verlaten.'[1.] Hij was 84 jaar, toen hij 1837 overleed. Gelukkig was zijn collega *Marinus Johannes van Nimwegen*, die in de Franse tijd een paar jaar in Vlissingen had gestaan, in 1814 naar zijn oude gemeente teruggekeerd. Hij was in 1808 uit Vlissingen vertrokken, omdat de sterk verarmde gemeente nauwelijks nog één predikant kon onderhouden. In 1837 met emeritaat gegaan overleed hij zes jaar later, bijna 81 jaar oud. Hij is altijd vrijgezel gebleven.[2.] Van zijn hand zijn verschillende geschriftjes verschenen.[3.]

Aan zijn boeiende gedachtenisrede bij zijn 50-jarig ambtsjubileum gehouden (1835) ontlenen we enkele passages ter typering van zijn prediking: 'De leer der verzoening met God door Christus is mij zeer dierbaar... neemt men deze leer uit het Evangelie weg, men bluscht het licht uit.'[4.]

En over het dogma van de predestinatie schrijft hij: 'De leer der voorbeschikking, hoe fel bestreden, is mij altijd zeer gewigtig voorgekomen.' Ze wordt immers duidelijk in de H. Schrift geleerd en is ten nauwste 'verbonden met de leer der regtvaardiging uit loutere genade en met het geloof aan eene noodzakelijke krachtdadige werking des Heiligen Geestes, tot geloof en bekeering in het hart van zondaren; wanneer men een van deze stukken wegneemt, dan wordt alles uit zijn verband gerukt en men breekt eene schakel uit de keten der zaligheid, welke de Apostel zoo treffend voorstelt Rom. 8 vs. 29 en 30.'

In zijn preken had hij er steeds weer op gewezen, 'dat een mens met zijn "eindig" verstand in deze "verborgenheid" niet moest willen indringen, maar die voor den Heere laten... en de les van den Heere Jezus trachten op te volgen, die aan een nieuwsgierige vrager, of er ook weinigen zullen zalig worden, alleen maar antwoordde: strijd om in te gaan door de enge poort.' Verder schrijft hij, dat hij altijd op geloof en bekering had aangedrongen en haalt dan met instemming de Engelse dominee-dichter *Toplady (1740-'88)* aan: 'Evangelische bekeering is geheel iets anders dan uitwendige hervorming: uitwendige hervorming maakt het huis schoon en versiert het, maar de wedergeboorte, met de bekeering gepaard, werpt het omver, en bouwt het uit den grond weder op: bloote hervorming reinigt en versiert de

buitenzijde van het vat, maar de wedergeboorte smelt het en giet het in eenen nieuwen vorm.'[5.]

Het blijkt telkens weer, dat ds. Van Nimwegen goed thuis was in de geschriften van 18e-eeuwse Engelse, piëtistische theologen als *James Hervey* (1714-1758) van wie enkele werken in het Nederlands zijn vertaald en *John Newton* (1725-1780). Van laatstgenoemde verscheen in 1783 een Nederlandse vertaling van *Cardiphonia or the utterance of the heart (Cardiphonia of gemeenzame brieven)*.

Ook had hij veel op met Abraham Booth *The reign of Grace* (in 1771 in het Nederlands vertaald als *De Heerschappij der Genade*).

We kunnen hier niet verder ingaan op Van Nimwegens terugblik op zijn 50-jarige ambtsperiode. Aan het slot van zijn rede waarschuwde hij nog tegen afscheiding van de kerk. Een paar kleine golfjes van de Afscheiding hadden inmiddels ook Vlissingen bereikt, maar ze stelden nauwelijks iets voor. Allicht ook, doordat de Vlissinger Hervormde predikanten in de eerste decennia van de 19e eeuw nog rechtzinnig preekten.

In 1816 ging de Hervormde gemeente van Vlissingen weer drie dienstdoende predikanten tellen, toen *ds. P.J. Zijnen*, gekomen van *Moerkapelle*, zijn intree had gedaan. Na ruim 45 jaar in Vlissingen werkzaam te zijn geweest, overleed hij enige jaren na zijn bekomen emeritaat in Zwijndrecht bijna 73 jaar oud (1861).[6.] Zijn zoon zou later in Middelburg nog een grote rol spelen.

Toen de dominees *Van Warmelo* en *Van Nimwegen* oud waren geworden hadden ze er in de jaren '30 een jonge collega bij gekregen, namelijk *W. Ternooij Apel*. Helaas overleed hij al onverwacht in januari '42, nog maar 44 jaar oud. Laten we uit zijn *In memoriam* enige typeringen mogen aanhalen: 'Als Herder trok hij zich allen aan, was hij vooral de vertrooster der bedroefden, de helper van ongelukkigen en de behartiger van de belangen der geringere volksklasse. Als mensch was hij in het gezellig verkeer bij elk bemind en overal de opgeruimde Christen.'[7.]

Hij liet een weduwe en twee kinderen na. Ds. Ternooij Apel heeft minstens vijf geschriftjes gepubliceerd bij N.J. Mestdagh te Vlissingen. Ze staan genoemd op de laatste pagina van Van Nimwegens gedrukte *Gedachtenisrede*.[8.] Tenslotte vermelden we hier nog de naam van *Johan Justus van Toorenenbergen,* die vanaf 1848 bijna 16 jaar als Hervormd predikant in Vlissingen heeft gestaan en toen naar Rotterdam is vertrokken. Hij is later professor in Amsterdam geworden en heeft als kerkhistoricus naam gemaakt. In de paar jaar dat *ds. W.H. Gispen* Chr. Afgescheiden predikant in Vlissingen was (1859-'62) ging deze vriendschappelijk met zijn historisch aangelegde collega om. Toen ze elkaar jaren later in Amsterdam weer tegenkwamen, werden er opnieuw vriendschappelijke contacten gelegd.[9.] Al moeten we er aan toevoegen, dat Van Toorenenbergen en Gispen toch niet eensgeestes waren.

In zijn Rotterdamse jaren was Van Toorenenbergen één van de initiatiefnemers van de in 1868 opgerichte Marnix-vereniging, die tot doel had belangrijke kerkhistorische documenten uit de beginperiode van de Reformatie in ons vaderland uit te geven.

Wat nu het rijtje Vlissingse Hervormde predikanten betreft, weliswaar zijn er in de jaren '40 van de vorige eeuw nog drie predikanten geweest, maar na enkele jaren waren ze ook alweer verdwenen.

Wanneer en hoe is de Afscheiding in Vlissingen begonnen? Daar is heel weinig van bekend. Het enige dat we weten, is dat *ds. Budding* op 2 december 1835 vanuit Biggekerke aan ds. Scholte schreef: 'Van de Vlissingsche afgescheidenen verneem ik niets.'[10.]

En het classicaal bestuur van Middelburg berichtte 25 februari 1836 aan de minister van Eredienst, dat in Vlissingen slechts zes personen 'zijnde 3 huisgezinnen' openlijk verklaard hadden zich van de Hervormde kerk af te scheiden.

Kruisgemeente

Het zou nog tot mei 1852 duren, voordat er in Vlissingen een georganiseerde Afgescheiden gemeente ontstond. En dan was het nog niet eens een directe Afgescheiden gemeente, maar een daarvan afgesplitste Gereformeerde Gemeente onder het Kruis, in welk kerkverband *ds. Cornelis van den Oever* van *Rotterdam* toen de grote man was.

In zijn bekend artikel over de anti-toga-beweging in Middelburg (1856) schrijft D. de Rijcke: 'In het naburige Vlissingen had het "sectarisme" reeds enkele jaren tevoren zijn intocht gedaan met een werkman op 's lands werf. Deze had in zijn vroegere woonplaats Rotterdam nagelopen zekere *Cornelis van den Oever*, weleer zetschipper op de trekschuit van Schiedam naar Rotterdam, nu predikant bij de "Gereformeerden onder het Kruis", bij het volk bekend als "dominee Kees". Bedoelde werkman werd 's mans wegbereider in de Scheldestad. Er kwamen langzamerhand meer volgelingen, ook een gemeente.'[11.]

Over die Kruisgemeente moeten we het nu hebben. In het Gemeentearchief van Vlissingen berusten nog een aantal archivalia, die op deze gemeente betrekking hebben. Maar helaas zijn ze door brand zo beschadigd, dat ze zonder restauratie onmogelijk nog te raadplegen zijn, zoals de gemeentearchivaris van Vlissingen ons in mei 1987 schreef. Toch was in zekere zin het geluk nog met ons. Want toen *ds. O.J. Douma* van 1956-1963 in Vlissingen stond, heeft hij van de aanwezige kerkeraadsnotulen en van het kasboek ('boeken der administratie') zeer uitvoerige uittreksels gemaakt, zodat we toch nog vaste grond onder de voeten hebben gekregen.[12.]

Beginnen de kerkeraadsnotulen pas met 1860, het 'kasboek' heeft als eerste datum 1 augustus 1852. In mei 1852 is die Kruisgemeente in Vlissingen door ds. C. van den Oever uit Rotterdam geïnstitueerd.[13.] 'Af en toe kwamen kwekelingen van de Rotterdamse volksprediker de dienst in die kleine kring waarnemen. Ze kwamen gewoonlijk zaterdags om 's maandags daarop te vertrekken.

Zo arriveerde op een koude decemberavond van 1853 een 27-jarig jongmens - hij heette *J. Holster* - die aan de aanhoudende strenge vorst zijn langer verblijf en aan die welkome gelegenheid tot nadere wederzijdse ken-

nismaking zijn vestiging en huwelijk in Vlissingen te danken had.' Aldus D. de Rijcke in zijn al genoemd artikel. We gaan op deze passage wat dieper in en geven eerst enige biografische gegevens over *Johannes Holster (1826-1905),* de eerste dominee van de Gemeente onder het Kruis te Vlissingen.

Zijn wieg stond in het Noordbrabantse *Vrijhoeve-Capelle*. Al jong was hij wees en werd toen opgevoed door zijn Hervormde grootouders. In zijn puberteitsjaren raakte hij onder invloed van de Afgescheiden ds. G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk. Uren lopen had hij er voor over om hem te horen. Dominee worden werd de diepe wens van de jonge Holster. Maar dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan.

Van de eerste Afgescheiden predikant in zijn woonplaats Vrijhoeve-Capelle, namelijk *H. Wiersma*, daar in 1849 gekomen, ontving hij zijn eerste vorming als predikant. Daarna zette hij bij ds. *F.A. Kok* in Zuilichem zijn opleiding voort. Helaas slaagde hij er niet in financiële steun van de Afgescheiden classis los te krijgen en noodgedwongen moest hij nu met zijn studie ophouden.

Enige vrienden raadden hem echter aan het eens bij de befaamde ds. C. van den Oever in Rotterdam te proberen. Hij deed het en zowaar, nu lukte het in korte tijd zijn doel te bereiken. Al in december 1853 mocht hij zich proponent noemen, d.w.z. hij had het recht uit preken te gaan en was ook beroepbaar.

Een week later - 13 december '53 - zou hij in Vlissingen zijn debuut maken. Tengevolge van een begonnen strenge vorstperiode - we schreven het hierboven al - kon hij niet dadelijk weer uit Vlissingen weg en zat daar dus vast. Zo kwam het, dat hij nog enige malen in Vlissingen voorging. Zijn 'preken' bevielen zijn hoorders blijkbaar zo goed, dat de kerkeraad besloot hem te beroepen. Na met goed gevolg het nog resterende peremptoir examen te hebben afgelegd, kon hij op 15 mei 1854 zijn intree doen als predikant in de prille Gereformeerde Gemeente onder het Kruis te Vlissingen. Zo staat deze datum steeds opgegeven.[14.]

We hebben ons afgevraagd: zou hij enkele dagen eerder door zijn leermeester ds. C. van den Oever zijn bevestigd? Want volgens het kasboek bedroeg de opbrengst van de collecte op woensdag 10 mei 1854 niet minder dan *ƒ* 30,82½ en op de data daarvoor en daarna werd telkens gemiddeld maar een paar gulden geteld. Natuurlijk wijst die grote piek in de opbrengst van 10 mei op een 'trekdienst', d.w.z. een kerkdienst waarin opkomst en dankbaarheid groot zijn, wat zich weerspiegelt in de collecte.

Ongetwijfeld logeerde ds. Van den Oever toen in Vlissingen, want in de rubriek uitgaven vinden we op 12 mei 1854 de posten: Aan ds. Van den Oever uitbetaald *ƒ* 22,-; Idem voor 4 dagen kostgeld *ƒ* 2,40; Idem voor het afhalen van Middelburg *ƒ* 1,40; Voor drie weken traktement voor ds. Holster *ƒ* 24,-.

Het eerste kerkje was een door een meester timmerman verbouwd pakhuis in de *Palingstraat, wijk K. no. 70*. Het kasboek geeft over 1854 en 1855 vele

uitgaafposten over de verbouwing en inrichting van het nieuwe kerkje, bijv. aan baas I.P. Laarnos *f* 525,- betaald 'tot het zetten van de voorgevel'. En baas But ontving *f* 97,- voor het schilderen in de kerk.

Drie maanden na zijn bevestiging als predikant in Vlissingen, trouwde de 27-jarige *ds. Holster* met het 18-jarige Vlissingse meisje *Elisabeth van Loo,* dochter van een meesterknecht aan de Rijkswerf, die hij door zijn gedwongen oponthoud ten gevolge van een strenge vorstperiode in de winter 1853/1854 had leren kennen.

De huwelijksdag werd woensdag 16 augustus 1854 in het hartje van de zomer.[15.]

Omdat kerkeraadsnotulen uit Holsters dienstperiode in Vlissingen ontbreken, valt er voor ons niet veel te schrijven over het interne leven van de Kruisgemeente van de Scheldestad.

De notulen van de jaarlijkse Algemene Kerkvergaderingen (synoden) van de Kruisgezinden, evenals de uitgaafposten van het kasboek geven aan, dat ds. Holster op de meerdere vergaderingen trouw de gemeente van Vlissingen vertegenwoordigde.

Heel moeilijk voor hem was de algemene synode, in begin augustus 1858 in Dordrecht begonnen en in oktober in Amsterdam voortgezet. In eerstgenoemde liepen tijdens de behandeling van de geruchtmakende zaak - Den Haag waar *ds. C. van den Oever* door dik en dun zijn zoon *Adriaan* beroepen wilde zien - de spanningen zo hoog op, dat een explosie volgde: de afgevaardigden van *Vlissingen (ds. Holster), Zwartsluis, Zwolle en Hasselt* liepen uit de vergadering weg, toen vader Van den Oever als een dwaas te keer ging tegen zijn tegenstanders (met 'de liefdelooste veroordeeling en de vreeselijkste vloekspraken').[16.]

Op de voortgezette vergadering, in oktober 1858 in Amsterdam gehouden en waar ds. C. van den Oever zou worden geschorst, was Vlissingen vertegenwoordigd door ouderling *L. Adriaanse*. Ds. Holster was al in augustus uit Vlissingen vertrokken naar Dinteloord (N.Br.) waar hij in het begin van 1858 een Kruisgemeente had geïnstitueerd. Door de hele Van den Oever-affaire ontstond er een scheuring in de Kruisgemeenten. Dat ds. Holster niet de kant koos van zijn voormalige leermeester viel te verwachten. In januari 1861 ging hij zelfs met zijn kerkeraad en gemeente te *Dinteloord* over naar de Chr. Afgescheiden Kerken, zoals zijn opvolger in Vlissingen - *ds. W.H. Gispen* - dat in 1860 in Vlissingen ook al had gedaan.[17.]

Ds. W.H. Gispen 17 nov. 1859-13 juli 1862

Na het vertrek van ds. Holster bleef de gemeente van Vlissingen ruim een jaar vacant. Aan die vacature kwam een eind door de komst van de 26-jarige *ds. Willem Hendrik Gispen,* gekomen uit *De Lier* (Z.H.), zijn eerste gemeente. Hoewel hij het daar goed had, nam hij tenslotte het derde beroep naar Vlissingen aan, vertrok 10 november 1859 uit De Lier en deed een week later zijn intree in de Scheldestad.[18.] Zijn traktement bedroeg *f* 14,- per week plus vrije bovenwoning. Hij was getrouwd met *Jenneke van Del-*

den uit *Apeldoorn*. Zelf was hij van afkomst een Amsterdammer, die bij ds. Kloppenburg was opgeleid.

In het kasboek zijn op november '59 o.a. de volgende uitgaafposten te vinden: 'Bijzondere uitgaven bij de komst van Dom. Gispen *ƒ* 106,67½.

Voor het schoonmaken van de woning van de Leeraar *ƒ* 3,32.'

Blijkbaar had hij nog al wat ruimte voor zijn boeken nodig: 'Aan boekenkasten voor den Leeraar *ƒ* 10,72½.'

Deze ds. Gispen zou later tot een van de meest vooraanstaande predikanten in de Gereformeerde Kerken uitgroeien.[19.] Maar dat lag toen nog in de toekomst verborgen.

Bij zijn komst in Vlissingen was het in het kerkverband van de Kruisgemeenten allerminst rustig, integendeel. Het waren de jaren waarin deze gemeenten door een scheuring werden geteisterd, vooral ten gevolge van het onbeheerste en zeer partijdige optreden van een van hun voormannen: ds. Cornelis van den Oever. Gispens voorganger, ds. Holster had van de bui ook zijn deel meegekregen, zoals we hiervoor al gezien hebben.

Blijkbaar raakte ds. Gispen door al deze kerkelijke akeligheden zo gedesillusioneerd - hij was ook een van de weglopers op de synode van de Kruisgezinden in Dordrecht (1858) geweest - dat hij naar wegen begon te zoeken om weer met de Chr. Afgescheidenen te verenigen. Deze hadden toen in Middelburg - dus vlakbij - een goed geordende gemeente met als predikant *ds. Harm Renting*.

Ds. Gispen stond amper een maand in Vlissingen, toen hij al contact met zijn Chr. Afgescheiden collega uit Middelburg opnam en hem meedeelde, dat zijn gemeente hereniging zocht met de Chr. Afgescheidenen. Hij kreeg het advies deze zaak eerst met zijn eigen classicale collega's te bespreken. Zo deed hij, en op de prov. vergadering van de Chr. Afgescheidenen op *4 april 1860* in Zierikzee gehouden waren nu ook *ds. Gispen, ds. P. Siemense van Oosterland* en *ds. A. Hazevoet van Haamstede* aanwezig, alle drie dus (nog) Kruisdominees.

In een sfeer van 'oprechtheid, liefde en hartelijkheid' kon het gesprek worden gevoerd en er werd duidelijk behoefte aan hereniging gevoeld. De bespreking mondde uit in een unaniem goedgekeurd voorstel dit doel te bereiken 'op de gronden in de synode van 1851 gelegd'.[20.] Dat was die van Amsterdam. Aan de wederzijdse meerdere vergaderingen zou dit worden meegedeeld. Helaas liep het landelijk toch weer spaak. Tot grote spijt en ergernis van ds. Gispen. Hij besloot nu in eigen verantwoordelijkheid te handelen en wist zijn kerkeraad en het grootste deel van zijn gemeente mee te krijgen. En zo verschenen *ds. Gispen* en zijn ouderling *P. van der Sluis* op de provinciale vergadering van 3 oktober 1860.

De praeses 'vraagt wat hun verlangen is' waarop de genoemde broeders verklaarden 'dat zij met de gemeente Vlissingen, die zij vertegenwoordigen, onder de Chr. Afgescheidenen verlangen opgenomen te worden'. Zij hadden ingezien, dat hun tot nu toe ingenomen kerkelijk standpunt in strijd was met Gods Woord en de belijdenisgeschriften. Ds. Gispen en zijn ouderling moesten even 'buiten' staan en in de tussentijd praatte de vergadering nog enige ogenblikken over de vraag of het 'opnemen' van ds. Gis-

pen ook nog met ‘een handoplegging’ moest gepaard gaan en of er ook nog een onderzoek moest worden ingesteld ‘naar zijn bekwaamheden’. Het eerste vond de vergadering niet nodig en wat het tweede punt betrof, elk lid van de vergadering had de vrijheid ds. Gispen een enkele vraag te stellen over ‘de Godgeleerdheid en Kerkregeering.’

De beide Vlissingers werden nu weer binnengeroepen. Nadat ds. Gispen nog enige hem gestelde vragen bevredigend had beantwoord, ondertekende hij de formulieren en was dus in ‘de rij der Leeraren onzer Kerk opgenomen’. Beide ambtsdragers uit Vlissingen werd nog de bekende zegenbede uit Ps. 134:3 toegezongen. (‘Dat 's Heeren zegen op u daal''.) Ruim een week later stond in het kerkelijk weekblad *De Bazuin* het volgende bericht te lezen:

‘Aan de Christelijk Afges. Geref. Kerk in Nederland.

Namens de provinciale vergadering van Zeeland gehouden den 3 Oct. ll hebben ondergeteekenden het voorregt mede te deelen: Dat W.H. Gispen predikant onder het kruis te Vlissingen en P. van der Sluis, ouderling aldaar, hunne behoefte hebben te kennen gegeven, als ook die hunner gemeente, welke zij vertegenwoordigden, om in de gemeenschap der Chr. Afgesc. Ger. Kerk te worden opgenomen, onder betuiging niet langer meer buiten hare vereeniging te kunnen voortgaan, dewijl zij na ernstig en biddend onderzoek, tot de vaste overtuiging gekomen waren, dat de Chr. Afg. Ger. Kerk de van ouds Gereformeerde, de geopenbaarde kerk van Christus in Nederland is. Nadat eenige door de vergadering aan hen voorgestelde vragen voldoende waren beantwoord, zijn bovengenoemde broeders met de gemeente die op dit oogenblik uit 300 zielen bestaat, in de gemeenschap der kerk opgenomen volgens besluit der laatst gehoudene Synode te Hoogeveen.

Dat zij die waarlijk behooren tot de geopenbaarde kerk dit voorbeeld der Vlissingsche broeders mogen volgen, opdat Sion gebouwd en meer gemeenschappelijk gestreden moge worden tegen alles dat de ware bloei der kerk tegenstaat en verhindert.

Namens de Prov. Verg. van Zeeland

C. Steketee, praeses

H. Renting, scriba.’[21.]

Uit het intern-kerkelijk leven 1860-1868

Doordat we over een uitvoerig excerpt van de kerkeraadsnotulen beschikken - ze beginnen met 6 oktober 1860 - zijn we nu in staat wat meer licht te laten vallen op het gemeentelijk leven van de kersverse Chr. Afgescheiden kerk van Vlissingen.[22.]

Naast ds. Gispen blijken dan in de kerkeraad te zitten de ouderlingen *Louwereijs Adriaanse,* scheepmaker van beroep, *Pieter van der Sluis,* een zeilmaker, met de diakenen *Matthijs Jacobus van Veen,* zeilmaker en *Adriaan Cornelis van Loo,* werkzaam als ‘bakenaar’ bij de Rijkswerf.[23.]

In die eerste kerkeraadsvergadering brachten ds. Gispen en ouderling P. van der Sluis verslag uit over de bespreking, die ze als commissie van de Kruisgemeente hadden gehad met de prov. vergadering van de Chr. Af-

gescheiden Kerken in Zeeland, met als resultaat dat overeenstemming over de vereniging was bereikt. Alle kerkeraadsleden verklaarden hiermede in te stemmen.

Besloten werd het kerkgebouw, eigendom van de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis te Vlissingen, over te boeken op naam van de Chr. Afgescheiden Gemeente te Vlissingen. Het stond - zoals we al eerder schreven - in de Palingstraat, kad. sectie D. nr. 218.[24.]

Hoewel *L. Adriaanse* voor de vereniging had gestemd, verklaarde hij toch nu als ouderling te willen aftreden. Met bijna algemene stemmen werd hij later vervangen door *Adriaan Cornelis But,* de schilder, wonende in de Nieuwstraat.[25.] Hij was de grootvader van ds. Holsters vrouw, Elisabeth van Loo, en in 1850 vanuit Zierikzee in Vlissingen komen wonen. Niet iedereen was ds. Gispen en zijn kerkeraad gevolgd bij hun overgang naar de Chr. Afgesch. Kerken. Daar was bijv. de kerkmeester *M. Lankester*[26.] die zich niet met de Afgescheidenen wilde verenigen. Hij weigerde botweg de onder zijn berusting zijnde kerkelijke goederen, zoals het avondmaalsstel, af te geven. De Kerkeraad was hierdoor genoodzaakt de avondmaalsattributen van de genabuurde gemeente in Middelburg te lenen.

Ook koster *P. van der Vliet* verzette zich op zijn manier: hij wilde de sleutel van de kerkdeur niet afstaan. Geen nood, ds. Gispen liet de kerkdeur door een smid openbreken, zodat de kerkdiensten toch door konden gaan. Een beschuldiging van ‘inbraak’ werd door de justitie afgewezen, omdat ds. Gispen volgens een besluit van de kerkeraad en met toestemming van de meerderheid van de gemeenteleden had gehandeld. Als vanzelf komt hier de gedachte op aan wat zich in de eerste dagen van januari 1886 vlak voor de Doleantie afspeelde bij de kosterij van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, toen ook een deur werd opengebroken (de ‘paneelzagerij’, zoals het in de historie zou gaan heten). Toen schreef ds. Gispen - destijds dominee in Amsterdam - dan ook: ‘Zelf heb ik te Vlissingen een dergelijke geschiedenis in het klein doorleefd. Toen ging het meer om een onaanzienlijk kerkje in een geringe buurt. De politie handelde, in hoofdzaak, juist zoals de politie te Amsterdam het gedaan heeft’. Ook toen kwam er geen proces.[27.] Hij had trouwens ook kunnen wijzen op een dergelijk spektakel, dat zich in 1887 bij de *Doleantie* in *Vrouwenpolder* op Walcheren afspeelde: in tegenwoordigheid van de burgemeester waren de kerkdeuren van de Hervormde kerk aldaar met slot en ketting afgesloten om te voorkomen, dat de Dolerenden in Vrouwenpolder daarin hun diensten zouden gaan houden.

Er moest in Vlissingen dus een nieuwe koster komen. *H.J. de Wolf* nam zolang die functie gratis waar. Hij was tevens voorzanger. Maar die combinatie leverde toch moeilijkheden op. Daarom vroeg de kerkeraad aan De Wolf afstand te doen van het voorzangerschap. Zou die functie niet iets zijn voor het lidmaat *Johannesse?* Deze wilde wel maar dan tegen een jaarlijkse vergoeding. Gezien de financiële toestand van de gemeente kon de kerkeraad hierop niet ingaan. Johannesse deed het nu toch maar ‘kosteloos’.

Op zondag 3 februari 1861 werden weer enkele nieuwe kerkeraadsleden in

hun ambt bevestigd. Het waren ouderling *M.J. van Veen* die al diaken was geweest en de diakenen *J. Jansen*[28.] en *W. Smits*.

Opvallend is de notitie dat zich in januari 1861 een aantal vrouwen aanmeldde om lid te worden. Het waren:

Grietje den Herder
Aaltje Fasal
Johanna Soetens
Geertje Hennephaas
Johanna van Meensteren
Maria Cornelia Heiblom
Huiberdina Visser
Johanna Cornelia Bouwense

De kerkeraad merkte, dat de meesten van hen wegens zeer onvoldoende kennis geen 'voldoende belijdenis van de waarheid' konden afleggen, maar dat ook - voor zover bekend - niets op hun gedrag viel aan te merken. Grietje den Herder was ongetrouwd, maar de anderen waren allen vrouwen van gemeenteleden.

Het beste zou zijn, dat aan enigen eerst vooraf enig onderwijs zou worden gegeven, maar de moeilijkheid was dan weer, dat de meesten 'uit hoofde van de kring waarin zij geplaatst zijn, daarvan toch geen gebruik konden maken.'

Die avond kwam de kerkeraad er niet uit; pas in de volgende vergadering werd besloten 'om die personen, waartegen de meeste bedenkingen bestaan afzonderlijk te onderzoeken' en dan naar bevind van zaken te handelen.[29.] Uiteindelijk werden ze allen als leden aangenomen op laatstgenoemde na 'door haar geldschuld'.

In 1861 deden zich een paar gevaarlijke momenten in het gemeentelijk leven voor. Ds. Gispen kreeg namelijk een beroep uit *Zierikzee*. Op de prov. vergadering van april '61 was er al sprake van geweest, dat de gemeente van Zierikzee ds. Gispen wilde beroepen. De kerkeraad en ook de consulent zouden dat voor Vlissingen zeer 'schadelijk' vinden. Het belang van de hele provincie moest immers in het oog worden gehouden en de ene gemeente mocht niet worden opgeofferd aan de andere! Ten overvloede verklaarde ds. Gispen zelf nog vooralsnog geen vrijheid te voelen om te vertrekken. Hij zou aan Zierikzee verzoeken het beroep niet door te zetten, wat deze gemeente echter toch deed. Over het bedanken van ds. Gispen voor dit beroep lazen we in het weekblad *De Bazuin*[30.] o.a. 'Dankbaar zijnde voor het geschenk dat de Heere ons in Z.Eerw. doet genieten hopen wij nog een reeks van jaren ons in het bezit daarvan te mogen verblijden en geve de Heere dat Z.Eerw. niet alleen voor onze gemeente, maar ook voor velen buiten dezelve binnen deze stad, tot een uitgebreiden zegen moge gesteld worden.' Nu, een reeks van jaren zou het niet worden, slechts één jaar. Al een paar maanden later volgde er weer een beroep, nu van *Katwijk aan Zee*. Ook dit sloeg ds. Gispen nog af. Het gaf scriba *A.C. van Loo* namens de kerkeraad

een berichtje ter plaatsing in *De Bazuin*[31.] in de pen.

Na te hebben vermeld, dat het beroep 'eene algemeene verslagenheid' had te weeg gebracht en het bedanken een 'verrassende en heuglijke tijding' had genoemd vervolgde de scriba in plechtig-retorische stijl: 'De Heere, die onze Gemeente onder Z. Eerws leiding, zoo door uitbreiding als het werken van waarheid en leven bloeijende maakt, stelle hem verder tot eenen uitgebreiden zegen en geve dat velen, die nu nog door vleeschelijke banden aan schijn-rechtzinnigheid en een menschelijk zamenstel gekluisterd worden gehouden, worden losgemaakt en allen die Sion beminnen onder verwerping van alle bedekselen der schande zich mogen aaneensluiten en scharen onder de banier van Koning Jezus.'

Wat dat 'bloeijende' leven betreft, ds. Gispen heeft later meer dan eens verklaard, dat hij in geen gemeente zo'n rijke geestelijke zegen op zijn prediking ontvangen had, als toen hij nog in Vlissingen stond. Vooral onder jonge mensen in de gemeente deed zich toen een geestelijke opwekking voor, die tot uiting kwam in een beslist voor de Heere Jezus kiezen. Ongetwijfeld zal hij bij deze uitspraak zich herinnerd hebben januari 1861, toen Grietje den Herder en nog zeven jonge vrouwen belijdenis van hun geloof wilden doen. We hebben hun gelukkige beslissing hierboven al gememoreerd. Ook *Maarten Noordtzij* - de latere docent aan de Theologische school te Kampen - kwam toen in Vlissingen tot bekering.[32.]

Maar toen het volgend jaar (1862) de gemeente te *Giessendam* ds. Gispen beriep, nam hij het aan.[33.]

De kerkeraad besloot te proberen zo snel mogelijk in de vacature te voorzien. Men had het oog op *Pieter Diermanse,* een streekgenoot, die op het punt stond zijn kandidaatsexamen af te leggen. Inderdaad werd hij een kleine twee weken later met algemene stemmen beroepen, nadat ds. Gispen eerst in een bidstond was voorgegaan met een preek over Filip. 4:6: 'Weest in geen ding bezorgd, maar laat uw begeerten in alles, door bidden en smeken, met dankzegging bekend worden bij God.'

Verlichting kerkgebouw

Met de verlichting in de kerk ging het niet naar wens. Er kwamen nogal wat klachten. In de eerste plaats was de verlichting met olielampen onvoordelig en ook ondoelmatig. Steeds weer waren kostbare reparaties nodig. In de tweede plaats werd zowel door kerkgangers als predikanten geklaagd 'over de nadelige invloed die het olielicht op de gezondheid uitoefent', waarmee gedoeld werd op de soms walmende lampen. De kerkeraad besloot over te gaan op gasverlichting, en informatie in te winnen bij de directie van de pas opgerichte gasfabriek over de kosten van aanleg. Met als resultaat dat de aanleg doorging. Maar niet alle gemeenteleden bleken voor de verandering te zijn. *C. Persionaire* en *A. Visser* waren tegen, omdat de zondag door de verlichting met gas zou worden ontheiligd; de gasfabriek moest immers ook op zondag draaien. Hun ingebrachte bezwaren konden echter worden weerlegd en ze gaven zich gewonnen.

Er was nog een gemeentelid in oppositie tegen het gas. Zijn verzet lag op het lage niveau van: 'de kerkeraad verkwistte het geld van de gemeente en

liet de armen in de winter gebrek lijden.' De kerkeraad zou hem over die 'lasterlijke uitdrukkingen' aanspreken.[34.]

Ds. Pieter Diermanse 12 okt. 1862-12 sept. 1864

De gemeente van Vlissingen is na het vertrek van ds. Gispen in juli '62 maar kort vacant gebleven, want al op zondag 12 oktober '62[35.] werd zijn opvolger, de 40-jarige *Pieter Diermanse* door ds. C. Steketee van Nieuwdorp bevestigd. Deze preekte toen over Jes. 52:7a: 'Hoe lieflijk zijn op de bergen de voeten van de vreugdebode, die goede boodschap brengt.' En 's middags deed ds. Diermanse zijn intree met 2 Kron. 20:12: 'Wij immers zijn niet opgewassen tegen deze grote menigte, die tegen ons is opgerukt en wij weten niet wat wij doen moeten, maar op U zijn onze ogen gevestigd.'

'De plegtigheid van dezen dag werd bijgewoond door een talrijke menigte.' Het was dus vol in het kerkje in de Palingstraat.

Pieter Diermanse - geboren in Zoutelande op Walcheren - was ouderling in de Middelburgse gemeente geweest en met financiële steun van derden opgeleid aan de Theologische school te Kampen. Volgens zijn levensbeschrijving was hij zeer trouw in zijn ambtelijk werk en beschikte hij over een krachtige stem, wat voor een dominee altijd - zeker toen - een pluspunt is. Na zes gemeenten te hebben gediend is hij in 1912 in Arnhem overleden, bijna 90 jaar oud.[36.]

In zijn eerste gemeente Vlissingen heeft hij maar kort gestaan. Nog geen twee jaar na zijn intree nam hij een beroep naar Waardhuizen (N.Br.) aan en preekte in september '64 zijn afscheid.

Veel valt er daarom van zijn Vlissingse periode niet te vertellen. We vermelden alleen dat in zijn eerste jaar in Vlissingen enige personen, die niet met de overgang naar de Chr. Afgescheiden kerk waren meegegaan, na schuldbelijdenis terug kwamen.[37.] Na zijn vertrek begon de kerkeraad dadelijk weer met het beroepingswerk.

Ds. P. van der Sluijs 4 dec. 1864-29 okt. 1865

Op 10 oktober 1864 was er een gemeentevergadering waarin *ds. Renting* van Middelburg de leiding had. Nadat eerst een biduur was gehouden, kwam vervolgens de stemming uit een drietal voorgestelde dominees aan de orde, met als resultaat dat alle 65 stemhebbende leden hun stem op *ds. P. van der Sluijs* te *Maasland* hadden uitgebracht.

De kerkeraadsnotulen geven de hoofdinhoud van de beroepsbrief: *ƒ* 800,- traktement per jaar met vrij wonen en vrije overtocht (over de Westerschelde om de gemeente van *Groede (Breskens)* in westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen te bedienen), verder *ƒ* 32,- per jaar voor vergader- en catechisatiekosten, als deze bij dominee aan huis werden gehouden. Er moest dan immers een vertrek verwarmd worden. Zijn vakantie was twee vrije zondagen per jaar. Dan kon hij zijn 'betrekkingen' (familie) eens bezoeken. Op zondag moest hij 2 à 3 maal preken en in de wintermaanden

eenmaal in de week ‘naar het vermogen van den Leeraar’ dus als het hem niet te machtig werd.

Het eerste beroep was al raak, want ds. Van der Sluijs nam het aan en op zondag 4 december '64 deed de 43-jarige nieuwe predikant zijn intree in Vlissingen met als tekst Hand. 10:43, 44. Het was zijn vierde gemeente.

Al spoedig bleek, dat de pastorie als woning niet voldeed aan de redelijke eisen, die het gezin van de nieuwe dominee toch mocht stellen. Daarom werd van *Jacobus Domisse* een huis gehuurd in de *Lange Walstraat*[38]. Dominee - amper in Vlissingen - dus weer aan het verhuizen.

Enkele maanden later bleek ook het kerkgebouw aan vernieuwing toe te zijn. Voor financiële steun besloot men ook aan te kloppen bij de *Hervormde Vrienden der Waarheid,* wat wel in meer gemeenten gebeurde, vooral als het ging om het stichten van christelijke scholen.[39]

Heel onverwacht was er echter nog een andere vernieuwing nodig, namelijk van een dominee, want ds. Van der Sluijs ging vertrekken na nog geen elf maanden in Vlissingen te hebben gestaan. Al op zondag 29 oktober 1865 preekte hij zijn afscheid wegens vertrek naar *Amsterdam*. Hij had trouwens ook een beroep naar *Kruiningen*.

Natuurlijk hebben we ons afgevraagd waarom hij zo spoedig Vlissingen al weer verliet. Ging hij naar Amsterdam, omdat het daar een verscheurde gemeente was, geteisterd door de ruzie tussen beide predikanten, die op dezelfde dag hun afscheid hadden gepreekt? We weten het niet. In elk geval was daar een nieuwe predikant broodnodig. Zeker is dat Van der Sluijs' grote mensenkennis en tactisch optreden heilzaam hebben gewerkt. ‘Bij zijn komst in de kerkeraad deed hij elk lid van de kerkeraad persoonlijk beloven nooit in de vergadering van de kerkeraad over de vorige twisten te spreken of te laten spreken. Zelf heeft hij het ook nooit gedaan, noch in de kerkeraad noch bij de lidmaten, noch toegelaten dat een ander het in zijn tegenwoordigheid deed. Het verleden moest rusten, dat boze vuur mocht niet weer opgerakeld worden.’[40]

Het zou ruim een jaar duren, voordat de gemeente van Vlissingen weer een nieuwe predikant kreeg. Wel werd een groot aantal beroepen uitgebracht, maar steeds zonder het gewenste resultaat. Eén van de oorzaken was ongetwijfeld, dat het voor de gemeente moeilijk werd een eigen predikant te onderhouden. Want door de opheffing van de Marinewerf en van de vesting (waardoor het garnizoen verdween) waren er al vele leden van de gemeente naar elders vertrokken, zodat de financiële basis veel smaller was geworden.[41]

Ouderling *P. van der Sluis* was overgeplaatst naar *Helvoet* (Hellevoetsluis), ouderling *M.J. van Veen* en de diaken *J. Jansen* vertrokken in '68 uit Vlissingen resp. naar *Den Helder* en *Amsterdam* en diaken *W. Smith* was al weg. Van laatstgenoemde kwam in maart '69 een brief binnen waarin ‘lasterlijk’ werd gezegd, dat de tegenwoordige kerkeraad de armen verdrukte en ‘noodkreten van die armen worden tot hun God opgezonden’. De aanklacht was van zijn moeder afkomstig. Ze werd hierover ernstig vermaand. Had de werkgelegenheid in 1867/'68 dus een zware klap gekregen met als gevolg grote armoede, enkele jaren later kwam er toch weer een opleving door de aanleg van haven-, kanaal- en spoorwegwerken.[42] Al was het wel

zo, dat vele arbeiders slechts tijdelijk in Vlissingen werkzaam waren. Een echo daarvan vinden we in de notulen van de kerkeraad. Deze had geconstateerd, dat ‘in dezen tijd... zoo vele vreemdelingen tijdelijk binnen deze stad verblijf houden.’ In verband hiermee wilde de kerkeraad meer bekendheid geven aan het feit, dat in Vlissingen een Chr. Afgescheiden kerk bestond. Daarom zou de scriba de Hervormde predikanten verzoeken op het ‘kerkbriefje’ (mededeling van preekbeurten) ook de kerkdiensten van de Afgescheidenen te vermelden. Het antwoord was negatief. Had men anders verwacht?[43.]

Ds. Leonard Tobi 29 nov. 1868-10 apr. 1871

Wat het krijgen van een nieuwe predikant betreft, in november '68 kwam het na een jarenlange periode dan toch eindelijk zover. Onder leiding van *ds. A. Littooij* van *Middelburg* werd in een gemeentevergadering - waarin naast de kerkeraad slechts 15 manslidmaten aanwezig waren - uit een tweetal de 36-jarige *Leonard Tobi* van *Delft* beroepen. Op zondag 29 november '68 is hij door *ds. A. de Bruijne*, bijgestaan door 2 ouderlingen, met de bijbel boven het hoofd, met oplegging der handen in de volle bediening bevestigd[44.] waarna ‘de gemeente zingend aanhief Ps 134:3’.

Vanaf juni 1859 had ds. Tobi als zendeling op de eilanden *Boeroe* en *Haroekoe* in de *Molukken* gewerkt, uitgezonden door het Nederl. Zendingsgenootschap, maar in 1863 moest hij naar Nederland terugkeren, omdat hij in conflict was geraakt met de regering, naar aanleiding van een artikel door hem geplaatst in het Bataviasch Handelsblad. De regering verbood hem nog langer op de Molukken te blijven, omdat ze vond, dat hij de regenten op zijn eiland zo had verbitterd, dat hij daar toch niet meer van nut kon zijn. Tobi repatrieerde en kwam in '65 als zendeling in dienst van het Zendingsgenootschap[45.]. In het volgend jaar meldde hij zich bij de Chr. Afgescheidenen.

In juli '67 werd hij door de *classis Amsterdam* beroepbaar gesteld, waarna hij in februari '68 in *Delft* werd beroepen. Hij was daar al hulpprediker, maar van een bevestiging hebben we niet gelezen. Nog in november van hetzelfde jaar (1868) trad hij in Vlissingen in dienst.[46.]

Hij kwam te wonen in een gehuurd huis in de *St. Jacobstraat*, maar daar beviel het niet en al heel gauw verhuisde hij naar een bovenhuis in het *Groenewoud*[47.]. Het was dezelfde narigheid, die zijn voorganger te Vlissingen, ds. Van der Sluijs, had moeten meemaken. Inderdaad is het al heel wat waard, als een kerkeraad een beroepen predikant dadelijk een mooie pastorie kan aanbieden.

Ds. Tobi stond nog maar nauwelijks in Vlissingen, toen de kerkeraad het lidmaat *A. Schout* op zijn vergadering ontbood om zich te verantwoorden voor het feit, dat hij geregeld in Middelburg bij *ds. Keulemans* in de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis kerkte.

Ds. Tobi vermaande hem ‘wel toe te zien in dezen weg, om zoodoende den Heere niet tegen zich te krijgen, maar biddend te onderzoeken, voor hij deze zoo gewichtige stap doet, die hem zijn gansche leven zoude berouwen’. Schout kon - aldus de notulen - niets ter verdediging van zijn gaan

naar Middelburg aanvoeren en gaf als reden alleen maar op, dat hij ‘toch liever onder het gehoor van Dominee Keulemans was’. Hij zei zich nog eens te zullen bedenken en verzocht de kerkeraad om voor hem te bidden. Vier dagen later werd er bij ds. Tobi aan de pastorie een briefje bezorgd met de volgende inhoud:

‘W. Broeder,

Deze dient om u te laten weten als dat ik tot besluit ben gekomen om van deze gemeente tot een ander gedeelte over te haan en hoop als zoo danig hetzelve onder opzien tot den Heere te volvoeren.

Uw vriend,

A. Schout.’[48.]

De lezer ziet de typisch Zeeuwse dialect-eigenaardigheid: gaan wordt haan (een g voor een klinker wordt vaak als een h uitgesproken). Toen ds. Tobi enige tijd eerder het beroep van Delft had ontvangen, was dit voor een lidmaat aldaar de reden om met zijn hele huisgezin zijn lidmaatschap op te zeggen. Hij kon niet akkoord gaan met dit beroep omdat Tobi ‘de onmagt en uitverkiezing door Gods Woord geleerd niet recht predikte, waardoor er “struikelblokken” werden gelegd voor gelovigen en ongelovigen’.[49.] Zat het hierop ook bij A. Schout vast? Over dogmatische leerstukken als de onmacht van de mens en de uitverkiezing werd in die tijd en ook nog wel later veel getwist.

Met 9 juni 1869 eindigt het notulenboek van de kerkeraad (1860-'69). Het volgende deel (1869-'79) begint met juli 1869. Van de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden in juni 1869 op de synode van Middelburg tot stand gekomen, valt in de notulen nagenoeg niets te merken. Geen wonder, want al in 1860 had in Vlissingen op initiatief van ds. Gispen dit heuglijke feit plaatsgevonden.

In april '71 preekte ds. Tobi zijn afscheid wegens vertrek naar Serooskerke op Walcheren. Hij had nog geen 2½ jaar in Vlissingen gestaan.

Eindnoten:

1. *Boekzaal der geleerde Wereld*, 1837 I, 100.
2. Idem 1843, II, 674.
3. a. *Kort opstel van geloofswaarheden voor bejaarden en eenvoudigen*, Vlissingen, 1818.
   b. *Bijbelsche geschiedenis tot eigen gebruik geschikt*, Vliss. 1820.
   c. *Kort ontwerp der Bijbelsche geschiedenis* enz, Vliss. 1830, 4e dr.
   d. *Gedachtenisrede der vervulde 50-jarige Evangelie-bediening*, Vlissingen, 1835.
   e. *Afscheidsrede*, Vlissingen, 1838.
   f. *De vrije genade Gods is eenig en alleen de bron en oorzaak van het zalig worden van zondaren*, Vlissingen, 1840.

   Bovenstaande hebben we ontleend aan Nagtglas; *Levensberichten van Zeeuwen*, II, 276, Middelburg 1893.
   Ook heeft het Zeeuws Documentatiecentrum (Zeeuwse Bibliotheek) ons aan verscheidene gegevens geholpen, waarvoor we dankbaar zijn.
4. *Gedachtenisrede*, 30, 31.

5. Van Augustus Toplady is nog steeds bekend het lied (hymn): Vaste Rots van mijn behoud, Als de zonde mij benauwt (Rock of ages, cleft for me, Let me hide myself in thee.)
6. *Boekzaal* 1861, II, 95.
7. Idem, 1842,1, 243.
8. W. Ternooij Apel, *Jezus Christus als de Koning van zijn Rijk en de heer zijner Gemeente, voorgesteld in zeven leerredenen over Openb. II en III*. Idem, *Opwekking tot getrouwe waarneming van elke Openbare Godsdienstoefening, of Overdenking over Matth. XVIII, vs. 20.* Idem, *De Heilige Geest, voor den mensch tot zijne Bekeering en Heiliging buiten allen twijfel onmisbaar*, derde druk. Idem, *Brief over Joh. XII, vs. 27 en 28a, ten geleide van eenige Dichtregelen over de Zondaars-liefde van Jezus door een Israëliet*. Idem, *Gods Langmoedigheid omtrent Zondaren, naar aanleiding van Luk. XIII, vers 6 en 9*. Idem, *Tweede viertal Leerredenen over verschillende onderwerpen*, Vlissingen, 1839.
9. J.C. Rullmann, *Een man van singuliere gaven - Ds W.H. Gispen (1833-1909) in zijn leven en werken geschetst*, 76. Delft 1933.
10. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel V, 65.
11. De Rijcke, *De anti-togabeweging te Middelburg voor ruim een halve eeuw*, (Arch. ZG 1913, 147-170).
12. Ds. O.J. Douma was zo vriendelijk ons zijn zeer breed uittreksel ter beschikking te stellen.
13. F.L. Bos, *Kruisdominees*, 110.
14. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, I, 137. Bos, *Kruisdominees*, 179.
15. De bruid was een dochter van Huibregt van Loo en Petronella But. De vier getuigen waren Willem Jacobus Engelberts, 55 jaar, van beroep smid, Johan Balthazar Ploeg, 52 jaar, scheepmaker, Adriaan Cornelis But, 62 jaar, schilder en grootvader van de bruid en Louwereijs Adriaanse, 60 jaar, scheepmaker. We hebben deze en ook nog wel andere gegevens te danken aan mevr. C. Zuijdweg-van Dorst te Vlissingen.
16. *Notulen Algemene Kerkelijke Vergaderingen van de Geref. Kerk onder het Kruis*, 295.
17. De Haas, *a.w.* I, 137.
18. Bos, *a.w.*, 173 e.v.
19. Er is door J.C. Rullmann zelfs een biografie aan hem gewijd (zie noot 9) waaraan we enige gegevens hebben ontleend.
20. *Handelingen en verslagen van de Algemene Synoden van de Chr. Afg. Geref. Kerk (1836-'69)*, 515 e.v.
21. *De Bazuin*, 12 oktober 1860.
22. Het excerpt is van de hand van ds. O.J. Douma, destijds (1956-'63) predikant te Vlissingen. Het origineel is nu in bewaring bij de gemeentelijke archiefdienst van Vlissingen. De gemeentearchivaris, C.H.J. Peters, schreef ons in mei 1987 dat die notulen door brand zo ernstig beschadigd waren, dat ze niet te raadplegen zijn, zonder de archivalia totaal te ruïneren. Zelfs fotocopiëren of microfilmen was momenteel zonder restauratie van de stukken niet mogelijk.
23. Louwereijs Adriaanse, geb. 17 maart 1793 te Middelburg, overleden te Vlissingen, 12 febr. 1866. Pieter van der Sluis, geb. 20 april 1831 in Capelle a/d IJssel. In oktober vertrokken naar Hellevoetsluis. Matthijs Jacobus van Veen, geb. Vlissingen 15 mei 1822. Hij woonde in de Palingstraat en is in 1868 naar Den Helder verhuisd. Adriaan Cornelis van Loo, geb. Vlissingen 8 maart 1824. Hij vertrok in 1863 naar Den Haag.
24. De inhoudsgrootte was 1 roede, 95 ellen.
25. Adriaan Cornelis But was 20 augustus 1791 geboren in Veere en is op 21 december 1862 overleden in Vlissingen, 71 jaar oud.
26. Marinus Lankester (Lancester) was 7 mei 1821 geboren en getrouwd met Elisabeth Leenhouts uit Schoondijke (geb. Schoondijke 5 januari 1822). Op 13 oktober 1866 is het echtpaar naar Den Helder vertrokken.
27. Rullmann, *a.w.* 76. B.J. de Meij, *Serooskerke (Walcheren) zijn burgerlijke en kerkelijke geschiedenis*, 106 (Middelburg 1908).
28. Jacobus Jansen, werkman van beroep, wonende Kromme Elleboog, was op 23 sept. 1816 in Vlissingen geboren. Zijn vrouw Jannetje van de Berge, vroedvrouw van beroep was op 12 november 1825 in Zierikzee geboren. Jansen is 10 mei 1869 vertrokken naar Amsterdam.
29. Notulen kerkeraad 19 februari 1861.
30. *De Bazuin*, 21 juni 1861.
31. Idem, 20 sept. 1861.
32. Rullmann, *a.w.*, 74.

33. Op zondag 13 juli 1862 nam hij afscheid van Vlissingen met een preek over 1 Joh. 2:28: ‘En nu kinderkens! blijf in hem opdat wanneer hij zal geopenbaard zijn wij vrijmoedigheid hebben en wij van hem niet beschaamd gemaakt worden in zijn toekomst. Deze afscheidspreek is in druk verschenen.
34. Notulen kerkeraad 29 juli 1862.
35. Niet op 12 december '64 zoals vaak staat opgegeven.
36. De Haas, *a.w.* I, 87
37. Het waren A. de Koning met zijn vrouw T.J. Kastelijn en M.J. van den Berg-van Mechelen.
38. Wijk I, nr. 179.
39. Notulen kerkeraad 10 maart 1865.
40. De Haas, *a.w.* I, 243.
41. Notulen kerkeraad 20 mei 1868.
42. H.P. Winkelman, *Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen 5*, Vlissingen, 1873.
43. Notulen kerkeraad 16 februari 1869.
44. Notulen kerkeraad 3 december 1868. *De Bazuin* 4 december 1868.
45. S. Coolsma, *De Zendingseeuw voor Nederlandsch Oost-Indië*, 689, Utrecht 1901.
46. C. Smits, *a.w.*, deel VII, 362. De Haas, *a.w.*, II, 362.
47. Wijk H no. 247. Verhuurder was Pieter Izaak Mortier, huurprijs *ƒ* 140,- per jaar. Notulen kerkeraad 22 december 1868.
48. Notulen kerkeraad 19 januari 1869.
49. C. Smits, *a.w.*, deel VII, 362

V *Sint Jan ten Heere*

Niet veel lezers - zelfs al zijn het Zeeuwen - zullen weten waar *St. Jan ten Heere* op Walcheren precies ligt. Toch is de onbekende, wat plechtig klinkende naam al heel oud. In de middeleeuwen was het de naam van een klooster, enkele kilometers ten westen van Domburg gelegen.

Omstreeks 1750 is op dezelfde plek een buitenplaats verrezen, later bewoond door *jonkheer Willem Versluijs*. Vanaf 1835 heeft hij de Afgescheidenen uit Domburg, Aagtekerke, Westkapelle, Meliskerke en Grijpskerke gelegenheid gegeven daarin hun samenkomsten te houden, eerst in de kamer, later in het koetshuis en soms ook wel in de grote landbouwschuur. Ruimte was er genoeg. Zelf had hij zich van meet af aan ook bij de Afgescheidenen aangesloten en deelde in al hun wel en wee.

Laten we nu eerst echter enige informatie geven over de vermogende jonkheer en zijn buitengoed. *Willem Versluijs* was geboren op 3 november 1798 in de Zeeuwse hoofdstad, uit schatrijke ouders (vooral van de kant van zijn moeder Maria Petronella van den Brande). Zijn wieg stond in een patriciërshuis in één van de hoofdstraten van Middelburg, in de Lange Delft (het huis is in mei 1940 door oorlogshandelingen verwoest). Acht dagen na zijn geboorte werd hij in de Waalse kerk gedoopt.

Evenals meer aristocraten in de stad Middelburg bezat ook de familie Versluijs in het begin van de 19e eeuw een buitenplaats op het platteland, een soort ‘tweede huis’. Het was in de zomer waarschijnlijk goed toeven op het landgoed *St. Jan ten Heere*, ‘onder Domburg’, zoals de ligging in officiële

stukken wordt aangeduid. Maar het lag zeker nog 3 km. van het dorp Domburg en van de duinenrij verwijderd, even ten noorden van de weg van Aagtekerke naar Westkapelle, in de burgerlijke gemeente Domburg.

Een buurtschapje langs de weg ter plaatse heet nu nog St. Jan ten Heere. Ook een boerderij draagt nog steeds die naam.

Het buitengoed zelf bestond uit een herenhuis, koetshuis, orangerie (een serre met uitheemse gewassen), tuinmanswoning, een fraai aangelegd park met waterpartijen, een hertenhuis en hertenkamp en een hofstede met bouw- en weilanden, samen niet minder dan 72 ha. groot.[1.]

Na het overlijden van zijn vader in 1825 werd de oudste zoon Willem eigenaar van St. Jan, waarop hij twee jaar later ook ging wonen. Hij was intussen al 37 jaar, toen hij op 20 oktober 1836 te Domburg trouwde met de 10 jaar jongere *Elisabeth Cornelia Massee*, dochter van de 'stadsbierwerker' *Pieter Massee* en *Elisabeth Wagener*[2.]. Een bierwerker was in die dagen iemand, wiens beroep het was bier te 'werken', d.w.z. te lossen en te vervoeren. Het huwelijk is kinderloos gebleven.

Blijkens het bevolkingsregister van Domburg 1834-1840 was de bruid op 1 mei 1828 als 19-jarig meisje als 'huishoudster' op St. Jan ten Heere gekomen, een jaar nadat jonkheer Willem Versluijs zich daar gevestigd had.[3.] De miljonair trouwde dus met een meisje uit de eenvoudige stand. Dit blijkt ook uit de getuigen bij het huwelijk. Als getuigen van de bruid waren aanwezig haar zwager *Johannes van Niekerk*, een 32-jarige kleermaker te Middelburg, en haar broer *Johannes Massee*, 30 jaar, winkelier te Goes.

Van de kant van de bruidegom tekende als getuige niemand minder dan *Johan Willem Vijgeboom*, 63 jaar, de bekende oefenaar, van beroep tuinier, die op verzoek van de jonkheer op St. Jan ten Heere zijn intrek had genomen.[4.]

Als tweede getuige van de bruidegom zette zijn handtekening *Adriaan Coppoolse*, 42 jaar, landbouwer, en ouderling van de Afgescheiden gemeente, die inmiddels op St. Jan ten Heere was geïnstitueerd, waar ze ook haar diensten hield. Niet in alle rust en vrede overigens! Want de gastvrije jonkheer had in 1836 vóór zijn trouwdag al 4 veroordelingen door de rechtbank van Middelburg te incasseren gekregen, de laatste slechts 6 dagen voor zijn huwelijk uitgesproken. En er zouden er meer volgen, want hij bleef nog doorgaan zijn buitenplaats beschikbaar te stellen voor de kerkdiensten van de Afgescheidenen. Het jaar 1836 was voor hem dus wel een emotioneel en diep ingrijpend jaar.

Na zijn dood op 5 september 1875 - hij was toen 76 jaar - is het landgoed publiek verkocht. Op een zomerse julidag (1979) hebben we de plek eens opgezocht. De plek, want burgemeester J. de Visser van Aagtekerke, de koper van de eigenlijke buitenplaats, heeft in 1876 het fraaie herenhuis laten slopen en er een nieuwe boerderij laten bouwen.[5.]

Van de buitenplaats met bijbehorende gebouwen, van de vijvers en het uitgestrekte park is echter niets meer overgebleven. Wel wist een boer, die nu op het terrein woont, ons nog de grootte van het landgoed aan te wijzen en de plaats van de vijvers; ook heet nog een weiland 'het plein', vroeger de

ronde ruimte voor de hoofdingang van het landgoed. Slechts een boerderij en schuur van welke laatste de stenen onderbouw - gezien de gebruikte steensoort - van ouderdom getuigt, vormen de enige overblijfselen van het verleden.

Jonkheer Versluijs heeft vanwege zijn geloofstrouw vele geldboeten opgelopen en ook vele voor anderen betaald. We komen op een aantal vonnissen straks nog terug. Het is duidelijk, dat hij veel voor de goede zaak van 'de Gereformeerde Gemeente Jesu Christi', vergaderend te St. Jan ten Heere, heeft overgehad.

Aan de Gereformeerde Gemeente te Middelburg, waarbij de te Aagtekerke wonende leden toen hoorden, heeft hij zijn huis te Middelburg met de bijbehorende huisjes in de Segeerstraat vermaakt.

Eén daarvan was de tegenwoordige kosterswoning, die vroeger 'De Stijfselpot' heette. Het koetshuis, de paardenstal en de grond waren ook een deel van de schenking.

Het hier opgesomde werd getaxeerd op *ƒ* 18. 000,-. Bovendien schonk de jonkheer nog *ƒ* 5000,- aan de armen van de gemeente, 'vrij en onbelast'. In de geldswaarde van nu omgerekend, zou alles een bedrag van wel drie ton hebben betekend.

Terecht is de basisschool van de Gereformeerde gemeente in het vlakbij gelegen Aagtekerke naar hem genoemd: jonkheer Willem Versluijsschool. Daarin hangt nu een reproduktie van een gravure, aanwezig in het prentenarchief van de gemeente Domburg en de buitenplaats St. Jan ten Heere voorstellend.

Wanneer is nu de Afscheiding op en in de directe omgeving van de Walcherse buitenplaats St. Jan ten Heere begonnen? In elk geval werden er in het late najaar van 1835 in conventikelvorm samenkomsten gehouden. Op zichzelf zegt dit nog niet veel, want conventikels waren toen geen onbekend verschijnsel.

We weten ook dat in *december 1835* zich enkele lidmaten aan de Hervormde kerk te Domburg onttrokken.

Bij de kerkeraad was 25 december 1835 een brief van de weduwnaar *Adriaan Coppoolse* binnengekomen met het verzoek zijn naam in het lidmatenboek te schrappen.

Deze Adriaan Coppoolse[6], een landbouwer onder Domburg, zou 8 maanden later ouderling in de Afgescheiden kerk worden.

Op Oudejaarsdag 1835 was een schrijven ontvangen van *Antonie Provoost*, een arbeider[7], en zijn vrouw *Francina Jobse*, die vroegen om 'kerkelijke bewijzen' van hun lidmaatschap, 'hoewel al vele jaren reeds niet meer in deze gemeente wonende'. Ze schreven erbij niet van plan te zijn die bij een andere gemeente in te leveren, maar om zich aan te sluiten 'aan de ware Gereformeerde kerk, waar die ook zijn moge'. Deze bestond toen blijkbaar nog niet in hun omgeving, waarbij we moeten bedenken, dat het in de Hervormde kerk van het dichtbij gelegen *Biggekerke* geducht rommelde (ds. Budding!). Een rapport van het classicaal bestuur van Middelburg van

enkele maanden later meende echter pessimistisch te moeten melden: ‘van welke Gemeente zich weinig goed laat verwachten’.

We vervolgen hier nog even het rijtje van onttrekingen aan de Hervormde kerk van Domburg: op 17 en 23 april 1836 ontving de kerkeraad berichten van Afscheiding van *Christiaan Mauer* en *Leijntje Dommisse*[8], en van *Jan Slabbekoorn*[9], de bakker.

We merken hierbij op, dat juist in het begin van deze maand, namelijk op 1 april 1836 (Goede Vrijdag) ds. Budding gebroken had met de Hervormde kerk van Biggekerke.

In juni 1836 kwamen er vervolgens mededelingen van Afscheiding binnen van *Leijn Hengst*, een landbouwer[10], en van *David Passenier*[11], timmermansknecht.

In juli 1836 waren het de volgende personen, die zich aan de Hervormde kerk van Domburg onttrokken: *Peter de Voogd, Jacobus Passenier*[12], *Leendert Pijl*, tuinman[13], en *Janna van Neusen*[14].

In augustus 1836: *Antheunis Janse*[15], timmermansknecht, en zijn vrouw *Maria Mauer*. Verder *Jacobus Meijer*[16], smid, *Johan Reinhard Mauer*[17], kleermaker, en zijn vrouw *Dina Arendse, Jezefaas Klopmeijer*[18] en zijn vrouw *Geertje Vermeulen*.

Aan de Hervormde kerk van *Aagtekerke* hadden zich in die tijd ook onttrokken de twee kerkeraadsleden *Kornelis Franszoon Dekker* en *Jan Jansse Zachariasse*. En de leden *Kornelis Dekker* en vrouw *Leuntje Wisse, Janus Kodde* en vrouw *Jakoba Wisse, Jan Koppejan, Martina Lens, Maria Geraerds, Jan Flipse, Simon Wisse* en *Debora Klerke*[19].

Als we nu nog even weer letten op *jonkheer Versluijs*, de eigenaar en bewoner van St. Jan ten Heere, dan lezen we in een voor ons doel belangrijk classicaal rapport, gedateerd 25 februari 1836:

‘De eenige man, die welligt door zijne bezittingen, maar ook buiten dien volstrekt niet, van eenigen invloed zou kunnen worden is de Heer *W. Versluijs*, die onder het getal afgescheidenen te Middelburg is opgenomen’ (d.w.z. hij was in het rapport bij de 8 Afgescheidenen in Middelburg geteld).

Hij woonde overigens onder de gemeente Domburg. Wat deze man - zo vervolgt het rapport - ‘wegens zijne moraliteit algemeen ongunstig beoordeeld wordende, tot dezen stap vervoerd hebbe, ligt nog in het duister’. Vooral sedert hij zich - hoe dikwijls ook gewaarschuwd - blootgesteld had aan justitiële vervolgingen ‘wegens ongeoorloofde vereenigingen ten zijnen huize onder de godsdienstige leiding en voorgang van den befaamden *Vijgenboom*, die reeds vroeger in onze streeken zoo veel onrust zaaide, en nu sedert eenigen tijd uit zijne schuilhoeken weder is te voorschijn gekomen’ (hier wordt gedoeld op Vijgebooms optreden in Axel 1822-1824).

Vonnissen

Het is hier nu de plaats nader in te gaan op die rechterlijke vervolgingen ‘regtelijke poursuites’, zoals ze in het rapport worden genoemd. We be-

perken ons echter tot die godsdienstoefeningen waarbij *jonkheer Willem Versluijs* van St. Jan ten Heere was betrokken.

Op 26 maart 1836 sprak de rechtbank te Middelburg het eerste vonnis uit wegens een verboden godsdienstoefening op Walcheren gehouden, namelijk op *7 februari* in de woning van jonkheer W. Versluijs 'onder Domburg', waar trouwens al enige maanden lang samenkomsten werden belegd.

Johan Willem Vijgeboom, 62 jaar, geboren te Ladbergen in Westfalen, toen nog zijn domicilie hebbend in Axel, hoorde zich veroordelen tot de maximum-boete van *f* 100,- en jonkheer *W. Versluijs*, 36 jaar, kreeg *f* 25,- te betalen. De totale proceskosten bedroegen *f* 40,60 ½, voorwaar geen gering bedrag in die dagen. De beide veroordeelden kregen daarvan elk de helft voor hun rekening. De tuinman Vijgeboom zou intussen nog geen maand later officieel op St. Jan ten Heere komen wonen.

Uit de getuigenverklaringen blijkt, dat Klaas Boogaart, veldwachter van Domburg en Aagtekerke op zondagmiddag 7 februari naar het woonhuis van de buitenplaats Sint Jan ten Heere was gegaan om het aantal bezoekers daar te controleren. Het mochten er immers hooguit 20 zijn, maar hij telde er 31. Het zat dus fout.

Via de openstaande voordeur was hij in de zijkamer gekomen; duidelijk aan de late kant, want Vijgeboom stond al te bidden. De veldwachter maakte de hele verdere dienst mee. Uit zijn proces-verbaal halen we de volgende tekenende bijzonderheden: Op één na hadden alle aanwezigen een 'kerkeboek' bij zich. In de kamer stonden enige rijen banken en stoelen, de banken voor de mannen, de stoelen voor de vrouwen. Zo hoorde het in die dagen. Aan het eind van de samenkomst had David Passenier zich met een zwart-fluwelen zakje bij de uitgang geposteerd om te collecteren. Alles wees dus op een echte kerkdienst!

Sinds enige tijd - verklaarde de veldwachter verder - werd op St. Jan ten Heere driemaal per zondag onder leiding van Vijgeboom een godsdienstoefening gehouden, en ook op woensdag- en vrijdagavond, waarvan hij - getuige - wel had horen zeggen, dat sommige mensen van de verschillende dagen en uren een lijstje hadden.

De tweede getuige, *Antheunis Janse*, een 40-jarige boerenarbeider uit Domburg, had ook de dienst bijgewoond. Hij verklaarde, dat hij niet wist, waarom die oefeningen indertijd van de woning van kastelein Koppoolse waren verplaatst naar het 'heerenhuis' van St. Jan ten Heere 'waar het althans overheerlijk ruim was'. Met deze laatste opmerking sloeg hij de spijker op de kop.

Vóór nieuwjaar waren er volgens hem wel oefeningen met meer dan 20 aanwezigen gehouden. In een poging zijn geloofsgenoten te verontschuldigen, voegde hij er echter aan toe, dat er soms personen waren weggestuurd, als het aantal boven de twintig uitkwam.

Jan Koppejan, de latere ouderling, boerenarbeider te Aagtekerke, wist 'bij gerucht', dat er zondags op St. Jan ten Heere driemaal godsdienstoefening werd gehouden, 's morgens voor de mensen uit *Oostkapelle*, 's middags voor die uit *Domburg* en 's avonds voor *Aagtekerke*; dat voor laatstge-

noemde gemeente ook de vrijdagavond bestemd was en dat hij het voor de woensdagavond niet ‘regt’ wist.

De deur stond meestal open, zodat ieder die wilde, er kon binnenkomen. Soms waren enige mensen weer weggegaan, als ze vernamen, dat er al meer dan 20 personen waren. We zien dus, dat men zich toen nog enigszins aan het toegestane maximum van 20 hield.

Het zou nog vier maanden duren, voor het volgende vonnis viel, nu wegens een samenkomst op 10 juli 1836, weer in het woonhuis van de buitenplaats van jonkheer Willem Versluijs gehouden.

Niet alleen *Johan Willem Vijgeboom*, die nu op de buitenplaats woonde, kreeg *ƒ* 100,- boete; ook *Versluijs* moest dit maximumbedrag betalen.

Op zondag *28 augustus 1836* was het al weer raak. Nu was de voorganger op St. Jan ten Heere niemand minder dan *ds. Budding*, die zich in die maand in Biggekerke al duchtig had geweerd (zie Biggekerke).

's Middags was de burgemeester van Domburg met zijn assessor (wethouder) Louwerse en veldwachter Boogaard naar het landgoed van Willem Versluijs gereden. Toen ze daar om half 3 aankwamen en het huis binnenstapten, troffen ze daar wel 200(!) personen aan. *Ds. Budding* stond ‘in ambtsgewaad’ net hardop te bidden.

In het verdere verloop van de dienst had hij eerst ouderlingen en diakenen bevestigd en vervolgens gepreekt over Hebr. 10:19-23 (een opwekking tot standvastigheid). Ook waren er 3 kinderen gedoopt van wie twee uit Domburg afkomstig waren en één een kind was ‘van zekeren *Lankester* te Veere’ (d.i. Pieter Lankester, broodbakker te Veere, één van de eerste Afgescheidenen van de gemeente te Middelburg). We mogen dus concluderen, dat op deze *28 augustus 1836* de gemeente te St. Jan ten Heere (Aagtekerke) is *geïnstitueerd*.[20.] De kerkgangers kwamen die dag vooral uit omliggende dorpen als Domburg, Aagtekerke, Westkapelle, Meliskerke en Grijpskerke. Dat Budding en Versluijs elk weer *ƒ* 100,- boete kregen, hoeven we haast niet meer te zeggen.[21.]

Latere vonnissen

In het archief van de rechtbank van eersten aanleg te Middelburg vonden we - om deze paragraaf te besluiten - nog de volgende vonnissen, uitgesproken wegens ‘verboden’ godsdienstoefeningen bij jonkheer *Willem Versluijs* op St. Jan ten Heere:

vonnis 4 november 1836 - *Jan Willem Vijgeboom*, 63 jaar *ƒ* 100,-
Jhr. Willem Versluijs, 36 jaar *ƒ* 100,-
(wegens godsdienstoefening zondag 29 oktober 1836)

vonnis 6 januari 1837 - *ds. H.J. Budding ƒ* 100,-
Jhr. Willem Versluijs ƒ 100,-
(wegens godsdienstoefening zondag 13 november 1836 voor meer dan 100(!) personen. Wanneer ds. Budding preekte liep het storm. Hij was van bef en mantel voorzien en David Passenier had zoals gewoonlijk als voorlezer/voorzanger dienst gedaan)

vonnis 3 november 1837 - *Jan Willem Vijgeboom ƒ* 100,-
Jhr. Willem Versluijs 'grondeigenaar' *ƒ* 100,-
(wegens godsdienstoefening zondag 22 oktober 1837)

vonnis 30 maart 1838 - *Huibert Jacobus Budding*, 28 jaar *ƒ* 100,-
Jhr. Willem Versluijs, grondeigenaar *ƒ* 100,-
(wegens godsdienstoefening zondagmiddag 11 maart 1838. Volgens de veldwachter lag het armenzakje naar gewoonte op de schoorsteenmantel. Er waren wel meer dan 200(!) hoorders geweest)

vonnis 22 juni 1838 - *Jan Willem Vijgeboom ƒ* 100,-
Jhr. Willem Versluijs ƒ 100,-
(wegens godsdienstoefening zondag 27 mei 1838)

vonnis *arrondissementsrechtbank* Middelburg *21 februari 1839* (de rechtbank van eersten aanleg was per 1 oktober 1838 opgeheven):
Huibert Jacobus Budding, 29 jaar *ƒ* 100,-
Jhr. Willem Versluijs, 40 jaar *ƒ* 100,-
(wegens godsdienstoefening zondagmiddag 20 januari 1839. In deze dienst waren maar liefst 6 kinderen gedoopt. De preek had als tekst Hebr. 5:9 ('En geheiligd zijnde is Hij allen die hem gehoorzaam zijn een oorzaak der eeuwige zaligheid geworden'). Tijdens het verhoor vulde ds. Budding aan, dat hij 's avonds ook nog gepreekt had en dat hij zou blijven preken, waar het maar kon).

Over de interne geschiedenis van de eerste jaren van de Afgescheiden gemeente op St. Jan ten Heere valt bij gebrek aan oorspronkelijke bronnen slechts weinig mee te delen. Uit de notulen van de provinciale vergadering worden we nog wel gewaar dat Jan Koppejan in maart 1838 onder censuur stond en als ouderling was afgezet 'wegens lastering en scheuring in de gemeente'.

De oorzaak was namelijk een conflict van dogmatische aard tussen hem en oefenaar *Vijgeboom*. Dit zat vast op het dogma van de *rechtvaardigmaking*, waarover o.a. in de 18e eeuw heftige disputen zijn gevoerd. Wat hield die rechtvaardigmaking door het geloof nu precies in? *Wanneer* en *hoe* vond deze plaats? Vooral de befaamde 18e eeuwse theoloog *Alexander Comrie* had hierover uitvoerig en diepgaand geschreven.

Omdat we niet over voldoende gegevens beschikken, kunnen we over de inhoud van dit conflict tussen ouderling Jan Koppejan en oefenaar Jan Willem Vijgeboom weinig zeggen. We weten alleen, dat de kerkeraad van St. Jan ten Heere en ook de provinciale vergadering van 7 november 1838 de manier van optreden van Jan Koppejan sterk afkeurde. Al kreeg ook Vijgeboom de waarschuwing te horen dat hij niet moest proberen te diep in de verborgenheid van Gods raadsbesluit in te dringen (d.w.z. Gods besluit tot rechtvaardigmaking was wel van eeuwigheid, maar het was de mens niet geopenbaard; daarom mocht deze daarop niet te nieuwsgierig ingaan).

Belangrijk is nog om te weten, dat de kerkeraad van St. Jan ten Heere in november 1838 uit de volgende leden bestond: *Adriaan Klinke, Simon Wisse, Adriaan Coppoolse, David Passenier, Pieter de Voogd* en *Anthonie Provoost*.

Lang is deze gemeente niet meer binnen het kerkverband van de Chr. Afgescheidenen gebleven. In 1839 volgde ze namelijk ds. Budding, toen deze zich weer van de Afgescheidenen afscheidde. Enkele oorzaaken daarvan waren de kwestie van het aan vragen van erkenning als gemeente bij de koning en niet te vergeten het loslaten van de psalmen van Datheen door de Afgescheidenen.

Laten we mogen eindigen met nog in enkele grote lijnen de verdere geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te St. Jan ten Heere aan te geven. Ze zocht en vond aansluiting bij de groep van *ds. L.G.C. Ledeboer* van Benthuizen, die ook een paar keer op St. Jan ten Heere was voorgegaan. In de tijd dat diens opvolger *ds. Pieter van Dijke* de algemene 'leider' was van de Ledeboeriaanse gemeenten (met ds. Daniël Bakker), was het ouderling *Floris Braam*, die geregeld voorging.

Toen deze in 1872 was overleden, nam zijn mede-ouderling *David Janse* dit werk over en werd in juli 1872 officieel door ds. Van Dijke tot oefenaar aangesteld. Enkele jaren later (1875) overleed jonkheer Willem Versluijs; zijn buitenplaats werd verkocht en gesloopt. Weg was dus de vergaderplaats.

Maar de jonkheer was in zijn testament de gemeente, waaraan hij op zijn buitenplaats 40 jaar lang vergaderruimte had geboden, niet vergeten. In zijn testament had hij haar een legaat nagelaten, waarvan op het grondgebied van de burgerlijke gemeente Aagtekerke, niet ver van het gesloopte St. Jan ten Heere vandaan, een kerk kon worden gebouwd. De gemeente was toen met de Ledeboeriaanse gemeente te Middelburg gecombineerd, maar niet gefuseerd. Want de 'afdeling' Aagtekerke had steeds een eigen kerkeraad gehouden, die daar ook elke zondag kerkdiensten belegde.

In 1900 is de gemeente weer helemaal zelfstandig geworden en in het eerste decennium van de 20e eeuw - hiee door het organisatorisch werk van ds. G.H. Kersten - tenslotte terecht gekomen in het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten.[22.] We mogen hier concluderen dat de gemeente van St. Jan ten Heere - wat haar oorsprong en ligging betreft - daarin ook thuis hoorde.

Eindnoten:

1. We hebben een aantal bijzonderheden ontleend aan D. de Rijcke, *Huibert Jacobus Budding en zijn kring* 1834-1839 (Archief ZG der Wetenschappen, 1906, 129 e.v.) Verder aan het artikel van dr F.L. Bos, *Gereformeerde Gemeente Jesu Christi vergaderd tot Sint Jan ten Heere* (*Zeeuws Tijdschrift* 1976). En aan H.M. Stoppelenburg, *Uit de dagen van ouds*, 21, 22 (Aagtekerke 1976).
2. Willem Versluijs was klein van stuk, maar 1.57 m. (blijkens certificaat Nationale Militie).
3. Haar beide zusters Suzanna Janna, werkmeid, in oktober 1842 naar Goes vertrokken en Wilhelmina Theresia woonden in 1826 ook op St. Jan ten Heere. De gegevens uit de bevolkingsregisters hebben we te danken aan A.J. de Broekert, gemeentesecretaris te Domburg (1979).
4. Ook woonden er op St Jan ten Heere nog een koetsier, een palfrenier en twee 'dienstmeiden'.

5. H.M. Kesteloo, *Domburg in woord en beeld*, 112, (Middelburg 1913). We hebben ook enkele gegevens te danken aan het Documentatiecentrum Zeeuws Deltagebied te Middelburg.
6. Hij was 8 november 1793 in Grijpskerke geboren.
7. Anthonie Provoost was 8 februari 1797 in Domburg geboren.
8. Christiaan Mauer, een arbeider, was 25 januari 1801 in Domburg geboren; zijn vrouw Leijntje Dommisse in Aagtekerke.
9. Jan Slabbekoorn, broodbakker, geboren 27 april 1763 in Colijnsplaat, was getrouwd met Barbera Maria Behage, geb. 5 jan. 1765 te Middelburg.
10. Leijn Hengst, geb. 28 aug. 1774 in Domburg. Hij was ongehuwd.
11. David Passenier, geb. 8 maart 1792 te Domburg, was getrouwd met Leuntje Mesu, geb. 24 maart 1788 te Domburg.
12. Jacobus Passenier, geb. 31 mei 1814 te Westkapelle.
13. Leendert Pijl, geb. 5 mei 1803 te Wissenkerke, was getrouwd met Catharina van der Hage, geb. 22 mei 1806 te Domburg.
14. Janna van Neusen, weduwe, was in september 1772 in Colijnsplaat geboren.
15. Antheunis Janse, geboren 7 nov. 1794 in Domburg, was eerst getrouwd met Leijntje Hollebrandse, arbeidster, geb. 25 jan 1792 te Westkapelle. Ze is 21 april 1830 overleden. Janse hertrouwde met Maria Mauer, arbeidster, geb. 1 jan. 1802 te Domburg.
16. Jacob Meijer, geb. 15 aug. 1784 te Domburg, smid van beroep. Hij was getrouwd met Janna Mesu, geb. 16 okt. 1785 te Domburg.
17. Johan Reinhard Mauer, geb. 19 juni 1763 in Kloppenheim (Duitsland) getrouwd met Dina Arendse, geb. 7 sept. 1771 te Domburg.
18. Jezefaas (Klop)meijer, geb. 3 aug. 1795 te Domburg, arbeider van beroep, getrouwd met Geertje Vermeulen, geb. 26 januari 1786 te Serooskerke, arbeidster.
19. Notulen Hervormde kerkeraad Aagtekerke 1 en 8 juli 1836.
20. En niet pas op 13 november 1836, toen ds. Budding voor de tweede maal in St. Jan ten Heere voorging, zoals F.L. Bos meent. (F.L. Bos in *a.w.* bij nt. 1).
21. Vonnis 16 september 1836.
22. F.L. Bos, in *Zeeuws Tijdschrift* 1976, 49-51.

VI *Serooskerke (Walcheren)*

Serooskerke op *Walcheren* (niet te verwarren met het kleinere Serooskerke op Schouwen) ligt 6 km. ten noorden van Middelburg, waarmee het door een straatweg via *St. Laurens* was verbonden.

Het dorp haalde een aantal jaren geleden nog de voorpagina van de nieuwsbladen door een spectaculaire vondst van meer dan 1140 oude gouden munten in een preiveldje aan de Dorpsstraat.[1.]

Maar in de jaren die we nu gaan beschrijven (plm. 1845-1870) wist in Serooskerke geen sterveling meer van die in de grond verborgen liggende muntschat af, zodat we dit hele romantische verhaal verder moeten laten rusten.

Omstreeks 1845 telde het agrarisch dorp, met de directe omgeving erbij gerekend, ruim 920 inwoners van wie de grote meerderheid tot de Her-

vormde kerk behoorde. In en bij het dorp stonden enkele buitenplaatsen. Het aantal inwoners van het dorp zelf, dat ‘aanzienlijk’ werd genoemd, was 500.[2.]

In 1845 woonden er in *Serooskerke* 40 Afgescheidenen. Ze behoorden tot de gemeente te Middelburg en moesten daar dus kerken. Via de lange, hobbelige Noordweg kwamen ze dan Middelburg binnen. Al was men wel aan een tocht naar de Zeeuwse hoofdstad gewend, de reis heen en weer was toch geen kleinigheid. En weer en wind zullen de regelmaat van het kerkbezoek sterk hebben beïnvloed.

De kerkeraad van Middelburg van zijn kant steunde de ‘buitenleden’ - die in een krans om de stad heen woonden - naar vermogen en stuurde o.a. een ouderling naar resp. Arnemuiden, Nieuwland en Serooskerke om daar te catechiseren (1851).[3.]

In de winter van 1851/'52 vroegen de leden uit Serooskerke aan de Middelburgse kerkeraad om op de zondagen, dat er in Middelburg geen dominee preekte, bij hen in het dorp bij Willem Janse aan huis te mogen vergaderen. De opbrengst van de gehouden collecte voor de armen was dan voor Middelburg. Het mocht.[4.]

Voorzichtig begon men zelfs te denken aan de mogelijkheid in Serooskerke een zelfstandige gemeente te stichten, want in *Serooskerke* en het nabij gelegen *Oostkapelle* was veel ‘opwekking’ te bespeuren. Misschien groeide daar iets moois uit.[5.] Het zou echter nog tot 1864 duren voor het ideaal werkelijkheid werd.

Voordat de officiële instituering van de gemeente in *1864* een feit werd, was al een sober, houten vergaderlokaal gebouwd in de tuin van de tegenwoordige pastorie. Dat schreef B.J. de Meij in 1918.[6.] Het was met toestemming van de kerkeraad van Middelburg gebeurd.

Op de provinciale vergadering van april '64 deelde ds. Renting van Middelburg mee, dat binnenkort in Serooskerke een gemeente kon worden gesticht en ‘namens de vrienden te Serooskerke’ nodigde hij alle aanwezige predikanten uit daar eens te gaan preken.[7.] Die aanwezige predikanten waren behalve ds. Renting zelf: Goes A. de Bruijne, Baarland P. den Boer, Wolphaartsdijk H.H. Middel, Nieuwdorp C. Steketee, Zierikzee H.A. Jonkman, Vlissingen P. Diermanse en Neuzen S.O. Los.

De vergadering was ‘innig verheugd’ over de mededeling en ‘geeft gaarne haar toestemming tot het stichten eener gemeente aldaar’, wanneer de kerkeraad van Middelburg vond, dat de tijd daarvoor rijp was.

En de Zeeuwse predikanten wilden gaarne ‘zoo veel dit voor hen doenlijk is ook daar het visnet des Evangelies uitwerpen’.[8.]

Over de ingebruikneming van het kerkgebouw op zondag 1 mei '64 lazen we in het theologisch weekblad *De Bazuin* het volgende berichtje:

Serooskerke, 2 Mei 1864 - ‘In den laatsten tijd nam de behoefte aan en de lust tot de waarheid zoodanig toe, dat men besloot in overeenstemming met den Kerkeraad te Middelburg alhier eene Kerk te bouwen.

Van besluiten kwam men tot handelen, want het hart des volks was om te werken en spoedig stond er een voor onze plaats zeer doelmatig kerkgebouw in gereedheid.

Onder leiding van ds. Renting werd het gisteren plechtig aan de dienst des Heeren toegewijd. Z.Ew. sprak bij die gelegenheid over *Hagg. 2:4 en 5*, voor eene talrijke schaar, waaronder de grootste belangstelling heerschte.[9.] Het was ons een ware feestdag en de bede ging zeker uit veler harte op tot God: Och Heere! geef nu heil, och Heere! geef nu voorspoed.'

w.g. W. de Wolf.

Willem de Wolf uit Serooskerke was toen nog diaken in Middelburg. In bovengenoemde tekst wekte de profeet Haggaï het volk op de tempel te herbouwen, al kon die lang niet zo fraai worden als de vroegere, verwoeste tempel was geweest.

Op woensdag *3 augustus 1864* werd vervolgens de Chr. Afgescheiden gemeente van Serooskerke onder leiding van ds. Renting van Middelburg gesticht bij welke gelegenheid deze preekte over *Hand. 14:22 en 23*, waarin de gemeente voorzegd wordt, dat binnengaan in Gods koninkrijk plaats vindt 'door vele verdrukkingen heen'. De aangewezen 'oudsten' werden de Heere opgedragen.

In zijn preek wees ds. Renting o.a. op enige elementen, die in een Christelijke gemeente niet gemist konden worden, namelijk 'standvastigheid, lijdzaamheid en Christelijke verordeningen'.

Na de preek werd de manslidmaten verzocht nog te blijven zitten, want er moesten nog twee ouderlingen en twee diakenen worden gekozen. De uitslag was dat *Bartel Meijers*[10.], een 49-jarige landbouwer en *Jacobus de Wolf*[11.], een 40-jarige akkerbouwer en veehouder, tot ouderling werden gekozen. De laatste zou als scriba dienst doen.

Willem de Wolf[12.], een 38-jarige landbouwer, was al diaken in Middelburg en kon dit in Serooskerke blijven. De tweede diaken werd *Hendrik Broerse*[13.], een 55-jarige winkelier. Hier hebben we dus de eerste kerkeraadsleden van de in augustus 1864 gestichte *Chr. Afgescheiden* gemeente van *Serooskerke*.

Ds. Daniël de Pree 4 nov. 1866-31 juli 1870

Zolang er nog geen eigen predikant was, was het zondags uiteraard vaak preeklezen in de gemeente van Serooskerke. Deze werkelijk niet zo gemakkelijke taak kwam op de schouders van de kerkeraadsleden te rusten. Dat de één het beter kon dan de ander spreekt vanzelf. Over ouderling *B. Meijers* kwam de klacht, dat hij niet duidelijk genoeg de preek voorlas. Het meest tot stichting deed het nog diaken *H. Broerse*. In 1866 slaagde de kerkeraad er in een eigen dominee te krijgen. Uit een drietal werd in juni 1866 met algemene stemmen beroepen de 38-jarige kandidaat *Daniël de Pree*. Hij was in de jonge afgescheiden gemeente van *Sluis* in westelijk Zeeuws-Vlaanderen ouderling geweest en later in Kampen voor dominee gaan studeren.[14.]

Zijn traktement bedroeg *ƒ* 600,-. Hij zou dus sober moeten gaan leven, zoals dit trouwens met bijna alle Afgescheiden dominees het geval was.

Op 4 november 1866 werd kandidaat De Pree door *ds. H.H. Middel* van Wolphaartsdijk in Serooskerke bevestigd naar aanleiding van 1 Petr. 5:2-4

('Weidt de kudde Gods die onder u is, hebbende opzicht daarover niet uit bedwang, maar gewillig; noch om vuil gewin, maar met een volvaardig gemoed').

's Middags deed De Pree zijn intree met Efeze 6:19 ('biddende voor mij opdat mij het woord gegeven wordt in de opening mijns monds met vrijmoedigheid, om de verborgenheid des Evangelies bekend te maken').

De scriba J. de Wolf besloot zijn berichtje in *De Bazuin* met de woorden: 'Dat de Heere (ons) onze roeping leere verstaan naar aanleiding van die waarheid. Hij make ons een biddend volk, en geve ook dat de Leeraar tot uitbreiding van Zion in onze omgeving werkzaam moge zijn.'[15.]

Uit zijn dienstperiode vermelden we nog de volgende bijzonderheden: hij stond nog geen jaar in Serooskerke, toen hem - de beginnende dorpsdominee - gevraagd werd ds. A. Littooij in Middelburg te bevestigen. De dominees van die grote gemeente o.a. ds. Renting hadden al zo vaak leden in één van de genabuurde dorpen geholpen, dat nu de rollen maar eens omgedraaid moesten worden. En zo bevestigde ds. De Pree op 9 september 1867 ds. *Arij Littooij* in het vacante Middelburg (waar deze later nog historie zou maken).

Als 'betaling' voor deze dienst had ds. De Pree de Middelburgse scriba Loois gevraagd hem geen 'preekgeld' te geven. In plaats daarvan gaf hij er de voorkeur aan, dat ds. Littooij eens een preekbeurt in Serooskerke vervulde.

Intussen ging het kerkelijk leven in de gemeente van Serooskerke zijn 'gewone' gang. Al in 1868 kreeg ds. De Pree zijn eerste beroepen, namelijk uit *Sneek* en *Velp*, waarvoor hij tot blijdschap van zijn kerkeraad bedankte. Toen hij ook een tweede beroep uit Sneek niet aannam, stuurde ouderling *Vetten* uit Bergen op Zoom aan ds. De Pree een brief, waarin hij de kerkeraad feliciteerde met het feit, dat ds. De Pree voor de beroepen naar Sneek en Velp had bedankt.[16.] Op het eerste gezicht was ons dit contact tussen ouderling Vetten in Bergen op Zoom - de voorman van de Afgescheidenen aldaar - en ds. De Pree in Serooskerke niet duidelijk. Totdat we plotseling het verband ontdekten. Een maand eerder - 29 maart '68 - hadden de Afgescheidenen in Bergen op Zoom namelijk een vergroot kerkgebouw in gebruik genomen, in welke plechtigheid ds. De Pree de leiding had gehad.[17.] De beide mannen hadden elkaar dus bij die feestelijke gelegenheid ontmoet.

't Is best mogelijk, dat ouderling Vetten uit Bergen op Zoom in Serooskerke nog contacten had, want op 31 augustus 1860 was de Hervormde dominee van Serooskerke, namelijk *Nicolaas Egbert Ernst Vetten* overleden, 58 jaar oud. Hij had die gemeente toen 13 jaar gediend. De overledene was op 28 augustus 1802 in *Bergen op Zoom* geboren. Misschien was ouderling Vetten wel familie van hem. De weduwe van de overleden dominee, Catharina Adriana Jutting, is in 1861 naar Middelburg vertrokken.

In de regel was april de maand, waarin de catechisanten in het midden van de gemeente belijdenis van hun geloof aflegden.

Om eens enige namen te noemen: in april 1868 waren dit *Jan Broerse, Jo-*

hannis Christiaanse, Adriaan Joziasse, Laurens Meijers, Leuntje Kaljouw en Pieternella de Rijcke. Enkele dagen later werden nog ‘aangenomen’ *Jan de Rijcke* en zijn vrouw *Joanna Schout*.

In maart '69 legden openbare geloofsbelijdenis af: *Willem Bosselaar, Johannes Adriaan Goedbloed, Jasper Jobse, Jacomina Aarnoutse, Magdalena Maas, Susanna Schoonenboom* en *Jacob Kastelijn*. In mei '69 gevolgd door *David Polderman, Willem Broerse, Jacobus Poppe* en *Krijn Visser*. Misschien herkennen enige lezers in bovenstaande namen één van hun voorouders in Serooskerke.

De gemeente groeide intussen ook wat en als gevolg daarvan ontstonden in 1868 plannen de houten kerk te vervangen door een stenen gebouw.

Welnu, nog in hetzelfde jaar kon op 20 december deze nieuwe stenen kerk - die kwam te staan bij het houten vergaderlokaal - in gebruik worden genomen. Ds. De Pree hield toen een preek over Efeze 2:19-22, waarin Paulus aangeeft, dat de gemeeente gebouwd is op het fundament van apostelen en profeten, waarvan Jezus Christus de hoeksteen is.

Ook ds. Littooij van Middelburg was speciaal uitgenodigd de plechtigheid ‘met zijn tegenwoordigheid te vereeren’, zoals de notulen het uitdrukken. Tijdens de bouw van de nieuwe kerk waren de diensten in de schuur van de oude vlasserij gehouden.[18.]

In de voorgevel van de nieuwe kerk werden twee stenen geplaatst met resp. het opschrift: ‘Den 8sten Juli 1868 Eben Haëzer’ en ‘Den eersten steen gelegd door mej. J. de Pree-Lansen’. Ze was de vrouw van de predikant.[19.] Toen in de zomer van 1869 de landelijke vereniging van Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden tot stand kwam, was de gemeente van Serooskerke het daarmee van harte eens. Het weerspiegelde zich ook onmiddellijk in het zielental. Gaf het jaarboekje van 1870 voor Serooskerke nog 191 zielen, een jaar later was dat al geklommen tot 250.

Op 31 juli 1870 preekte ds. De Pree zijn afscheid van Serooskerke wegens vertrek naar *Goes* welke gemeente hij nog 21 jaar zou dienen. Zijn opvolger in Serooskerke werd ds. *L. Tobi*, gekomen van Vlissingen, die van 1871-1877 in Serooskerke heeft gestaan.

Eindnoten:

1. *Encyclopedie van Zeeland*, III, i.v. Serooskerke.
   In 1979 werd een andere, minder belangrijke muntenvondst van 850 zilveren munten gedaan, tijdens het slopen van een hotel in het centrum van het dorp.
2. Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*.
3. Notulen kerkeraad Middelburg, september 1851, 24 november 1851.
4. Idem 23 febr. 1852.
5. Idem 7 juni 1852.
6. B. de Meij, *Serooskerke (Walcheren)*. Zijn burgerlijke en kerkelijke geschiedenis, 111 (Middelburg 1918).
7. Prov. vergadering 6 april 1864 te Goes gehouden.
8. Notulen prov. vergadering 6 april 1864.
9. Haggaï 2:4 en 5.

10. Bartel Meijers, geb. 14 febr. 1815, was getrouwd met Elisabeth Lampers, geb. 11 okt. 1820. Het gezin telde 7 kinderen.
11. Jacobus de Wolf, geb. 23 okt. 1823 was getrouwd met Johanna Polderman, geb. 15 mei 1824. Het echtpaar had een dochter, Pieternella.
12. Willem de Wolf, geb. 27 nov. 1825 te Serooskerke, was getrouwd met Johanna Adriaanse, geb. 28 jan. 1830 te Serooskerke. Het gezin telde 9 kinderen.
13. Hendrik Broerse is eerst getrouwd geweest met Elisabeth Melse, geb. 13 maart 1801, overl. 17 mei 1866. Daarna trouwde hij met Janna de Poorte, geb. 26 nov. 1820 te Oostkapelle. Lourens en Kornelis waren 2 zoons uit het eerste huwelijk, resp. in 1835 en 1837 geboren.
14. Hij was een zoon van Daniël de Pree en Anna Elisabeth Noest. Op 26 oktober 1832 was hij in Sluis geboren. Zijn vrouw heette Josina Lansen, geboren op 20 april 1811 te Heille bij Aardenburg in Zeeuws- Vlaanderen.
15. *De Bazuin* 9 nov. 1866.
16. Notulen kerkeraad 23 april 1868.
17. Volgens mededeling dr. C. Smits.
18. Notulen kerkeraad 17 december 1868.
19. B.J. de Meij, *a.w.*, 110.

Schouwen-Duiveland

VII *Nieuwerkerk - Oosterland - Bruinisse (Duiveland)*

A. De eerste jaren 1836-'45

We geven eerst aandacht aan het ontstaan en de beginfase van de Afgescheiden gemeenten op *Duiveland*. (Zierikzee en Haamstede liggen op Schouwen.) Daarvoor moeten we naar het dorpentrio *Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse* toe. Want op hun grondgebied is de Afscheiding op Duiveland begonnen. Daar woonde ook de initiatiefnemer, namelijk de landbouwer *Dirk van Farowé*, in Nieuwerkerk. Als we in de kerk van een 'leider' mogen spreken, dan kan hij zonder meer de leider van de Afscheiding op Duiveland worden genoemd. Al moeten we er in één adem bij noemen de invloed van *ds. H.J. Budding*, predikant te Biggekerke op Walcheren, die op 1 april 1836 met de Hervormde kerk had gebroken en over wiens activiteiten op Walcheren en Zuid-Beveland we al uitvoerig hebben geschreven (zie ook het eerste deel van onze studie over *De Afscheiding van 1834 in Zeeland*).

Dirk van Farowé 1798-1849

We geven nu eerst enige informatie over de 'grote' landbouwer Dirk van Farowé op 27 maart 1798 in Nieuwerkerk geboren, als zoon van de vermogende landbouwer Adriaan van Farowé en Cornelia Boogerd, wonende bij het gehucht Stevensluis onder Nieuwerkerk.

Toen hij 24 jaar was, trouwde hij op 3 december 1822 te Nieuwerkerk met de 41-jarige *Gieltje Jacobusse de Bruine*, weduwe van Isaäc de Braal. Wel een groot leeftijdsverschil. Het echtpaar woonde op een grote boerderij aan het Polderwegje - thans Stolpweg - aan de rand van het dorp.[1.]

Toen hij zijn geloofsbelijdenis had afgelegd, kreeg hij in 1826 zitting in het college van notabelen, waarin zijn vader ook al zat. Op 20 mei 1829 werd hij diaken en in 1833 stond hij op tal voor ouderling, maar werd niet gekozen. Tot aan zijn afscheiding in 1836 bleef hij 'president der notabelen'. Van Farowé had aanleg voor manager - om het zo eens te zeggen - en bezat in hoge mate contactuele eigenschappen.

Brief Van Farowé aan ds. H. de Cock

Dirk van Farowé was een belezen man, die intens meeleefde met de zich in 1834 in Ulrum afspelende gebeurtenissen. Had zijn collega-landbouwer Boudewijn Bakker uit het naburige Sir Jansland op 30 oktober 1834 een brief van sympathie en meeleven naar ds. De Cock in Ulrum geschreven, enkele dagen later - *4 november 1834* - deed Van Farowé hetzelfde. Ook deze brief heeft De Cock zelf gepubliceerd en enige jaren geleden is deze zelfs herdrukt.[2.]

We geven er enkele belangrijke passages uit weer: Van Farowé had de eerste door ds. De Cock uitgegeven verzameling van aan hem gerichte brieven gelezen en geconstateerd dat er geen enkele uit de provincie *Zeeland* bij was. 'Och, dacht ik, arm Zeeland!' Hoe was dat nu mogelijk?

Er waren in Zeeland toch nog genoeg 'beminnaars van de Waarheid' te vinden. Daarom besloot hij nu zélf naar De Cock - die hij nog nooit ontmoet had - te schrijven. Hoe verdorven vroeger de tijden ook waren geweest, altijd waren er toen nog wel overgebleven 'die een contra-partij uitmaakten tegen de wereld'. Hij geeft daarvan dan een hele serie:

1. een Noach in 'de diep vervallen eerste wereld'
2. een Loth in 'een allerzondigst Sodom'
3. een Abraham in Gerar 'dat zonder vreeze Gods was'
4. een Jozef in 'een afgodisch Egypten'
5. een Elia met 7000 'die de knieën voor de Baäl niet gebogen hadden'
6. een Daniël met zijn vrienden in Babel
7. een Zacharias en Elisabeth, een Jozef en Maria, een Anna en Simon en anderen 'als regtvaardigen (...) in de gansch vervallene Joodsche Kerk'.

Hij was van oordeel, 'dat de Kerk met vaste schreden is ten grave gedaald. Och, mijn lieve vriend! wanneer ik den loop dezer Eeuw mag nazien, dan geeft het mij weinig hoop van herstel, want ik weet niet waar ik zou moeten beginnen om de verkeerdheden optetellen'.

En even verder: 'Maar ach, mijn vriend! hoe verre het dan nu met het verwringen van Gods heilige waarheid moge gekomen zijn en alles verzonken raakt, de Heere heeft toch nog de zijnen in het midden van een verdorven kerkstaat.'

Hij meldt, 'dat het in Zeeland alles met duisternisse is beneveld en met een donkere wolk overdekt (...) en dat diegenen, die ik onder Gods uitverkorenen telle bijna allen uit de kerken hebben moeten vlugten, omdat ze de stemmen van deze huurlingen niet en kennen niet alleen, maar ze beschouwen als *wolven*, die den stal der *schapen* met geweld indringen (...) en helaas! *nu hebben ze niet meer over als een klein kuddeken met ruime lokalen, vervuld met ledige stoelen en banken, waarvoor zij staan te schreeuwen*' (we hebben enkele woorden en regels gecursiveerd).

Zo schreef Van Farowé begin november 1834. Uit bovenstaande regels blijkt wel, dat vele kerkverlaters van vóór de Afscheiding in 1834 in het conventikel waren gevlucht. En in deze conventikels stonden de stichtelijke werken van de 'oude schrijvers' als Koelman, Wilhelmus à Brakel en anderen in hoge ere. Van Farowé zegt het in het slot van zijn brief op zijn eigen

manier: ‘De Heere zegene de lezing van de overgeblevene geschriften der Godsgeleerden, die Hij voor de wijzen dezer wereld gesloten houdt, maar Zijne kinderkens door Zijnen Geest openbaart.’

De begintijd

Uit de begintijd van de Afscheiding in Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse is voor het nageslacht één notulenboek bewaard gebleven, dat de periode 1836-'45 bestrijkt. Dit volgens ds. Westerhof ‘document van unieke waarde’ is de definitieve verdwijning nabij geweest, maar daaraan op het nippertje ontsnapt, toen het aan het eind van de jaren '60 teruggevonden werd, notabene op een vuilnisbak.

Weliswaar was het eerste blad zwaar beschadigd, maar met enige scherpzinnigheid viel de titel op de eerste pagina te reconstrueren, namelijk ‘Kerkelijk notelboek wegens handelingen der kerkeraadsleden der gereformeerde gemeenten Nieuwerkerk, Oosterland en Bruinisse’. Naar aanleiding daarvan schoot ons het gevleugeld Latijns gezegde in gedachten: *habent sua facta libelli*, d.w.z. boeken hebben hun eigenaardige lotgevallen. Dit 75 pagina's tellende notulenboek, in leren omslag, helemaal volgeschreven door *Dirk van Farowé*, is in 1983 verworven door het streekarchivariaat te Zierikzee en ligt nu veilig in de archiefbewaarplaats van de gemeente Duiveland te Nieuwerkerk, hopelijk onbereikbaar voor oorlogsellende en watersnoodrampen.

Het begint met de mededeling, dat op *15 oktober 1836* in *Nieuwerkerk* tot ouderling is gekozen de ons al bekende *Dirk van Farowé* en tot diaken *Pieter van Vessem*. Vier dagen later werd voor *Bruinisse* als ouderling gekozen *Jacob de Waal*, en als diaken *Marinus van den Berge*[1]. Terwijl op 24 oktober voor *Oosterland Hendrik Kievit* als ouderling en *Jacobus Stoutjesdijk* als diaken werd aangewezen.

Pas op 12 november 1837 zouden ze - op Hendrik Kievit na - door ds. Budding in hun ambt worden bevestigd, zodat we kerkrechtelijk deze datum als datum van *instituering* van de driedelige gemeente *Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse* moeten beschouwen. De conventikels waren daarmee tot kerk geworden. Langzaam maar zeker groeide het aantal Afgescheidenen. Terwijl ongetwijfeld daarnaast een groot aantal personen met de Afgescheidenen sympathiseerde zonder het lidmaatschap van de Hervormde kerk op te zeggen.

In het Hervormd kerkeraadsarchief van Nieuwerkerk berust nog een aantal berichten van Afscheiding. De kerkeraad had er zich na lezing ‘wrevelig’ van afgewend. Dit was er de oorzaak van dat ds. G.J. Lette van Nieuwerkerk op 14 december 1838 bezoek kreeg van de deurwaarder bij het kantongerecht Zierikzee. Deze kwam hem persoonlijk een aanzegging (exploit) overhandigen met de namen van een aantal Nieuwerkerkse Afgescheidenen, dat zich al veel eerder aan de Hervormde kerk had onttrokken, maar ‘in sommige punten’ toch nog steeds beschouwd werd als lidmaat van die kerk.

We merken hierbij terloops op, dat van hen verwacht werd, dat ze nog steeds aan bepaalde kerkelijk-financiële verplichtingen zouden voldoen.

Daarom werd hun Afscheiding nog eens juridisch-officieel aan de Hervormde kerkeraad meegedeeld, zodat deze in geen geval onwetendheid zou kunnen voorwenden.

Op de Hervormde kerkeraadsvergadering van januari 1839 kwam dit stuk in behandeling. Het werd voorlopig voor kennisgeving aangenomen; ds. Lette zou de inhoud mondeling aan de kerkvoogden meedelen.[3.]

Ook op Duiveland was 1836 het jaar van de doorbraak van de Afscheiding. We hebben hierboven al eens enkele malen de naam van *ds. Budding* genoemd, zonder meer de inspirator en animator van de Afscheiding in Zeeland, althans in de beginjaren 1836-'38. Hij trok van de ene plaats naar de andere, in en buiten de provincie Zeeland, op al zijn tochten argwanend geobserveerd door de politionele en rechterlijke macht, die soms meenden hem in zijn arbeid daadwerkelijk te moeten belemmeren.

Wanneer we nu het al eerder genoemde notulenboek gaan raadplegen, dan kunnen we de lezer de volgende informatie bieden over het wel en wee van de Afgescheiden gemeente *Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse*. Tot in 1841 behoorden daartoe ook de Zierikzeeënaars.

Toen de *Zeeuwse* Afgescheidenen zich op 8 februari 1837 voor het eerst collectief in een provinciale vergadering presenteerden, was daar eveneens een afgevaardigde van Duiveland bij. Natuurlijk *Dirk van Farowé*, de organisator van het prille kerkelijk leven in de Afgescheiden groepen aldaar. In maart '37 rapporteerde hij over deze vergadering onder meer: Om te waken voor ‘kwade inbreng’ van ‘ergerlijke’ personen kon niet ieder, die om welke reden dan ook ontevreden was over de Hervormde kerk, bijv. over de verzorging van de armen of over bepaalde opvattingen, zonder meer tot de Afgescheiden gemeente worden toegelaten. Het ging er immers niet om een ‘hoop te vergaderen en door het grote getal ontzag in te boezemen’. Want ‘de heerlijkheid’ van Gods kerk bestaat niet ‘in de veelheid der uitwendige aanhangers’, maar daarin, dat zij de waarheid, zoals die in Christus is, belijden, en door hun ‘wandel’ tonen, ‘dat die waarheid in hun binnenste is ingeschreven door den H. Geest, om al zoo uit genade bekwaam gemaakt, aan de wereld te bewijzen dat die waarheid waarlijk vrij maakt van de zonde en ongerechtigheid’.

Ds. Budding in actie op Duiveland

Op *24 juni 1837* komen we de naam ds. Budding voor het eerst in het notulenboek tegen. Het was een zaterdag. Die dag was hij met ouderling Van Farowé op huisbezoek geweest bij de ‘gereformeerde’ leden in Nieuwerkerk en de volgende dag dito in Ouwerkerk. In de middagdienst van diezelfde zondag had hij twee kinderen gedoopt bij Van Farowé aan huis.

Dinsdag was hij weer op huisbezoek gegaan, nu met ouderling *Hendrik Kievit* in Oosterland, en woensdag in *Bruinisse* en *Sir Jansland*, in gezelschap van *Jacob de Waal*. Op vrijdag had hij weer kinderen gedoopt, ditmaal 4, en om 6 uur een kerkeraadsvergadering gepresideerd. In die vergadering verscheen ook een echtpaar, dat huwelijksmoeilijkheden had. Ds.

Budding probeerde in een pastoraal gesprek die spanningen te doorbreken, wat gelukte! Beiden, man en vrouw, hebben ‘hunne feilen onder aandoeninge beleden’ en verklaarden ‘opnieuw te zullen vereenigen’. Al met al was ds. Budding dus in die juni-maand een week in Nieuwerkerk en omstreken pastoraal werkzaam geweest.

Instituering 12 november 1837

In het najaar van 1837 preekte ds. Budding weer eens in Nieuwerkerk. Die zondag van 12 november '37 zou voor de gemeente een historische datum worden.

's Avonds werd er bij Van Farowé aan huis een gemeentevergadering gehouden voor alle leden uit de streek, uiteraard onder het presidium van ‘den Wel Eerwaarden en Zeer geleerden Heer Do budding’.

Van Farowé weet in zijn bijna dweperige bewondering voor ds. Budding haast geen titulatuur te vinden, eervol genoeg om te laten blijken, hoe hoog hij tegen Budding opziet.

Nog niet opgeloste persoonlijke kwesties kwamen eerst aan de orde en konden dankzij Buddings enorm overwicht en tactisch ingrijpen uit de weg worden geruimd. Vervolgens gaf Budding een korte uiteenzetting over de ‘grondstukken’ van de gereformeerde leer. Hoofd voor hoofd vroeg hij de leden af of ze het niet alleen eens waren met de hele inhoud van de formulieren van eenheid, maar of ze er ook ‘kennis’ aan hadden en of ze deze bevindelijke kennis ook wilden vergroten. Ja, was ieders antwoord geweest.

Verder vroeg ds. Budding de aanwezigen of ze nog bleven bij hun indertijd gedane keus van ouderlingen en diakenen, namelijk van *Dirk van Farowé* en *Jacob de Waal* als ouderlingen, en *Pieter van Vessem, Marinus van den Berge* en *Jacobus Stoutjesdijk*, als diakenen. Ja, dat bleven ze.

Alleen met de gekozen ouderling *Hendrik Kievit* lag het moeilijk. Want hij leefde in onenigheid met Krijn Dijkema en kon daarom niet als ouderling worden bevestigd; de anderen wel, wat dan ook is gebeurd. En zo had de gecombineerde gemeente Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse *officieel* een kerkeraad gekregen en was daarmee nu ook officieel geïnstitueerd. Terloops vermelden we dat Hendrik Kievit al spoedig in Oosterland een groep om zich heen had verzameld, die de oorsprong is geworden van een Ledeboeriaanse gemeente.

We gaan nu niet verder in op Buddings bezoeken aan de Duivelandse gemeente en volstaan met te zeggen, dat het voor haar goede dagen waren. Ds. Budding was er zelfs in geslaagd door ‘liefderijke waarschuwingen’ Hendrik Kievit en Krijn Dijkema - die met elkaar in een conflictsituatie leefden - beiden tot ‘ware boetvaardigheid’ te brengen. Wat kon ds. Budding middellijkerwijs een invloed op mensen uitoefenen!

Maar de justitie was minder tevreden over hem. Want op 15 juni 1838 sprak de rechtbank te Zierikzee niet minder dan 5 vonnissen tegen Afgescheidenen uit wegens het houden van illegale godsdienstoefeningen. Bij alle 5 was ds. Budding betrokken en bij 3 daarvan ook Dirk van Farowé, omdat hij zijn schuur voor die samenkomsten had beschikbaar gesteld.

In de Afgescheiden kerken van Zeeland was het toen nog rustig. Maar dit zou helaas zo niet blijven. Want toen Budding nog geen jaar later - eind maart '39 - weer bij Dirk van Farowé in Nieuwerkerk arriveerde, lag de kerkelijke vrede in Zeeland aan stukken. Op schokkende wijze was ze door niemand minder dan ds. Budding zelf gebroken. In februari '39 rapporteerde ouderling Van Farowé op de kerkeraad over de laatst gehouden provinciale vergadering, eind januari '39 in Middelburg. Daarin had Budding voor aller ogen zijn beroepsbrief als algemeen predikant van Zeeland verscheurd en de stukken in het vuur gegooid. Met de betuiging erbij, dat hij alleen nog wilde komen preken in die Zeeuwse gemeenten die zich ‘gebonden’ voelden aan de 86 artikelen van de Dordtse kerkenordening. Aldus Van Farowé in zijn verslag. Ook wilde Budding, dat er in de kerkdiensten alleen nog gezongen werd uit de psalmberijming van Datheen. Het was het begin van de Budding-crisis, die zou uitlopen op zijn afzetting in oktober 1839. In het hoofdstuk over Middelburg en Biggekerke hebben we deze affaire uitvoerig behandeld, zodat we nu daarnaar kunnen verwijzen.

De Duivelandse gemeente koos partij voor Budding. Een half jaar na zijn bezoek aan Duiveland was hij op vrijdag 18 oktober '39 opnieuw naar Nieuwerkerk gekomen: ‘bij ons in welstand en ten genoege ontfangen’, schreef Van Farowé in zijn Notelboek. De volgende avond doopte hij in Oosterland 2 kinderen, preekte een dag later bij Dirk van Farowé aan huis en doopte opnieuw 2 kinderen. Op maandag 21 oktober '39 verliet hij het eiland weer. Twee dagen later zou hij door de provinciale vergadering als predikant worden ‘ontslagen’, en zo dus buiten het kerkverband van de Chr. Afgescheidenen komen te staan.

Een Budding-gemeente

De gemeente van Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse was dus een zogenaamde Budding-gemeente geworden.

Op zaterdag *11 april '40* verscheen hij heel onverwacht weer in Nieuwerkerk om van daaruit de hele streek te bedienen. Elke dag was hij in actie. Uit het notulenboek valt het verloop van zijn werkzaamheden te reconstrueren:

zondag 12 april '40 - gepreekt voor ‘talrijke hoorders’ en 2 kinderen gedoopt
maandag 13 april - gepreekt bij J. de Waal in Bruinisse
dinsdag 14 april - gepreekt bij J. Stoutjesdijk in Oosterland
woensdag 15 april - gepreekt in het open veld te Bruinisse
donderdag 16 april - gepreekt in het open veld te Oosterland
vrijdag 17 april - gepreekt bij Van Farowé in Nieuwerkerk.

Zondag en maandag 19 en 20 april waren het de Paasdagen. Beide feestdagen preekte ds. Budding telkens 3x in de schuur van Van Farowé en doopte 2 kinderen; ‘alle de godsdienstoefeningen zijn ongeïnderd verrigt’, schreef ouderling Van Farowé in zijn Notelboek.

Maar dat zou de volgende keer anders zijn. Met Pinksteren - op 7 en 8 juni '40 - was ds. Budding er weer en preekte beide feestdagen in totaal 6 keer

in de schuur van Van Farowé voor ‘een groote schare met menschen’. De diensten verliepen echter niet zo ongehinderd als op de Paasdagen, want de veldwachter was nu ook één van de bezoekers. In opdracht van burgemeester De Jonge moest hij controleren of er sprake was van onwettige godsdienstoefeningen, en zo ja, dan daaraan een eind maken.

Nu was het met één oogopslag te zien, dat het hier om ongeoorloofde godsdienstige samenkomsten ging. Naar schatting van de veldwachter Braam waren er wel 500(!) mensen in de schuur, met als spreker de afgezette predikant Budding. Bovendien was voor de samenkomst geen vergunning gevraagd. Daarom stapte Braam op ds. Budding af en verzocht hem de mensen te laten gaan. Ietwat spitsvondig antwoordde Budding dat hij niemand geroepen had en dus ook niemand kon wegsturen. Iedereen bleef zitten of staan op de plek waar men zich bevond.

Het was het gebruikelijke tafereel in de schuur: de dominee staande op een boerenwagen, met voor zich een klein tafeltje, waarop een grote, opengeslagen bijbel. En voor hem en links en rechts om hem heen een gespannen toeluisterende grotere of kleinere schare mensen, waarvan een aantal zich een plaatsje had veroverd op een zolder van de schuur. Op de tribune zogezegd.

Op menige plaats in het land zijn in de eerste jaren van de Afscheiding in boerenschuren soortgelijke illegale godsdienstoefeningen gehouden. Men leze er de processen-verbaal maar op na. We gaan nu niet dieper in op Buddings activiteiten op Duiveland. Zijn laatste preekbeurten in Nieuwerkerk dateren van zondag 27 juni '41, toen hij zoals gebruikelijk driemaal preekte; ook doopte hij toen 3 kinderen en bediende het Avondmaal. De leden die in Zierikzee woonden, wilde hij daarbij niet aanwezig zien, want ze hadden een rekest om erkenning als gemeente aan de minister gestuurd. En van het aanvragen van zo'n ‘vrijheid’ moest Budding niets, maar dan ook niets hebben, tenminste toen nog niet.

Met de gemeente van Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse ging het in 1842, eigenlijk al in 1841, niet meer naar wens. In 1841 had Budding de leden in Zierikzee afgestoten en al eerder was zich om ouderling H. Kievit in Oosterland heen een groep beginnen te vormen die apart ging vergaderen (‘godsdienst op hun zelven houden’) Diaken Jacobus Stoutjesdijk was daar ook bij. Hij had ‘bezwaren voor zijn gemoed’, want hij twijfelde ‘of het de kerk wel was’.

Om een oplossing voor de moeilijkheden in Oosterland te vinden, besloten Van Farowé c.s. het advies van de kerkeraad te *Sint Philipsland* in te roepen, waar de oefenaar *Pieter van Dijke* steeds meer aanzien en invloed begon te krijgen. Om kort te gaan, de moeilijkheden werden niet opgelost. En de situatie werd steeds moeilijker. Want zowel ds. Budding als Pieter van Dijke verdwenen voor lange tijd in de gevangenis, omdat ze bleven weigeren de hun opgelegde boeten te betalen.

Mee daardoor had de preekvoorziening ook in Nieuwerkerk - waar Van Dijke wel eens insprong - haast het nulpunt bereikt. Het kerkelijk leven kwijnde daardoor. Kwam dit - vroeg Van Farowé zich af - omdat er een

ban in de gemeente was? In de notulen spreekt hij zelfs van ‘bannen’ (meervoud). Om dit te kunnen onderzoeken had hij op Hemelvaartsdag een gemeentevergadering belegd, waarin dan de moeilijkheden en tegenstellingen eens konden worden onderzocht en mogelijk uitgepraat.

Van Farowé constateerde dat een aantal leden niet geduldig op ‘Gods bestellingen’ wilde wachten, d.w.z. niet afwachten tot het God beliefde weer een prediker te zenden. Ook was er de neiging voor een enkele keer een dominee uit de gemeente Dordrecht of Rotterdam uit te nodigen, al waren dit dan Chr. Afgescheiden predikanten, die dus niet in het kerkverband van de Buddinggemeenten leefden. Men kwam er in die vergadering niet uit. Door al die ruzies en onenigheden werd ook Van Farowé in zijn werk als ouderling ernstig belemmerd. Hij was echter uit het goede hout gesneden en gaf niet toe aan de verleiding dan maar zijn ambt als ouderling neer te leggen. Hij bleef de gemeente ingaan.

Bij een bezoek aan gemeenteleden, die kinderen te dopen hadden, werd hem de vriendelijke maar dringende vraag gesteld: Is het nu ‘onder opzien tot den Heere’ niet mogelijk om ergens een dominee te vinden, die zich stelt achter de 3 formulieren van eenheid en de besluiten van de synode van Dordrecht 1618/'19?

Deze vraag hield Van Farowé bezig. Het was ook een zeer moeilijke situatie, waarin de gemeente verkeerde. Nergens was een voorganger te vinden. *Budding* en *Van Dijke* zaten in de gevangenis, *ds. Ledeboer* sinds mei 1843 ook al. Met ds. Los en ds. Dijksterhuis wilde men niet in zee, want ze waren Chr. Afgescheiden en dus voor het aanvragen van de ‘vrijheid’. Bovendien zouden dan de psalmen van Datheen niet meer worden gezongen. Al denkende en met anderen pratende kwam ineens de gedachte op: Zou *ds. C. van den Oever* van de Gereformeerde gemeente onder het kruis te Rotterdam, niet een mogelijkheid zijn? Hij voldeed aan alle eisen. Ja, was het resultaat van alle overwegingen, dat zou misschien kunnen.

Ds. Van den Oever werd uitgenodigd om orde op zaken te stellen. Hij kwam en loodste zo de Budding-gemeente te Nieuwerkerk het kerkverband van de *Kruisgezinden* binnen. Daarbij waren ook Haamstede, Burgh, Oosterland en Bruinisse betrokken. Dat was in *juni 1845*.

B. 1845-1869

Nieuwerkerk een Kruisgemeente geworden

Op de algemene vergadering van de Kruisgemeenten op 9 september 1845 en volgende dagen in *Rotterdam* gehouden was de gemeente Nieuwerkerk vertegenwoordigd door de ouderlingen *Dirk van Farowé* en *Pieter van Vessem*. Ze werd in het kerkverband van de Gereformeerde gemeenten onder het kruis opgenomen en ingedeeld bij de classis Rotterdam.[1.]

Het was een nieuw begin maar het oude geluid. In december '45 kreeg de gemeente zelfs een eigen predikant; de vervulling van een diep gekoesterde wens.

Het was *Bastiaan Sterkenburg* uit Giessendam. Deze had in augustus '45 al eens een maandagavond gepreekt in *Haamstede* bij bakker Lette aan huis, waarbij Dirk van Farowé ook aanwezig was geweest, zelfs in actieve zin, want deze had toen de dubbele functie van diaken en voorzanger vervuld. Op *14 december '45* is Sterkenburg als predikant in Nieuwerkerk bevestigd.

We geven nu eerst een aantal biografische gegevens over hem. Toen hij op 4 december '45 uit Giessendam in Nieuwerkerk was komen wonen, meldde hij zich bij het gemeentehuis om in het bevolkingsregister te worden ingeschreven. Hij had al een bewogen levensloop achter de rug.

Als personalia van hemzelf en van zijn huisgenoten vonden we: Hij was als boerenzoon geboren in het Brabantse land, om precies te zijn in *Almkerk*, in het land van Altena. Zijn leeftijd was 36 jaar en hij noemde zich ‘verkondiger des Goddelijken Woords’ bij de Chr. Geref. gemeente onder het kruis te Nieuwerkerk.

Zijn vrouw heette *Fija Josina de Kruijff*, 35 jaar oud, geboren te Gorinchem, terwijl de zoontjes *Samuel* en *Paulus*, resp. 3 jaar en 4 maanden oud waren, beiden geboren in Giessendam, prov. Zuid-Holland. De dienstmeid in het gezin was *Aaltje Verheij*, 21 jaar, geboren in Giessendam.

In januari 1900 is Sterkenburg in Kinderdijk bij Alblasserdam op zeer hoge leeftijd overleden, 91 jaar oud.

Toen hij al ruim 90 jaar was, preekte hij nog, het laatst op 30 juli 1899 over 1 Cor. 2:1, 2. Zijn leven lang is hij het type gebleven van een oefenaar, een prediker, die van kerkordelijke regels en vastheid weinig moest hebben: een ‘vrije’ vogel, zoals het in de kerkelijke wereld wel heet.

Een confessioneel kerkbegrip had hij niet. De leden van de kringen, waarin hij voorging, stonden vaak nog ingeschreven in het lidmatenboek van de Hervormde Kerk. Soms was er niet eens een kerkeraad, alleen maar een bestuur.

Zijn theologische studie in *Leiden* had niets voorgesteld, evenmin die aan de universiteit van *Groningen*, waar hij op 6 februari 1837 als student werd ingeschreven, 28 jaar oud.[2.]

Vervolgens voegde hij zich bij het leger van plaatselijke of rondreizende oefenaars en promoveerde op onduidelijke wijze tot ‘predikant’ bij de pas

gestichte Vrije Kruisgemeente te Giessendam (1840), hoewel van een examen of bevestiging niets bekend is. Later typeerde hij zich als predikant volgens Marcus 16:15-16: ‘En Hij (Jezus) zei tot hen: Gaat heen in de gehele wereld, predikt het Evangelie (aan) alle creaturen.’

Zijn eerste gemeente in Giessendam noemde zich: ‘Verenigde Geref. Gemeente met de Synode van Dordrecht 1618 en 1619’. Hoewel hij toen uitdrukkelijk niet bij de Afgescheidenen wilde behoren, leidde zijn herhaaldelijk voorgaan in de zogenaamde onwettige godsdienstoefeningen tot conflicten met de burgerlijke overheid.

Omdat hij de hem opgelegde boeten weigerde te betalen, werd hij op Oudejaarsdag 1840 in de gevangenis van Gorinchem gegijzeld, maar kwam een week later al weer vrij.

Sterkenburgs ‘vrije’ gemeente in Giessendam voegde zich bij het kerkverband van de officiële Kruisgemeenten. Op de eerste algemene vergadering van dit kerkverband in 1844 in *Linschoten* (Utr.) gehouden, werd hij tot scriba gekozen.

Dit waren enkele vermeldenswaardige hoofdzaken uit de levensloop van *Bastiaan Sterkenburg*, voordat in 1845 zijn weg naar Zeeland leidde, naar *Nieuwerkerk* op Duiveland, van waaruit hij ook de in *Haamstede* en omgeving wonende buitenleden af en toe verzorgde.[3.]

We gaan echter terug naar Sterkenburgs komst in Nieuwerkerk in december 1845. Helaas kunnen we voor onze beschrijving niet meer terecht in Van Farowé's notulenboek, want dat heeft als laatste datum april 1845, in welke maand *Cornelis Tuynman*, een timmerman, als diaken werd gekozen. Latere kerkeraadsnotulen zijn bij ons weten niet bewaard gebleven. Gelukkig berust in het gemeentehuis te Nieuwerkerk nog een bundel met afschriften van processen-verbaal, zodat we toch nog weer wat vaste grond onder de voeten hebben, althans wat het begin van Sterkenburgs actviteiten en ervaringen in Nieuwerkerk betreft.

We schreven al, dat Sterkenburg zich had gemeld om met zijn gezin in het bevolkingsregister van Nieuwerkerk te worden ingeschreven. Maar dit ging zo maar niet, want burgemeester A. de Jonge wist, dat Sterkenburg nog maar enkele maanden geleden voor de rechtbank van Zierikzee had moeten verschijnen, omdat hij in augustus in Haamstede op Schouwen een godsdienstoefening had geleid. Weliswaar was hij toen vrijgesproken. Maar zou dat gedoe nu ook weer in *Nieuwerkerk* beginnen? De Jonge was dus niet zo geporteerd voor zijn nieuwe burger.

Op verzoek van Dirk van Farowé kreeg Sterkenburg echter gelegenheid zijn belangen te bepleiten. Op donderdag 11 december werd hij om 6 uur bij de burgemeester in de ‘gemeentekamer’ verwacht. Omstreeks half 7 verscheen Sterkenburg in gezelschap van zijn ouderling Van Farowé.

De burgemeester met diens eerste assessor (wethouder) A. van Bendegom en het gemeenteraadslid J. Hallingse zaten al te wachten. Sterkenburg deelde de heren mee, dat hij a.s. zondag 14 december 's middags in de schuur van Van Farowé zijn intree hoopte te doen en nodigde de burgemeester en de beide gemeenteraadsleden uit dan onder zijn gehoor te ko-

men. En zich tot Van Farowé wendend: ‘Er zal voor goede plaatsen gezorgd worden, niet waar broeder Farowé?’ Waarop de aangesprokene bevestigend antwoordde.

Natuurlijk negeerde de burgemeester het aanbod en zei dreigend tegen Sterkenburg, dat hij hem zou laten verbaliseren, als diens ‘oefeningen’ op de oude voet werden voortgezet (dus zonder toestemming te vragen).

Op dwepende toon reageerde Sterkenburg met te zeggen dat hij niet bang was ‘al wierden er moordschavotten en brandstapels voor hem opgericht’.

Hij hoopte ‘in dien leer te volharden van zijnen Koning Jezus, zoo lang het bloed door zijne aderen vloeit’. De burgemeester gaf hem nog een maand tijd om de ‘vrijheid’ bij de koning aan te vragen.

De kerkdiensten van zondag 14 december 1845

In deze geladen sfeer brak *zondag 14 december 1845* aan. Op die dag zou de bevestiging en intree van *Bastiaan Sterkenburg* als predikant van de Gereformeerde gemeente onder het kruis te Nieuwerkerk plaatsvinden. Wat zou de burgemeester doen? Zou Sterkenburg achter zijn stoere woorden blijven staan?

Uiteraard lieten zich in de diensten van die dag geen vertegenwoordigers van het plaatselijk gemeentebestuur zien. Of het moest de veldwachter Maximiliaan Braam zijn, want die was er wél. Maar zijn aanwezigheid was geen bewijs van sympathie en meeleven. Het was immers zijn taak door een proces-verbaal bestraffing wegens wetsovertreding mogelijk te maken.

's Morgens tegen 9 uur was hij naar de hofstede van de ‘landman’ Dirk van Farowé gestapt om te zien of daar ook een godsdienstoefening zou worden gehouden. Inderdaad bleek dit de bedoeling te zijn, want toen hij het aan de al aanwezige ds. C. van den Oever[4.] vroeg, had deze geantwoord: ‘Met Gods hulp, ja!’

Braam reageerde hierop met te zeggen, dat hij in opdracht van de burgemeester dan proces-verbaal moest opmaken. ‘Het is wel,’ had ds. Van den Oever kortaf nog gezegd en om 9 uur was hij begonnen met de dienst, waarin hij Sterkenburg als predikant van de gemeente van Nieuwerkerk zou bevestigen. Volgens schatting van de veldwachter waren er wel 300 mensen in de schuur aanwezig.

Ds. Van den Oever had eerst laten zingen Ps. 105:5 en 6 (natuurlijk in de berijming van Datheen) en als tekst gekozen Ezechiël 3:17: ‘Menschenkind, Ik heb u tot eenen wachter gesteld over het huis Israëls; zoo zult gij het woord uit mijnen mond hooren en hen van mijnentwege waarschouwen.’ Het is de bekende tekst die als taak van profeten en bedienaars van het Goddelijke Woord aangeeft, dat ze moeten waarschuwen tegen gevaren voor de kerk, ontstaan uit het brengen van valse leer of uit ergerlijk levensgedrag.

's Middags was er in de schuur opnieuw een dienst. De 's morgens als predikant bevestigde *Sterkenburg* zou zijn intree doen. Vooraf herhaalde zich het vraag- en antwoordspel tussen veldwachter en prediker, ongeveer in

deze geest: ‘Als u van plan bent voor te gaan, dan heb ik de opdracht van de burgemeester u te verbaliseren.’ En de reactie hierop van Sterkenburg dit keer luidde: ‘Dat zal ik met liefde afwachten en met Gods hulp treed ik op.’

Als intreetekst had ds. Sterkenburg gekozen Col. 4:3, waarin Paulus vraagt: ‘biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des woords opene om te spreken de verborgenheid van Christus om welke ik ook gebonden ben’.[5.]

Evenals in de morgendienst collecteerde *Cornelis Tuynman* en trad *Jan Gelok* weer op als voorzanger. Volgens het proces-verbaal van deze dienst waren er meer dan *600* personen in de schuur aanwezig geweest. Het leek wel of de dagen van *ds. Budding* waren teruggekeerd. Maar deze zat toen al hoog en droog in de stad *Groningen*, waar hij in 1844 Chr. Afgescheiden(!) predikant was geworden (1844-'48).

Twee dagen later - op dinsdagavond - was er opnieuw een samenkomst, waarin ds. C. van den Oever weer de voorganger was. In het proces-verbaal wordt ook gesproken over een *zolder*, die de veldwachter was opgegaan. Vanaf zijn hoge uitkijkpost kon hij de menigte beneden blijkbaar beter overzien en tellen. Meer dan 300, schreef hij in zijn verbaal.

In februari 1846 deed de Arrondissementsrechtbank te Zierikzee uitspraak, niet alleen over wat op die ene zondag 14 december was voorgevallen, maar ook over een aantal zondagen daarna. *Ds. Van den Oever* werd veroordeeld tot 2 geldboeten, elk van *ƒ* 10,-. Dat was dus niet zoveel. Hij was trouwens maar tweemaal voorgegaan. Al moeten we opmerken dat vóór 1840 toen koning Willem I nog aan het bewind was, voor predikanten die boeten in de regel wel *ƒ* 100,- waren, het maximum bedrag.

Ds. Sterkenburg, de nieuwe dominee, kreeg van de rechtbank 19 boeten van *ƒ* 10,- opgelegd. Hij was dus in 19 diensten in actie geweest. *Cornelis Tuynman*, de diaken, werd tot 21 boeten en *Jan Gelok*, de voorzanger, tot 19 boeten veroordeeld, overeenkomende met het aantal door hen meegemaakte diensten.

Uiteraard kregen beide ouderlingen ook hun deel. *Dirk van Farowé* en *Pieter van Vessem* kregen elk een boete van *ƒ* 10,- omdat ze in de organisatie de hoofdpersonen waren geweest.

Volgens één van de overwegingen van het vonnis waren ze zonder meer als ‘Hoofden en Bestuurders en Bewindvoerders’ te beschouwen. Daar bovenop kreeg Van Farowé nog 21 boeten van elk *ƒ* 10,- ‘wegens het afstaan van zijn schuur en zolder’.

Naar aanleiding van deze uitspraak van de rechtbank te Zierikzee van 13 februari '46 gingen er vanuit Nieuwerkerk 2 rekesten naar de Koning waarin om kwijtschelding van de boeten werd verzocht. Het eerste was gedateerd Nieuwerkerk 26 februari 1846 en geschreven door *Dirk van Farowé*, landman, mede namens *ds. Cornelis van den Oever* te Rotterdam, *Cornelis Tuynman*, timmerman en *Jan Gelok*, wagenmaker en *Pieter van Vessem*, particulier te Nieuwerkerk in Duiveland, kanton Zierikzee. Het resultaat was nihil.

Er zijn nog meer vonnissen gevolgd. Op 3 juli '46 kreeg ds. Sterkenburg weer 33 boeten van *ƒ* 10,- en Van Farowé eveneens 33 boeten van *ƒ* 10,- 'wegens het afstaan van zijn schuur enz.' De diensten in Nieuwerkerk werden blijkbaar nauwkeurig geregistreerd. Vooral ds. Sterkenburg is lang vervolgd, wel tot 1847. Zijn laatste veroordeling dateert van 2 oktober '46, waarin het gaat over 6 boeten. Maar het blijkt, dat dit vonnis 18 januari '47 door de Hoge Raad in cassatie is vernietigd, tenminste wat betreft *ds. Sterkenburg* en *Jan Gelok*. De Hoge Raad verklaarde, dat deze personen geen misdaad noch wanbedrijf noch overtreding hadden begaan en dus ontslagen werden van alle rechtsvervolging.

En wat het verzoek om erkenning als Chr. Geref. Gemeente onder het kruis betreft, bij ministeriële dispositie van 10 april '46 werd dit verzoek afgewezen, omdat adressanten geen afstand wilden doen van de rechten van de Ned. Hervormde Kerk.[6.]

Verhuizing

De komst van ds. Sterkenburg in Nieuwerkerk had een zekere opbloei van het gemeentelijk leven met zich meegebracht. Er was nu tenminste een eigen herder en leraar, die 's zondags preekte, de sacramenten van Doop en Avondmaal kon bedienen en in de week herderlijke zorg aan de gemeenteleden besteden in hun goede en kwade dagen.

Kerkte de gemeente van Nieuwerkerk inmiddels al zo'n 10 jaar in de schuur van Dirk van Farowé, in 1846 ging daar een ingrijpende verandering in komen. Vanaf zijn komst in december '45 in Nieuwerkerk, woonde ds. Sterkenburg met zijn gezin in bij *Jan de Groene*, winkelier in Nieuwerkerk. Maar twee gezinnen in één woning geeft na verloop van tijd soms een licht ontvlambare situatie. Of dit hier ook het geval was, weten we niet. maar zeker is, dat Sterkenburg al in mei '46 in *Oosterland* tijdelijk kwam inwonen bij de weduwnaar *Jacob de Bruine* en diens zuster Krina, ook een weduwe, terwijl de vrijgezel Jozias de Bruine daar ook in huis was.

Enkele maanden later kocht Sterkenburg voor *ƒ* 600,- in Oosterland een arbeiderswoning met schuurtje en erf. Op het erf liet hij een houten loods zetten, bedoeld als kerkgebouwtje, terwijl de woning tot pastorie promoveerde.

Het zwaartepunt van de kerkelijke gemeente - althans wat de vergaderplaats betreft - was dus van Van Farowé's kerkschuur verlegd naar het nieuwe kerkje in Oosterland. Het stond onderaan de Rampaertsendijk, dicht bij de gemeentegrens met Nieuwerkerk. Al spoedig is die houten loods vervangen door een eenvoudig stenen kerkje, in de volksmond de 'diekse kaerke' genoemd. De plek wordt vandaag nog aangewezen.

Het is mogelijk, dat deze verplaatsing van kerkgebouw de oorzaak van de verkoelde verhouding tussen Van Farowé en ds. Sterkenburg is geweest. *Nieuwerkerk*, waar Van Farowé al een tiental jaren als de grote man in het kerkelijk leven was opgetreden, was niet meer het centrum. *Oosterland* was dat nu geworden. Daar woonde immers ook de dominee en daar moesten de Nieuwerkerkers nu naar de kerk. De rollen waren dus omgedraaid. En het is bekend genoeg hoe gevoelig vroeger de verhoudingen tussen twee

dicht bij elkaar gelegen dorpen konden liggen. Gelukkig zijn in november 1846 de kerkvisitatoren *ds. C. van den Oever* en *ds. C. Noorduyn* erin geslaagd deze spanningen te verminderen.

Waarschijnlijk zijn de laatste kerkdiensten in Van Farowé's schuur in Nieuwerkerk gehouden op 14 en 17 juni 1846. Van al deze diensten is nog een proces-verbaal opgemaakt, dat leidde tot beboeting van zowel ds. Sterkenburg en diaken Jan Gelok, als natuurlijk van Van Farowé (wegens het afstaan van zijn schuur).

En hoe ging het met de kerkdiensten in Oosterland? Bleven die buiten schot? Nee, ook in Oosterland gingen de verbaliseringen door, al gebeurde dit lang niet zo fanatiek als het in Nieuwerkerk het geval was geweest. Oorzaak daarvan was de onzekerheid bij de Oosterlandse gemeenteraad of het zetten van een stenen kerkgebouwtje op het erf van Sterkenburgs pastorie (om die zo maar te noemen) wel of niet illegaal was.

Liet de lokale overheid het bouwen oogluikend toe, de regionale autoriteiten waren er tegen. Het werd een heen-en weer-geschrijf van jewelste. Om kort te gaan, in januari 1847 werd op hoog niveau beslist, dat het bouwen van een kerkje door Sterkenburg en de zijnen niet strafbaar was. En daarmee waren alle kerkdienst-perikelen ten einde! De gemeente kon nu eindelijk in Oosterland ongestoord normale kerkdiensten houden in de ‘diekse kaerke’; voor de kerkgangers uit Nieuwerkerk, Oosterland en Bruinisse mooi centraal gelegen.

Laatste levensjaren van Dirk van Farowé

In 1846 - het jaar waarin de kerkdiensten voortaan in Oosterland werden gehouden - ging *Dirk van Farowé* van zijn boerderij en maakte plaats voor zijn stiefzoon *Izaäk de Braal*, de zoon uit het eerste huwelijk van zijn vrouw Gieltje de Bruin. Het was een jaar na het uitbreken van de rampzalige aardappelziekte (1845).

In april '47 emigreerde Van Farowé's enige nog ongetrouwde zoon Cornelis naar Amerika en enkele jaren later - mei 1849 - zochten ook Dirk van Farowé en zijn vrouw hun heil aan de overkant van de oceaan. Als reden voor zijn emigratie gaf hij op economische verbetering (economic improvement) terwijl zijn zoon Cornelis als motief had genoemd: verlangen naar godsdienstige vrijheid (religious freedom).

Slechts weinige weken na zijn aankomst in Amerika is Dirk van Farowé echter al overleden aan de cholera, op zondag 1 juli 1849, in Grandville in Michigan. Hij was toen 51 jaar oud.

In het oude vaderland had hij voor de kerk gedaan wat hij kon en het goede voor haar gezocht. Maar het was hem de laatste paar jaar bij de handen afgebroken.

Zijn weduwe Gieltje de Bruin repatrieerde al heel spoedig na het overlijden van haar man. Haar zoon Cornelis ging mee terug naar Zeeland.

En nog in 1849 vonden beiden weer onderdak in de hun zo bekende boerderij aan de rand van het dorp, nu bewoond door de zoon uit haar eerste huwelijk Izaäk de Braal en diens vrouw Cornelia van Nieuwenhuysen.

In augustus 1855 verhuisde de weduwe van Dirk van Farowé naar Sir Jansland, waar ze 8 april '56 overleed, 76 jaar oud.[7.]

Interne moeilijkheden

Dirk van Farowé heeft het begin van de interne moeilijkheden in zijn gemeente met ds. Sterkenburg nog meegemaakt. De oorzaak van die onvrede was, dat er zowel in Oosterland als in Nieuwerkerk verzet rees tegen de prediking van Sterkenburg. De ontevredenen konden zich beter vinden in die van de oefenaar *Pieter van Dijke* uit Sint Philipsland, wiens ster aan het rijzen was. Hij was een aanhanger van de befaamde *ds. Ledeboer* die ook overal heentrok om waar het maar even kon gemeenten te stichten. In 1851 heeft hij Van Dijke tot predikant bevestigd.

In 1849 verzocht ds. Sterkenburg op de algemene vergadering, te Zwartsluis gehouden, visitatoren aan te wijzen met het doel enige kwesties in zijn gemeente te vereffenen. Met als resultaat dat de krachtfiguur ds. C. van den Oever zelf naar Oosterland reisde om te helpen de moeilijkheden uit de weg te ruimen. Maar het volgend jaar (1850) moest hij op de algemene vergadering in Den Helder - waarvan ds. Sterkenburg praeses was - rapporteren, dat zijn missie was mislukt. Want de personen, die 'in miskenning lagen van de wettigheid van onzen kerkstaat' (dit waren dus de volgelingen van Van Dijke) bleven 'volharden'.

Zowel uit Nieuwerkerk als uit Oosterland bezocht dus een aantal leden niet langer de kerkdiensten in de 'diekse kaerke'. Ze gingen apart vergaderen. Voor hen kwam Pieter van Dijke geregeld preken. Men vergaderde o.a. bij J. Stouten in Oosterland aan huis. Toen één van de voormannen, *Jacobus Stoutjesdijk*, naar N. Amerika emigreerde, stelde hij zijn woning in het Groenendaal aan de *Ledeboeriaanse* gemeente ter beschikking. We schreven al, dat reeds eind 1840 Hendrik Kievit c.s. verklaard hadden geen gemeenschap meer te kunnen oefenen met de Budding-gemeenten van toen. En bij deze groep-Kievit hadden de opposanten van 1849/'50 aansluiting gezocht, nadat ze de Budding-gemeente die in 1845 was getransformeerd tot Kruisgemeente, de scheidbrief hadden gegeven. Het spreekt vanzelf dat ds. Sterkenburg het in die tijd in Oosterland moeilijk had. Misschien was dit wel de oorzaak dat hij in mei 1851 een beroep naar *Haarlem* aannam en dus uit Oosterland vertrok.

We laten nu de geschiedenis van de nieuwe 'Ledeboeriaanse' gemeente rusten, omdat we ons beperken tot die van de Kruisgemeente in Oosterland. We merken alleen nog op, dat na de dood van Ledeboer in 1863 in de naar hem genoemde kerkengroep een scheuring ontstond als gevolg van een conflict tussen de voorgangers *ds. Pieter van Dijke* en *ds. Daniël Bakker*, zodat er nu Ledeboeriaanse gemeenten ontstonden van *Dijkiaanse* en *Bakkeriaanse* snit.[8.]

In hetzelfde jaar dat ds. Sterkenburg uit Oosterland vertrok (1851) werd de oefenaar Pieter van Dijke uit Sint Philipsland door ds. Ledeboer tot predikant bevestigd.

In de vacature - ds. Sterkenburg werd op *22 augustus 1852* voorzien door de komst van de 23-jarige proponent *Adrianus van den Oever*, natuurlijk bevestigd door zijn vader ds. C. van den Oever. Van 1851-'53 heeft de jonge dominee ook nog de leden in Haamstede gediend.

Was hij nog vrijgezel toen hij in Oosterland kwam, het volgende jaar trouwde hij, 24 jaar oud, in Oosterland, met een veel oudere vrouw, namelijk Cornelia Johanna Boodt uit Rotterdam, 38 jaar. Het viel ons op, dat ook Dirk van Farowé's vrouw veel ouder was dan hij zelf, een verschil van 17 jaar.

In de huwelijksakte - 28 april 1853 - staan als getuigen genoemd *Jan Piet Flikweert*, landbouwer, 47 jaar en *Simon Kister*, winkelier, 38 jaar, beiden uit Nieuwerkerk. In Oosterland woonden de twee anderen: *Cornelis Dekker*, winkelier, 38 jaar en *Pieter Lambertusse van Vessem*, particulier, 63 jaar. Door het ontbreken van nadere gegevens kunnen we van de dienstperiode van de jonge Van den Oever in Oosterland-Nieuwerkerk-Bruinisse weinig of niets vertellen. Alleen, dat het aantal leden in Bruinisse zeer gering was.

Enkele jaren later - in november 1855 - vertrok ds. Adrianus van den Oever naar zijn nieuwe gemeente in Den Haag. De herrie, rondom dit beroep ontstaan, zou er de oorzaak van worden, dat vader C. van den Oever met nog enige gemeenten buiten het verband van de Kruisgemeenten raakte. Al in het voorjaar van *1856* arriveerde de opvolger van Van den Oever jr. in Oosterland. Het was *ds. Harmen de Vries*. Hij kwam uit de buurt, namelijk uit Haamstede. Maar nauwelijks was hij verschenen of hij was ook al weer verdwenen. Want in oktober van het volgende jaar ('57) nam hij een beroep aan naar *Poortvliet* op *Tholen*. In ons hoofdstuk over Haamstede hebben we over hem wat personalia gegeven.

En om de rij te besluiten: op 11 november 1858 deed zijn intree als Kruisdominee in Oosterland: *Pieter Siemense*, gekomen van Tricht bij Geldermalsen. Hij zou ruim 38 jaar in Oosterland blijven (1858-1897) Op 11 januari '97 is hij plotseling overleden, 78 jaar oud. Hij had de vorige dag nog tweemaal gepreekt.

Tijdens zijn ambtsperiode had hij tweemaal een kerkelijke vereniging meegemaakt. De eerste maal die van Kruis- en Afgescheiden gemeente in *1869* tot Chr. Geref. Kerk. De tweede vereniging was die tussen de Chr. Geref. Kerk en de dolerende kerken tot Gereformeerde kerken in *1892*.

Maar hij stoorde zich weinig aan kerkverbanden. Met personen uit andere kerkgenootschappen bleef hij intensieve contacten onderhouden.

Ook zijn verhouding tot de vacante Ledeboeriaanse gemeente van Oosterland was altijd zeer goed. Hij bezocht ook zieken en leidde begrafenissen van die gemeente.[9.] We vonden hem als volgt getypeerd: ‘Hij was geen leraar, vermaard door wetenschap, maar een evangelieprediker in de ware zin van het woord; geëerd en geacht vanwege zijn godsvrucht.’[10.]

Eindnoten:

1. Zie het herdenkingsboekje *In uw gemeente goed*, 150 jaar Gereformeerde Gemeenten te Nieuwerkerk (1836-1986). Aan dit geschrift hebben we enige gegevens ontleend. Voor de tekst van dit hoofdstuk hebben we veel te danken aan genealogische en andersoortige gegevens, o.a. fotocopieën van processen-verbaal, ons vriendelijk verstrekt door H. Uil en G.C. Groenleer, resp. archivaris en adjunct-archivaris van het streekarchivariaat te Zierikzee.
   Niet minder was voor ons onderzoek van belang een zestal artikelen door ds. M.G. Westerhoff indertijd gepubliceerd in de *Zierikzeesche Nieuwsbode*. En twee artikelen in het *Zeeuws Tijdschrift* (resp. 1983 en 1984) van drs. A.J. Rotte. Van hem bestaat ook een doctoraal- scriptie *Op zoek naar de kleine lettertjes*, met als ondertitel 'De Afscheiding op Duiveland en in de stad Zierikzee 1835-'50' (Kampen 1981).
2. Hendrik de Cock, *Verzamelde geschriften*, deel II, 275-280 (Houten, 1986).

1. Zie het herdenkingsboekje *In uw gemeente goed*, 150 jaar Gereformeerde Gemeenten te Nieuwerkerk (1836-1986). Aan dit geschrift hebben we enige gegevens ontleend. Voor de tekst van dit hoofdstuk hebben we veel te danken aan genealogische en andersoortige gegevens, o.a. fotocopieën van processen-verbaal, ons vriendelijk verstrekt door H. Uil en G.C. Groenleer, resp. archivaris en adjunct-archivaris van het streekarchivariaat te Zierikzee.
   Niet minder was voor ons onderzoek van belang een zestal artikelen door ds. M.G. Westerhoff indertijd gepubliceerd in de *Zierikzeesche Nieuwsbode*. En twee artikelen in het *Zeeuws Tijdschrift* (resp. 1983 en 1984) van drs. A.J. Rotte. Van hem bestaat ook een doctoraal- scriptie *Op zoek naar de kleine lettertjes*, met als ondertitel 'De Afscheiding op Duiveland en in de stad Zierikzee 1835-'50' (Kampen 1981).
3. *De Zierikzeesche Nieuwsbode*, 2 oktober 1950.

1. Die algemene vergadering werd niet in Woerden gehouden, zoals *In uw gemeente goed*, 42, abusievelijk opgeeft.
2. *Album Studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen 1915).
3. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, I, 250, F.L. Bos, *Kruisdominees*, 81-96 (Kampen, 1953), *Kerkhistorische Kroniek* 1967, nr. 3.
4. In het proces-verbaal staat telkens hardnekkig: Van den Hoever.
5. In een schrijven van 27 februari 1846 aan de koning geeft ds. Sterkenburg zijn intreetekst als volgt weer: 'Biddende met eenen ook voor ons, dat God ons de deure des Woords opene om te spreken de Verborgenheid Christi' (*Herv. Eredienst*, no. 718, 26 maart 1846, nr. 7 Nieuwerkerk, ARA, Den Haag).
6. *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 5 en 6 oktober 1950.
7. *In uw gemeente goed*, 61.
8. De ingewikkelde historie van al deze afsplitsingen kan de lezer in beknopte samenvatting vinden in de bijdragen van H.M. Stoppelenburg in de *Kerkhistorische Kroniek* 1967, nr. 2. En in het artikel van H. Uil in de *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 22 oktober 1987. Het is een recensie van het gedenkboek *In uw gemeente goed*, 150 jaar Gereformeerde gemeenten te Nieuwerkerk (1836-1986), Nieuwerkerk, 1987. Het boekje is niet in de handel.
9. *Kerkhistorische Kroniek*, 1967, 4e jrg. nr. 2. *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land*, katern Zeeland, 12, Kampen, 1984.
10. Joh. de Haas, *a.w.*, I, 242.

VIII *Haamstede*

De burgerlijke gemeente *Haamstede*, aan de westkant van Schouwen bij de duinen gelegen, telde omstreeks 1840 ruim 800 inwoners, van wie het overgrote deel de diensten bezocht in de oude Hervormde kerk, die nog altijd boven daken en bomen uitsteekt.

In het bovengenoemde jaar (1840) werd Haamstede - met in de kom 480 inwoners - getypeerd als het bekoorlijkste dorp van het hele eiland Schouwen, 'bij uitstek aangenaam gelegen tussen houtgewas, duinen en bouwlanden'.[1.]

In de loop van de tijd is de Hervormde gemeente van *Haamstede* en het vlakbij gelegen *Burgh* (tot 1661 gecombineerd) gediend door een groot aantal predikanten, met als eerste de Vlaming *Cornelis van Hille* of *Hillenius* (1577). Met woord en daad had hij blijk gegeven van zijn reformatorische gezindheid en als gevolg daarvan moest hij uitwijken naar Engeland. Daar verscheen van hem in 1571 in Norwich *Den Sieckentroost*; een verzameling van gebeden met toepasselijke bijbelteksten en aanwijzingen, bestemd voor zieken en stervenden.

Tot voor kort was deze *Ziekentroost* nog te vinden achterin het kerkboek met de psalmberijming van 1773, welke laatste nu in de meeste protestantse kerken vervangen is door nieuwere berijmingen. In deze edities komt de Ziekentroost ook niet meer voor.[2.]

Op Cornelis van Hille is in de Hervormde gemeente nog een lange serie predikanten gevolgd, van wie *D. Nieuwhof* (1832 - em. '69) met de Afgescheidenen te maken kreeg. Dat waren er getalsmatig gezien maar weinigen.

We merken hier op, dat deze Nieuwhof zich verdienstelijk heeft gemaakt door het publiceren van het *Burgerlijk en Kerkelijk Gedenkboek van Haamstede, deels ook van Burgh* (Tholen 1857).

Wie enigszins over de geschiedenis van Haamstede geïnformeerd wil worden, kan niet om dit 159 pagina's tellend werk heen.

Uit de reeks van 27 Hervormde dominees, die vanaf 1577 tot de komst van D. Nieuwhof (1832) in Haamstede hebben gestaan, halen we er nog twee naar voren, met tussen haakjes hun dienstjaren in Haamstede. Ze staan beiden aan het begin van de zogenaamde *Nadere Reformatie*, de geestelijke stroming die de nadruk legde op de 'practijk der godzaligheid', d.w.z. de kerkleer bevindelijk ervaren en die in het persoonlijk en maatschappelijk leven ook in praktijk brengen.

In de eerste plaats noemen we dan *Godefridus Cornelisz Udemans* (1599-1604), vertrokken naar Zierikzee, waar hij lang heeft gestaan. In het hoofdstuk over *Zierikzee* zullen we hem weer tegenkomen. Hij behoort volop tot de 'oude schrijvers' in oud-gereformeerde kringen veel gelezen.

In de tweede plaats mag hier ook niet ontbreken de naam van *Willem Teellinck*, stammend uit een Zierikzees geslacht en zoon van een burgemeester van die stad. Ongeveer 2 jaar na Udemans' vertrek werd Teellinck predikant in Haamstede-Burgh (1606). Het was zijn eerste gemeente.

Hij werd op één na de naaste opvolger van Udemans. In 1613 vertrok hij naar *Middelburg* waar hij tot zijn dood in 1629 heeft gestaan. In de Zeeuwse hoofdstad, waar hij grote invloed uitoefende, heeft hij onnoemelijk veel geschreven. Zijn zoon Maximiliaan - ook dominee geworden - deelde later mee, dat zijn vader niet minder dan 127 werken - grotere en kleinere - had opgesteld, waarvan er maar 60 in druk zijn verschenen.

In oud-gereformeerde kringen worden sommige van zijn stichtelijke geschriften nog steeds heruitgegeven, in 1978 nog door het Willem Teellinck-Fonds te Urk (een fotomechanische herdruk). Ook wel uitgaven aan de hedendaagse spelling en stijl aangepast, zoals het mooie 'Noord-Sterre, aanwijzende de juiste richting ("de rechte streecke") van de ware godzaligheid'.[3.]

In de 18e eeuw begon echter een geestelijke, rationalistisch gekleurde stroming op te komen, d.w.z. de *rede* (het verstand) ging in steeds sterkere mate en in langzaam breder wordende kring de geloofsopvattingen over de bijbel beïnvloeden. Hoe moest men de inhoud van de bijbel taxeren? Wat daarvan was nu waar gebeurd?

Aan het eind van deze eeuw zegevierde op politiek gebied de geest van de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid, broederschap. Nederland is zelfs enige jaren bij Frankrijk ingelijfd geweest. Toen Napoleon de beslissende nederlaag had geleden, verdwenen de Fransen weliswaar, maar de Franse denkbeelden over geloof en bijbelinhoud waren niet vertrokken. Integendeel, ze hadden wijd en zijd om zich heen gegrepen, waarbij we opmerken, dat die ideeën van de Verlichting niet alle van Franse oorsprong waren. Ook uit Engeland waren er heel wat overgewaaid, o.a. van de minder ver

afgeweken, maar voor de gereformeerde leer niet minder gevaarlijke wijsgeer *Locke* (1632-1704), door wie, om de helft van de Christelijke waarheid te redden, de andere helft werd prijsgegeven, zoals Groen van Prinsterer het eens uitdrukte.

In de tijd van de door Frankrijk indirect beheerste Bataafse Republiek stond in de Hervormde kerk te *Haamstede ds. Pieter Koumans Brouwer* (1797-1806), die sterk beïnvloed was door rationalistische opvattingen.

De taal en de ideeën van het bevindelijk Christendom minachtte hij, omdat ze 'gevaarlijk mystiek' zouden zijn. Ze waren hem lang niet 'verlicht' genoeg.

Geen wonder, dat er dus kerkleden waren, die niet meer bij hem in de kerk kwamen en in gezelschappen zochten wat ze in de kerk niet vonden. Stichtelijke werken van de 'oude' schrijvers vormden hun lectuur. Ook de boeken van een paar vroegere predikanten uit Haamstede, namelijk van *Udemans* en *Teellinck* en verder vooral het tweedelig werk van *Wilhelmus à Brakel* (*Redelijke Godsdienst*) en de preken van de Middelburgse predikant *Bernardus Smijtegelt*. Om maar niet meer te noemen.

Ds. P.K. Brouwer en ook diens opvolger in Haamstede *W.H. le Sage ten Broek* (1806-'23) waren zeker ijverige predikanten, die het goede zochten voor hun gemeente en hart hadden voor het onderwijs aan de kinderen.

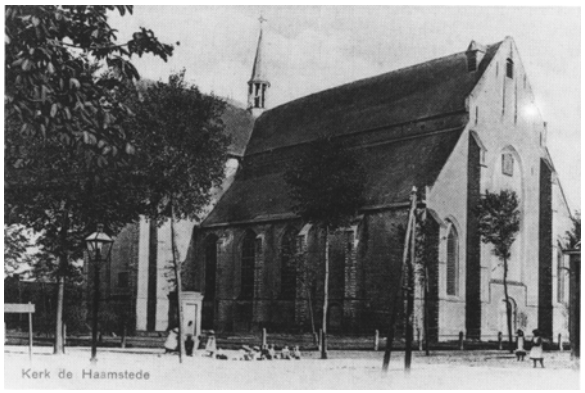

De Nederlandse Hervormde Kerk te Haamstede, begin 20e eeuw. (Streekarchivariaat Schouwen-Duiveland en Sint Philipsland, Zierikzee.)

Maar hoe stond het met hun opvattingen en prediking?

P.J. van den Berg, omstreeks 1950 hoofd van de school in Haamstede, schreef in 1953 en '54 onder de titel 'De kerk aan Schouwens kust' een aantal artikeltjes in *Kerk en Gezin* (het kerkblad van de Gereformeerde Kerk in Haamstede): 'Het is duidelijk, wat de inhoud van de prediking toen was in Haamstede (in het begin van de 19e eeuw), namelijk prediking van menselijke deugd en menselijke wijsheid. Het zwaard des Geestes was er niet meer om het bederf te bestrijden. Onverschilligheid voor het Evangelie deed elk rustverstorend kerkgeschil in de poel der onverdraagzaamheid werpen. Dan wordt op 7 januari 1816 door koning Willem I aan de Kerk het synodale juk opgelegd en van de predikanten in het ondertekenings-formulier gevraagd te zullen leren "overeenkomstig Gods Woord en de aangewezen formulieren", waarbij echter de overeenstemming aan eigen inzicht wordt overgelaten. Dit was "een belofte, waarbij niets beloofd werd".

Tevens werden alle kerken verenigd tot één lichaam onder het opperbestuur van een door de Overheid benoemde Synode, die ter-zijde-stelling van de waarheid en verkondiging van dwaalbegrippen zonder enig teken van afkeuring aanzag. Hierin ligt de oorsprong van de Afscheiding.'[4.]

We keren nog even terug naar de eerste decennia van de Hervormde kerk in Haamstede in de 19e eeuw. In november *1804* rapporteerde *ds. Brouwer*, dat hij bij het doen van huisbezoek in zijn gemeente geconstateerd had, dat de leer van een *volslagen lijdelijk Christendom* 'haar verderfelijke wortels begon te schieten'.

Hij adviseerde zijn mede-kerkeraadsleden erop toe te zien, dat deze 'voor het booze hart zoo streelende stellingen' zoveel mogelijk tegengegaan werden.

Ja, van volslagen lijdelijkheid werden zij die aan de officiële belijdenisgeschriften, vastgesteld op de synode van Dordrecht, wilden vasthouden, al gauw beschuldigd. En we zullen niet ontkennen, dat die excessen voorkwamen, ook wel bij de latere Afgescheidenen. Om een voorbeeld te geven: In het nuchtere Noordgroningse dorp *Uithuizermeeden* en in de naburige dorpen *Bierum, Spijk* en *'t Zandt* openbaarden zich in 1835 duidelijk verschijnselen van dweepzucht en geestdrijverij.[5.] Maar dit was niet de schuld van de officiële kerkleer.

Tijdens het predikantschap van W.H. le Sage ten Broek waren in *1831* enige kerkleden al één en andermaal vermaand, omdat ze de kerkdiensten niet meer bijwoonden 'ten gevolge hunner *mystieke gevoelens*'. Toen een nieuwe vermaning niet hielp, besloot de kerkeraad hen aan hun lot over te laten en hen als heidenen en tollenaars te beschouwen, totdat ze verbetering hadden beloofd en bewezen.

Ds. Nieuwhof, in 1832 in Haamstede gekomen, oordeelde over hen: 'Er loopt bij zulke menschen veel waanwijsheid en geestelijke hoogmoed onder. Hoe meer werk men van hen maakt, hoe meer zij zich gestreeld voelen, niet om zich te verbeteren, maar om vol te houden. Daarbij is hun kennis

te bekrompen, hun oordeel te weinig geoefend, om zich door rede te laten overtuigen'.[6.]

Tot de leden die in 1831 niet meer in de kerk kwamen behoorden ook *Stoffel van den Hoek* en zijn vrouw *Jobbina de Voogd*[7.]. We zijn dan in het decennium gekomen, waarin de Afscheiding in Zeeland onder leiding van *ds. Budding* zich in 1836 baan breekt. Ook Schouwen-Duiveland kwam in het krachtenveld van deze wel zeer begaafde, maar ook aparte prediker. Voor een beter begrip van de situatie moeten we nu echter eerst naar *Nieuwerkerk* op Duiveland.

Daar was op *15 november 1837* door ds. Budding een Afgescheiden gemeente geïnstitueerd, hoewel er vanaf maart en april 1836 al Afgescheidenen woonden. En met deze gemeente zocht de Afgescheiden groep in *Haamstede* vervolgens contact. Nu lagen deze beide dorpen wel ver van elkaar vandaan, resp. aan de west- en oostkant van het eiland, zodat daadwerkelijk contact heel moeilijk was en slechts sporadisch kon plaatsvinden. Maar toch, het wás er.

In de kerkeraadsnotulen van Nieuwerkerk van 12 september 1840 wordt gesproken over Afgescheidenen uit Haamstede, die zich bij de gemeente van Nieuwerkerk wilden voegen. Men zou aan ds. Budding om advies in deze zaak vragen. Zijns inziens waren er geen bezwaren die 'buitenleden' in de gemeente van Nieuwerkerk op te nemen. En zo gebeurde het ook. Een enkele keer kregen die leden in Haamstede en omgeving huisbezoek van ambtsdragers uit Nieuwerkerk. In 1840 deden dit *Dirk van Farowé* en *Pieter van Vessem*. En in de winter van 1842 waren dat de ouderlingen *Dirk van Farowé* en *Jan Pieter Flikweert*, die zelfs drie dagen voor hun bezoek aan de in de 'westhoek' wonende leden hadden uitgetrokken.[8.]

We keren nu nog even terug naar de notulen van de Hervormde kerkeraad. Daarin komen af en toe berichten van onttrekkingen voor. Op 31 juli 1840 was er zelfs een soortgelijke mededeling van vijf vrouwelijke lidmaten (tegelijk). Laten we een aantal namen noemen van personen, die in de periode 1836-'41 in Haamstede, Burgh en directe omgeving als Afgescheidenen konden worden beschouwd.

In Haamstede was dus in 1840 ontstaan wat we een 'afdeling' van de Afgescheiden (Budding-)gemeente in Nieuwerkerk op Duiveland zouden kunnen noemen. Daarbij moeten we wel bedenken, dat zeker al vanaf 1836 en zelfs daarvóór in Haamstede min of meer geregeld *conventikelen* werden gehouden. Men kwam samen op wisselende adressen. In die bijeenkomsten ('gezelschappen') stichtte men elkaar met gebed, bijbellezing, het getuigen en uitwisselen van godsdienstige bevindingen en het zingen van enige psalmverzen of godsdienstige liederen. Zulke conventikelen waren duidelijk een gevolg van de onlustgevoelens, die men koesterde ten opzichte van de 'verlichte' prediking in de Hervormde kerk.

N.S.G. Lette

Jaren lang is bakker, later landbouwer *Nicolaas Salomon Gerardus Lette*,

de zoon van de Hervormde predikant uit Nieuwerkerk[9], in deze godsdienstige kring de voorman geweest. In zijn huis kwam men vaak samen. Nog in 1852 heeft hij veel bijgedragen aan het tot stand komen van een zelfstandige *Kruisgemeente* in Haamstede.

We geven hier enige bijzonderheden over hem: hij was op 28 december 1813 geboren in 's Heer Abtskerke. Op 16 april 1867 is hij in Haamstede overleden, 53 jaar oud. In 1835 was hij als 21-jarige jongeman vanuit Nieuwerkerk in Haamstede komen wonen, als bakkersknecht bij *Johannes Bienefelt*, bakker op de hoek Weststraat-Noordstraat. Het volgende jaar (1836) trouwde hij met de 23-jarige dochter *Willemijntje*[10] en nam toen de bakkerszaak van zijn schoonvader over[11]. Later is hij landbouwer geworden. Lettes vrouw behoorde al sedert 1837 bij de Afgescheidenen. Lette zelf sedert 1838[12].

Nu is voor een gemeente het bezit van een eigen dominee een begerenswaardige zaak. Maar de Afgescheidenen in Haamstede vormden zo'n kleine groep, dat dit ideaal onbereikbaar was. Ze was trouwens niet eens een officiële gemeente, maar een ‘afdeling’ van de gemeente *Nieuwerkerk* aan de andere kant van het eiland.

Daar tobde men ook met de preekvoorziening en de pastorale verzorging. *Ds Budding* - inmiddels buiten het kerkverband geraakt - en oefenaar *Pieter van Dijke* van St. Philipsland kwamen wel eens helpen, maar werden toch niet de ‘eigen’ predikant van Nieuwerkerk-Oosterland.

Bovendien waren ze niet beschikbaar, toen ze af en toe, soms langdurig, in de gevangenis belandden wegens het niet willen betalen van de hun opgelegde boeten. En aansluiting bij de provinciaal goed geordende Chr. Afgescheiden gemeenten bracht te veel risico met zich mee. Lang niet iedereen zou men namelijk kunnen meekrijgen.

Er was echter nóg een mogelijkheid: men kon zich ook voegen bij de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis, waarvan in die tijd *ds. Cornelis van den Oever* de onbetwiste leider was. Men stelde zich met hem in verbinding en hij gaf de tip om contact te zoeken met *ds. Bastiaan Sterkenburg* van Giessendam, die in 1841 uitgeweken was naar de Kruisgemeenten.

Deze kwam kennis maken in Schouwen-Duiveland. Op maandagavond *11 augustus 1845* leidde hij in Haamstede bij bakker Lette aan huis (bij wie anders?) een godsdienstoefening. Dirk van Farowé, de vooraanstaande ouderling uit Nieuwerkerk was er ook bij en deed dienst als diaken en voorzanger. Die avond waren er 50 à 60 personen aanwezig in de bakkerij (of schuur). Zo iets kon in een klein dorp als Haamstede toen was, natuurlijk niet onopgemerkt blijven.

De burgemeester stuurde er dan ook zijn veldwachter op af, die procesverbaal opmaakte, met als gevolg, dat de arrondissementsrechtbank te Zierikzee de zaak kreeg te behandelen. Op 24 oktober 1845 deed deze een voor de beklaagden gunstige uitspraak. Weliswaar was bewezen, dat voor de samenkomst geen toestemming was aangevraagd en ook dat meer dan 20 personen aanwezig waren geweest, maar uit niets was gebleken, dat de sa-

menkomst van te voren was georganiseerd. Dus luidde het vonnis: Aan de eerste twee beklaagden kon geen misdaad of wanbedrijf worden ten laste gelegd; ze werden derhalve vrijgesproken.

Het waren: *Bastiaan Sterkenburg*, 36 jaar, geboren te Almkerk, zich noemende 'verkondiger des Goddelijken Woords' en *Dirk van Farowé*, 47 jaar geboren en wonende te Nieuwerkerk, landbouwer. De derde beklaagde was: *Nicolaas Salomon Gerardus Lette*, 31 jaar, geb. te Sinoutskerke, wonende te Haamstede, broodbakker. Deze kreeg een boete van f 10,- en *ƒ* 15,81 ½ aan proceskosten te betalen, omdat hij zonder vergunning een gedeelte van zijn woning had afgestaan voor het houden van een niet aangevraagde vergadering.

Kruisgemeente

In begin december 1845 kwam *ds. Bastiaan Sterkenburg* in Nieuwerkerk wonen en werd daar op 14 december '45 in de schuur van Dirk van Farowé als kruisgezind predikant van Duiveland bevestigd. Tot mei '51 heeft hij in Nieuwerkerk-Oosterland gestaan. In het hoofdstuk over *Nieuwerkerk-Oosterland* zullen we het wel en wee van de kruisgemeente aldaar behandelen. We bepalen ons nu weer bij *Haamstede*.

De groep-Haamstede was dus terecht gekomen in het kerkverband van de Kruisgemeenten. Het is zeker dat *ds. Sterkenburg* daar af en toe ook pastorale werkzaamheden heeft verricht. Maar of het toen al gekomen is tot het institueren van een zelfstandige gemeente betwijfelen we - gezien de verdere historie - zeer. Haamstede bleef voorlopig een verweg gelegen 'station' van Nieuwerkerk.

In mei 1851 vertrok Sterkenburg naar Haarlem, waar hij spoedig werd afgezet. Zijn verdere levensloop laten we hier rusten. Zijn opvolger in Oosterland en Haamstede werd in 1852 de 23-jarige proponent *Adriaan van den Oever*, zoon van ds. Cornelis van den Oever te Rotterdam, op een traktement van *ƒ* 200,- per jaar, waarbij we natuurlijk moeten bedenken dat hij in de grotere gemeente Oosterland ook traktement genoot. Maar vetpot zal het zeker niet zijn geweest, op zijn gunstigst fatsoenlijke armoede, zoals het in die dagen bij menig Afgescheiden predikant het geval was.

Ouderling Lette schreef over hem toen hij een keer in Haamstede preekte dat hij 'zuiver in de leer der waarheid was en de gemeente is bevallen'. Op zondag 29 augustus 1852 is hij in Haamstede door zijn vader bevestigd, zoals een week eerder in Oosterland was gebeurd, waar de bevestiger als uitgangspunt 2 Tim. 2:1 had gebruikt ('Gij dan, mijn zoon, word gesterkt in de genade die in Christus Jezus is'). Het verhaal gaat dat toen Van den Oever junior 's middags zijn intreepreek moest houden, hij maar geen tekst kon vinden. De mensen kwamen al naar de kerk. Maar toen de nood het hoogst was, viel zijn oog in de bijbel op de woorden: 'Doe een teken mij ten goede' (Ps. 86:17). En dat werd zijn tekst. In de preek kreeg hij veel 'opening' en alles liep goed af. We hebben wel vaker verhalen over dominees gelezen, die bij het opgaan van de trap naar de preekstoel nog niet wisten, over welke tekst ze zouden preken.

Adr. van den Oever heeft overigens zelf meegeholpen dit verhaal in de wereld te brengen. Het is te vinden in zijn preek, gehouden t.g.v. zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1877.

In 1852 bestond er in Haamstede dus een offciële Kruisgemeente[13].

Maar al in het volgend jaar (1853) werd *ds. Adriaan van den Oever Czn* alleen dominee van de gemeente Oosterland, zodat Haamstede moest proberen zichzelf weer te redden.

Ds. H. de Vries 26 nov '54-7 apr. '56

Lang duurde de vacature niet, want op zondag 26 november 1854 deed ds. Harm de Vries, gekomen van *'s Gravenmoer* (N.Br.) zijn intree in *Haamstede*. Het werd zijn vierde gemeente[14]. In 's Gravenmoer had hij te kampen gehad met felle oppositie van de emeritus-predikant *Abraham Flier*.

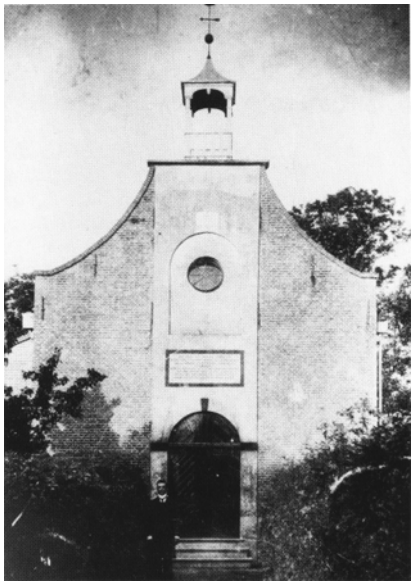

Het uit 1854 daterende kerkgebouw aan de Noordstraat, begin 20e eeuw. (Streekarchivariaat Schouwen-Duiveland en Sint Philipsland, Zierikzee).

De gemeente in Haamstede was toen ook een eigen kerkje rijk, staande in de Noordstraat nr 7. Volgens de gedenksteen was op 13 oktober 1854 de eerste steen voor deze kerk gelegd door *Simon Corn. Bouman*, die in 1853 was overgekomen en de eerste jaren zeer actief is geweest.[15] We verkeren in de gelukkige omstandigheid dat we vanaf *5 december 1854* kunnen beschikken over de notulen van de kerkeraad van de Geref. Gemeente onder het kruis te Haamstede, zodat we nu een stevige basis hebben voor de be-

schrijving van de verdere lotgevallen van deze gemeente. In de eerste notulen lezen we dat ds. H. de Vries in Haamstede bevestigd was door zijn voorganger ds. Adriaan van den Oever te Oosterland met 1 Thess. 5:12, 13: ‘en acht ze zeer veel in liefde om huns werks wil. Zijt vreedzaam onder elkander. En wij bidden u, broeders, vermaant de ongeregelden, vertroost de kleinmoedigen, ondersteunt de zwakken, zijt lankmoedig jegens allen.’ Ds. de Vries deed 's middags zijn intree met de bij die gelegenheid vaak gebruikte tekst 1 Cor. 2: 1, 2: ‘En ik broeders, als ik tot u gekomen ben, ben ik niet gekomen met uitnemendheid van woorden of van wijsheid, u verkondigende de getuigenis Gods; want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u dan Jezus Christus en dien gekruisigd.’

Verder komen we uit die eerste notulen nog aan de weet, dat twee attestaties waren binnengekomen namelijk die van ‘de student *Cornelis Melsen*’[16] en die van zijn zuster *Johanna Melsen*, ‘zijnde des leeraars huisvrouw’. Ouderling Lette sloot de vergadering met dankgebed, nadat de 5 aanwezige broeders eerst nog samen gezongen hadden, hoe kan het anders, de toen overbekende Psalm 133:3 (in de oude berijming beginnende met ‘Ai ziet, hoe goed, hoe lief'lijk is't, dat zonen van 't zelfde huis, als broeders samenwonen...’). Of zouden ze het in de berijming van Datheen hebben gedaan?

Slechts anderhalf jaar zou ds. Harm (of Herman) de Vries in Haamstede werkzaam zijn.

Kerkeraad 1855

In de kerkeraad zaten in 1855 de twee ouderlingen

1. *Nicolaas Salomon Gerardus Lette*. Over deze bakker hebben we op een vorige pagina enige bijzonderheden gegeven. We voegen daaraan nog toe, dat hij in 1855/'56 van beroep is veranderd en landbouwer werd, zodat hij ver buiten het dorp was komen te wonen. Daarom kreeg ouderling Job van de Vate de ‘offerkist’ in bewaring.

2. *Job van de Vate*, overleden op 26 februari 1858, 38 jaar oud, landbouwersknecht. Na zijn huwelijk in 1850 met Lena van Lillo[17] was hij in Haamstede komen wonen en in 1852 lidmaat geworden. Zijn vrouw werd in 1854 lidmaat en is op 7 april 1857 overleden, 39 jaar oud.

De beide diakenen waren in 1855

1. *Jan Landegent*, geb. Ellemeet 6 januari 1813, arbeider, later vlasboer, in februari 1890 in Haamstede overleden, 77 jaar oud, lidmaat sedert 1851. Hij was getrouwd met *Maria Konkelenberge*. Het echtpaar was 1 mei 1856 vanuit Kerkwerve in Haamstede komen wonen.

2. *Pieter van de Vate*, geboren in Burgh in 1813, landbouwersknecht, later landbouwer, in 1881 in Burgh overleden, 67 jaar oud. Hij was een 6 jaar oudere broer van Job van de Vate. Hun ouders waren Joost van de Vate, landbouwer te Burgh (1785-1855) en Janna Dartig.

Pieter was sedert 1854 lidmaat. Hij trouwde 2 juni 1854 te Burgh met *Neeltje van Farowé* een dochter van Cornelis van Farowé en Krina Pieternella Koelemans, weduwe van Willem Jasperse met één kind. Ze was op 6 juni 1853 vanuit Oosterland in Burgh bij het gezin van haar a.s. schoon-

vader Joost van de Vate in huis gekomen. Sedert 1854 was ze lidmate.[18.] En dan niet te vergeten de 'kerkmeester' *Simon Cornelisz Bouman*, een financieel invloedrijk man, die ook vaak de kerkeraadsnotulen ondertekende met zijn sierlijke handtekening vol krullen. Hij was op 28 november 1813 in Noordwelle geboren, van beroep akkerbouwer en is in maart 1908 op zeer hoge leeftijd (94 jaar) in Haamstede overleden.

Hij was een kleinzoon van Simon Bouman, die secretaris van Haamstede is geweest en vele jaren diaken en ouderling van de Hervormde Gemeente. De kleinzoon trouwde op 26 september 1838 met de 25-jarige 'dienstmeid' *Cornelia Speelman*, in april 1813 in Haamstede geboren en aldaar overleden 11 januari 1891, 77 jaar oud, dochter van Willem Speelman en Maria den Boer. Zij en haar man waren sedert 1853 lidmaten. Wanneer we nu enige jaren vooruit zien, dan treffen we o.a. nog de volgende kerkeraadsleden aan:

1. *Marinus van der Have*, in mei '58 tot ouderling bevestigd, maar in december '59 al weer afgetreden 'wegens zijn beroep en ver verwijderde woonplaats' (Renesse). Hij was arbeider van beroep en in november 1837 in Renesse getrouwd met de 20-jarige arbeidster *Hubrina de Jonge*. Hij was al sedert 1846 lidmaat.[19.]
2. *Abraham de Koning*, in december '59 met 15 van de 18 stemmen gekozen. Hij was in september 1804 in Duivendijke geboren; van beroep was hij kantonnier (wegwerker), later arbeider. Hij was lidmaat sedert 1854.
3. *Jan Tibout*, geboren in 1825 in Haamstede en daar in januari 1872 overleden, bijna 47 jaar oud, van beroep arbeider. In april 1849 is hij in Haamstede getrouwd met de 21-jarige *Adriana Fokker*, een arbeidersdochter.[20.]
4. *Adriaan Landman*, in 1859 diaken geworden, later ouderling. Geboren in december 1819 in Elkerzee, veldarbeider van beroep, in april 1891 overleden in Haamstede, 71 jaar oud. Gehuwd met *Geertruida Jonker*, geboren in Duivendijke. Per 1 mei 1856 is het gezin vanuit Noordwelle in Haamstede komen wonen.
5. *Jacob van Burg*, in 1859 met 13 van de 18 stemmen tot diaken gekozen. Volgens het lidmatenregister werd hij 3 maart 1856 lidmaat. Verder staat achter zijn naam: 'vervallen lid verklaard 1869'.

Tenslotte noemen we uit die jaren ook nog een 'kerkwagter', een koster, in het kerkelijk leven immers een onmisbare figuur. Het was *Leendert van Sluijs*, in juli 1861 overleden, 57 jaar oud, van beroep veldarbeider en lidmaat sedert 1856. Hij was getrouwd met *Cornelia den Boer*.

We moeten nu nog even naar de periode van ds. H. de Vries terug. De kerkeraad besloot namelijk, na advies te hebben ingewonnen bij de in 1855 in Rotterdam gehouden Algemene Vergadering, 'dat een kind, voor het huwelijk geboren niet "in het echte doopboek" mocht worden ingeschreven'. Onderscheid kwam in die tijd wel meer voor. Om een voorbeeld te geven: In 1833 werd in de Hervormde kerk van Ulrum - waar toen *ds. Hendrik de Cock* stond - een wijziging in de doopsbediening aangebracht. De Cock en de zijnen besloten de in onecht geboren kinderen voortaan weer tegelijk met de in echt geborenen te doen dopen. In de tijd van De Cocks voor-

ganger in Ulrum, P. Hofstede de Groot, was namelijk een scheiding aangebracht in de doopdagen. Op de ene zondag werden de in-echt-geboren kinderen gedoopt en de volgende zondag de in-onecht-geborenen. De Cock maakte deze maatregel dus ongedaan (gelukkig maar), maar wel besloot de kerkeraad de jeugd openlijk te waarschuwen ‘ter afschrikking van dit steeds voorkruipend kwaad’.[21.]

Op zondagmiddag 6 april '56 preekte ds. De Vries zijn afscheid wegens vertrek naar Oosterland op Duiveland. Met de tekst Hand. 20:32: ‘En nu broeders, ik beveel u Gode en den woorde zijner genade, die machtig is u op te bouwen en u een erfdeel te geven onder alle de geheiligden.’

Had ds. De Vries tevoren altijd de kerkeraadsnotulen geschreven, nu ging ouderling Lette dit doen. Zijn duidelijk en sierlijk handschrift is voor de historievorser een lust om te lezen. In juni '56 werd namens de classis Rotterdam in Haamstede kerkvisitatie gehouden door *ds. N. Wedemeijer* (van Dordrecht) en *ds. J. Holster* (van Vlissingen). Hun conclusie kon luiden: alles ‘in eene goede staat gevonden’ op enige bijzonderheden na, maar die betroffen de vertrokken ds. De Vries. Welke dit waren staat niet aangegeven.

Inmiddels ging de kerkeraad op zoek naar een opvolger van ds. H. de Vries. Uit een drietal werd *ds. J. Holster* van Vlissingen beroepen, op wie 8 stemmen waren uitgebracht. Uit dit gegeven worden we gewaar hoe klein de gemeente in feite was.

Na een bedankje te hebben gekregen ging in oktober '56 het volgende beroep naar de 27-jarige *Andries Hazevoet* te Oude en Nieuwe Wetering (ZH). Hij had 14 stemmen op zich verenigd ‘en dus verre de meeste’. Deze nam het beroep aan.

Andries Hazevoet 14 dec 1856-25 mrt '63

Op 14 december '56 werd hij door de consulent ds. J. Holster, bevestigd, waarna hij 's middags zijn intree deed met een preek over 1 Cor. 2:2, dezelfde tekst die zijn voorganger ds. H. de Vries bij diens intree in Haamstede ook had gebruik (‘want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u dan Jezus Christus en dien gekruisigd’). In de notulen van de eerste kerkeraadsvergadering, door ds. Hazevoet gepresideerd, trof ons de volgende notitie: op voorstel van de praeses werd kerkmeester-penningmeester *S. Bouman* als kerkeraadslid aangewezen, ‘hebbende tot nu toe in onwetenheid als zoodanig gecompareerd’. Vreemd! Hij was immers nooit door de gemeente als ouderling gekozen, en dan nu opeens door ds. Hazevoet ouderling gemaakt? Onzes inziens kerkrechtelijk een abnormaliteit.

In diezelfde vergadering werd ook besloten, dat de notulen voortaan alleen maar door twee kerkeraadsleden hoefden te worden ondertekend, namelijk door *ds. Hazevoet* en ouderling *Lette*, welke laatste met vaste hand de kerkeraadsverslagen schreef.

Ds. Hazevoet stond nog maar 7 maanden in Haamstede toen hij trouwde met *Martijntje Stolk*. Hun huwelijk werd op 22 juli'57 door ds. Holster kerkelijk bevestigd[22.] en was in Haamstede burgerlijk voltrokken door wethouder P.L. Vis.[23.]

In de notulen van juli '58 viel ons de mededeling op, dat twee leden van de gemeente naar *Brazilië* waren geëmigreerd. Het waren *Adriaan van Sluis* en zijn vrouw *Pieternella van der Have*. Daar was een Nederlandse kolonie ontstaan, die later te niet is gegaan.

Schorsing ds. Cornelis van den Oever

Het is bekend, dat in 1858 in de Kruisgemeenten een scheuring ontstond, als gevolg van het dictatoriale optreden van *ds. C. van den Oever*. Het is natuurlijk hier niet de plaats daarop dieper in te gaan. We vermelden alleen de reactie van de Kruisgemeente te Haamstede. Bij de kerkeraad was een brief binnengekomen van ds. N. Wedemeijer (Dordrecht), waarin deze op last van de Algemene Vergadering meedeelde, dat ds. C. van der Oever 'wegens vergaande blasfemie en het zoeken van scheuring in de Kerk, in zijn dienstwerk was geschorst op grond van Gods Woord en art. 79 en 80 van de kerkenorde[24].

Enige dagen later ontving de kerkeraad ook een schrijven van de geschorste ds. Van den Oever zelf, waarop hij graag antwoord zou hebben. Hij verwierp zijn schorsing en had het initiatief genomen op 9 nov' 58 in Rotterdam een protest-vergadering te beleggen. Ook de kerkeraad van Haamstede werd hiervoor uitgenodigd. Maar deze zag geen reden de schorsing te veroordelen en vond het niet raadzaam die vergadering in Rotterdan bij te wonen, omdat deze als doel scheen te hebben zich van de kerk af te scheiden. Dus zou hij aan de uitnodiging geen gehoor geven.

Dit korte antwoord staat in het notulenboek opgenomen en was getekend door *ds. A. Hazevoet*, ouderling *N.S.G. Lette*, de diakenen *P. van de Vate* en *J. Tibout* en de kerkmeester *S. Bouman*.

De schorsing en afzetting van ds. C. van den Oever leidde inderdaad tot een scheuring in heel wat Kruisgemeenten, ook in de classis Zuid-Holland, waartoe de gemeente van Haamstede toen behoorde. Het gevolg hiervan was o.a. dat er een reorganisatie in de classisindeling tot stand kwam. *Haamstede* werd nu ingedeeld bij de *classis Zeeland*, waarvan de notulen vanaf 27 maart '60 t/m 28 april '69 zijn bewaard gebleven[25].

Dat de gemeente van Haamstede maar klein was, schreven we al. Bovendien - waarschijnlijk als gevolg daarvan - was ze financieel zeer zwak, zelfs hulpbehoevend. Ds. Hazevoet en zijn vrouw ondervonden dit al dadelijk aan den lijve. Weliswaar deed de kerkeraad zijn best in het manco te voorzien, maar met niet voldoende resultaat. Een rondgang door de gemeente had weinig, te weinig opgeleverd. Nog in zijn wittebroodsweken klaagde ds. Hazevoet over het feit, dat hij *ƒ* 35,- traktement te goed had. Tot nu toe had hij daarover nooit willen praten, maar nu was het zo, 'dat de nood hem thans tot spreken drong'[26]. En in juli '59 deed hij zijn beklag, dat hem zijn volle traktement niet werd uitbetaald, waardoor hij niet meer kon rondkomen.

De penningmeester van de kerk, S. Bouman, verklaarde dat de 'onwilligheid' van de gemeenteleden om bij te dragen steeds groter werd. Dat was de oorzaak van de moeilijkheden.[27]

Aan het eind van het jaar 1859 kwam ds. Hazevoet weer met dezelfde klacht: hij kon niet meer in zijn dagelijkse behoeften voorzien. De kerkeraad sprak nu eerlijk uit, dat het traktement niet meer opgebracht kon worden en zou de classiskerken om steun vragen.[28.]

Inderdaad bracht dit enige verlichting, want we lazen, dat *Oud-Vossemeer ƒ* 25,- stuurde, *Vlissingen ƒ* 46,50 en *Oosterland ƒ* 27,-. Maar die giften waren maar voor één keer, zodat ds. Hazevoet in september '60 weer aan de bel moest trekken en constateren, dat zijn inkomen van maand tot maand verminderde, maar de 'liefdeloosheid' van de gemeente steeds vermeerderde.

In februari '61 had hij al een achterstallig traktement van 27 weken te goed! (Hij werd blijkbaar per week betaald.)

Hoe akelig de situatie voor de arme ds. Hazevoet werd, bewijzen de notulen van juni 1862. Ouderling Lette - toch de minste niet - stelde toen aan ds. Hazevoet voor, afstand te doen van zijn recht op traktement en te leven van de opbrengst van de busjes en de bijdragen! Waarom dit voorstel? Bij eventueel vertrek zou ds. Hazevoet de wereldlijke rechter wel eens kunnen inschakelen!

Ds. Hazevoet - die in een onmogelijke positie verkeerde - beloofde dat hij *ƒ* 100,- schuld zou laten vallen en dat hij niet naar de wereldlijke rechter zou stappen, maar van zijn *recht* op traktement wenste hij geen afstand te doen.[29.]

De taal van de notulen - hoe kort ze ook zijn - spreekt in dezen boekdelen. Om te beginnen wilden de in december '62 gekozen ouderling *Jan Tibout* en de diaken *Cornelis van den Houten*[30.] hun roeping niet opvolgen o.a. omdat 'de Heere zichtbaar afbreekt'.

Eén van de redenen van hun bedanken stond in verband met de financiële regelingen, die kerkmeester S. Bouman getroffen wilde zien. Hij was namelijk voor een groot deel eigenaar van kerkgebouw en pastorie, en vroeg vanaf 1 januari '63 huishuur voor de pastorie.[31.]

Ds. Hazevoet, die al een half jaar niet had gepreekt, verscheen ook niet meer op de kerkeraadsvergaderingen; *Lette* legde zijn ambt als ouderling neer 'wegens omstandigheden', zoals de notulen het uitdrukken. En de hoofdfiguur in de (financiële) moeilijkheden, de kerkmeester Simon Bouman, bedankte ook al 'wegens omstandigheden'.

Ten einde raad vroegen de paar nog overgebleven kerkeraadsleden aan de classis om 'ontbinding' (losmaking) van hun ds. Hazevoet. Inderdaad was de toestand onhoudbaar geworden en was het voor beide partijen beter, dat ze uit elkaar gingen.

De classis was eveneens van oordeel, dat deze ingrijpende maatregel van 'losmaking' onvermijdelijk was. In de eerste plaats was ze medisch gezien noodzakelijk.

Volgens de geneesheren was ds. Hazevoet immers 'onbekwaam' geworden om zijn predikantschap nog verder waar te nemen. In verband met 'verandering van lucht en verkeer' zou het wel goed voor hem zijn als hij naar 'Holland' ging.

In de tweede plaats kon de gemeente hem en zijn gezin financieel niet meer onderhouden. De reis- en verhuiskosten naar Haarlem - waar zijn ouders woonden - evenals de gemaakte dokterskosten kwamen voor rekening van de gemeente[32].

Per 1 augustus 1863 is ds. Hazevoet met zijn vrouw en drie kinderen naar Haarlem vertrokken. Is het een wonder, dat de gemeente van Haamstede na ds. Hazevoets vertrek tien jaar lang herderloos bleef?

En hoe ging het intussen met ds. A.Hazevoet na zijn ietwat smadelijke aftocht uit Haamstede? In juni van het volgend jaar (1864) vinden we hem terug in de Algemene Vergadering in Zwartsluis gehouden. In de notulen daarvan lezen we, dat *ds. A.Hazevoet* 'die na lange ongesteldheid zich weder gezond in ons midden bevindt' de zitting van 30 juni opende met gebed. Hij was de moeilijkheden, waardoor hij in Haamstede buiten bediening was gekomen, dus te boven gekomen. In 1866 werd hij op de Algemene Vergadering te Zwolle zelfs tijdelijk tot hulpdocent voor de opleiding van predikanten aangesteld.

In 1868 vinden we hem als predikant in Zegveld, vervolgens als reizend predikant in Woerden, en als dominee in Veenendaal (1872) en Rijssen (1885), waar hij in 1888 is overleden.

Na het vertrek van ds. Hazevoet uit Haamstede kwamen de classisdominees *ds. C. Kloppenburg* uit Oud-Vossemeer op Tholen, *ds. P. Siemense* van Oosterland en *ds. M. Keulemans* van Middelburg een enkele keer in Haamstede preken en de sacramenten bedienen. Maar verder rustte vooral op *Jacob van Burg* de toch niet gemakkelijke taak zondag aan zondag met het lezen van een preek en het voorgaan in gebed de kerkdiensten te leiden.

Wel kreeg hij af en toe steun van *P. van de Vate* en *J. Tibout* 'die sints eenige tijd de Kerkeraad tot adsistentie waren'.[33] In de kerkeraad zaten ook *A. de Koning* als ouderling en *A. Landman* als diaken.

In 1867 kwam *Jan Landegent* weer als ouderling in het ambt. Hij stond met de oud-ouderling *N. Lette* op tweetal (deze man van het eerste uur werd dus niet gekozen). In elk geval blijken de stormen van 1863 voorbij te zijn en was de gemeente in rustiger vaarwater gekomen. Op zondag 29 april '67 had *ds. Keulemans* uit Middelburg driemaal gepreekt en de volgende maandagavond nog een keer. Blijkbaar had hij in de gemeente toen 'leven' bespeurd, want één van de eerstvolgende dagen schreef hij een brief aan de kerkeraad van Haamstede. Hierin gaf hij in overweging of het niet goed zou zijn weer een dominee te beroepen 'daar er eene *roering* in de gemeente is'.[34] De kerkeraad volgde de wenk op.

Op Pinksteren 9 en 10 juni '67 verscheen proponent *W. Huijser*[35] van Middelharnis en preekte die beide feestdagen in totaal vijfmaal(!).

Hij beviel zo goed, dat men besloot hem te beroepen op een traktement van *f* 200,- per jaar (minder kon het al niet) plus vrij wonen en acht vrije zondagen, waarin hij dan andere gemeenten kon dienen[36] en dus ook nog wat bijverdienen. Het is echter niets geworden. In 1868 is hij als proponent afgezet.[37]

Gelukkig waren er ook mooie dingen. Toen in augustus '67 kerkvisitatie werd gehouden, kon ds. Kloppenburg namelijk concluderen, dat de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen ‘waarin zich de Kerke Gods in 't gemeen en deze Gemeente in 't bijzonder zich bevond, *er geene redenen bestonden tot ontevredenheid*’. Het kon dus minder, dat was in 1863 wel gebleken. In oktober '67 preekte ds. Siemense weer enige malen in Haamstede. Hij bediende ook de doop. Er sloten zich zelfs enkele nieuwe leden aan, *Lieven Gast, Adriaan Houtman, Cornelis Landegent, Dina Gast, Bartel Geleijnse en Willemina Bienefelt*. Ook werden de volgende catechisanten op hun geloofskennis onderzocht en toegelaten: *Gerard Lette, Pieternella Slager, Jan Verton, Pieternella Verton, Marinus Spits, Johanna Speelman, Lena Bakker en Elisabeth Slager*[38].

Toch moest in mei 1868 de classis de kerkeraad van Haamstede weer op de vingers tikken. In de eerste plaats had men toegelaten, dat een Chr. Afgescheiden predikant (dus geen dominee van de Kruisgemeenten) in Haamstede had gepreekt. Het was ds. K. Kreulen van Zierikzee geweest. In de tweede plaats deed de kerkeraad niet voldoende zijn best om gedeeltelijk of geheel in de vacature te voorzien. En ten derde was het kerkgebouw niet voldoende ‘in de macht’ van de kerkeraad. Ja dat was inderdaad het geval, want S. Bouman had het financieel voor het zeggen en kon zo met eisen komen, waardoor het beroepingswerk bijna uitzichtloos werd. We hebben al eens opgemerkt, dat de gemeente van Haamstede na het vertrek van ds. Hazevoet in 1863 niet minder dan 10 jaar vacant is gebleven.

Om een oplossing te helpen vinden voor het vacatureprobleem, verscheen in de kerkeraadsvergadering van 6 juli 1868 een classis-commissie, bestaande uit ds. P. Siemense van Oosterland en ds. J. Passchier van 's Gravenmoer. Na enige discussie werd besloten aan de eigenaar S.C. Bouman te vragen of hij het kerkgebouw aan de gemeente wilde verkopen of desnoods verhuren.

Vervolgens werd de mogelijkheid besproken een dominee te beroepen. De grote vraag was: kan de gemeente die betalen? Gezien de geestelijke ‘opwekking’ in de gemeente en gelet op het feit, dat er sedert een paar jaar enige groei in het zielental viel te constateren, raadde de commissie aan, als het maar even kon, toch tot het beroepen van een dominee over te gaan. De kerkeraad beloofde ‘het hunne er toe te zullen doen’. Helaas moest enige maanden later worden vastgesteld, dat de pogingen een financiële basis voor het onderhoud van een dominee te krijgen, waren mislukt.

Het zou nog tot 1873 duren - we schreven het al - voordat Haamstede weer een eigen predikant kreeg in de persoon van *Christiaan Willem Jacobs*, die uit de evangelisatie was voortgekomen en in 1872 dominee op artikel 8 was geworden. Vanuit Duurswoude (Fr.) kwam hij naar Haamstede.[39]

De gemeente Haamstede was intussen in 1869 met de vereniging tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden meegegaan.

Eindnoten:

1. Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*.

2. Deze Cornelis van Hille moet niet verward worden met zijn gelijknamige zoon Cornelis van Hille, die ook in verschillende plaatsen predikant is geweest, o.a. in Groningen. Hillenius junior bekleedde in kerkelijke zaken voor Groningen en Drenthe bij stadhouder Willem Lodewijk een vertrouwenspositie en werd ook afgevaardigd naar de synode van Dordrecht 1618/1619 (*Christelijke Encyclopedie*, 2e druk).
3. Het is een 'herschrijving' door ds. J. van der Haar (Dordrecht 1971).
4. *Kerkblad van de Geref. Kerk van Haamstede*, december 1953.
5. J. Wesseling, *De Afscheiding in Groningerland* I, 144, 145. Ook in het hoofdstuk over Hellum in onze studie *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* II, 84, 85 hebben we een voorbeeld gegeven.
6. D. Nieuwhof, *Burgerlijk en Kerkelijk Gedenkboek van Haamstede, deels ook van Burgh*, 105, 151 (Tholen 1857).
7. Notulen Hervormde Kerk Haamstede, 7 oktober 1831.
8. B. Boot, *Gij ons onderhouwet*, Ger. Gemeente Haamstede en haar voorgeschiedenis, 23.
9. Hij was een zoon van ds. Johannes Gerardus Lette en Johanna Cornelia van Groenewegen.
10. De huwelijksdatum is 23 maart 1836.
11. B. Boot, *a.w.*, 16. Willemijntje was 20 december 1812 te Haamstede geboren als dochter van Johannes Bienefelt en Pieternella Kooreman.
12. Als eerste dopelingen staan in het oudste doopboek van de Geref. Kerk vermeld twee kinderen van dit echtpaar, gedoopt resp. 2 mei 1841 en 5 juni 1845. Lettes schoonmoeder Pieternella Bienefelt- Kooreman trok na de dood van haar man in 1857 bij haar dochter en schoonzoon Nicolaas Lette in, en vertrok - toen ook haar schoonzoon was overleden (1867) - met haar dochter, nu ook weduwe geworden op 16 maart 1870 naar Zierikzee. Tot de eerste Afgescheidenen in Haamstede behoorden ook *Stoffel van den Hoek* en zijn vrouw *Jobbina de Voogd*. Verder *Katharina Kieboom*, geb. Burgh 6 nov. 1774, sedert 1813 wonende te Haamstede en daar overleden 16 jan. 1858. Ze was ongehuwd. *Maria van den Hoek*, geb. Haamstede 9 dec. 1791 en overleden 12 jan. 1855. Ze woonde toen onder Koudekerke (gem. Haamstede) en was weduwe van Leendert Paulusse van den Houten, melkboer, overleden 3 juli 1844 te Haamstede. P.J. van den Berg geeft in *Kerk en Gezin* (Kerkblad van de Geref. Kerk van Haamstede 9 okt. 1953) nog meer namen van Afgescheidenen uit de begintijd.
13. Het blijkt ook uit de notulen van de Algemene Kerkelijke Vergadering op 14/15 september 1852 in Zwartsluis gehouden. (*Notulen van de Algemene Kerkelijke Vergaderingen van de Geref. Kerk onder het kruis, 1844-1869*, 172, Utrecht, 1982.
14. Hij had eerst heel kort in de Kruisgemeente Idskenhuizen (Fr.) gestaan, ging nog in hetzelfde jaar (1849) naar Naarden-Muiden, in 1852 naar 's Gravenmoer, in 1854 naar Haamstede, in 1856 naar Oosterland en in 1857 naar Poortvliet op Tholen waar hij op 9 mrt. 1862 is overleden. Hij was op 9 maart 1805 in Groningen geboren, als zoon van Jan de Vries en Fijna Ludeman (De Haas, *a.w.* I, 277).
15. *Kerkblad Geref. Kerk Haamstede*, november 1953. Boot, *a.w.*, 26, 27.
16. Blijkens het lidmatenregister vertrok Cornelis Melse, geb. te 's Gravenmoer 29 juni 1828 in maart '55 naar 's Gravenmoer.
17. Ze was een dochter van Cornelis van Lillo en Dina Lepeltak. Job van de Vate en zijn vrouw waren beiden in Burgh geboren. Volgens het bevolkingsregister woonde weduwe *Adriaantje Tjoeke* bij het gezin in (overleden Haamstede 1852).
18. Uit het echtpaar P. van de Vate/N. van Farowé werden twee kinderen geboren.
19. Marinus van der Have was 9 sept. 1814 in Renesse geboren als zoon van Joost van der Have en Aaltje van den Berge, vroedvrouw te Renesse. Hij is op 7 juli 1870 te Renesse overleden, 55 jaar oud. Zijn vrouw was op 15 februari 1817 in Ellemeet geboren, als dochter van Huigje de Jonge, landbouwster te Ellemeet.
20. Jan Tibout was zoon van Ari Tibout en Kaatje Fasol. Zijn vrouw Adriana Fokker was een dochter van Klaas Fokker en Lijna Pieternella Moelijker.
21. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I, 37.
22. Notulen kerkeraad 3 augustus 1857.
23. Blijkens de huwelijksakte was hij een zoon van de letterzetter *Adrianus Hazevoet* en van *Johanna Petronella Kroes*, te Haarlem. Zij was een dochter van Cornelis Stolk, landbouwer en van Cornelia van Tienhoven, beiden wonende te Haarlemmermeer. Getuigen bij het huwelijk waren Simon Bouman, 43 jaar, landbouwer; N.S.G. Lette, 43 jaar, landbouwer; Job van de Vate, 37 jaar, boerenknecht en Adriaan Steenland, 48 jaar, schoenmaker, allen wonende te Haamstede.
24. Notulen kerkeraad 1 november 1858.

25. Besluit Alg. Vergadering in mei 1859 te Gouda gehouden.
26. Notulen kerkeraad 26 juli 1858.
27. Idem 4 juli 1859.
28. Idem 2 januari 1860.
29. Idem 22 juni 1862.
30. Cornelis van den Houten, geb. Haamstede 8 mei 1832, was van beroep melkboer, zoals we het nu zouden zeggen. Hij was een zoon van Leendert van den Houten en Maria van den Hoek. Hij trouwde (niet in Haamstede) met Johanna van Zuijen, geb. Axel, 4 mei 1825, Chr. Afgescheiden. In maart 1865 is het gezin met 4 kinderen vanuit Haamstede naar Kloetinge bij Goes vertrokken.
31. Notulen kerkeraad 5 maart 1860.
32. Notulen Classis Zeeland van de Geref. Kerk onder het kruis, 24/26 maart 1863.
33. Notulen kerkeraad 19 aug. 1865.
34. Idem 3 mei 1867.
35. Willem Huijser was in 1817 in Barendrecht geboren en is daar lang ouderling in de Chr. Afgescheiden gemeente geweest. Later belandde hij bij de Van den Oevergroep en werd door ds. M. Keulemans van Middelburg bij de stichting van de Kruisgemeente in Middelharnis in 1863 aldaar als ouderling-oefenaar bevestigd (Bos, *Kruisdominees*, 188).
36. Notulen kerkeraad 18 juli 1867.
37. Notulen classis 12 mei 1868 te Middelharnis gehouden.
38. Notulen kerkeraad 31 oktober 1867.
39. Over zijn levensloop zie J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel*, II, 169.

IX *Zierikzee*

A. Uit de voorgeschiedenis

Wie vanuit het zuiden over de brede Oosterschelde op weg is naar Zierikzee - sinds 1965 kan het via de lange Zeelandbrug - ziet het silhouet van de stompe St. Lievens-Monstertoren steeds nadrukkelijker voor zich oprijzen naarmate hij dichterbij komt. Die onvoltooide toren staat daar als symbool van vroeger begonnen, maar later afgebroken glorie van het oude stadje. Ze had de grootste en mooiste toren van heel Holland en Zeeland moeten worden. Niemand minder dan de beroemde Vlaamse bouwmeester Anthonie Keldermans (plm. 1500) van wie ook de indrukwekkende stadhuizen van Zierikzees' concurrenten Veere en Middelburg waren, was voor de bouw aangetrokken. Maar ten gevolge van oorlogen en andersoortige rampen is die toren tot vandaag onafgebouwd gebleven.

We geven nu echter eerst iets uit de beginperiode van de *Hervormde kerk* in Zierikzee. De Reformatie van de 16e eeuw had ook heel Zeeland beroerd, waardoor veel steden en dorpen hun eigen predikant kregen. Zo ook *Zie-*

rikzee. Met de Reformatie wordt vaak in één adem genoemd de *Nadere Reformatie*, die ruwweg gedateerd wordt van plm. 1600-plm. 1750. Ze was een godsdienstige stroming in de Hervormde kerk, die als doel had leer en leven met elkaar in overeenstemming te doen zijn. Nu door de Reformatie de leer van de kerk weer 'zuiver' was geworden, diende men die leer ook persoonlijk en gezamenlijk te beleven. Op dit laatste drongen de predikanten van de Nadere Reformatie sterk aan.

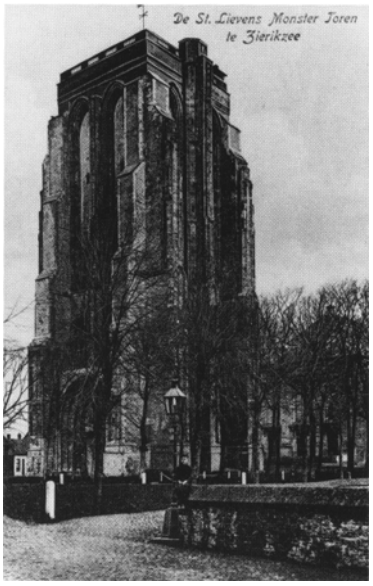

De Sint Lievens-Monstertoren, met rechts (gedeeltelijk zichtbaar) de uit 1848 daterende Nieuwe Kerk. Foto 1e kwart 20e eeuw. (Streekarchivariaat Schouwen-Duiveland en Sint Philipsland, Zierikzee.)

Men moest de 'practijk der godzaligheid' beoefenen, zoals het wel werd uitgedrukt, d.w.z. de nadruk werd gelegd op het persoonlijk-bevindelijk beleven van de gemeenschappelijke belijdenis, op het zich verzetten tegen 'verkalking' van de leer der kerk, anders gezegd tegen orthodoxie, waaruit het gevoel geweken was.

In Zeeland behoorden tot de baanbrekers en talentvolle woordvoerders van die Nadere Reformatie o.a. *ds. Willem Teellinck* en zijn zonen. De vader was als dominee in *Haamstede-Burgh* begonnen en zou in *Middelburg* zijn vruchtbaarste periode vinden. We laten hier Teellinck - wiens werken nog niet lang geleden door het Teellinckfonds op Urk zijn heruitgegeven - nu verder rusten en beperken ons tot *Godefridus Udemans*, die tientallen

jaren Hervormd predikant in Zierikzee is geweest en tot een van de eerste schrijvers van de Nadere Reformatie kan worden gerekend. Over hem veroorloven wij ons een kleine uitweiding.

Godefridus Udemans 1581 (of '82) - 1649

Heel zijn bijna 50-jarige diensttijd als Hervormd predikant heeft hij op Schouwen-Duiveland doorgebracht. Al heel jong in Haamstede begonnen (1599-1604) is hij in Zierikzee tot volle ontplooiing gekomen. In de St. Lievens-Monsterkerk ligt hij begraven. Tijdens zijn dienstperiode in deze toen tweede stad van Zeeland, heeft hij zich niet alleen als een gemotiveerd zielzorger doen kennen, maar ook heeft hij zich nog verdienstelijk gemaakt voor het algemeen kerkverband. Hij was onder meer vice-praeses van de beslissende synode van Dordrecht 1618/1619. Udemans bezat een vruchtbare geest (en pen). Van hem zijn ruim 12 oorspronkelijke boeken bekend - waarvan verscheidene een of meer herdrukken beleefden - plus enkele vertalingen. Uiteraard kunnen we daarop nu niet nader ingaan. We verwijzen voor zijn leven en werk naar het belangrijke artikel van dr. P.J. Meertens over Godefridus Cornelisz. Udemans, in 1936 verschenen.[1.]

Als prediker en schrijver was Udemans' doelgroep vooral de kleine man, het ‘gewone’ kerkvolk. We illustreren dit met voorbeelden uit zijn vele honderden pagina's tellend geschrift: *De laetste Basuijne* (1635), waarin hij de gelijkenis van de wijze en dwaze maagden en die van de talenten, evenals de passages over het laatste oordeel, te vinden in Mattheüs 25, verklaart en toepast.

Wie ‘van God geleerd’ is, zal ook denken aan zijn levenseinde, dat sluipend en langzaam, maar evengoed onverwacht kan komen. Bovendien is het leven maar kort. ‘In onze koude en vochtige Landen’ wordt nauwelijks 5% van de mensen ouder dan 50 jaar. Zie maar om u heen, zegt Udemans. En hij wijst dan 7 ‘hinderpalen’ aan, die een serieus beoefenen van een persoonlijk, godvrezend leven belemmeren, of zelfs onmogelijk maken.

1. *grove onwetendheid*.

2. *gruwelijk ongeloof*. Er zijn immers veel ‘Atheïsten’ en ‘Libertijnen’ in de wereld, die evenals de Sadduceeën niet geloven, dat er een opstanding van het vlees bestaat. Ze twijfelen aan de onsterfelijkheid van de ziel, aan hemel en hel. Zelfs de heidenen geloven nog wel in al deze zaken (uitgezonderd misschien de lichamelijke opstanding), zoals de werken van Plato, Cicero, Seneca en anderen ons leren.

3. *zorgeloosheid*. Veel mensen hebben nog nooit op hun ziel gelet. Ze hadden belangstelling voor hun koeien, paarden, schapen, katten en honden. Deze gaven ze wel voedsel, maar hun zielen niet.

4. *blinde wereldliefde*, zoals eigen eer, de mammon, etc.

5. *slechte voorbeelden* (exempelen), die ze slaafs net als alle wereldse mensen volgden.

6. *misbruik van de genade Gods*. God was immers liefde, was lankmoedig, etc.

7. *een slecht geweten*; over dood en laatste oordeel wilden ze beslist niet horen spreken.

Udemans had *De laetste Basuijne* opgedragen aan de provinciale bestuurders van Zeeland, die tot taak hadden de 'Goddelijke Waarheid' voor te staan en te beschermen, vooral in een tijd, waarin de gereformeerde leer werd gelasterd en als onvruchtbaar, ja zelfs als schadelijk werd beschouwd door hen, die de kracht van de praktijk der godzaligheid nog nooit hadden begrepen.

In zijn Woord vooraf aan de 'godvruchtige' lezer wijst hij er nog eens op, dat hij op voor iedereen begrijpelijke wijze heeft willen schrijven in de geest van *1 Cor. 2:4:* 'niet met meeslepende woorden van wijsheid, maar met betoon van geest en kracht, opdat uw geloof niet zou rusten op meningen van mensen, maar op kracht van God'.

Een preek mocht volgens Udemans dus niet 'verciert' zijn met een mengelmoes van menselijke meningen, zoals hij het uitdrukte. De hoorders konden aan deze 'menselijcke bloemkens' zo verslaafd raken, dat ze de eenvoud van het Evangelie begonnen te versmaden en de gezonde leer niet meer wilden verdragen (2 Tim. 4:3).

Met deze manier van preken en spreken probeerde Udemans het gewone kerkvolk te bereiken, waarin hij zeker is geslaagd. De herdrukken van zijn werken wijzen het uit.

In het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel I, in 1978 verschenen, wordt Udemans als volgt getypeerd: 'Udemans is voor alles de man van de levensheiliging, de praxis pietatis. Hij staat ze in grote "preciesheid" voor. Dit sluit evenwel aandacht voor de bevindelijke vroomheid niet uit. (...) Telkens valt in zijn werken de nadruk op de innerlijke vroomheid. (...) De diepe mystiek van de oudere W. Teellinck zoekt men bij Udemans tevergeefs. Voor de subjectieve en sentimentele overdrevenheden van het latere piëtisme is hij echter ook bewaard gebleven. (...) De aansluiting bij Calvijn is nog nauw'.

Wie de lijst van Hervormde predikanten in Zierikzee van de 17e eeuw nagaat, zal bekende en onbekende namen tegenkomen. Merkwaardig genoeg stonden in die eeuw in Zierikzee niet minder dan 7 predikanten, die de naam van *Bruijnvisch* droegen. En niet te vergeten *Maximiliaan Teellinck* (1628-'40), zoon van de veelschrijver Willem Teellinck uit Middelburg.

Natuurlijk kunnen we hen hier niet behandelen, al zou over de interne geschiedenis van de Hervormde kerk van Zierikzee aan de hand van de kerkeraadsnotulen en gelijksoortige bronnen een boeiend hoofdstuk te schrijven zijn. Maar gezien de opzet van onze studie is dit hier onmogelijk. Daarom gaan we nu naar de 18e eeuw. Ook daarover stippen we slechts enkele punten aan. In die eeuw is de Hervormde gemeente van Zierikzee door 37 predikanten gediend.[2.]

Een van de meest vooraanstaande onder hen was *Johannes Beukelman*, die in 1757 als predikant in Den Haag is overleden. Hij behoorde tot de Voetiaanse predikanten, d.w.z. hij preekte en schreef in bevindelijk-rechtzinnige trant. Tot vandaag is hij bekend gebleven, vooral door zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus in 52 predicaties, met een inleidende 'leerrede'. Onder meer in oud-gereformeerde kringen wordt dit werk nog wel gebruik t in leesdiensten. We raadpleegden een editie uit 1864.

Van Beukelman zijn ook talloze ‘leerredenen’ en ‘keurstoffen’ gepubliceerd. Doordat hij evenals 100 jaar eerder een van zijn voorgangers in Zierikzee, namelijk de al genoemde *Godefridus Udemans*, zijn best deed begrijpelijk voor de gewone kerkganger te preken en schrijven, was hij bij de gemeente zeer geliefd. Tenminste bij een deel daarvan, want in de 18e eeuw begon een nieuwe filosofische stroming zich baan te breken.

Deze wordt gewoonlijk de *Verlichting* genoemd. Ze was sterk *rationalistisch* gekleurd en had de rede, het verstand, hoog in het vaandel staan. Beukelman c.s. moesten daarvan niets hebben. Maar een steeds groeiende groep in de Hervormde kerk wel. Vurige verdedigers van het calvinisme verdwenen steeds meer naar de achtergrond om het onderspit te delven tegen de predikanten, die meer met het verstand te werk gingen.[3.]

Voor onze kennis van het persoonlijk godsdienstige leven van menig burger uit het laatste kwart van de 18e eeuw beschikken we - wat Zierikzee betreft - bovendien over een merkwaardig document. Er staan namelijk de ‘grondregels’ in, die *mr. Jan van der Wolff* in 1776 voor zichzelf had opgesteld. Hij behoorde tot de elite en is o.a. raad, schepen en burgemeester van Zierikzee geweest. In 1798 is hij overleden.

In deze leefregels gaf hij aan, hoe zijn houding t.o.v. God, zichzelf, zijn naaste en de omstandigheden behoorde te zijn. We geven hier enige van die regels door:

1. Hij wil ‘het drie-eenig Opperwezen met het diepst ontzag en eerbied dienen.
2. Alle de pligten van den Openbaaren godsdienst tot vordering in kennis, geloove, liefde en heyligmaking neerstig, maar niet superstitieus (bijgelovig) waarnemen.
3. De godsdienst in het hart, niet in uyterlijke vertooning stellen.
4. Mijn grootste vermaak en vergenoegen niet buyten, maar in mij selven in de vrede en rust van mijn gemoed, en in de werkzaamheden van mijn geest zoeken.
5. Mijn geest met godsdienstige en nuttige kundigheden verrijken.
6. Niet veel over hoop haalen, maar weynige en beste boeken met order en aandacht lesen.
7. De gezontheijd des lichaams niet soo seer door geneesmiddelen, maar door matigheijd, beweging en gerustheijd en vroolijkheijd des gemoeds bevorderen en bewaren.’

In deze trant gaat het nog een poosje door. Nog een voorbeeld onder het kopje Van de goddelijke genade:

8. ‘Vriendelijk en bescheijden zijn tegen mijn medemensch en zulks niet uijt beginsels van eene wellevende politesse, maar uijt natuurlijke vriendelijkheijd des harten, voorkomende uijt de lievde tot God en de menschen, en dus uijt beginsels van en na(naar) de godsdienst.’[4.]

In een oogopslag ontdekt de lezer, dat deze humanistische moraal weinig meer te maken heeft met de grondregels door Udemans, Teellinck, Beukelman en andere mannen van de Nadere Reformatie met nadruk aanbevolen. Jan van der Wolff was lidmaat van de Hervormde gemeente in Zierikzee.

Enkele tientallen jaren later begon de Franse tijd (1795), die - ook wat het kerkelijk leven betreft - een breuk bracht met het verleden. Ze gaf aan het werken met zogenaamd gezond verstand een grote impuls. We zien dit ook in Zierikzee en op Schouwen-Duiveland.

Nog maar nauwelijks een jaar na de verovering van Nederland door de Fransen - we citeren nu uit de lezing van H. Uil - verscheen in Zierikzee bij de stadsdrukker Abraham de Vos op de Mol een boekje dat voor drie stuivers verkrijgbaar was. Het had de veelzeggende titel: *Republikeinsche Catechismus* en eerste grondregelen van republikeinsche *Zedenkunde*, voor de opvoeding der jeugd van beiderlei geslacht in de huisgezinnen en in de scholen (1796).

De revolutionairen hadden de typisch Christelijke term van ‘catechismus’ gebruikt voor hun heropvoedingsleer. Onder de leuze ‘Heil en broederschap’ werd het opkomend geslacht geleerd hoe de maatschappij er voortaan uit moest zien.

Pas in paragraaf III komt de godsdienst aan bod, in 6 vragen met antwoorden. We noemen er enige. Op de vraag: ‘Gelooft gij dat er een God is?’ luidt het antwoord: ‘Ja, zeker!’ En als iemand het bestaan van God durft te loochenen: ‘dat hij de oogen wende naar den Hemel, naar de Aarde, naar de Zee, naar alles wat hem omringt; en dat hij (dan) uitspraak doe’.

Vraag: Welke godsdienst is het meest geschikt voor de mens?

Antwoord: Alle godsdiensten zijn in de ogen van de wijze gelijk, mits geloofs- en zedeleer niet in strijd zijn met de wetten van de staat. Zulke uitspraken typeren zeer duidelijk het geestelijk klimaat van die tijd!

In 1813 kwam voor Nederland aan de Franse tijd een einde. In 1815 deden ook Nederlandse troepen mee aan de slag bij Waterloo, waarin Napoleon beslissend werd verslagen. Nederland werd een koninkrijk met een (toen) krachtige Willem I aan het hoofd. Van hem kreeg de Hervormde kerk haar beroemde en beruchte reglementen, die zeer geprezen, maar ook door de achterban heftig werden afgewezen, overigens zonder resultaat. De ideeën van de Verlichting werkten nog steeds door en hadden in de Hervormde kerk op veel plaatsen de meerderheid achter zich gekregen, ook op Schouwen-Duiveland.

Synode van Dordrecht 1618/1619

We gaan hierop nog wat dieper in naar aanleiding van het feit, dat het in mei 1819 precies 200 jaar geleden was, dat deze te Dordrecht gehouden synode plechtig gesloten werd. Dat deze voor de ‘vaderlandse’ kerk van de grootste betekenis is geweest, is algemeen bekend.

Maar in het begin van de 19e eeuw was in de Hervormde kerk bij velen een vervreemding van Dordrecht (1618/'19) opgetreden. Misschien is het beter om te spreken van een vijandige houding. Men wenste niet meer te geloven in de Drieëenheid van God, de Godheid van Christus, de genadige verkiezing door God van eeuwigheid, met als keerzijde een eeuwige verwerping.

Ook wilde men niet meer weten van de erfzonde en van de verdorvenheid van de natuurlijke mens en diens onmacht om het goede te doen. *'Dordts'* was een scheldwoord geworden. Men wilde in geen geval nog Dordts zijn. Een nieuwe tijd was immers aangebroken; men meende over meer licht te beschikken dan de Dordtse vaderen. En kon men de Dordtse Leerregels niet zo maar aan de kant zetten, men kon ze wel negeren en buiten werking stellen.

Voor een herdenking van de Dordtse Synode, in verband met haar sluiting in mei 1619, heeft daarom geen enkele officiële instantie toen in de Hervormde kerk het initiatief genomen. Men had er immers niet de minste behoefte meer aan.

Wel zijn er predikanten geweest, die aan de synode van 1618/1619 in een preek in mei 1819 nog positieve aandacht hebben geschonken. Het bekendste landelijk voorbeeld daarvan is de Leidse predikant *Nicolaas Schotsman*. Omdat zijn op de kansel gesproken herdenkingswoorden later in druk zijn verschenen, gaan we er hier wat dieper op in. Het wordt dan duidelijk wat de rechtzinnigen bezielde en hoe breed de kloof tussen rechtzinnig en vrijzinnig (van die tijd) al was geworden. Op de zondagen 9 en 16 mei 1819 hield ds. Schotsman in de Marekerk in Leiden twee preken, die hij zelf 'kerkredenen' noemde en waarin hij de Synode van Dordrecht herdacht.

De eerste preek ging over Handelingen 20:30-31a en de tweede over Openbaring 16:15. Bij het houden van deze twee preken heeft Schotsman het niet gelaten, hij heeft ze ook uitgegeven. Bij J. van Thoir te Leiden verschenen ze in druk, prijs 15 ct. Ze baarden zoveel opzien, dat er nog in hetzelfde jaar een tweede druk verscheen, nu met een voorrede van niemand minder dan *Willem Bilderdijk*, die zich helemaal achter Schotsman stelde. De volledige titel van Schotsmans geschrift luidt: *Eerezuil, ter gedachtenis van de voor tweehonderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode*.

Zijn eerste preek begon Schotsman als volgt: 'Men denkt heden: De tijden zijn veranderd en wij met hen'. Met andere woorden: wat voor boodschap hebben wij nog aan Dordt? Maar Schotsman heeft daarop een antwoord. Al veranderen de tijden, daarom verandert de waarheid nog niet. Zeker, denkt misschien deze of gene, maar men oordeelt nu veel gematigder en men drukt zich thans heel anders uit. En verder brengt men tegen de Dordtse Synode in, dat ze meer uit staatkunde, dat wil zeggen om politieke redenen samengeroepen is, dan uit begeerte aan de waarheid vast te houden. En ook, dat de verschillen te Dordt niet wezenlijk zouden zijn geweest, dat men zich verloren heeft in een woordenstrijd. Verder dat de Dordtse vaderen zich meer door partijzucht dan door liefde tot de waarheid hebben laten leiden. En dat men met recht kan twijfelen aan hun bekwaamheid evenals aan hun gezag. Tevens dat het in onze dagen, nu men de broederliefde en de eenheid van alle Protestanten behartigt, niet meer te pas komt om nog eens die oude twisten op te halen en de Dordtse Synode te herdenken.

Schotsman stelt hier tegenover: Men heeft tegenwoordig het hoofd vol van 'schikking' en 'verbroedering', maar zou ons dat het recht geven, geliefde geloofsgenoten, om onze leerstukken prijs te geven en onze belijdenis te

schikken naar de gevoelens, die onze vaderen hebben veroordeeld? Paulus heeft bij zijn afscheid van de opzieners van de gemeente te Efeze (zie de tekst) gezegd, dat er grimmige wolven zullen komen om de eenvoudigen te verleiden en de gemeente te verscheuren.

Ook nu zijn er dwaalgeesten; ze zijn opgekomen uit de gemeente zelf. Het is voor de opzieners van de gemeente daarom een dure plicht tegen verleidingen op hun hoede te zijn. Daarom zullen ze in de eerste plaats ervoor moeten zorgen, dat de leer van het geloof duidelijk en zuiver voorgedragen wordt, opdat de gemeente haar belijdenis zal kennen, daarbij zal blijven en elke afwijking daarvan zal onderkennen: dus weerbaar zal zijn. In de tweede plaats is het de plicht van de opzieners ervoor te zorgen, dat de gemeente niet verstrikt raakt in verkeerde grondstellingen. Al wat nieuw is, moeten zij toetsen aan de regel van het Woord van God. Wie hardnekkig dwaalt, moeten ze buiten de gemeenschap van de kerk zetten. Wat moet er van een Christelijke kerk terechtkomen, als het elk lid vrij staat te belijden wat hij wil en als elke leraar mag preken wat hij wil!

Ziehier de reden, zegt Schotsman, waarom indertijd de Dordtse Synode bijeengeroepen is. Om de dwaling te weren. Om te waken voor het behoud van de zuivere leer. En dus niet om politieke redenen. Al vóór er nog sprake was van verschillen op politiek terrein, waren er mannen, die verkeerde dingen spraken. Schotsman noemt in dit verband o.a. de namen van *Coolhaas, Coornhert* en *Uitenboogaart*. Deze mensen hebben ergernis gezaaid. *Arminius, Episcopius* en *Bertius* kwamen daarna en maakten het nog erger. Vergeefs riepen de kerken toen om een synode.

Waren het belangrijke verschillen, die aan de orde waren? En of! Het was waarlijk niet alleen maar een strijd om woorden. Waar lag de bron van de dwalingen? Antwoord: in de trotse vooringenomenheid met de zedelijke vermogens van de gevallen en bedorven mens, die stout de eer van de zaligheid van God ontrooft en zichzelf aanmatigt. Men verwachtte van remonstrantse zijde teveel van de natuurlijke mens. En men drong toen al maar aan op een revisie van de Heidelbergse Catechismus en van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Of de Dordtse vaderen dan wel bekwaam waren en gezag hadden? Welnu, ze waren uitnemende theologen. Ze waren bovendien ook wettige gedelegeerden. Heeft men zich door partijzucht laten leiden? Dat is gewoon laster. Men nam Gods Woord immers als richtsnoer. Kortom, op de Dordtse Synode is de waarheid bevestigd en de dwaling verworpen. De leer van de vrijmachtige genade heeft bij dit alles veel gewonnen.

We hebben hier uitvoerig geput uit een schets over Nicolaas Schotsman van de hand van drs. K. Exalto.[5.]

Zo sprak en preekte ds. N. Schotsman in 1819. Maar als in de kerkelijke en theologische wereld eenmaal een ontwikkeling ten kwade op gang is gebracht, als gevolg van negatieve invloeden van de Verlichting en van het ‘nieuwe licht’, dan gaat zoiets meestal in versneld tempo verder. Had Schotsman de besluiten van de Synode van Dordt nog verdedigd, hij was helaas met niets anders bezig dan met achterhoedegevechten.

Hoe korzelig en geïrriteerd in de Hervormde kerk in het algemeen gereageerd werd op het oprichten van deze erezuil voor de Dordtse Synode, worden we duidelijk gewaar uit een recensie, verschenen in de invloedrijke en veel gelezen periodiek *Boekzaal der Geleerde Wereld* 1820[6]. Hierin staat o.a. dat het schrijven pro en contra de Dordtse Synode op steeds groter afkeer stuitte. De grote vraag in het Christendom is immers niet, wat feilbare mensen geleerd en gedaan hebben, maar welke verplichting ons het Goddelijk Evangelie oplegt. In de grote dag van het laatste oordeel zal niet worden onderzocht, volgens welke menselijke bepalingen we hebben geleefd, maar ieder 'die onder het Evangelie heeft geleefd, zal dan ontvangen naar hij gedacht, gedaan en geloofd heeft, of het goede of het kwade'.

Daarom was het helemaal verkeerd - al gebeurde het met de beste bedoeling - erezuilen voor menselijke bepalingen op te richten. Want die zijn immers altijd onvolkomen. De mens moet zich houden 'aan de zuivere leer der Waarheid, die de Bijbel ons aanwijst'. Ja, voegen we er aan toe, op dit laatste zat het nu juist vast. Had de Dordtse Synode iets anders willen doen? Wat wijst de Bijbel aan? Wie beslist dat? Is het een wonder dat de opmars van de Verlichtingstheorieën de hoofdoorzaak van de Afscheiding van 1834 is geworden? Men leze er De Cocks geschriften maar op na.

De recensent in *Boekzaal* propageerde eigenlijk een Christendom boven geloofsverdeeldheid. Uit afkeer tegen de belijdenisgeschriften van de kerk, vooral tegen de Dordtse Leerregels. In deze laatste gaat het immers nadrukkelijk over de God van verkiezing en verwerping en dat wil er bij de zondige mens niet in. Belijdenisgeschriften zijn onmisbaar voor de kerk, omdat ze getuigen van de Waarheid en door de mens aangehangen dwalingen aanwijzen.

We geven nog enkele momentopnamen uit het leven van de *Hervormde* gemeente in Zierikzee.

Weliswaar telde het stadje in 1822 nog meer kerkgemeenschappen, namelijk de kleine *Waalse* gemeente, waartoe verscheidene deftige en voorname families behoorden, in 1826 opgeheven; verder de grote *Rooms-Katholieke parochie* (1800 zielen), de kleine *Lutherse* (150 zielen) en de eveneens kleine *Doopsgezinde* gemeente. Ook was er nog een kleine *Joodse* groep, die in 1822 haar samenkomsten hield in een particulier huis (bij Zadok Levi van Oss op de Oude Haven).

Aan deze zo juist genoemde gemeenschappen gaan we nu verder voorbij en richten onze aandacht weer op de grote Hervormde kerk van Zierikzee. In 1822 werd deze door vier predikanten gediend (van wie ds. Dompeling nog in hetzelfde jaar is vertrokken).

1. *ds. Johannes de Wit*, die al in 1790 - dus nog voor de Franse tijd - in Zierikzee was gekomen en daar ruim 38 jaar had gestaan en in 1829 met emeritaat is gegaan. Hij was een man van de oude stempel en 'warsch van alle lofspraak'. Daarom had hij voor zijn levenseinde bepaald dat zijn dood slechts 'met korte woorden' in de kerkelijke periodieken mocht worden bekend gemaakt. In 1835 is hij overleden, 78 jaar oud.

Van hem wordt verteld, dat hij 's winters, als het door kou en tocht in de Grote Kerk haast niet te harden was, over zijn ambtsgewaad een lange zwarte mantel droeg. We lazen ook, dat het bij strenge vorst wel voorkwam, dat trouwe kerkgangers het in de Grote Kerk van Zierikzee zittend niet konden uithouden en dan maar tijdens de preek - om niet te veel te verkleumen - in een gangpad op en neer liepen[7].

2. *ds. Nicolaas Stelt* - Hij was een jaar na ds De Wit in Zierikzee gekomen - in 1791 - en is een jaar eerder dan deze met emeritaat gegaan (1828) en toen naar Zaltbommel vertrokken, waar hij spoedig is overleden. Ook hij behoorde tot de oude garde, die de zg. 'verlichte' richting niet was toegedaan.[8] In het laatst van zijn leven trok hij niet veel volk meer.

3. *ds. Floris Pleijte* - Hij was wat jonger dan de beide eerder genoemden. Ook hij heeft lang in Zierikzee gestaan en bijna 31 jaar de gemeente aldaar gediend, vanaf 27 oktober 1805. Nog in functie zijnde is hij op 12 januari 1836 overleden. Hij heeft een vooraanstaande positie ingenomen in de vanaf 1816 gereorganiseerde Hervormde kerk: praeses van het classicaal bestuur van Zierikzee, scriba van de ring Zierikzee, eveneens vice-praetor en laatstelijk quaestor. Verder was hij president van het provinciaal kerkbestuur van Zeeland en meermalen lid van de synode.[9]

4. *ds. Jacob Abraham Dompeling* - Hij was in april 1814 Hervormd predikant te Burgh op Schouwen geworden en kwam een half jaar later al naar Zierikzee. Na daar de gemeente ruim 6 jaar te hebben gediend, vertrok hij in 1822 naar Deventer, waar hij als hoogleraar in de wijsbegeerte was benoemd aan de illustre school (athenaeum) in de IJsselstad.[10]

In 1836 waren alle 4 Zierikzeese predikanten aanhangers van de 'verlichte' denkwijze. Van hen waren de bekendste *ds. G.C. Drooglever Fortuijn*, die in 1828 zijn intree in Zierikzee had gedaan en *ds. J.B. Barenbrugh*, in hetzelfde jaar gekomen. Beiden hebben de Hervormde gemeente van Zierikzee bijna 40 jaar gediend.

B. 1836-1841

De Afscheiding van 1834, die zich vooral ten gevolge van ds. Buddings breuk met het Hervormd kerkbestuur (1836) over heel Zeeland uitbreidde, vond ook in Zierikzee sympathisanten, al was het in het begin maar een gering aantal.

Die enkelingen kwamen allang niet meer in de Hervormde kerk en oriënteerden zich op het 7 km. oostelijker gelegen *Nieuwerkerk*, waar de landbouwer *Dirk van Farowé* in 1836 de initiatiefnemer was bij het organiseren van een Afgescheiden groep. In zijn schuur aan de rand van het dorp liet hij een aantal malen ds. Budding voorgaan. En deze was het wel toevertrouwd het godsdienstig gemoed van zijn hoorders te raken. Zo ontstond in 1836 in Nieuwerkerk dan ook een Afgescheiden gemeente, die haar leden eveneens uit de omgeving trok, o.a. uit Zierikzee. Niet dat de laatsten elke zondag naar Nieuwerkerk trokken. Dat zou ook - gezien de afstand - te bezwaarlijk zijn. Daarom kwamen ze in Zierikzee min of meer geregeld in 'gezelschap' bijeen.

Het is bekend, dat de plaatsen van ontmoeting dan waren bij bakker *Gerard de Braal* aan huis en later bij de arbeider *Pieter van der Stel* op de Lammermarkt, of bij de landbouwer *Bartel de Vlieger* 'over de Baan en de Karnemelksvaart'. Dat was het hoekhuis Karnemelkstraat-Gravenstraat. De Vlieger is in 1847 naar Noord-Amerika geëmigreerd. Ook kwam men wel samen bij de bakker (later landbouwer) *Martinus Brieve* op de 'Vijfhoek', d.i. de hoek bij de Lutherse kerk.[1.]

Rapport Hervormde classis Zierikzee febr. 1836

Uit een rapport van de Hervormde classis Zierikzee aan de minister van Eredienst gestuurd en gedateerd 27 februari 1836, blijkt echter dat op dat moment in *Zierikzee* nog niemand zich officieel van de Hervormde Kerk had afgescheiden.

In de hele classis - aldus het rapport - stelde de Afscheiding nauwelijks iets voor, en deze werd algemeen afgekeurd.[2.] Maar wel werd toegegeven, dat het gevaar groot was, dat in verscheidene gemeenten lidmaten zich alsnog bij de Afgescheidenen zouden voegen. Deze mensen bezochten namelijk de

officiële Hervormde kerkdiensten allang niet meer, en verwachtten dat hun binnenkort van hogerhand wel vrijheid van godsdienstuitoefening zou worden toegestaan.

We onderbreken hier het rapport even en merken op, dat die verwachting bij meer potentiële Afgescheidenen ook elders in de provincie leefde.

Om een voorbeeld te geven: Pieter Kasse, de wagenmaker uit *Krabbendijke* op Zuid-Beveland had de veldwachters tijdens een illegale samenkomst toegevoegd: 'De Heere zorgt voor de Zijnen en bewaart ons voor hen, die onze ondergang op het oog hebben. Men kan zien, dat onze zaak rechtvaardig is, anders zou het gouvernement wel strengere maatregelen nemen. Binnen enkele weken zullen we de *sleutels* van de kerk hebben'.[3.]

De scriba van het classicaal bestuur - ds. G.C. Drooglever Fortuijn van Zierikzee - sprak in het vervolg van het rapport daarentegen de hoop uit, dat die vrijheid er nooit zou komen. Want dan zouden de gevolgen voor de Hervormde gemeenten 'hoogst onaangenaam en verderfelijk' zijn.

Niet zozeer, omdat door 'gewettigde afscheiding' het teruglopen van de opbrengst van de 'personele omslag' het toch al sobere predikantstraktement in sommige gemeenten nog soberder zou maken. Maar vooral ook omdat dan niet alleen de predikant verbitterd kon raken, maar de vrede in de hele gemeente verstoord werd en onderling 'bittere haat' kon ontstaan, met zelfs op den duur verderfelijke gevolgen voor 'de rust en welvaart van den staat'.

De classis Zierikzee hoopte dan ook vurig 'dat de zaak der afscheiding nimmer door eene erkenning moge gewettigd worden'. Tot zover het rapport.

In Zierikzee en vele andere plaatsen in het land zijn evenwel pogingen in het werk gesteld om die 'wettiging' van de afscheiding te verkrijgen. Men beriep zich daarvoor op een Koninklijk Besluit van *5 juli 1836*.

De zaak zat zo: om enige ruimte te geven en zo de spanningen wat te verminderen, had de koning op genoemde datum besloten, dat de separatisten met meer dan 20 personen mochten vergaderen, als ieder daarvoor persoonlijk aan de burgemeester van zijn woonplaats toestemming vroeg. Maar het moest zijn 'zonder vorm van gemeente', d.w.z. er mocht geen kerkeraad zijn of komen, en het bedienen van de sacramenten was verboden. Men mocht dus best een groot conventikel zijn, maar een officiële kerkelijke gemeente? Geen sprake van![4.]

Op basis van dit koninklijk besluit, waarin het oppervlakkig beschouwd, leek dat de koning op verzoek wel vrije godsdienstoefening zou willen toestaan, werd er in december 1836 een verzoekschrift uit Zierikzee naar de koning verzonden. Het was ondertekend door 4 mannen van het eerste uur: *Job van der Werf, Martinus Brieve, Pieter van der Stel* en *Bastiaan Kaan*. Maar het antwoord was negatief.

We schreven al, dat in 1836 in *Nieuwerkerk* een Afgescheiden gemeente was ontstaan, die heel Duiveland bestreek, o.a. *Oosterland* en *Bruinisse*.

Nu is enkele tientallen jaren geleden echter het eerste notulenboek van die gemeente teruggevonden.[5.] Over de leden in *Zierikzee* vonden we hierin een

aantal gegevens, die we onze lezers niet willen onthouden. Eind januari 1837 had ouderling Dirk van Farowé te Nieuwerkerk namelijk een brief ontvangen van de hierboven al genoemde *Job van der Werf* (tekende Werff) te Zierikzee, een 40-jarige winkelier aldaar, wonende in het huis op de hoek van de St. Domusstraat-Lange Groendal[6].

Deze beklaagde zich erover, dat hij 'onbillijk beledigd' was door (Jacob) de Waal, 'benoemd ouderling' te *Bruinisse* (waar ook leden woonden van de Duivelandse gemeente Nieuwerkerk en omstreken).

Van der Werf wilde graag, dat er een kerkeraadsvergadering werd belegd om deze zaak te onderzoeken. Ze kwam er, en werd gehouden bij Dirk van Farowé in Nieuwerkerk aan huis (6 feb. 1837). Alle ambtsdragers, op Marinus van den Berge Jzn. na, waren present. Ook *Van der Werf* zelf was aanwezig.

Nadat deze de vergadering even had moeten verlaten, las Van Farowé het ingekomen schrijven voor. Volgens sommige aanwezigen was deze brief een bewijs van 'de ijdele natuur' van Job van der Werf, die zich 'te gemeenerhand' met vrouwspersonen zou inlaten. Dit was de reden geweest, dat Jacob de Waal hem zijn huis had verboden en niets meer met hem te maken wilde hebben.

Van der Werf - nu binnen geroepen - verklaarde dat er van de beschuldiging niets klopte. Er was geen sprake van enig overspel. De kerkeraad besloot de zaak nog aan te houden. Blijkbaar heeft ze voor Van der Werf geen nadelige gevolgen gehad, want in november van hetzelfde jaar (1837) werd door ds. Budding bij Van Farowé aan huis een kind van Job van der Werf gedoopt.

De Zierikzeese groep toog dus niet elke zondag naar Nieuwerkerk, maar hield haar samenkomsten ook in het eigen stadje. In mei '38 werd in de notulen aangetekend, dat Marinus Brieve en zijn vrouw, en Pieter van der Stel niet bij het laatst gehouden Avondmaal in Nieuwerkerk aanwezig waren geweest. Op de vraag 'waarom niet?' had Brieve geantwoord, dat de afstand Zierikzee - Nieuwerkerk (7 km.) groter was dan een 'sabbathsreis'. Op sabbat mocht een Israëliet namelijk niet meer dan 2000 schreden van zijn woning komen, een afstand van plm. 10 minuten gaans.[7]

In december '38 werd aan *Pieter van der Stel* gevraagd waarom hij zijn huis maar éénmaal per zondag beschikbaar stelde voor het houden van een samenkomst. Hij verklaarde echter dit best driemaal per zondag te willen doen.

Nog in juni' 38 was zijn huwelijk met *Henderika de Jonge* (geb. 5 juli 1807 in Zierikzee) in een kerkeraadsvergadering, waarin ook enige gemeenteleden (uit Zierikzee?) aanwezig waren, kerkelijk bevestigd. Het echtpaar is in 1847 naar Noord Amerika geëmigreerd. We merken terloops op dat in de tijd dat Vijgeboom als tuinman bij jonkheer W. Versluijs te St. Jan ten Heere bij Aagtekerke woonde en daar voorging als oefenaar, Henderika daar 'dienstmeid' was.

De moeiten met de opvattingen van *ds. Budding*, in oktober '39 als predikant van de Afgescheiden kerken in Zeeland geschorst en later afgezet, lie-

ten de kleine Zierikzeese groep ook niet onberoerd. Ook daarin had de kwestie pro of contra Budding danig de vrede verstoord.

De kerkeraad in Nieuwerkerk kreeg klachten te behandelen over onderlinge ruzies en liefdeloosheid in de Zierikzeese kring, waarbij met name betrokken waren *Job van der Werf* (en kinderen - zijn vrouw was in het vorige jaar overleden), *Pieter van der Stel* (met zijn vrouw *Rijka de Jonge* en kinderen), *Martinus Brieve* en vrouw *Barbara Muckly, Bastiaan Kaan*[8], *Hendrik van Driel* en vrouw *Antje van Werkendam*.

De kerkeraad meende fors te moeten ingrijpen, censureerde Martinus Brieve en vrouw, vermaande de overigen en deelde hun mee, dat ook zij onder censuur zouden komen, als na 14 dagen ‘de band van vriendschap onder elkander niet gebonden wort’. Dit waren dus geen halve maatregelen. Maar doel troffen ze niet, want in de volgende notulen (2 maart 1840) lezen we dat de opgelegde censuur ‘meer tot verharding en verschoning’ had geleid, dan tot ‘ware verootmoediging’. De censuur kon dus nog niet worden opgeheven, en de overige leden werden opgewekt ‘tot onderlingen liefde en eensgezindheid''.

In de notulen van 12 september '40 klaagden enige leden uit Zierikzee over ‘liefdeloosheid onder hun midden’. We hebben er verder niet over gelezen, of het moest zijn, dat in november '40 besloten werd niet meer bij *P. van der Stel*, maar bij *Bartel de Vlieger* de godsdienstoefeningen te houden.

Toen een paar maanden later - februari 1841 - drie kerkeraadsleden uit Nieuwerkerk - Dirk van Farowé, Pieter van Vessem en Jan Pieter Flikweert - in Zierikzee geweest waren, hadden ze daar echter geen kwesties aangetroffen, die tot scheuring zouden kunnen leiden.[9]

Het jaar 1841

Het jaar 1841 is voor de gemeente van Zierikzee een bewogen jaar, vol prettige en onprettige ervaringen geweest. Er kwamen twee eigen kerkeraadsleden, één ouderling en één diaken (nog onbevestigd), een eigen kerkgebouwtje en pastorie (als de laatste tenminste die naam mocht dragen), een eigen oefenaar (maar eventjes en met veel pijn), en aan het eind van het jaar werd de gemeente door de regering erkend.

Over elk van deze punten geven we nu enige informatie.

Op *11 maart '41* was een 3 man sterke afvaardiging van de kerkeraad van Nieuwerkerk naar Zierikzee gekomen. Ze hadden daar een godsdienstoefening verzorgd. Na het beëindigen daarvan had zich bij de groep in Zierikzee aangesloten *Adriaan Cornelis But*. Deze was 48 jaar oud, schilder van beroep, geboren in Veere en op 17-jarige leeftijd in Zierikzee getrouwd met de 5 jaar oudere Neeltje Schaaf. *But* zou in de Afgescheiden gemeente van Zierikzee, en later (1850) in die van Vlissingen zeer actief zijn[10].

De 3 kerkeraadsleden uit Nieuwerkerk hadden in Zierikzee een bepaald doel voor ogen; er was in Zierikzee namelijk behoefte aan één ouderling en één diaken en die ambtsdragers moesten nu gekozen worden. Ouderling werd *A.C. But*, het prille nieuwe lid, dat blijkbaar vertrouwen inboezemde, en tot diaken *Dingeman de Vos*, een bijna 54-jarige arbeider, deken van het

St. Jorisgilde (waarin de stadsarbeiders verenigd waren)[11]. Pas in het late najaar van 1841 zijn beiden door *ds. C. van der Meulen* uit Goes in hun ambt bevestigd.[12] Nog in 1841 zou de groep te Zierikzee losraken van de gemeente te Nieuwerkerk en geheel zelfstandig worden. Dit was mee een gevolg van de loop der gebeurtenissen. In dit geval na het versturen van een rekest door de leden van Zierikzee aan de koning om in de burgerlijke maatschappij als kerk te worden erkend. Welnu, tegen zo'n verzoekschrift hadden ds. Budding en zijn aanhangers in Nieuwerkerk van hun kant onopgeefbare bezwaren. We komen hierop nog terug.

Nu is het opstellen van een officieel verzoekschrift aan hogere instanties natuurlijk niet ieders werk. Zoiets luistert nauw en al gauw ontbreekt iets aan de juiste formulering, zodat het rekest op formele gronden moet worden afgewezen. Zo ging het ook hier, maar een tweede rekest om erkenning als Chr. Afgescheiden gemeente werd positief beantwoord: bij *Koninklijk Besluit van 25 november 1841, nr. 64* kwam de goedkeuring af.

De aanvraag was getekend door 6 personen: *A.C. But*, ouderling, *D. de Vos*, diaken, *P. van der Stel, Job van der Werf, Gerard de Braal en Wm. van Schelven*.

Over de eerste 4 hier genoemde personen hebben we op een vorige pagina al enkele personalia gegeven. Over de laatste twee nog het volgende: de broodbakker *Gerard de Braal*, geb. 7 maart 1800 te Zierikzee, is op 6 februari '69 in dezelfde stad overleden, 68 jaar oud. Op Tweede Kerstdag 1821 was hij getrouwd met de ook uit Zierikzee afkomstige, 24-jarige *Jacoba Verbrugge*.[13]

Willem van Schelven, geb. Zierikzee 10 december 1803 en overleden aldaar 9 mei 1871 was winkelier, later koopman. Hij was in juni 1822 getrouwd met de 24-jarige *Adriana Mulder*.[14]

Kerkgebouw

Ouderling *But* was een energiek man. Al de dag na hun verkiezing als kerkeraadslid meldden *But* en *De Vos* zich bij notaris C. van der Lek de Clerq. Met als resultaat, dat voor *ƒ* 1200,- het pand Meelstraat B no. 60 werd gekocht. Het stond in dezelfde straat als het stadhuis, de Meelstraat. De bedoeling was het geschikt te maken voor het houden van kerkdiensten. De gemeente telde toen 36 zielen. Ze was dus maar klein, heel klein zelfs, slechts 12 gezinnen, maar elk gezinshoofd had zich toch garant gesteld voor *ƒ* 100,-.[15]

In het begin van 1842 stonden er 50 stoelen met matten zittingen in, onder bepaalde condities in bruikleen gegeven door landbouwer Martinus Brieve.[16]

Oefenaar J.W. Vijgeboom in Zierikzee 1841

In 1841 hadden in de Zierikzeese kring nog enkele vermeldenswaardige gebeurtenissen plaats gevonden. In *mei 1841* was de bekende oefenaar Johan Willem Vijgeboom - hij was al een 70-plusser - onverwacht in Zierikzee verschenen. We

worden dit gewaar uit een schrijven van *Job van der Werf* - in de volksmond wel ‘het vrome Jobje’ genoemd - naar de kerkeraad

te Nieuwerkerk gestuurd, die het 16 mei'41 behandelde. Van der Werf klaagde erover, dat een persoon met name *Vijgeboom* zich ‘bij hun’ in Zierikzee had ingedrongen, zonder dat deze door de leden ‘geroepen’ was. Met deze leden doelde hij ook op de lidmaten in de gemeente Nieuwerkerk, waaronder Zierikzee nog steeds ressorteerde.

Hij wist alleen, dat de ‘benoemde’ ouderling en diaken, resp. A.C. But en D. de Vos met enkele te Zierikzee wonende leden, *Vijgeboom* hadden binnengehaald. Al twee zondagen achter elkaar had deze in ‘hun gewoon kerkgebouw’ in Zierikzee ‘gepreekt’. En de derde zondag had hij het driemaal gedaan ‘in een nieuw aangekogt gebouw’ (dat in de Meelstraat dus). Ook op woensdagavond ging hij voor. Hij was gaan wonen in het pas aangekochte woonhuis naast het pakhuis, welke laatstgenoemde ruimte als kerk werd ingericht[17].

Van der Werf erkende nog geen andere kerkeraad dan die te Nieuwerkerk, en vond daarom het initiatief van de Zierikzeeënaars But en De Vos onwettig. Formeel had hij wel enigszins gelijk.

Daar kwam echter nog bij dat *Vijgeboom* nog steeds geen wettige attestatie, approbatie, examinatie, zending of roeping door de kerk had kunnen tonen.

De Meelstraat met het Stadhuis. Foto begin 20e eeuw. Geheel rechts is nog iets van de Afgescheiden kerk te zien. (Foto Streekarchivariaat Schouwen-Duiveland en Sint Philipsland, Zierikzee.)

De kerkeraad te Nieuwerkerk stuurde nu aan de leden van de gemeente ‘Nieuwerkerk in Duiveland’ en te Zierikzee woonachtig een schrijven met

de mededeling, dat zich in Zierikzee een persoon had gevestigd, namelijk *Vijgeboom*, die zich aanmatigde in het openbaar te preken. Weliswaar wilde de kerkeraad (Dirk van Farowé c.s.) wel erkennen, dat Vijgeboom 'een begaafde en welvoegende man in den Godsdienst' was en wellicht goede bedoelingen had 'in de voortplanting der lang verdonkerde waarheid'. Maar de leden in Zierikzee moesten zich toch ook houden aan de Dordtse kerkenorde, vastgesteld 'door de benoemde en beproefde godzalige vaderen in den jare 1619'.[18.]

Omdat leden te Zierikzee zich voortdurend bleven beklagen over de 'onwettigheid' van Vijgebooms optreden, die maar doorging met preken en nog steeds geen kerkelijke attestatie had kunnen overleggen, besloot de kerkeraad te Nieuwerkerk alle in Zierikzee wonende lidmaten op een vergadering uit te nodigen om deze kwestie te bespreken. Ze kwamen. Vijgeboom - hoewel niet uitgenodigd - was alvast ook maar gekomen! En daar begon het. Hij kreeg de bezwaren te horen, die tegen hem waren ingebracht en nog steeds niets van hun kracht hadden verloren (hij kon geen papieren tonen). Op heftige wijze verdedigde hij zich, maar met een averechts resultaat. Zijn woorden wekten zoveel ergernis, dat zijn aanhangers A.C. But, D. de Vos, P. v.d. Stel en vrouw (die als dienstmeid Vijgeboom op St. Jan ten Heere had meegemaakt) en M. Brieve hem lieten vallen en zich nu tegen hem keerden ('de gemeenschap met Vijgeboom in alle handelingen hebben opgezegd').

Het ging er steeds wilder en heftiger aan toe, zodat Van Farowé wel moest ingrijpen, om stilte verzocht en Vijgeboom vroeg de vergadering even te verlaten, wat deze 'bits' weigerde. Deze begon weer te spreken en te argumenteren, niet - zoals de notulen het uitdrukken - om 'de regtheid der waarheid en order der kerk te verdedigen', maar zichzelf. Om een eind te maken aan al die twistgesprekken verzocht Van Farowé tenslotte 'alle redeneringen te staken'. Hij liet nog een psalm zingen (hoe zou dat gegaan zijn?) en eindigde 'in dankzegging'. Ja, zo hoorde het nu eenmaal aan het eind van een kerkelijke gemeentevergadering.[19.]

Vijgeboom was in Zierikzee vastgelopen, zoals dat met hem al op meer plaatsen was gebeurd en ook nog zou gebeuren. Ja, in welke provincie heeft deze aartsoefenaar (en veelschrijver) zijn activiteiten niet ontplooid? In het Zeeuws-Vlaamse Axel was hij in 1822 zelfs de voorganger geweest in een van de Hervormde kerk afgescheiden groep, zodat hij in zekere zin een voorloper van de Afscheiding van 1834 kan worden genoemd.

Na zijn mislukte optreden in Zierikzee duikt de omstreden oefenaar in het najaar van hetzelfde jaar 1841 dan opnieuw in Groningen op met de bedoeling zich door De Cock tot predikant te laten opleiden. Voor ds. De Cock was de leeftijd van de nog vitale Vijgeboom (68) geen bezwaar. Nog geen jaar geleden had hij meegeholpen de hoogbejaarde oefenaar Jan Menzes Kloppenburg uit Stadskanaal te examineren en deze 14 januari '41 als predikant (83 jaar oud!) aldaar te bevestigen. Voor zijn preek had hij als tekst gekozen Ps. 92:13-16; een zeer toepasselijke tekst, omdat Kloppenburg in zijn grijze ouderdom nog zulke schone vruchten droeg.

De Afgescheiden gemeente in Groningen ging voor Vijgeboom collecteren. Af en toe mocht hij op een avond in de week een godsdienstoefening leiden. Maar tegen zijn catechisaties rezen bezwaren. De Cock zou nu inlichtingen over hem inwinnen in *Leiden*, in welke gemeente Vijgeboom zich ook enige tijd opgehouden had. Op een vergadering van de classis Leiden werd dit schrijven van De Cock voorgelezen (5 oktober 1841). Op grond van ontvangen ongunstige informatie, verklaarde de classis zich 'ten ernstigste' tegen een eventueel examen van Vijgeboom en ook tegen diens voorgaan in Groningen.

Enige maanden later handhaafde de classis Leiden haar bezwaren tegen de ordening van Vijgeboom tot dominee en meende, dat zijn 'leugenachtigheid' nu voldoende was bewezen. Dit schrijven van de classis Leiden is er de oorzaak van geweest, dat in oktober 1842 zijn examen op de provinciale vergadering van Drenthe niet door kon gaan. En ook, dat hij later in *Bunschoten*, waar hij beroepen was, geen dominee - is geworden.[20.]

Vijgeboom, die de laatste maanden van 1841 en het grootste deel van '42 in de stad Groningen heeft gewoond, had - kennelijk tijdens een verblijf bij zijn kinderen in *Middelburg* - op 8 mei '42 ook voor de Afgescheiden gemeente in die stad geoefend. Ook daar had hij enige kerkeraadsleden 'misleid'. De kerkeraad bekende later schuld voor zijn toelating.

Eind december '44 vinden we hem als 'verkoren ouderling' in *Pernis* (bij Rotterdam), waar hij op *11 mei'45* in die functie werd bevestigd. Enkele maanden later - op 23 juli '45 - is hij in Middelburg overleden, 72 jaar oud. Hij logeerde toen weer bij zijn kinderen. In zijn overlijdensakte staat aangegeven dat hij in Pernis woonde.[21.]

Na deze kleine uitweiding keren we weer naar Zierikzee terug. Het bovengenoemde conflict in Zierikzee met de mobiele oefenaar Vijgeboom speelde zich af in *juni 1841*.

In Nieuwerkerk verscheen in diezelfde maand ds. Budding weer op het preekgestoelte. Op 27 juni '41 preekte hij driemaal in de boerenschuur van Van Farowé, doopte drie kinderen en preekte vrijdagavond voorbereiding voor het Avondmaal. Na afloop hiervan was er nog een gemeentevergadering, waarin ds. Budding enkele vragen stelde, waarop alle aanwezigen hoofd voor hoofd moesten antwoorden. Maar de belijdende leden uit Zierikzee wenste hij niet aan het Avondmaal te zien, omdat ze hun handtekening hadden gezet onder een verzoekschrift om door de regering erkend te worden. Dat was volgens ds. Budding verloochening van de naam gereformeerd en van art. 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. En zo was de Zierikzeese groep dus losgeraakt van de Budding-gemeente te Nieuwerkerk en was ze een zelfstandige gemeente geworden.

Op 20 augustus '41 werd dan ook aan hen, die te Zierikzee woonden, geschreven dat men hen niet langer beschouwde als leden van de gemeemte te Nieuwerkerk.

Op de *provinciale vergadering* op *6 oktober 1841* in Goes bij de pasgekomen ds. C. van der Meulen in de pastorie gehouden, waren daarom nu voor het eerst ook afgevaardigden uit Zierikzee aanwezig, namelijk *Job van der*

Werf en *Adriaan Cornelis But*. Ze vroegen of ze mochten worden opgenomen in het kerkverband van de overige Chr. Afgescheiden gemeenten in Zeeland. Ze behoorden nu immers niet meer tot de Budding-gemeente van Nieuwerkerk.

De zaak lag moeilijk, want in Zierikzee heerste verdeeldheid over het al of niet gebruiken van de oude psalmberijming van Datheen. Budding had daar zelfs een sjibbolet van gemaakt (dus wel gebruiken), maar anderen in Zierikzee wilden best uit de nieuwe psalmberijming van 1773 zingen.

De provinciale vergadering had geen bezwaar de gemeente van Zierikzee in haar verband op te nemen, maar dan moest daar eerst duidelijkheid en eensgezindheid komen over de kwestie: de psalmberijming van Datheen gebruiken of die van 1773. Om te helpen uit de impasse te komen zou *ds. Cornelis van der Meulen* - die nog geen 4 maanden in Goes woonde - naar Zierikzee gaan om te proberen 'vrede en waarheid te bevorderen' en de gemeente tot 'vereniging' met het Afgescheiden kerkverband op te wekken[22]. En zie, het lukte. But en Van der Werf stelden de gemeente in Zierikzee voor, af te zien van de berijming van Datheen en over te gaan op die van 1773. Het grote voordeel hiervan was, dat men dan ook in Zierikzee af en toe een dominee kon krijgen; o.a. ds. Van der Meulen van Goes. De gemeente ging akkoord en op de eerstvolgende zondag klonk de psalmberijming van 1773 in het kleine Afgescheiden kerkje in de Meelstraat.

Nu stond ook niets meer een bevestiging van *Adriaan Cornelis But* als ouderling en van *Dingeman de Vos* als diaken in de weg. Nog in november '41 heeft ds. Van der Meulen getracht ook de gemeente van Nieuwerkerk op dezelfde lijn te krijgen, maar het is hem niet gelukt. (zie hiervoor het hoofdstuk over Nieuwerkerk). Op 25 november 1841 is daarop de Chr. Afgescheiden kerk te *Zierikzee* officieel geïnstitueerd.[23]

C. 1842-1869

Helaas zijn de kerkeraadsnotulen over het tijdvak 1842 tot januari 1859 tot nu toe onvindbaar gebleken. We blijven hopen, dat ze nog eens boven water komen, zoals dit enige tientallen jaren geleden ook met die van het naburige Nieuwerkerk het geval is geweest (het 'Notelboek' van Dirk van Farowé). In elk geval missen we nu een uiterst belangrijke bron van informatie voor onze kennis van de geschiedenis van de Chr. Afgescheidenen te Zierikzee.

J.C. van Beveren in zijn enige jaren geleden verschenen boek over de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Zierikzee 1836-1986 had al met dezelfde moeilijkheid te maken. Maar goed, met behulp van informatie van minder directe aard hebben we geprobeerd het gemis aan kerkeraadsnotulen zoveel mogelijk te compenseren.

Telde de gemeente in 1841 nog maar 36 zielen, Van Beveren geeft voor latere jaren het volgende staatje van in Zierikzee woonachtige Chr. Afgescheidenen:

1851	-	50 zielen
1855	-	139 zielen
1860	-	202 zielen
1865	-	186 zielen
1870	-	221 zielen[1.]

In de provinciale vergadering in april '42 in Goes gehouden was voor het eerst een afgevaardigde van de gemeente te *Zierikzee* aanwezig, namelijk ouderling *Adriaan Cornelis But*.

Een vergadering eerder was er van een 24-jarige jongeman uit Zierikzee een verzoek binnengekomen om *f* 50,- subsidie voor de aankoop van boeken, nodig voor zijn studie. Een half jaar later lag er van hem weer een schrijven op tafel om zijn opleiding tot predikant financieel mogelijk te maken. Deze jongeman heette *Abraham Cornelis Tris*, zoon van Arnoldus Tris[2.] en Maria Magdalena Boone[3.]. Zijn moeder had zich in 1842 bij de Chr. Afgescheidenen in Zierikzee gevoegd, zijn vader bleef Hervormd.

Uit dit huwelijk werden diverse kinderen geboren. Vader en moeder gingen later afzonderlijk in Zierikzee wonen met ieder enkele kinderen bij zich. Maria Magdalena Boone, de moeder van de dominee in spé, heeft op verschillende plaatsen in de stad haar adres gehad, o.a. bij meester *J.M. Mulder* en bij haar zuster *Levina Elisabeth Boone*[4.], die weer inwoonde bij een andere zus *Johanna Adriana Boone* (1797-1838), Nieuwe Bogerdstraat 18.[5.] Haar zoon, de latere ds. Abraham Cornelis Tris, geboren Zierikzee 13 juli 1817, had aanvankelijk bij zijn beide bovengenoemde tantes zijn tehuis gevonden en vertrok 12 juli 1837 naar *Brouwershaven*. Als beroep van de toen 20-jarige jongeman was aangegeven ‘schrijver’ (klerk). Hij was dit bij notaris Cornelis Jacobus van Halen. In juli 1840 is hij naar Zierikzee teruggekeerd.

We schreven hierboven al, dat hij in 1842 probeerde van de provinciale vergadering van Zeeland financiële steun te krijgen voor zijn opleiding tot predikant. De vergadering ging akkoord. Uit een studentenfonds zouden de kosten worden betaald, maar de begunstigde moest dan wel predikant worden in een Zeeuwse gemeente, hoge uitzonderingen daargelaten.

Tris ging in Arnhem bij ds. Brummelkamp studeren. In januari '44 bracht hij enige tijd door bij de collega-studenten in Ommen en woonde daar ook de colleges van Van Raalte bij. Blijkbaar hield hij er een eigenzinnig oordeel op na, want op 7 februari '44 schreef Brummelkamp aan Van Raalte: ‘Tris is voor menschen als wij zijn een *slijpsteen*, waardoor wij zachtmoedigheid kunnen leren.’[6.] Deze zelfstandige figuur is eind december 1845 dominee geworden in de Afgescheiden gemeente te *Groede* in westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Zijn loopbaan als predikant is daar zeer bewogen geweest. In het hoofdstuk *Groede* in deel I van onze studie hebben we daarover breed uitgeweid. We vermelden hier alleen nog, dat hij daar begin 1848 is afgezet en in 1851 naar Noord-Amerika is geëmigreerd. Zowel zijn vader als zijn moeder zijn een paar jaar later (mei 1853) ook naar Amerika vertrokken, naar Albany, New York.

Het ambtsgewaad

In menige Afgescheiden gemeente - ook in Zierikzee - is veel te doen geweest over de emotioneel omstreden kwestie: moet een predikant het gewone *ambtskostuum* dragen (zwarte mantel, korte kuitbroek, bef en driekanten steek), of mag hij het afleggen? Dit laatste had o.a. ds. Van der

Meulen in Goes gedaan. Scholte en anderen met hem droegen het allang niet meer, omdat sommigen het als een 'priesterlijk gewaad' beschouwden en zulk bijgeloof wilden Scholte c.s. beslist niet steunen. Er bleven vurige voorstanders en even felle tegenstanders van het predikantskostuum.

In *Zierikzee* was men in meerderheid zo gehecht aan dit ambtsgewaad, dat dominees, die het niet wilden dragen, niet in Zierikzee mochten komen preken. De zaak lag zelfs zo gevoelig, dat de kerkeraad geen afgevaardigden meer naar de provinciale vergadering stuurde en zich dus onttrok aan het kerkverband (1844).

Op 7 februari 1844 schreef Brummelkamp vanuit Arnhem aan Van Raalte in Ommen: 'Zeeland komt dezer dagen in ligte laaije vlam vanwege de priesterlijke kleeding. Van der Meulen heeft denzelven nu ook afgelegd, maar is, meen ik, dan ook door eene gemeente, waar hij prediken zoude, teruggezonden!' De kwestie heeft in de gemeente nog een poos nagerommeld, maar gelukkig is Zierikzee het volgend jaar (oktober 1845) wel weer door een afgevaardigde vertegenwoordigd.

Financieel gezien was de gemeente zeer zwak. Zelfs het betalen van een gastdominee was nog een heel probleem. En het beroepen van een eigen predikant viel helemaal buiten de mogelijkheden. Hoe somber en ontmoedigend de situatie in dit opzicht was, worden we gewaar uit een schrijven dat ouderling *J.M. Mulder* in september '45 aan ds. Van der Meulen in Goes richtte.[7]

Joh. Mart. Mulder

Eerst over *Johannes Martinus Mulder* een enkele informatie. Deze onderwijzer was in december 1816 in Maassluis geboren en trouwde in september 1835 in Zierikzee met de 19-jarige *Janneke* (ook: Jannetje) *de Jonge*[8]. Hij was hulponderwijzer aan de stads-armenschool. In 1843 werd het hoofd daarvan, D. van der Krap, benoemd tot hoofd van de stads-burgerschool. Mulder werd belast met de tijdelijke waarneming. Na een vergelijkend examen moest het stadsbestuur kiezen uit drie personen, met als nummer één: J.M. Mulder.

Maar er werd een bezwaar tegen hem ingebracht. Het kwam van de secretaris van de plaatselijke schoolcommissie in Zierikzee, namelijk van *P.J. Andreae, Luthers* predikant aldaar. Deze vond het in de eerste plaats een minpunt, dat Mulder zich had *afgescheiden* 'om welke redenen dan ook, van een kerkgenootschap, waartoe hij vroeger door belijdenis behoorde'. Zwaarder echter woog bij hem nog de vrees, dat Mulder 'niet nalaten zal de jeugd bij elke voorkomende gelegenheid zijne eigene wantrouwen en verdeeldheid aankweekende gevoelens in te prenten'.

Kennelijk werden de bezwaren van ds. Andreae niet door allen gedeeld. In elk geval is de benoeming van Mulder volgens de notulen van de gemeenteraad van 30 oktober 1843 vlot verlopen. Hij kreeg een jaarwedde van *f* 600,- met vrij wonen[9].

Meester Mulder is in *1858* verhuisd van Zierikzee naar *Terneuzen*, waar hij hoofd werd van de eerste Christelijke school aldaar. In die groeiende school

is hij geholpen door zijn oudste zoon *Coenraad Mulder*, later hoofdonderwijzer aan de Theologische School te Kampen, en door zijn tweede zoon, *G. Mulder*, later schoolhoofd in Leiden geworden.

In het voorbijgaan geven we hier over *Coenraad Mulder* nog enige bijzonderheden. Op 19-jarige leeftijd[10.] was hij al hulponderwijzer in Zierikzee. Maar hij wilde meer, namelijk dominee worden. Daarom vroeg hij de provinciale vergadering van januari '57 of hij met haar financiële steun tot predikant mocht worden opgeleid.

Hem was echter al voor twee jaar lang *ƒ* 50,- per jaar toegezegd om zijn studie 'voor onderwijzer der jeugd' te kunnen afmaken. Om kort te gaan: Coenraad is nooit als dominee op de kansel verschenen, maar heeft zijn hele leven als onderwijzer en hoofdonderwijzer voor de klas gestaan.

In 1864 werd hij - 27 jaar oud - hoofd van de Chr. school in de Goudsteeg te Zwolle. En twee jaar later (1866) benoemden de curatoren van de Theologische School te Kampen hem tot 'hoofdonderwijzer' om de aankomende studenten enige kennis bij te brengen van alles wat 'tot het lagere en meer uitgebreid lager onderwijs behoort', zoals Nederlands en enige moderne talen.

We lazen over hem: 'Zijn godsvrucht en liefde tot de kerk deden hem de algemene hoogachting verwerven. Hij was ook een ontwikkeld man, op literair gebied goed thuis en in het bezit o.a. van de acten Frans, Duits, Engels en Wiskunde, in zang en muziek was hij niet onbedreven.

Met ere en waardering moet zijn naam in de historie van de Theologische School worden genoemd.'[11.]

We komen nu eerst terug op de al even genoemde brief, die het hoofd van de stedelijke armenschool Joh.M. Mulder - die ook in de kerkeraad zat - op 15 september 1845 aan ds. Van der Meulen in Goes schreef. We worden daarin geïnformeerd over de situatie waarin de Afgescheiden gemeente in Zierikzee in 1845 verkeerde:

'Het is aan U Eerw niet onbekend, dat onze gemeente in vele ellende verkeert; vooral de toestand van onze kas voor de armen wordt erg, temeer daar de levensmiddelen tot eenen hoogen prijs stijgen.

Wij deelen iedere week meer uit dan wij ontvangen, zoodat wij op middelen moeten bedacht zijn om eenigszins in de behoeften der armen te voorzien. Wij hebben thans een weinig aantal guldens om de predikbeurten zooveel mogelijk te voldoen.

Nu is ons verzoek, dat U aan de kerkeraad voorstelde, of hij ons dit geld voor de armen wilde afstaan of gedurende eenigen tijd crediteren. Wij zullen dan toch nog altijd voor de klassik. kosten, wed. fonds enz. zorg dragen. *But* komt zonder wettige verhindering naar de vergadering. Indien wij nu vóór dien tijd geen berigt ontvangen, zullen wij het er voor houden dat de kerkeraad ons hierin ter wille is.'

Mulder roept dus de steun van ds. Van der Meulen in om de kerkeraad te bewegen het in kas zijnde geld voor de predikbeurten tijdelijk te lenen en dit dan te bestemmen voor de armen.

Inderdaad was ouderling But op de prov. vergadering, in oktober '45 in Goes gehouden, aanwezig. Op de volgende vergadering van januari '46

kwam het financieel tekort van Zierikzee weer ter sprake, met als resultaat dat de gemeente aldaar *f* 30,- uit de provinciale kas zou ontvangen.

In dezelfde brief geeft Mulder nog de volgende situatietekening van de gemeente Zierikzee in 1845:

'Op Nieuwerkerk is men werkzaam Sterkenburg te beroepen, de ouderlingen zijn er om naar Giesendam geweest - nog al grooten ellende voor ons! Wij moeten blijven staan, doch het is maar spartelen, indien de Heere niet opstaat voor ons, dan voorzie ik, dat wij spoedig zullen ten einde geloopen zijn. De Heere doe wat hem welbehagelijk is. Zoude er een kwaad in de stad zijn dat de Heere niet doet.'[12.] We merken hierbij op, dat Nieuwerkerk op het punt stond zich bij het verband van de Gemeenten onder het kruis te voegen.

Gelukkig ging de gemeente van Zierikzee niet ten onder, al bleef men nog wel enige jaren lang dringend verlegen zitten om geregelde pastorale bearbeiding. Om dit probleem op te lossen had de kerkeraad in 1851 de volgende drie mogelijkheden overwogen en op de provinciale vergadering ter sprake gebracht:

1. Gebruik maken van de prediking van de Kruisdominees (die dus niet chr. afgescheiden waren) *Van den Oever* en *Sterkenburg*. De laatste is van 1845-'51 als Kruisdominee werkzaam geweest in de in de buurt gelegen gemeente *Nieuwerkerk (Oosterland)*. Maar, voegde de kerkeraad er in één adem aan toe: Als ten gevolge van het voorstel het gevaar van 'scheuring of verdeeldheid' te groot werd, dan werd het dadelijk ingetrokken.
2. De tweede mogelijkheid was niet riskant, maar ook niet reëel, namelijk: proberen van de provincie een toelage te krijgen om zo een eigen predikant te onderhouden. Zelf was de gemeente daartoe niet bij machte. Zoals te verwachten viel, wees de provinciale vergadering[13.] beide bovengenoemde voorstellen af.
3. Het derde voorstel werd echter aangenomen. Het luidde: Elke dominee zou - als het zijn beurt was om in Zierikzee te preken - daar dan enkele dagen blijven om pastorale werkzaamheden te verrichten als het brengen van huis- en ziekenbezoek, het geven van catechisatie enz.

Maar daarmee had Zierikzee nog geen eigen predikant. En toch kwam deze er het volgend jaar al. Het was *Albert Frederik Kok*, proponent te Schoonhoven. Toen het beroep op hem was uitgebracht, verscheen in het kerkelijk weekblad *De Stem* het volgende berichtje:

'*Zierikzee 1 September* - Nadat onze gemeente voor tien jaren uit de Hervormde Kerk uitgeleid werd en wij door Gods genade tot dusverre staande zijn gebleven, zoodat zelfs de gemeente nog tamelijk door de dienst der Zeeuwsche predikanten en het gewone lezen door 's Heeren vrije zondaard liefde is uitgebreid, geven wij nog getuigenis tegen den algemeenen afval.

Beriepen wij tweemaal vruchteloos eenen leeraar, thans hebben wij met algemeene stemmen weder een beroep uitgebragt op den Eerwaarden Heer A.F. Kok, proponent te *Schoonhoven*. Mogt de groote God en Zaligmaker Z.Eerw. hart neigen om tot ons over te komen.'[14.]

Een maand later stond er in hetzelfde weekblad de mededeling, dat proponent A.F. Kok het beroep had aangenomen.

'*Zierikzee, 22 Sept.* (...) Zoo zagen wij dan onze zwakke pogingen met den besten uitslag bekroond. God is er alleen de bewerker van. Hij toch neigt aller menschen harten naar het Hem behaagt, de tijden en gelegenheden bescheidende, alsmede de plaats onzer woning.

(...) Wij zijn gelijk diegenen, die droomen. Nu is onze hartelijke en vurige begeerte, dat Z.Eerws dienstwerk rijkelijk gezegend worde, opdat hij vele dwalende natuurgenooten door middel van de prediking des Woords uit de klaauwen van den vorst der duisternis moge redden en Christus' arme gemeente alhier vet en groen zij.'[15.]

Ds. Albert Frederik Kok 21 nov. 1852-19 aug. 1860

Hij was een jonge man van 23 jaar, toen hij vanuit Zuilichem in de Bommelerwaard in Zierikzee kwam wonen. Zijn vader - ds. F.A. Kok - had hem tot predikant opgeleid. De toen nog ongetrouwde Albert Frederik vond onderdak in het pand Poststraat 44. Dit was ook het adres van de onderwijzer aan de stadsarmenschool *Joh. Martinus Mulder*, de ons al bekende ouderling van de Afgescheiden gemeente. Kok zal daar op kamers hebben gewoond, zoals dat nu heet.[16.]

Op 21 november 1852 bevestigde de vader zijn zoon als predikant in Zierikzee, bij welke gelegenheid hij preekte over *1 Kron. 28:9 en 10*:

'En gij, mijn zoon Salomo, ken de God uws vaders, en dien Hem met een volkomen hart en met een willige ziel; want de Heere doorzoekt alle harten, en Hij verstaat al de overleggingen der gedachten; indien gij Hem zoekt, Hij zal door u gevonden worden; maar indien gij Hem verlaat, Hij zal u tot in eeuwigheid verstoten. Zie nu toe, want de Heere heeft u verkoren, opdat gij een huis tot een heiligdom bouwt; wees sterk en doe het.'[17.] In het weekblad *De Stem* lazen we: 'Het een en ander maakte op de talrijke schare een diepen indruk.'

's Middags had de zoon als zijn intree-tekst *Rom. 1:15 en 16a*: 'Alzo hetgeen in mij is, dat is volvaardig om u ook die te Rome zijt, het Evangelie te verkondigen. Want ik schaam mij het Evangelie van Christus niet.'

Een klein jaar later woonde de jonge ds. Kok niet meer alleen op zijn adres in Zierikzee, want op 20 september '53 trouwde hij te Den Bosch met de 23-jarige *Johanna Cornelia van Andel*, wonende te Andel.

Uit dit huwelijk zijn in Zierikzee 5 kinderen geboren:

1. Frederik, 1 juli 1854
2. Elisabeth Petronella, 27 augustus 1855
3. Jacob, 5 februari 1857
4. Gerardina, 21 juli 1858
5. Antony Johannes, 3 oktober 1859

Het traktement van ds. Kok bedroeg bij zijn komst *f* 500,- per jaar; dat was toen ongeveer een normaal traktement. Eind november '59 besloot de kerkeraad het met ingang van 1860 te verhogen tot *f* 700,- per jaar, omdat het oude te 'bekrompen'

was geworden. Maar wel met de gevaarlijke bepaling erbij, dat als de inkomsten van de kerk verminderden het weer te mogen

verlagen.[18.] We merken hierbij op, dat in oktober '59 het vijfde kind in het predikantsgezin was geboren. De eerste drie hadden het levenslicht in de pastorie in de Poststraat gezien (als men tenminste van een pastorie kon spreken).

Na de geboorte van het derde kind (Jacob) verhuisde het gezin Kok naar het door de kerkeraad aangekochte pand *Meelstraat 37*, dat uit twee huizen bestond. Dit pand had al eerder als predikantswoning dienst gedaan. Enkele eeuwen eerder had de door ons al genoemde *ds. Godefridus C. Udemans* op die plek gewoond, die niet minder dan 45 jaar in Zierikzee Hervormd predikant was geweest van 1604-1649. Hij was één van de eerste predikanten van de Nadere Reformatie.

Niet alleen was er nu een echte pastorie gekomen, maar ook een nieuw kerkje, gebouwd op de plaats van het oude in de Meelstraat (dat vroeger pakhuis was geweest).

Het oude kerkje werd geheel gesloopt en op zondag *21 september 1856* kon het op dezelfde plek verrezen nieuwe gebouw in gebruik worden genomen. Bij die gelegenheid preekte ds. Kok over 1 Kon. 8:29 en 62: 'Dat uw ogen open zijn dag en nacht over dit huis, over deze plaats van welke Gij gezegd hebt: Mijn Naam zal aldaar zijn, om te horen naar het gebed dat Uw knecht bidden zal in deze plaats.'

'En de koning en gans Israël met hem offerden slachtoffers voor het aangezicht des Heeren.'[19.]

Tijdens de bouwwerkzaamheden had de gemeente haar kerkdiensten gehouden in een huis aan de Manhuisstraat, een voormalig herenhuis en later kazerne, bekend onder de naam van 'de Barak'.[20.]

De nieuwe kerk telde 302 zitplaatsen. In 1908 is ook dit gebouw weer vernieuwd.

In het kerkelijk weekblad *De Bazuin*[21.] van die tijd, troffen we het volgende berichtje, namens de kerkeraad, aan:

'Zierikzee, 29 september - gevoelde onze gemeente sedert haar uitleiding, in 1841, uit het Hervormd genootschap, behoefte aan een doelmatiger bedehuis, eerst nu werd die behoefte vervuld.

Ons ongeschikt en oud kerkgebouw werd, vrij zijnde van schuldenlast, geslecht; terwijl wij van het Edel Achtb. Bestuur onzer stad, gedurende de aanbouw onzer kerk kosteloos een plaats ter uitoefening onzer godsdienst in gebruik ontvingen.

Op dezelfde plaats verrees een ruim en net huis ter openbare Godsverering. Op zondag 21 dezer betrok de gemeente haar nieuwe vergaderplaats. Voor een talrijke schaar predikte onze leraar naar aanleiding van 1 Kon. VIII:29 en 62. De menigte der hoorders bracht milde offers. Mocht de Heere ons ook bij voortgang een nieuwe geest geven om Hem te vreezen!'

Vanaf de datum 3 januari 1859 kunnen we gelukkig beschikken over notulen van de *kerkeraad*, zodat daarmee de basis van onze informatie aanmerkelijk is verbreed.

In juli '55 had *ds. H. de Vries* van de Kruisgemeente te *Haamstede* al eens een ballonnetje opgelaten om 'broederlijk' tot een vereniging met de Chr.

Afgescheidenen in Zierikzee te komen, zonder van kerkelijk standpunt te veranderen. Hij stelde daarom kanselruil voor; ds. Kok zou dan eens in Haamstede preken en hij in Zierikzee. Maar ds. Kok vroeg zich terecht af, hoe die vereniging nu eigenlijk bedoeld was. Het vage plan ging dan ook niet door.[22.]

Nu leidden de Kruisgemeenten in die tijd - geteisterd door interne twisten - allerminst een bloeiend bestaan. Nog geen 4 jaar later kwam ds. Kok zelf op zijn kerkeraad in Zierikzee met het idee op de provinciale vergadering in Middelburg voor te stellen wegen en middelen te zoeken om met de Kruisgezinden tot een broederlijke vereniging te komen. Opperbest, vond de kerkeraad. Diaken *Joh. Boot* en ouderling *Cornelis van der Kleijn*[23.] gingen als mede-afgevaardigden met ds. Kok mee naar de Zeeuwse hoofdstad. Maar ook deze poging liep op niets uit.[24.] Het zou nog wel 10 jaar duren voordat het beoogde doel kon worden bereikt (1869).

Kwestie Bosloper in Brouwershaven

Omstreeks 1859 werden van Chr. Afgescheiden zijde ook in *Brouwershaven* godsdienstoefeningen belegd. Wanneer men daarmee voor 't eerst begonnen is, weten we niet. De man die daar de organisatie in handen had, was het te Brouwershaven wonende lidmaat *Jacob Bosloper*.

Nu was Bosloper beslist geen gemakkelijk heer. Hij was onstuimig van aard en zat vol initiatieven. Op eigen houtje wilde hij in Brouwershaven voor een vergaderplaats zorgen, waarin dan de kerkdiensten konden worden gehouden.

De kerkeraad van Zierikzee liet hem echter bij monde van C. den Boer ‘nabij Brouwershaven’ wonende, vragen of hij wel wist, dat volgens de wet de afstand tussen een bestaand kerkgebouw (in dit geval de Hervormde kerk) en een nieuwe kerk (vergaderplaats) minstens 200 Nederlandse ellen moest zijn. Hij moest dus maar eens op de kerkeraad komen om deze zaak te bespreken.

En de reactie van Bosloper? Een ‘allesbehalve Christelijke en broederlijke brief’. Het schrijven stond vol verwijten, met de dreiging erbij, dat hij in Brouwershaven met de godsdienstoefeningen ging ophouden! De kerkeraadsleden waren beduusd en besloten - voor er ongelukken gebeurden - onmiddellijk naar Brouwershaven te gaan om met Bosloper te praten.

Hoewel hij ‘boos en ontevreden’ was en met veel ‘ongegronde’ beschuldigingen kwam, slaagden ze erin hem wat te kalmeren. Maar hij hield wel vol, dat hij de hele zaak voor zijn rekening nam. Mocht het ‘gerecht’ de bouw nog ‘stuiten’, welnu, dan was er nog niets aan de hand: hij had nog wel een huis, en dat zou hij dan voor het houden van godsdienstoefeningen afstaan.[25.]

Enkele maanden later bleek, dat Bosloper nog steeds godsdienstoefeningen in Brouwershaven hield, de gecollecteerde gelden beheerde en in de armenkas van Zierikzee stortte. Op zijn verzoek werd nu tot mede-boekhouder benoemd *C. den Boer*[26.]. In januari '60 ging hij nog mee naar de prov. vergadering als vervanger van ouderling *C. de Braal*[27.].

Maar in februari '60 sloeg ineens de vlam weer in de pan. De leden in Brouwershaven deelden mee, dat Bosloper er de brui aan had gegeven: hij wilde 'geen openbare godsdienst meer houden' en had de door de kerkeraad gehuurde vergaderplaats opgezegd.

Het was 'bedroevend', vond de kerkeraad. Na onderzoek bleek dat de oorzaak van de ellende was, dat hij meende door leden te Brouwershaven te zijn 'belasterd'. Hij wilde geen diaken meer zijn en het collectebusje niet meer klaar zetten. Ook had hij het huurcontract met de kerkeraad zelfs al opgezegd en wenste zich nergens meer mee te bemoeien.[28.]

De kerkeraad van Zierikzee vond Boslopers houding 'zeer te bestraffen' en 'beklaagde en bejammerde het' dat in Brouwershaven één man zo obstinaat was met als gevolg grote interne moeilijkheden in de kerkelijke groep aldaar. We zullen de hele affaire met Bosloper niet verder uitspinnen. Gelukkig is later alles toch weer goed gekomen, want op 20 mei 1872 werd Brouwershaven een eigen Chr. Geref. gemeente rijk. Zo luidde na 1869 de naam (het jaar van de vereniging van Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden). Ze was een dochtergemeente van Zierikzee. Laten we hier alleen nog mogen doorgeven een bericht uit het kerkelijk weekblad *De Bazuin*[29.]:

'*Brouwershaven* 1872. Er staat door de genade Gods nog geen punt achter de kerkgeschiedenis. Een vernieuwd bewijs daarvan was hier te zien op Pinkstermaandag jl. Op plechtige wijze werd een Chr. Geref. gemeente gesticht; een tiental broeders en zusters traden, door het afleggen van belijdenis toe bij hen die vroeger en hier en in de naaste omstreken leden waren van de gemeente te Zierikzee; twee ouderlingen en even zooveel diakenen werden gekozen en worden, zoo de Heere wil, eersdaags bevestigd. Broeders, bidt voor ons.

De Konsulent.'

Ds. Kok naar de synode van Hoogeveen (juni 1860)

Op de landelijke synode, in 1860 in *Hoogeveen* gehouden, was ds. Kok van Zierikzee één van de Zeeuwse afgevaardigden. Er waren er trouwens maar twee uit Zeeland, namelijk ook nog *ds. C. Steketee* uit Nieuwdorp op Zuid-Beveland. De provinciale vergadering had geen enkele ouderling afgevaardigd, waarover de synode haar afkeuring uitsprak. Het excuus dat geen ouderling zo lang uit zijn dagelijks werk kon, werd niet aanvaard. Ook de oom van de jonge Zierikzeese dominee Kok - de invloedrijke en welbekende ds. W.A. Kok uit Hoogeveen zelf - was aanwezig.

De Zeeuwse ds. Kok kwam dus te logeren in zijn geboorteland, waar in het kerkelijk leven de naam Kok een goede klank had.

Voor de duur van zijn afwezigheid in Zierikzee werden de leesdiensten geregeld. Ds. De Koning van Baarland zou een 'liefdebeurt' waarnemen. Hem zou ook gevraagd worden - als hij toch in Zierikzee was - een keer voor te gaan bij *C. den Boer* 'nabij Brouwershaven'. Deze woonde in *Duivendijke*, en na het afhaken van J. Bosloper - hiervoor al beschreven - was hij blijkbaar de man geworden, die de samenkomsten in Brouwershaven wat organiseerde.[30.]

In de kerkeraadsvergadering van 25 juni '60 was ds. Kok weer terug in Zierikzee. De synode had 2 weken geduurd, voor onze begrippen wel heel kort. In de tussentijd was de 55-jarige ouderling *Cornelis de Braal* praeses van de kerkeraad geweest.[31.]

Ds. Kok bracht rapport uit over de door hem bijgewoonde synode en kon wijzen op de goede verstandhouding en broederlijke eensgezindheid, die daar hadden geheerst.[32.] Dat was prachtig. Maar die synode zou voor de gemeente van Zierikzee nog een indirect gevolg hebben. Misschien was de oorzaak daarvan wel, dat op een synode veel dominees en ouderlingen uit het hele land elkaar treffen en ervaringen en nieuwtjes over situaties in hun eigen en omliggende gemeenten uitwisselen. Want ds. Kok was nog geen maand terug in Zierikzee, of hij ontving twee beroepen, één uit *Beilen* in zijn geboorteprovincie en één uit *Dedemsvaart* in Overijssel, dicht bij de provinciegrens met Drenthe en bij Hoogeveen gelegen.

Zijn kerkeraad in Zierikzee was hierdoor 'niet weinig geschokt en ontmoedigd'. Algemeen werd verwacht dat hij zou gaan. Het waren immers grotere gemeenten en 'stoffelijke belangen' speelden ongetwijfeld ook een rol, zeker in een gezin met opgroeiende kinderen. 'Wij hopen in dezen te zwijgen' aldus de scriba plechtig in de notulen, en 'wenschen vurig dat Z. Eerwaarde na rijpe overweging een voor hem voor gade en kroost en voor onze gemeente eene wijze en onberouwelijke keus zal mogen doen.'

De keus viel uit, zoals algemeen verwacht en gevreesd werd: ds. Kok nam het beroep naar *Dedemsvaart* aan. Zondagsmiddag 26 augustus '60 preekte hij afscheid van zijn gemeente te Zierikzee met de bij zo'n gelegenheid veel gebruikte tekst: 'En nu broeders, ik beveel u aan God en het woord zijner genade, die machtig is u op te bouwen en u een erfdeel te geven onder al de geheiligden.'[33.]

In een berichtje in *De Bazuin* lazen we: 'Groot en aanzienlijk was het getal mensen, hierbij tegenwoordig; aandoenlijk waren deze ogenblikken voor ons, daar Z.Ew met zegen onder ons bijna acht jaar had mogen arbeiden, zo dat veler harte aan hem waren verbonden.'[34.]

Als we nog heel even ds. Kok volgen, dan moeten we zeggen, dat hij in Dedemsvaart, waar hij 5 jaar heeft gestaan, moeilijke jaren heeft gekend: niet alleen verloor hij daar in zijn laatste jaar in zes weken tijd drie kinderen, maar ook als dominee had hij nog met moeilijkheden te kampen gehad. In 1865 vertrok hij naar *Dokkum*, waar hij in 1874 is overleden, nog maar midden 40 jaar oud. Hij heeft het ook niet meer meegemaakt, dat zijn zoon Jacob dominee is geworden. Een dochter is getrouwd met ds. F.M. ten Hoor uit een toen bekende predikantenfamilie[35.].

Vacature

Na het vertrek van ds. Kok volgde een vacature, die 20 maanden zou duren. De ouderlingen *Cornelis de Braal* en *Hendrik Mulder*[36.] (schoenmaker) gingen de catechisaties geven. En intussen kwam het beroepingswerk op gang. Wie moest de nieuwe dominee worden? En wie zou men in de vacaturetijd uitnodigen, al was het alleen maar om de sacramenten te bedienen? De kerkeraad sprak er 'wijd en breed' over. Sinds mei '60 was er geen Avond-

maal gehouden, dus moest dit nodig weer gebeuren. Al was er de vrees, dat de viering door de ‘overvolle’ kerk niet ‘betamelijk’ kon plaatsvinden, want geen zitplaats kon worden gemist. En zo'n plechtigheid moest met ‘orde en ere’ plaatsvinden (een dominee van elders trok altijd veel volk).

Toen *ds. W.H. Gispen* van *Vlissingen* - in het nieuws omdat hij zich pas bij de Afgescheiden kerk van Vlissingen had gevoegd - op zondag 18 november '61 in Zierikzee preekte, was de kerk ook stampvol geweest (een ‘aanzienlijke schare’). ‘De Heere zij de naprediker’ staat er in de notulen, een uitdrukking die men in die dagen na een preek graag gebruikte[37], d.w.z. God moest het gepredikte Woord waarmaken in het hart, toepassen in de ziel.

Ds. Gispen beroepen?

Op Eerste Kerstdag '60 was er een gemeentevergadering waarop over het beroepen van een dominee zou gesproken worden. De vergadering was druk bezocht (‘eene talrijke menigte’). De kerkeraad had keurig een beroepingscommissie samengesteld, die dan een nog nader aan te wijzen predikant zou gaan horen. Zo zou alles zeer ‘kerkordelijk’ toegaan.

Maar de vergadering had voor die opzet niet de minste belangstelling. Er was maar één roep: dadelijk ds. W.H. Gispen van Vlissingen beroepen. Het bleek ook uit de uitslag van de stemming. Daar ging het mooie ‘kerkordelijke standpunt’ van de kerkeraad. Het college redde zich er uit door de gehouden stemming als ‘voorlopig’ te beschouwen. Op de a.s. provinciale vergadering op 9 januari in Goes te houden, zou dan om advies worden gevraagd. Maar doordat die dag midden in een strenge vorstperiode viel en de Oosterschelde (de ‘rivieren’) onbevaarbaar was, kwam er van de provinciale vergadering niet veel terecht.

Op zondag 10 februari '61 was er weer een vergadering met manslidmaten. Hierin deelde de kerkeraad mee, dat de consulent ds. Steketee weigerde mee te werken aan het beroepen van ds. Gispen. Mocht dit beroep toch worden doorgezet, dan moest Zierikzee maar een andere consulent zoeken. Toch bleef de gemeente bij haar keus; op de e.v. provinciale vergadering zou men dit meedelen.

Inderdaad gebeurde dit op *3 april '61*. Maar de gemeente van Zierikzee kreeg de wind van voren. De Vlissinger afgevaardigden vonden dit beroep voor hun gemeente ‘zeer schadelijk’. De ene gemeente in de provincie mocht immers niet aan de andere opgeofferd worden. Ze spraken ware taal. En ds. Gispen zelf - op de vergadering aanwezig - verklaarde vooralsnog geen vrijheid te voelen uit Vlissingen te vertrekken. Hij zou dit persoonlijk aan Zierikzee schrijven.

Dat deed hij in een brief van 11 april 1861. Wat voor ‘ongunstige indruk’ zou de aanneming van het beroep op de gemeente in Vlissingen maken, schreef hij. Ze was nog maar net met de Afgescheiden kerk verenigd, ze was jong en zwak en had veel behoefte ‘aan prediking der Waarheid’. ‘Ik kan noch mag in zulke omstandigheden vertrekken’. Hij hoopte, dat zijn verklaring de spanning zou doen ophouden. Immers: ‘de Heere heeft meer dan één zegen...’

Eenparig besloot de kerkeraad nu van verdere pogingen af te zien en dit de gemeente mee te delen.[38.] Toch had hij buiten de waard gerekend: het besluit viel bij een deel van de gemeente helemaal niet in goede aarde, integendeel.

De kerkvisitatoren - 13 mei '61 op bezoek in Zierikzee - constateerden dat de 'terughouding' van het beroep op ds. Gispen een aantal leden had geschokt. Om die schok en wrok enigszins op te vangen verleenden de visitatoren alsnog 'vrijheid' het beroep 'door te zetten', als de gemeente dit nog wenste.

De kerkeraad, door deze 'toegeving verblijd' en dankbaar, nodigde dadelijk *ds. Los* van Terneuzen - één van de aanwezige visitatoren - uit om op een 'biduur' te komen preken en de stemming te leiden. Deze verklaarde zich bereid de taak van tijdelijk consulent op zich te nemen.[39.]

Negen dagen later - 22 mei - was het zover. Ds. Los preekte over Num. 27:15-25, waarin Mozes God bidt voor hem een opvolger aan te wijzen, een man 'die voor hun aangezicht inga, en die hen uitleide en die hen inleide, opdat de vergadering des Heeren niet zij als schapen die geen herder hebben'.

Met bijna algemene stemmen werd ds. Gispen van Vlissingen nu beroepen. Dus toch! Onmiddellijk werd de beroepsbrief klaar gemaakt en getekend. Ouderling *C. de Braal* ging persoonlijk de brief aan ds. Gispen in Vlissingen overhandigen.

Kort daarop kwam het bericht, dat ds. Gispen had bedankt. 'Met gevoel van smart en droefheid' had de kerkeraad dat schrijven gelezen, 'wenschende om biddend in 's Heeren wil te berusten'.

In juli '61 ging er een beroep uit naar ds. J.Ph. Sluijter te Boskoop; ook dit werd een bedankje. Eind oktober '61 werd *ds. H.A. Jonkman* van Giessendam beroepen, echter weer zonder het gewenste resultaat. Hij 'gevoelde geene losmaking van zijne gemeente'. Toen ds. De Koning van Baarland dit vanaf de kansel bekend maakte (8 december) wekte hij de gemeente op 'de daden des Heeren die alleen wijs en goed zijn te zwijgen, niet moedeloos het hoofd te doen hangen, maar met vernieuwden moed in den geloove middelijk werkzaam te zijn'. Zelf ging hij Zeeland verlaten wegens vertrek naar De Lier (ZH).

Een vacature was in die tijd in het winterseizoen moeilijk weg te werken, want het had geen zin predikanten uit te nodigen om op beroep te komen preken. Ze kwamen toch niet en konden dit eigenlijk ook niet vanwege het koude jaargetijde. Dan was het reizen allesbehalve een pretje, om van verhuizen maar te zwijgen. Vele weken lang konden de vaarwegen vanwege het ijs gestremd zijn.

Op de gemeente Zierikzee bleef de herderloze toestand drukken. Daarom kwam de kerkeraad op de gedachte - omdat ds. Jonkman nog steeds door de gemeente werd begeerd - een *tweede* beroep op hem uit te brengen. En nu was het raak. 'Na rijp beraad en veel worsteling' nam ds. Jonkman dit beroep aan. Tot grote blijdschap van kerkeraad en gemeente. 'Moge Z.Ews komst tot ons met een ruime zegen des Evangelies vergezeld gaan,

opdat Gods koninkrijk onder ons worde uitgebreid, door de bekering van zondaren; en moge de Koning zijner kerk ook voorzien in de behoefte van die gemeente, die door onze blijdschap bedroefd wordt.' Het doet sympathiek aan, dat scriba *L. Bruijnzeel*[40.] die bovenstaand berichtje opstuurde ook aan de gemeente Giessendam dacht, die nu haar dominee kwijt raakte.[41.]

Harm Albert Jonkman 13 apr. 1862-10 dec. 1865

Op 13 april '62 werd de toen 36-jarige ds. Jonkman in de morgendienst door ds. S.O. Los van *Terneuzen* als predikant van Zierikzee bevestigd. Deze preekte over Jes. 30:20 en 21: 'maar uw ogen zullen uw leraars zien. En uw oren zullen horen het woord desgenen die achter u is, zeggende: Dit is de weg, wandelt daarop als gij zoudt afwijken ter rechter- of ter linkerhand'. De kerk in de Meelstraat was vol ('eene talrijke schare').

's Middags deed ds. Jonkman zijn intree met als tekst Jona 3:2: 'Maakt u op, ga naar de grote stad Ninevé en predikt tegen haar de prediking die ik tot u spreek.' Aan het eind van de dienst richtte ds. Jonkman zich nog met welgekozen woorden tot zijn bevestiger, de ouderlingen en diakenen en de gemeente.

Een berichtje door de scriba L. Bruijnzeel aan het kerkelijk weekblad *De Bazuin* opgegeven, eindigde met: De getrouwe en goedertieren Heere stelle Z.Eerw. tot een uitgebreide zegen, zo in als buiten de gemeente, opdat het Godsrijk bloeie, duurzame vruchten drage voor het heil van Sion en dienstbaar worde gemaakt tot bekering van zondaren.[42.]

Zierikzee was al ds. Jonkmans 5e gemeente. Evenals zijn voorganger ds. A.F. Kok was hij een Drenth van afkomst: op 20 juli 1825 in *Diever* geboren en in Hoogeveen tot predikant opgeleid door *ds. J. Bavinck* en *ds. W.A. Kok*. Toen hij in 1896 met emeritaat ging, had hij niet minder dan 9 gemeenten gediend, wat er wel op wijst, dat hij nergens lang heeft gestaan of het moest zijn in zijn laatste gemeente *Noordeloos* in de Alblasserwaard (ZH) (1881-1896). In 1898 is hij in Oud-Beijerland overleden, 73 jaar oud. Van hem wordt verteld, dat hij in de eerste 40 jaren van zijn predikantschap slechts 4 zondagen door ziekte verhinderd was te preken.

En dezelfde bron geeft, dat hij een predikant was van de oude stempel, die steeds het oude ambtsgewaad is blijven dragen. In Noordeloos is hij in 1892 niet meegegaan met de vereniging van Chr. Gereformeerden en Dolerenden.

In 1851 was hij getrouwd met Luichien Bosch - hij stond toen in Westerbork (Dr.) - en na haar dood hertrouwde hij in 1857 met Hester de Kock uit Herwijnen in de Betuwe (Tielerwaard), waar hij in 1853 dominee was geworden.[43.] Zijn tweede vrouw overleed in Noordeloos in 1881, waar ds. Jonkman pas 6 weken eerder zijn intree had gedaan.

Bij hun komst in Zierikzee had het echtpaar drie dochtertjes (uit het tweede huwelijk).

Een dag na zijn bevestiging presideerde hij voor het eerst de kerkeraadsvergadering en wekte de ambtsdragers op ‘in de vreeze des Heeren de voorkomende zaken voorzichtig, en zoo immer doenlijk, met Christelijke verdraagzaamheid en liefde te behandelen.’[44.]

Bedroeg ds. Jonkmans traktement bij zijn komst *ƒ* 700,- per jaar, met ingang van het nieuwe jaar ('63) kreeg hij er *ƒ* 100,- bij. Maar deze verhoging had als dreigende bepaling erbij: Mocht het nodig zijn, dan werd het traktement tot *ƒ* 700,- teruggebracht.

Ds. Jonkman stond nog geen jaar in Zierikzee of hij kreeg al een beroep van de kort geleden geïnstitueerde, maar zich nog niet zoveel van kerkordelijke regels aantrekkende gemeente van *Colijnsplaat* op Noord-Beveland, tegenover Zierikzee aan de zuidelijke oever van de Oosterschelde gelegen. Dat die gemeente onkerkrechtelijk aan de gang was vond ook de provinciale vergadering van april '64. Deze constateerde dat in de gemeente *Colijnsplaat* ‘alle goede orde wordt gemist en alle op Gods Woord gegronde kerkelijke bepalingen door die vrienden worden verguisd’. Men beriep daar ook rustig een predikant zonder toestemming van of kennisgeving aan de consulent.[45.]

Het spreekt haast vanzelf, dat ds. Jonkman de Oosterschelde niet overstak om in Colijnsplaat te gaan wonen en werken. Hij mocht in Zierikzee ook vrucht op zijn werk zien. In juni '63 hadden voor de viering van het Avondmaal bijvoorbeeld nog 4 leden belijdenis van hun geloof afgelegd. Het waren Leendert M. van Tetterode en vrouw, M.J. Geerling, B.S. Lokker en vrouw, Hendrina van Akkeren.[46.]

Op 8 mei '65 deden weer een aantal catechisanten belijdenis van hun geloof, nl. Cornelis van der Sluis, Leonore van Akkeren, Leendert Metselaar, Janna Fonteine, Adriana van Zweden, Aaltje de Feiter, Pietje de Groot, Tanna Ornee, Jans de Groot.

In maart 1864 verschenen er twee nieuwe gezichten in de kerkeraad, namelijk *Pieter Koopman*[47.] (gekozen met 18 van de 30 stemmen) en diaken *Joh. Heuzeveld*[48.] (gekozen met 16 van de 30 stemmen).

Een vakantie die langer duurde dan een paar dagen was in die tijd voor hele bevolkingslagen een onbereikbare werkelijkheid. ‘Zes dagen zult ge arbeiden...’ Een dominee had een klein streepje voor! Van zijn kerkeraad kreeg hij wel eens toestemming om in de zomer twee hele weken absent te zijn. Dan kon hij zijn familie elders in het land bezoeken. Eind juli '65 mocht ds. Jonkman twee weken weg. Men zou dan aan ouderling *Verseveld* in Middelburg vragen om ook eens in Zierikzee voor te gaan.

Het najaar van '65 bracht het eind van ds. Jonkmans dienstperiode in Zierikzee. Begin oktober deelde hij mee, dat hij een beroep had ontvangen van de gecombineerde gemeente van *Kruiningen-Yerseke* op Zuid-Beveland. De kerkeraadsleden hoorden dat bericht ‘niet onverschillig aan’, aldus de notulen. Op het eerste gezicht een wat gereserveerde typering. Van ‘geschokt’ of ‘smart’ of soortgelijke begrippen lezen we namelijk niets.

Op 10 december '65 preekte hij zijn afscheid van de gemeente in Zierikzee met als tekst het bekende Pred. 12:13: 'Van alles wat gehoord is is het einde van de zaak: Vrees God en houd zijn geboden want dat betaamt alle mensen.' Hem werd 'een zegenend vaarwel toegesproken'. Tijdens zijn verblijf van 3 jaar en 8 maanden in Zierikzee was zijn gezin nog uitgebreid met 2 kinderen: Hilligje, geboren 14 november 1863 en Hendrikus, geb. 15 november '65, een kleine maand voor het vertrek naar Kruiningen-Yerseke.

Klaas Kreulen 19 aug. '66-mei '69

Weer was de gemeente van Zierikzee dus vacant en moest ze een nieuwe dominee zien te krijgen. Toen de winter voorbij was, ging men op pad om enige dominees te beluisteren en informatie over hen in te winnen. Het was nu immers de gunstige tijd om weer met het beroepingswerk te beginnen. De kerkeraad kwam met een tweetal, namelijk *P. Kapteyn* te Sleeuwijk (N.Br.)[49.] en *K. Kreulen* te Giessendam, die in april al eens in Zierikzee een zondag was voorgegaan.

Nadat ds. M. van Minnen van Tholen eerst een 'biduur' had geleid, viel de keus op ds. K. Kreulen (niet te verwarren met ds. J.R. Kreulen) van *Giessendam* welke gemeente enige jaren geleden ook al haar dominee aan Zierikzee had moeten afstaan (ds. Jonkman).

Omdat de scriba zei er geen tijd voor te hebben stelde ds. Van Minnen de beroepsbrief op, die de volgende dag op de post ging. Ds Kreulen nam het beroep aan en kon op *19 augustus '66* worden bevestigd door ds. A. de Bruijne[50.] van Goes, die als tekst had gekozen Jes. 62:6 en 7: 'O Jeruzalem, ik heb wachters op uw muren gesteld, die gestadig al den dag en al den nacht niet zullen zwijgen. O gij, die des Heeren doet gedenken, laat geen stilzwijgen bij ulieden wonen. En zwijgt niet stil voor Hem, totdat Hij bevestige en totdat Hij Jeruzalem stelle tot een lof op aarde.'

Ds. Kreulen deed zijn intree met Hand. 2:42 waarin hij o.a. wees op 'de naauwe betrekking tusschen leeraar en gemeente.'[51.]

Niemand kon toen nog voorzien, dat die nauwe betrekking door zijn eigen schuld enige jaren later op zeer pijnlijke wijze zou worden geschonden.

Het begon met een merkwaardig geval, dat nog op zichzelf stond. Ds. Kreulen had namelijk van de 'horlogemaker' Marinus van den Berge[52.], een gemeentelid, een gouden horloge gekocht voor *f* 98,-. Achteraf bleek dat een veel te hoge prijs te zijn, zodat de verkoper duidelijk woekerwinst had gemaakt. Dit was het begin van een slepende, zeer onverkwikkelijke affaire, al in oktober 1866 begonnen.

Ds. Kreulen had de koop ongedaan willen maken, maar daar wilde Van den Berge niet van weten. Deze had zelfs een advocaat ingeschakeld, waardoor de kerkeraad zich op zijn beurt weer miskend voelde en met censuur dreigde. Nu wilde de schoonvader van Van den Berge, bakker Gerard de Braal, één van de eerste Afgescheidenen in Zierikzee, zich aan de kerk onttrekken. En zo zat de zaak lelijk in de knoop. Omdat J.C. van Beveren deze hele kwestie al tot in de details heeft beschreven, volstaan we nu met naar zijn verhaal te verwijzen.[53.]

Veel ernstiger voor de gemeente en beslissend voor het predikantschap van ds. Klaas Kreulen in Zierikzee was het feit, dat in april 1869 aan het licht was gekomen en dat op de buitengewone provinciale vergadering van 18 mei '69 werd behandeld. Het was namelijk uitgekomen dat ds. Kreulen in Zierikzee geruime tijd in overspel had geleefd met de vrouw van een ander. Hoewel hij het eerst nog durfde ontkennen en de bedrogen man van die vrouw zelfs nog als lasteraar werd gecensureerd, viel hij later toch door de mand. In zijn vorige gemeente Giessendam had hij - naar nu was gebleken - ook al eens eenzelfde feit gepleegd.

Ds. Kreulen, binnen geroepen, bekende schuld en verzocht de vergadering hem en de zijnen rechtvaardige barmhartigheid te bewijzen door hem zo mogelijk het ambt van predikant te laten. Maar de kerkeraad van Zierikzee vroeg in elk geval van hem 'ontslagen' te worden, omdat hij daar toch niet langer met vrucht kon werken.

Met grote meerderheid van stemmen werd tot zijn afzetting besloten. Als bewijs van barmhartigheid t.o.v. hem en zijn gezin zou hem het eerste jaar (niet langer) nog *f* 600,- worden uitbetaald. En - hoe schrijnend - het gezin van ds. Kreulen kreeg andere zitplaatsen in de kerk toegewezen.[54.] Wat meer achteraf, niet zo bereikbaar voor nieuwsgierige blikken. We wensen er niet verder over uit te weiden. Het verdere verloop van dit droevig en zichzelf nog langdurig voortgesleept hebbende gebeuren vindt de lezer in het hoofdstuk Geersdijk-Wissenkerke in het eerste deel van onze studie over de Afscheiding van 1834 in Zeeland (1987).

In Zierikzee was dus heel onverwacht een predikantsvacature ontstaan.

Bij toerbeurt zou daarom maandelijks één van de drie ouderlingen praeses van de kerkeraad zijn. Natuurlijk was één van de dringendste problemen: hoe krijgen we een nieuwe predikant? Al in augustus '69 kwam de kerkeraad met een dubbeltal, namelijk *J.H. Wiersma* van Amersfoort en *J.W.A. Notten* te Middelharnis (schoonzoon van ds. S. van Velzen).

De consulent - ds. P. Siemense te Oosterland - keurde na onderzoek het tweetal goed. Op zondag 30 augustus 1869 vond onder leiding van *ds. H. Cramer* van *Colijnsplaat* de stemming plaats. Het totaal aantal uitgebrachte stemmen bedroeg 54, waarvan 45 voor ds. Wiersma, 8 voor ds. Notten en 1 blanco waren. De uitslag was duidelijk. Het traktement van de nieuwe dominee was intussen bepaald op *f* 900,- per jaar met zowel vrij wonen als vrijdom van personele belasting. Dus heus niet zo weinig. Ds. Wiersma nam het beroep aan.

Schipper Adams kreeg opdracht voor het transport van ds. Wiersma's inboedel te zorgen en ontving daarvoor *f* 95,-. Op dinsdag 19 oktober haalden de kerkeraadsleden Mulder en Ochtman ds. Wiersma met zijn gezin bij het Zijpe (bij Bruinisse) op een brachten hen met het rijtuig naar Zierikzee. En zo werd de 26-jarige *ds. Johannes Hessels Wiersma*, Fries van geboorte[55.] op *zondag 24 oktober '69* de nieuwe dominee van de Chr. Geref. gemeente te Zierikzee. Dit was intussen de nieuwe naam geworden. Nog in hetzelfde jaar 1869, dat de gemeente van Zierikzee op zo trieste wijze haar predikant was kwijt geraakt, kon diens opvolger dus al zijn intree doen.

Ds. Wiersma werd bevestigd door *ds. P. Siemense* van *Oosterland*. We merken hierbij op, dat enkele maanden eerder, juni 1869, de vereniging tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden had plaatsgevonden. Voor die tijd behoorde ds. Siemense tot de Kruisgemeente te Oosterland op Duiveland. Na de droevige kwestie-Kreulen ontving de gemeente nu weer 'een heuglijke feestdag', zoals de oud-scriba *P.M. Ochtman* in het weekblad *De Bazuin* de intree en bevestiging van ds. Wiersma typeerde.

De bevestiger ds. Siemense had in de morgendienst gepreekt over Hand. 1:8b: 'en gij zult mijn getuigen zijn, zowel te Jeruzalem als in geheel Judea en Samaria en tot het uiterste der aarde.'

En ds. Wiersma - gekomen van *Amersfoort*, waar hij al op 22-jarige leeftijd predikant was geworden - had zich plechtig aan de gemeente verbonden met als tekst Exodus 4:20c: 'en al de vrouwen gingen uit haar (Mirjam) na met trommelen en met reien'.

In hetzelfde berichtje lezen we nog: 'De Heere doe Z.Ew hier de liefde en hoogachting genieten die hij in zijn altijd geliefd Amersfoort zoo ruimschoots ondervond en stelle hem tot een uitgebreiden zegen voor stad en omstreken, opdat Sion bloeije en de naam des Heeren worde verheerlijkt.'[56.]

Terloops merken we hier nog op, dat scriba *Pieter Marinus Ochtman*, koopman van beroep, geboren op 29 januari 1835, in februari 1872 met zijn vrouw verhuisd is naar Kampen. Daar ging hij theologie studeren en werd in 1875 in zijn eerste gemeente Niezijl (Gr.) tot dominee bevestigd.

In de laatste kerkeraadsvergadering, die hij in Zierikzee meemaakte, bedankte ds. Wiersma hem voor alles, wat hij in zijn functie van ouderling 3 jaar lang voor de gemeente had gedaan. Aan het eind van de vergadering zongen de broeders hem nog toe de vroeger zo bekende zegenbede uit Ps. 134:3 ('Dat 's Heeren zegen op u daal').

We zullen de ambtsperiode van ds. Wiersma in Zierikzee nu niet verder behandelen - we komen dan te ver buiten het tijdsbestek van ons boek. Daarom besluiten we met enkele opmerkingen.

Tijdens de dienstperiode van ds. Wiersma in Zierikzee - 24 okt. 1869-23 maart '73 - zijn er twee dochtergemeenten van Zierikzee ontstaan nl. *Scharendijke*, geïnstitueerd 9 november 1871 en *Brouwershaven*, geïnstitueerd 20 mei 1872.

Het korte bericht van het vestigen van de gemeente te Brouwershaven hebben we al op een vorige pagina doorgegeven. Laten we hier het berichtje over de instituering van *Scharendijke* nog mogen vermelden.

'Scharendijke, 9 Nov. 1871 - Heden werd alhier door de W.Eerw. Heeren Ds Wiersma van Zierikzee en Ds Klercq van Bruinisse, op zeer plechtige wijze eene Chr. Ger. Gemeente gesticht. De Heere gebiede over ons Zijnen Zegen.

Namens den Kerkeraad,
Filip Priemus, ouderl.
Jan Boot, ouderl.

Dan. de Jonge, diaken'[57.]

Met de voorgeschiedenis van beide institueringen heeft ds. Wiersma het maar druk gehad. Hij was echter niet werkschuw. Dit bleek ook bij al zijn herderlijk werk in Zierikzee, waarin hij heel trouw was. Het ging hem niet om eigen eer, hij bleef bescheiden. Als er eens een aanleiding was dat er iets over zijn verdiensten moest worden gezegd, dan gold voor hem: 'Houd het kort en niet ophemelen.'[58.]

In maart 1873 is hij uit Zierikzee naar 's Hertogenbosch vertrokken.

Eindnoten:

1. *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1936, 65-106. We raadpleegden ook de mooie doctoraal-scriptie van wijlen ds. A. Vergunst: *Godefridus Cornelisz. Udemans en zijn ''t Geestelick Roer van 't Coopmans Schip'* van welk boekwerkje de schrijver ons in 1972 een exemplaar ten geschenke zond.
2. We maken hierbij o.a. gebruik van een lezing door de streekarchivaris H. Uil in september 1981 in Noordgouwe gehouden (getypt). De titel was: 'De geschiedenis van de Hervormde kerk op Schouwen-Duiveland in de 18e eeuw'.
3. H. Uil, *a.w.*, 8.
4. Handschriften verzameling Streekarchivariaat Schouwen- Duiveland en Sint Philipsland, nr. 134.
5. In *De Waarheidsvriend* van 1 september 1977 (Wekelijks orgaan van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde kerk). De schets is later ook verschenen in de bundel *Zij die bleven* van drs. K. Exalto e.a. 13-39 (Nijkerk, 1981).
6. *Boekzaal der Geleerde Wereld*, 1820, I, 18-21.
7. P.D. de Vos, *Zierikzee voor 100 jaar*, 27, (Zierikzee 1922).
8. Zijn bijnaam was 'Spelle-oodje', omdat zijn hoofd op een speldeknop leek (De Vos, *a.w.*, 28).
9. Floris Pleijte werd geboren te Oost-Souburg, 3 nov. 1773 als zoon van Cornelis Pleijte, schoolmeester en voorzanger aldaar. Hij overleed te Zierikzee 12 januari 1836. Op 7 jan. 1796 werd hij proponent bij de Classis Utrecht. Achtereenvolgens predikant te Zuidzande (1796), Dreischor (1797), Zierikzee (1805). Hij trouwde in 1798 met Maria van den Thoorn, in juli 1779 in Zierikzee geboren. Twee zoons werden eveneens predikant: Cornelis Marinus Pleijte (1806-'57), laatstelijk Loenen aan de Vecht en Johannes Pleijte (1812-'80), predikant laatstelijk te Bergen op Zoom. Een andere zoon, David Cornelis Pleijte (geb. 1817) werd rector van de Latijnse school te Leeuwarden.
10. In Zierikzee verscheen van hem in 1821: *Leerrede bij gelegenheid van de oprichting der nieuwe Zierikzeesche visscherij* op 28 november 1819 en *Aanspraak bij het uitvaren der eerste haringschepen* (14 juli 1820), verrijkt met vele aantekeningen (*Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*).
1. J.C. van Beveren, *Om 't eeuwig welbehagen*, 26 (Zierikzee 1986). A.J. Rotte, *Een bijna vergeten bladzijde* (*Zeeuws Tijdschrift* 1983 nr. 6). *Kerkhistorische kroniek* 1968, nr. 3. Martinus Brieve werd geboren te Middelburg, 13 februari 1785, ingekomen te Zierikzee 1807 vanuit Vlissingen, trouwde Zierikzee, 5 juni 1809 Barbera Muckly, geb. Zwitserland 20 maart 1788. Ze was een dochter van Anthonie Muckly, die op 31 januari 1791 poorter werd van Zierikzee, zijnde geboren te 'Renk-Zurich', 32 jaar oud, met 1 kind. Brieve is overleden in Zierikzee 9 november 1844. Zijn weduwe emigreerde op 15 juli 1849 naar Noord-Amerika. De vooral genealogische gegevens hebben we te danken aan zowel de streekarchivaris als de adjunct-streekarchivaris van Schouwen-Duiveland en St. Philipsland, resp. H. Uil en G.C. Groenleer.
2. F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding* III, 162.
3. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland*, I, 201.
4. Idem, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* I, 142.

5. Kerkelijk Notelboek van Van Farowé. Een fotokopie daarvan berust in het Streekarchivariaat Schouwen-Duiveland en St. Philipsland.
6. J.C. van Beveren, *a.w.*, 29. Job van der Werf is 26 maart 1796 in Zonnemaire geboren en 11 januari 1885 in Zierikzee overleden, 88 jaar oud. Zijn eerste vrouw Stoffelina Kroon is 22 mei 1839 in Zierikzee overleden. Hij hertrouwde op 30 september 1840 te Zierikzee met Neeltje Ornee, geb. Axel 10 augustus 1810 en overleden te Zierikzee 10 maart 1876.
7. Van Beveren, *a.w.*, 29.
8. Bastiaan Kaan, geb. Zierikzee 1799 en overleden aldaar 15 jan. 1858.
9. Notulen 17 februari, 2 maart, 12 september, 15 november 1840 en 12 februari 1841.
10. But was 21 augustus 1792 in Veere geboren en trouwde op 2 mei 1810 in Zierikzee met Neeltje Schaaf, geboren 2 november 1787.
11. Dingeman de Vos was 14 maart 1787 in Zierikzee geboren en is daar 14 september 1864 overleden. Op 8 november 1809 was hij getrouwd met de 7 jaar oudere Frankje Korbeel, overleden Zierikzee 9 oktober 1863.
12. Notulen prov. vergadering 5 januari 1841.
13. Gerard de Braal was een zoon van Gerard de Braal en Neeltje van der Vliet. Zijn vrouw Jacoba Verbrugge is 9 december 1865 te Zierikzee overleden, 69 jaar oud. Ze was een dochter van Anthonie Verbrugge en Janna Bijl. Hun zoon Anthony Verbrugge de Braal, geb. Zierikzee 14 febr. 1826, was ook bakker en getrouwd met Adriana Coumou, geb. Zierikzee, 7 dec. 1834.
14. Ze is op 9 maart 1872 te Zierikzee overleden, 73 jaar oud.
15. Van Beveren, *a.w.*, 42. A.J. Rotte, 'Lijdelijken en hun vrijgevochten kerken', in: *Kroniek van het land van de zeemeermin*, 1984, 63 e.v.
16. Van Beveren, *a.w.*, 42.
17. Rotte, *Een bijna vergeten bladzijde*, 210.
18. Het schrijven was getekend door Dirk van Farowé, Pieter van Vessem en Jan Pieter Flikweert (notulen kerkeraad Nieuwerkerk 16 mei '41). Vgl. ook Rotte, 'Lijdelijken en hun vrijgevochten kerken', 75.
19. Notulen kerkeraad Nieuwerkerk, 10 juni 1841.
20. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* III, 148, 149.
21. Het is dus onjuist, alsdr. F.L. Bos in het *Zeeuws Tijdschrift* 1976, 53, schrijft: 'Vijgeboom woonde op het laatst van zijn leven bij zijn dochters te Middelburg en hield daar tot kort voor zijn dood - 23 juli 1845 - in een schuur bij zijn woning oefeningen'.
22. Notulen prov. vergadering 6 oktober 1841.
23. Idem 5 januari 1842.

1. J.C. van Beveren, *a.w.*, 48.
2. Arnoldus Tris, geb. Goes 21 sept. 1782, ingekomen te Zierikzee vanuit Goes in 1801, zoon van Andries Tris en Gerretje Wiggers, weduwnaar van Anthonia de Graaf.
3. Maria Magdalena Boone, geb. Vlissingen 12 januari 1790, ingekomen Zierikzee vanuit Middelburg in 1810, winkelierster (1815). Ze was een dochter van Abraham Boone (overleden Vlissingen augustus 1809) en Levina Schansman. Een broer van Abraham Tris' moeder was Pieter Boone Abr. zoon, boekverkoper en diaken van de Hervormde gemeente van Zierikzee.
4. Levina Elisabeth Boone vertrok op 30 april 1846 naar Goes.
5. We hebben bovenstaande genealogische gegevens te danken aan H. Uil, streekarchivaris te Zierikzee.
6. Schrijven ds. Brummelkamp aan ds. Van Raalte, d.d. Arnhem 7 feb. 1844 (Calvin College, Historical Collection, Heritage Hall, Grand Rapids).
7. Het schrijven is gedateerd Zierikzee 15 september 1845.
8. Ze was 9 maart 1816 in Zierikzee geboren.
9. Bovenstaande gegevens over J.M. Mulder hebben we te danken aan H. Uil, streekarchivaris in Zierikzee. Ze zijn o.a. geput uit het archief van de plaatselijke schoolcommissie. Het gezin Mulder heeft op diverse plaatsen in Zierikzee gewoond.
10. Hij was geboren 28 oktober 1837 in Zierikzee. Zijn huwelijk met Anna Wilhelmina Elizabeth Ribbens werd op 29 maart 1864 in Zierikzee kerkelijk bevestigd.
11. W. de Graaf, *Een monument der Afscheiding*, 97, 98 (Kampen 1955). In deze studie zijn nog meer gegevens over Coenraad Mulder te vinden.
12. Het schrijven berust in het gemeentearchief te Goes. (Archief ds. van der Meulen, nr. 51).
13. Notulen prov. verg. 1 oktober 1851.
14. *De Stem* 10 september 1852.
15. Idem 8 oktober 1852.

16. Albert Frederik Kok was 21 oktober 1829 geboren in Dwingelo (Dr). Zijn geboortejaar wordt verschillend opgegeven: De Haas geeft 21 oktober 1830 en *Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten* geeft alleen 1828. De jonge, beginnende dominee was een kleinzoon van de befaamde 'Meister Albert', één van de voorbereiders van de Afscheiding in Drenthe. Over laatstgenoemde is een boeiend geschreven boekje verschenen, onder de titel *Meister Albert en zijn zonen* (door ds. J. Kok), Kampen 1934.
17. We hebben deze tekst en ook de volgende in enigszins aangepast Nederlands weergegeven, zoals J.C. van Beveren het in zijn boek heeft gedaan, *a.w.* 46. In de daar genoemde intreetekst staan overigens enkele drukfouten: Het moet zijn 16a i.p.v. 16d, en volvaardig in plaats van volwaardig. Ook is de datum van de intree niet 3 oktober maar 21 nov. 1852 (*De Stem* 3 dec. 1852).
18. Notulen kerkeraad 28 november '59.
19. Van Beveren, *a.w.*, 43.
20. Manuscript P.D. de Vos (1916), *Het 75-jarig bestaan der Chr. Geref. Gemeente te Zierikzee*, 25 november 1916 (arch. Chr. Geref. Kerk). Van Beveren, *a.w.*, 92.
21. *De Bazuin* 3 oktober 1856. We geven het door in enigszins aangepast Nederlands.
22. Notulen prov. vergadering 4 juli 1855.
23. Cornelis van der Kleijn, geb. Zierikzee 4 aug. 1815, winkelier. Hij was getrouwd met Martine Hoek. geb. Stavenisse 7 jan. 1818.
24. Notulen prov. verg. 5 januari 1859.
25. Notulen kerkeraad 24 januari 1859.
26. Notulen kerkeraad 9 mei 1859.
27. Idem 9 januari 1860.
28. Idem 5 maart 1860.
29. *De Bazuin*, 7 juni 1872.
30. Notulen kerkeraad 28 mei 1860.
31. Hij was koopman van beroep, op 25 april 1805 in Zierikzee geboren en op 3 januari '35 getrouwd met de 24-jarige stadsvroedvrouw Pieternella Cornelia Kouwen, op 23 april 1800 in Haamstede geboren. Ze vertrokken op 27 maart 1877 naar Rotterdam.
32. Notulen kerkeraad 25 juni 1860.
33. Handelingen 20:32.
34. *De Bazuin*, 31 augustus 1860.
35. Joh. de Haas, *a.w.* I, 164.
36. Hij was 19 maart 1811 geboren in Hardinxveld en is op 12 sept. 1863 in Zierikzee overleden. Op 3 mei 1833 was hij getrouwd met Anna Versteeg, geb. Burgh 30 mei 1809.
37. Notulen kerkeraad 21 november 1860.
38. Notulen kerkeraad 15 april 1861.
39. Idem 13 mei 1861.
40. Leendert Bruijnzeel, geb. Scherpenisse 13 juli 1797, trouwde in 1827 in Noordgouwe met Soetje Knoote, geb. Bruinisse 5 maart 1787. Het echtpaar vestigde zich in 1855 vanuit Noordgouwe in Zierikzee. Leendert Bruijnzeel is 11 december 1866 in Zierikzee overleden.
41. *De Bazuin*, 14 maart 1862.
42. Idem 25 april '62.
43. Joh. de Haas, *a.w.* I, 148.
44. Notulen kerkeraad 14 april '62.
45. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland* I, 266.
46. Bartel Simon Lokker, geb. Zierikzee 29 sept. 1839, kleermaker, overleden te Zierikzee 20 november 1903. Zijn vrouw Hendrina van Akkeren was 29 september 1834 in Zierikzee geboren en is daar 19 januari 1915 overleden.
47. Pieter Koopman was op 4 januari 1805 geboren en woonde in Nieuwerkerk.
48. Johannes Heuseveld, geb. Zierikzee 19 febr. 1822, winkelier/babbelaarsbakker, overleden Zierikzee 1 juni 1906. Hij was getrouwd met Willemina van der Kleijn, geb. Zierikzee 27 september 1821 en overleden Zierikzee 4 april 1895.
49. Niet Steenwijk, zoals Van Beveren in zijn boek schrijft.
50. In de kerkeraadsnotulen staat ten onrechte J. de Bruijne.
51. Notulen kerkeraad 20 augustus 1866.
52. Marinus van den Berge, geb. Dreischor 31 dec. 1825, horlogemaker overl. te Zierikzee 29 dec. 1912, was op 25 jan. 1848 getrouwd met de 23-jarige Neeltje de Braal, overl. Zierikzee 21 juni

1907. Zij was een dochter van Gerard de Braal, in de Afgescheiden kerk van Zierikzee een man van het eerste uur. Hij was zoon van Jan van den Berge (arbeider) en Dina Willemse Viergever.

53. J.C. van Beveren, *a.w.*, 53.
54. In de kerkeraadsnotulen zijn nog heel wat gegevens over deze trieste kwestie te vinden.
55. Hij was 13 mei 1843 geboren in Birdaard aan de Dokkumer Ee.
56. *De Bazuin*, 5 november 1869.
57. *De Bazuin*, 17 nov. 1871. In de kerkeraadsnotulen van Zierikzee van 8 feb. 1869 vonden we, dat Philippus Priemus lid wilde worden.
58. J.C. van Beveren, *a.w.*, 57.

Tholen

X *Oud-Vossemeer*

A. De eerste jaren

Het dorp *Oud- Vossemeer* - waarvan de geschiedenis al oud is - ligt 5 km ten noorden van het stadje *Tholen*, aan de voet van enige hoge boomdijken. In het oosten grenst het aan het water de Eendracht, nu een gekanaliseerde Rijn-Scheldeverbinding, bij Oud-Vossemeer ongeveer de grens tussen Zeeland en Noord-Brabant.

Omstreeks 1845 telde de burgerlijke gemeente 1470 inwoners, van wie 1150 Hervormd en 320 Rooms-Katholiek waren.

In het centrum van het dorp stond en staat nog steeds de oude Hervormde kerk met om het kerkhof heen een aantal huizen. Nu nog heet die straat *Ring*; ook de woning van de voorman van de Afgescheidenen - *Johan François de Later* - stond daaraan (Ring no. 23). Ze zou in de ontstaansgeschiedenis van de Afscheiding in Oud-Vossemeer nog een rol spelen, zoals we straks zullen zien.

Omdat we in de gelegenheid waren het notulenboek van de Hervormde kerkeraad te Oud-Vossemeer uit de eerste helft van de 19e eeuw te raadplegen, zijn we nu in staat de lezer enige kenmerkende bijzonderheden uit de eerste decennia van die eeuw door te geven.[1.]

Op zondag 22 februari 1807 had een nieuwe Hervormde dominee zijn intree in Oud-Vossemeer gedaan, namelijk de 48-jarige *Pieter Pické*, gekomen van Goes.[2.]. Tot zijn dood in 1815 heeft hij in Oud-Vossemeer gestaan.

Inlijving bij Frankrijk

Diep ingrijpend voor alle kerkgenootschappen was, dat de tijdens de Bataafse Republiek ingestelde grondwet (1798) bepaalde dat de kerk van de staat werd gescheiden. Er bestond dus voortaan geen heersende kerk meer in Nederland. De nieuwe grondwet stelde o.a. vast, dat elk kerkgenootschap diende te zorgen voor het onderhoud van zijn eredienst, voor zijn bedienaren en gestichten.

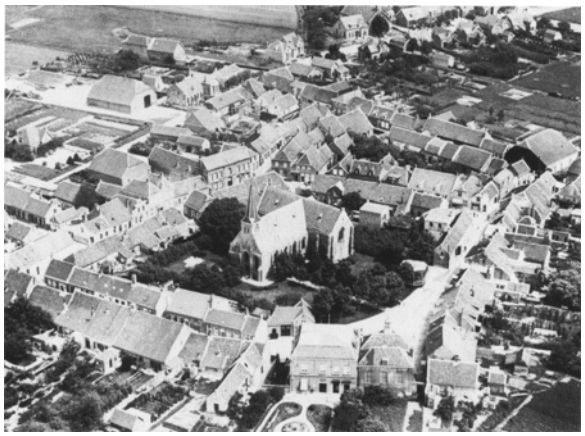

Oud-Vossemeer, luchtfoto 1930. Op de voorgrond het gemeentehuis/ambachtsherenhuis. Bovenaan is de Geref. kerk aan de Hofstraat nog te zien. (Gemeente-archief Tholen.)

Toen in juli 1810 Nederland zonder omslag bij het keizerrijk Frankrijk werd ingelijfd en de Franse tijd dus voor 100% nare werkelijkheid werd, ging de economische achteruitgang van het land in snel tempo verder.

Al vóór 1810 hadden handel en zeevaart zware klappen gekregen; aanzienlijke steden raakten merkbaar ontvolkt. Buitenplaatsen werden voor een spotprijs verkocht of wel afgebroken; dijk- en polderwerken verwaarloosd. Diaconieën, kerkekassen en predikanten die geen bezoldiging ontvingen verkeerden in hoge nood.

Dit laatste illustreren we met een voorbeeld uit *Oud- Vossemeer*. Op zaterdag 16 november 1811 deelde *ds. Petrus Pické* zijn kerkeraad mee, dat hij van plan was de volgende dag vanaf de preekstoel bekend te maken, dat hij met preken en alle ander pastoraal werk zou ophouden, als hem zijn achterstallig traktement nog langer niet werd uitbetaald. De kerkeraad schrok en besloot bij de 'kerkmeesteren' gedaan te krijgen, dat er zo spoedig mogelijk een voldoende financiële regeling kwam. De notulen waren getekend door de kerkeraadsleden *Pieter Joppe, Joh. Heijboer, Abraham Rijstenbil* en *Arie Snijder*.

'Zo spoedig mogelijk', ja, maar wat hield dit in? In elk geval maakte ds. Pické zijn dreigement waar en verscheen die zondag (17 november) niet op de kansel. De kerkeraad sprak nu de vrees uit dat, als deze toestand bleef voortduren, dit tot 'de beschreijenswaardigste ongeregeldheden' zou kunnen leiden.

Een week later ging er een brief van de kerkeraad naar de ‘heeren Kerkmeesteren’. Het schrijven staat in de notulen: ‘...bezield met opregte zugt ter handhaving en bevordering van de goede orde, en doortrokken van gevoel der waarde en onontbeerbare noodzakelijkheyd van den statigen openbaren Godsdienst...’ In die plechtstatige stijl vroeg de kerkeraad de kerkmeesteren om ‘medewerking’ het hachelijke, financiële probleem op te lossen.

Ds. Pické had inmiddels van zijn kant een ultimatum gesteld: als er vóór vrijdag geen acceptabel antwoord van de kerkmeesters was binnengekomen, dan zag hij zich genoodzaakt om enige dagen met zijn huisgezin naar familie in *Fijnaart* (N. Br.) te gaan. Daar was hij dan te bereiken, als hij door de betaling van het hem beloofde voorschot ‘van noodige leeftogt zich voorzien konde’.[3.]

De kerkmeesters vonden een schikking en daarom verzocht de kerkeraad ds. Pické dringend zijn terugkomst nu niet langer te ‘vertragen’. Joh. Heijboer - de diaken - wilde hem en zijn gezin wel met het rijtuig komen ophalen. En zo gebeurde het. Ds. Pické kwam terug en stond zondag 15 december '11 weer op de preekstoel. Hoe het nu verder met de uitbetaling van het traktement ging, vermelden de notulen niet. Vaak werd er niet genotuleerd; in de jaren 1812, '13 en '14 resp. 7, 6 en 5 maal. De laatste notulen waren die van 14 februari 1815, getekend door ds. P. Pické en de ambtsdragers *Abraham Rijstenbil, Johannes Verkerke, Marinus van Damme* en *D. Roggeband*.

Twee weken later - op 28 februari 1815 - is ds. Pické overleden, volgens de notulen ‘waardig en getrouw Evangelie dienaar in dese gemeente’. Hij was toen 56 jaar oud. Consulent werd *ds. J.C. van Rhee* van *Poortvliet*.

Bijna twee jaar zou de vacature duren, dus vrij lang. Zou het onzekere traktement een rol hebben gespeeld?

Op 2 februari 1817 deed ds. Pickés opvolger, de 32-jarige *Cornelis Giltay Jzn.* zijn intrede. Hij kwam van Kattendijke op Zuid-Beveland en zou van 1817 tot zijn emeritaat in 1848 de Hervormde gemeente van Oud-Vossemeer dienen.[4.]

In Oud-Vossemeer werd hij tijdens zijn ambtsperiode met de Afscheiding geconfronteerd.

Ontstaan van de Afscheiding in Oud-Vossemeer

In de *Hervormde* kerkeraadsnotulen van 8 december 1835 lezen we voor het eerst iets over het begin van de Afscheiding.

Ds. Giltay deelde namelijk mee van *Jan François de Later* een brief ontvangen te hebben, gedateerd 6 december 1835. Deze verklaarde daarin zich af te scheiden van het Hervormd kerkgenootschap en verzocht zijn naam in het lidmatenboek door te schrappen.

Terloops merken we hier op, dat deze *Johan François de Later* (1782-1848) metselaar van beroep was en woonde in het huis nu genummerd Ring 23 te Oud-Vossemeer.[5.] Hij werd de voorman van de Afgescheidenen in Oud-Vossemeer.

Hoe reageerde de kerkeraad op zijn schriftelijke onttrekking? De leden besloten eenparig de brief voor kennisgeving aan te nemen en ‘eenvoudig’ aan 's mans verzoek te voldoen. Met als motivering ‘dat deze man door zijne verkeerde godsdienst gevoelens reeds *jaren achtereen halsstarrig de openbare Godsdienst-oefeningen en het gebruik van des Heeren Avondmaal schandelijk had verwaarloosd*’. Men zag geen enkele mogelijkheid meer tot zijn ‘teregt brenging’.

Enkele zinsneden hebben we laten cursiveren, omdat daaruit duidelijk wordt, dat De Later al ‘jaren achtereen’ de Hervormde kerkdiensten niet meer bezocht. Wat hij dan wèl deed, kunnen we bij gebrek aan gegevens niet zeggen. Was hij een bezoeker (of leider) van een gezelschap of conventikel? Dat we het in die richting moeten zoeken, wordt ook duidelijk uit het vervolg van dezelfde notulen.[6.]

Er kwam in dezelfde vergadering namelijk nog een kwestie aan de orde. Hendrik Bevelander was tot ouderling benoemd, maar had tot tweemaal toe voor de eer bedankt. Eigenlijk mocht hij dat niet doen, zeker niet zonder uitkoop. Als reden had hij opgegeven, dat hij ‘voogd’ was over 3 minderjarige kinderen; ongetwijfeld geen sterk argument. Maar toch meende de kerkeraad ‘na grote aarzeling’ in Bevelanders tweede bedankje te moeten berusten. Want men overwoog ‘bekend met het stijfhoofdig karakter des mans’, dat het heel nadelige gevolgen kon hebben, als hij via het reglement van uitkoop onder druk werd gezet. En zeker gelet op ‘de tegenwoordige, woelige, tegenwerkende gesteldheid van vele leden in de hervormde kerk en op *den geest van afscheiding, welke hier thans in onze gemeente niet geheel vreemd was*’. Wat ging Bevelander doen, als hij gedwongen werd het ouderlingschap te aanvaarden? Daarom besloot de kerkeraad ‘ditmaal de voorzigtigheid over zich te laten de wacht houden’, zoals de notulen het plechtig uitdrukken en Bevelander ontheffing te verlenen.

In de volgende vergadering - 25 januari 1836 - moest de praeses opnieuw berichten van Afscheiding meedelen, dit keer van 5 personen, resp. van *Jan Pieter Boogers, Ary Soetens, Louwerens Kunst, Cornelis Krijger* en *Cornelis Gunst*.

‘Met leedwezen’ nam de kerkeraad hiervan kennis, maar ‘ten volle bewust (dat) deze mensen *reeds lang verzuimers waren van den openbaren Godsdienst* en des Heeren Avondmaal, en verachters van het tegenwoordig kerkelijk bestuur, en er niets ter te regt brenging met eenig goed gevolg bij deze menschen zou baten’. Ook deze berichten werden dus voor ‘notificatie’ aangenomen. Er viel immers toch niets meer aan te doen. In de Hervormde notulen van 1836, '37, '38 komen we af en toe nog enige berichten van Afscheiding tegen, waarvan we de namen hier niet meer opsommen, omdat ze in ander verband nog ter sprake komen.[7.]

Het is dus duidelijk, dat er - gelet op de genoemde brief van De Later - in Oud-Vossemeer in de laatste maanden van 1835 al een groepje Afgescheidenen bestond, dat in *conventikels* samenkwam. Wellicht werden die al langer gehouden; De Later en anderen kwamen immers al jaren niet meer in de kerk.

Zowel in menige Afgescheiden gemeente in Zeeland als ook wel in andere provincies werd *1836* het beslissende jaar, het jaar van de organisatie van een gemeente door het officieel kiezen van één of meer ouderlingen en diakenen. Al kon de bevestiging van die ambtsdragers soms nog maandenlang op zich laten wachten. Dit was ook het geval in Oud-Vossemeer, waar ds. Budding ruim een jaar later de kerkeraad pas officieel bevestigde (10 juli 1837).

De eerste kerkeraadsnotulen van de Afgescheiden gemeente te Oud-Vossemeer beginnen met *zondag 24 april 1836*. Eigenlijk waren het geen echte notulen (ze waren bijv. niet getekend), maar meer losse aantekeningen.[8.] Ze eindigen al in 1839, toen ds. Budding werd afgezet, en er grote verwarring in de Zeeuwse Afgescheiden kerken ontstond.

Uit de jaren 1840-'51 zijn helemaal geen notities of notulen bewaard gebleven, als gevolg van ‘drukte en omstandigheid’, en van het feit, dat de kerk ‘in den druk was omtrent uitwendige zaken van godsdienst’, zoals het later als oorzaak werd opgegeven. Erg duidelijk is het niet, maar met ‘uitwendige zaken’ werd ongetwijfeld gedoeld op de strijd pro en contra de psalmberijming van *Datheen*, en het verzet tegen het aanvragen van de ‘vrijheid’ bij de koning. Het waren strijdpunten, door ds. Budding tot een sjibbolet gemaakt, met als resultaat, dat hij in oktober 1839 als predikant van de Afgescheiden kerk werd afgezet.

Een niet klein aantal gemeenten in Zeeland koos geheel of gedeeltelijk zijn partij. Dat deze scheuring en het ontstaan van zogenaamde Buddinggemeenten een verzwakking van de Afgescheiden gelederen betekende, spreekt vanzelf. We moeten eraan toevoegen, dat de gemeente van Oud-Vossemeer niet voor ds. Budding partij koos, maar toch wel onder de scheuring leed en organisatorisch uiteen viel. Vandaar het ontbreken van kerkeraadsnotulen uit de periode 1840-'51, in welk laatst genoemd jaar een nieuwe gemeente met vaste regels werd georganiseerd, al was het geen Chr. Afgescheiden gemeente, maar een *Gereformeerde gemeente onder het Kruis*.

Het begin

In de eerste genotuleerde (nu ja) vergadering bij *Johan François de Later* in zijn woning aan de Ring gehouden - *24 april 1836* - was het belangrijkste punt van bespreking geweest het opstellen van een aantal ‘bepalingen’ met het oog op het vormen van een gemeente en het eventueel beroepen van een dominee (want ds. Budding was inmiddels in het blikveld verschenen).

Voorlopig beschouwde men zich als te behoren tot de Afgescheiden gemeente van *Middelburg*, waarbij meer Afgescheiden groepjes uit heel Zeeland zich tijdelijk hadden aangesloten. Maar er zouden toch twee ouderlingen en één ścriba worden gekozen om de groep in Oud-Vossemeer alvast enigszins leiding te kunnen geven.

Men stelde 6 ‘artikelen’ op, die in totaal door 14 leden werden ondertekend.

Op 5 mei '36 volgde de tweede vergadering, waarin tot *ouderlingen* werden gekozen *Johan François de Later* en *Louwerens Kunst*, en tot scriba *Cornelis*

Gunst ‘die zulks gewillig op zich genomen hebben.’ Pas op 10 juli '37 - dus veel meer dan een jaar later - zijn ze door ds. Budding in hun ambt bevestigd.

Nu had de gemeente wel drie kerkeraadsleden, maar nog geen predikant. Welnu, deze kwam er ook spoedig, al moest men het bezit daarvan met de andere Afgescheiden gemeenten in Zeeland delen. Het was ds. *H.J. Budding*, sinds kort ‘afgescheiden leeraar van het Hervormd kerkbestuur’. Hij werd predikant voor de hele provincie Zeeland. ‘Welke Gereformeerde predikant heeft ooit in Nederland zo'n onmetelijk arbeidsveld gehad?’, roept ds. C.A. Vreugdenhil verbaasd uit in zijn eerste artikel over de vervolging van de kerk van Oud-Vossemeer tijdens de Afscheiding.[9.]

Nu, ons antwoord kan zijn: zowel De Cock (Groningen), Van Velzen (Friesland), Van Raalte (Overijssel), Brummelkamp (Gelderland) en Scholte (Utrecht) hadden aanvankelijk soms meer dan één provincie als arbeidsterrein.

Processen-verbaal en vonnissen

In oktober 1836 had de officier van justitie bij de rechtbank te Zierikzee bij de burgemeester van Oud-Vossemeer geïnformeerd of de separatisten daar met hun samenkomsten ook de wet overtraden. Hij had namelijk vernomen, dat er in Oud-Vossemeer ‘een eenigszins aanmerkelijk getal’ Afgescheidenen was. Dit had hij opgemaakt uit wat de afgezette predikant en separatist *Huijbert Jacobus Budding*, die als ‘vreemdeling’ op 13 oktober 1836 in Tholen was aangehouden, aan de burgemeester aldaar had verteld, namelijk dat hij van plan was geweest van Tholen naar Oud-Vossemeer te gaan.

De burgemeester van Oud-Vossemeer, Rochus van den Oudendijk, kon de officier van justitie echter gerust stellen. Na inlichtingen te hebben ingewonnen bij de Hervormde *ds. C. Giltay*, antwoordde hij, dat het in Oud-Vossemeer nog al meeviel, want daar waren nog geen twintig separatisten. Dit was het magische getal: met meer dan twintig personen mocht men immers zonder verkregen toestemming niet vergaderen.

Maar in het volgend jaar *1837* viel het niet meer mee. Het werd - wat de kwestie van de separatisten betreft - zelfs een hete zomer, in elk geval een hete juli-maand. We gaan dit illustreren met een aantal processen-verbaal in die maand tegen de Afgescheidenen opgemaakt. Daaruit worden we een aantal tekenende bijzonderheden gewaar over de kerkdiensten van de prille Afgescheidenen in Oud-Vossemeer. Ze zijn te interessant om ze niet te noemen.

Als ds. Budding - vergood of verguisd alnaar gelang de sympathieën lagen - kwam preken, was zijn naam in het dorp op ieders lip. Voor de meeste Hervormden was hij een schrikbeeld, voor de Afgescheidenen de man, die zo indringend en onweerstaanbaar kon preken.

Op vrijdag *7 juli 1837* was ds. Budding in de namiddag bij *Cornelis Gunst*, de leerlooier, in *Oud-Vossemeer* gearriveerd en had daar logies gevonden. De volgende dag rapporteerde de burgemeester aan de officier van justitie, dat Budding bij Cornelis Gunst had overnacht, zonder dat Cornelis Gunst

voor zijn logé een ‘veiligheidskaart’ had aangevraagd. En dit had binnen 6 uur na de aankomst van de ‘vreemdeling’ toch moeten gebeuren.

Een paar dagen later deelde de burgemeester mee, dat ds. Budding de volgende dag (zaterdag) naar *Sint Philipsland* was vertrokken, maar maandag *10 juli '37* naar Oud-Vossemeer was geretourneerd.

De komst van ds. Budding - aldus de burgemeester - was een ernstige zaak, omdat daaruit ‘niet dan verdere verspreiding der bestaande scheuring tusschen ingezeten en ingezeten kan geboren worden, en ieder weldenkend inwoner zich ergert aan woelingen, waarvan zoodanige Budding het hoofd is...’. Daarom moest het verblijf van zo iemand zo veel mogelijk ‘bemoeyelijkt’ worden. De burgemeester besloot met: ‘Onaangenaam was het mij genoeg, dat ik Budding en zijne aanhangelingen niet op den daad van hunne godsdienstige oeffeningen heb kunnen doen vinden, maar dit heeft mij niet mogen gelukken...’. De Afgescheidenen hadden zijn genomen maatregelen namelijk weten te ‘ontduiken’.[10.]

Die *10e juli 1837* was voor het kerkelijk leven van de Afgescheidenen in Oud-Vossemeer een belangrijke dag geweest. Ds. Budding had ‘onder den zegen des Heeren en rust van de vijanden’ bij J.F. de Later aan huis gepreekt, de kerkeraadsleden (die ruim een jaar geleden al gekozen waren) bevestigd, het H. Avondmaal bediend en ook nog drie kinderen van de gemeente gedoopt.[11.]

Zondag 16 juli '37

De burgemeester bleef echter op zijn qui vive, en zie, een week later, op zondag *16 juli 1837*, kreeg hij zekerheid.

's Morgens tussen 9 en 10 uur had veldwachter *Marinus Lindhout* zich op last van de burgemeester bij de woning van metselaar *Johan François de Later* geposteerd om te controleren of meer dan twintig personen het huis binnen gingen ‘waarin sedert eenigen tijd godsdienstige oefeningen schijnen gehouden te worden’. Hij noteerde de namen van 38 personen, van wie 36 uit *Oud-Vossemeer* kwamen; Jacobus Westdorp woonde ‘onder Poortvliet’ en Cornelis Krijger ‘onder Tholen’.

Het waren er dus duidelijk meer dan twintig. Gesnapt! Tegen tienen ging de veldwachter nu het huis binnen. Staande op een trapje van drie treedjes, dat naar de ‘opkamer’ aan de voorkant van het huis leidde, hoorde hij, dat De Later met luide stem aan het bidden was. Hij probeerde de kamerdeur open te doen, maar dit lukte niet, omdat er aan de binnenkant mensen tegen aan drukten. Op zijn herhaald kloppen ging de deur toch open en de veldwachter zag en hoorde, hoe De Later staande met ontbloot hoofd en hardop met zijn gebed doorging. De kamer was vol, propvol. Hoe kon het ook anders: zo'n veertig mensen in een betrekkelijk kleine woonruimte.

Toen De Later klaar was met bidden, kwam de veldwachter in actie en zei tegen De Later: ‘Gij schijnt de redenaar te zijn van dit gezelschap’, waarop deze de bijbel pakte, die open deed en antwoordde: ‘Hier is geen redenaar; er wordt hier (een preek) gelezen, gebeden en gezongen’. Aan het verzoek van de veldwachter om naar huis te gaan, werd niet voldaan. Pas om 11 uur

verlieten de bezoekers het huis. En 's middags om 2 en 5 uur was er opnieuw een samenkomst geweest. Tot zover het proces-verbaal van die dag.[12.]

Ook de andere processen-verbaal zijn bewaard gebleven.[13.] We hebben ze alle kunnen raadplegen. Omdat ze uiteraard steeds ongeveer hetzelfde patroon hebben geven we hier slechts een selectie van de gegevens door.

Zondag 23 juli 1837

Het viel te verwachten, dat de Afgescheidenen in Oud-Vossemeer zouden doorgaan met het houden van hun godsdienstoefeningen. Was een week eerder de veldwachter onverrichterzake weer naar huis gegaan, op *zondag 23 juli 1837* zorgde de burgemeester Rochus van den Oudendijk voor wat meer vlagvertoon. Hij ging nu zèlf met zijn beide assessoren (wethouders), Izaäk Kruijsse en Johannes François Gunst, naar het huis aan de Ring. De veldwachter completeerde het gezelschap.

In de ‘opkamer’, links van de voordeur, bevonden zich ruim 30 mensen. *Laurens Kunst*, arbeider te Oud-Vossemeer, stond net te bidden, terwijl enige personen bij het binnenkomen van de burgemeester c.s. de kamer uitliepen. Uit vrees voor de politie? De burgemeester onderbrak het gebed en vroeg De Later, als de eigenaar van het huis, de ‘bidderij’ te laten ophouden. Deze weigerde. Noodgedwongen wachtte de burgemeester nu maar ‘tot het gebed een einde had genomen’, en verzocht toen de bezoekers naar huis te gaan. Maar De Later wilde weer niet meewerken en bood de autoriteiten elk een stoel aan, waarvan deze ook gebruik maakten! Hoffelijkheid is ook een deugd.

Huis aan de Ring, waarin de Afgescheidenen wel hebben vergaderd. (Gemeente-archief Tholen.)

De godsdienstoefening ging dus verder. Na het laten zingen van een psalm, las De Later ‘uit een boek’ een preek voor van *ds. Theodorus van der Groe* (een bekende oude schrijver, die van 1740 tot zijn dood in 1784 Hervormd predikant in Kralingen bij Rotterdam was geweest).

Terwijl de preeklezer nog bezig was - het was inmiddels half 12 geworden - stapte de burgemeester op. Was het een heel lange preek? Wethouder Kruijsse was al eerder weggegaan, maar zijn collega volhardde tot het eind. Hij noteerde nog, dat De Later na het eindgebed enige psalmverzen had laten zingen (Ps. 42:2, 6 en 7); tijdens dit zingen had *Cornelis Gunst* tweemaal de ‘collecte beurs’ doorgegeven. Het ‘beursje’ had hij daarna op tafel geleegd, waarna De Later de bijeenkomst met ‘het allervolmaaktste gebed’ (het Onze Vader) had gesloten.

De Later niet meegerekend, waren er 19 personen uit *Oud-Vossemeer*, één uit *Poortvliet* (Jacobus Westdorp) en één uit *Tholen*, de landman Willem Tichelaar, aanwezig geweest.

Zondag 30 juli '37

De volgende zondag - 30 juli '37 - was er weer een zware deputatie in de kerkdienst van de Afgescheidenen in Oud-Vossemeer present. Nu waren er niet alleen de burgemeester met de beide wethouders, maar ook nog de officier van justitie bij de rechtbank te Zierikzee. Het was ongeveer 10 uur in de morgen, toen de heren bij de woning van De Later aankwamen. Daar vonden ze de voordeur openstaan en de deur van de ons al bekende ‘opkamer’ stond aan. Ze gingen naar binnen, en wat ze zagen was weer het bekende tafereel: een aantal mensen - zeker meer dan twintig - gezeten op stoelen of banken. Ze waren net bezig een psalm te zingen.

Om kort te gaan, evenals de vorige keren gelastte de burgemeester de aanwezigen uiteen te gaan, maar ook nu antwoordde De Later, dat ze dit weigerden, omdat ‘zij niets kwaads deden’. Ook de officier van justitie - voor wie de eenvoudige dorpsbewoners veel ontzag hadden - mengde zich in de discussie door te verklaren, dat dan nu de namen en woonplaatsen van de aanwezigen moesten worden opgeschreven en dat men een dagvaarding om voor de rechtbank te verschijnen kon verwachten.

Deze lijst met namen is bewaard gebleven. Behalve *Johan François de Later* en diens inwonende zoon *Adriaan* waren aanwezig geweest:

1. Cornelis Gunst, leerlooier, Oud-Vossemeer
2. Laurens Kunst, arbeider, Oud-Vossemeer
3. Ary Soetens, arbeider, Oud-Vossemeer
4. Adriaan Lindhout, arbeider, Oud-Vossemeer
5. Johannes Verkerke, arbeider, Oud-Vossemeer
6. Jan Schram, zakkendrager, Oud Vossemeer
7. Jan Kunst, arbeider, Oud Vossemeer
8. Jan Boogers, rentenier, Oud-Vossemeer
9. Jan Lindhout, arbeider, Oud-Vossemeer
10. Dirk de Bruin, arbeider, Oud-Vossemeer
11. Hendrik de Jonge, arbeider, Oud-Vossemeer

12. Cornelis Krijger, arbeider, onder Tholen

13. Abraham Lindhout, arbeider, Oud-Vossemeer
14. Marinus van Dienst, arbeider, Oud-Vossemeer
15. Johannes Kunst, kleermaker, Oud-Vossemeer
16. Anthony Westdorp, arbeider, Poortvliet
17. Jannetje Kunst, arbeider, Oud-Vossemeer
18. Johannes Mynheere, arbeidster, Oud-Vossemeer
19. Gabriël Westdorp, arbeider, Poortvliet
20. Pieter Slager, arbeider, Oud-Vossemeer
21. Adriaan van den Boogaard, arbeider, Oud Vossemeer
22. Hilletje van Hogerhuis, arbeider, Oud-Vossemeer
23. Cornelia Schram, arbeidster, Oud-Vossemeer
24. Neeltje Kunst, oud 12 jaar, Oud-Vossemeer
25. Tannetje Westdorp, oud 14 jaar, Oud-Vossemeer
26. Pieter Slager, oud 14 à 15 jaar, Oud-Vossemeer
27. Barend Beurkens, oud 15 jaar, Oud-Vossemeer
28. Dingenus Kunst, oud 9 jaar, Oud-Vossemeer
29. Cornelis Kunst, oud 7 jaar, Oud-Vossemeer

Onder de hierboven genoemde 29 personen waren 6 kinderen. En van de overblijvende 23 waren er niet minder dan 19 arbeider van beroep. Het waren dus nagenoeg allen heel eenvoudige dorpelingen.

Men zou verwachten dat men na het opnemen van de namen, wat nog al wat tijd in beslag genomen moet hebben, met de kerkdienst zou ophouden. Maar niets daarvan, de kerkdienst moest doorgaan.

De Later liet eerst de aanwezigen een psalm zingen (Ps. 50:8) en ging vervolgens voor in gebed, waarin hij - volgens het proces-verbaal - o.a. zei:

> ‘dat zij waren een trouw geslacht, dat zij nog niet bestand waren tegen zulk eene groote menigte, dat zij wel gehinderd werden om den Heere hunnen dienst behoorlijk toe te wijden, doch dat de Heere hen dit mogt vergeven, doordien zij niet weten wat zij doen.’

En nu begon pas het belangrijkste deel van de kerkdienst: *Cornelis Gunst* kondigde aan, dat hij uit de nagelaten geschriften van *Van der Groe*, in leven predikant te Kralingen (bij Rotterdam) een preek ging voorlezen over Amos 8:9-13, ‘waarna hij die gansche predicatie hardop naarstelijk voorlas, en waarbij alle ongepaste gebeurtenissen, die vroeger schijnen te hebben plaats gehad, werden aangehaald’ (zoals het proces-verbaal sarcastisch opmerkt).

Na afloop hiervan stonden de meeste manspersonen op en werd door *Laurens Kunst* hardop een dankzegging op die predikatie gedaan. Tenslotte liet De Later nog drie psalmverzen zingen (Ps. 105:5, 6 en 9), ‘waarna allen wederom opstonden en De Later de oefening besloot met het allervolmaaktste gebed’.

Na afloop van de dienst deelden de drie kerkeraadsleden nog mee, dat *De Later* en *Cornelis Gunst* de preeklezers waren, en dat ze alledrie (ook *Laurens Kunst* was erbij) om beurten ‘het gebed deden’.

Zondag 6 augustus 1837

Een week later - dus op zondag 6 augustus - kwam de burgemeester voor de derde maal de samenkomst storen, nu in gezelschap van één wethouder en de gemeentesecretaris Michiel de Lange. De morgendienst was haast een copie van die van de vorige zondag. Het was weer *Cornelis Gunst* die een preek voorlas, weer één van *ds. Van der Groe*, nu handelend over Amos 8:1 en 2. Deze preek zou volgens Gunst in 1771 in Kralingen bij Rotterdam zijn gehouden.

We veroorloven ons hier een korte uitweiding over *ds. Theodorus van der Groe* (1705-'84), die op enkele weken na 44 jaar als Hervormd predikant in Rotterdam-Kralingen heeft gestaan. Hij is één van de bekendste 18-eeuwse 'oude schrijvers' wiens stichtelijke werken veel werden gelezen. In Oud-Gereformeerde kringen zijn ze nu nog in ere. Zijn boek *Toetssteen der ware en valsche genade...* beleefde ettelijke herdrukken. En niet alleen dit werk. Na zijn dood zijn ook verscheidene prekenbundels van hem uitgegeven. Deze waren in Afgescheiden kerkdiensten in het land niet onbekend. Om een voorbeeld te geven: in *Sneek* zijn in de jaren, die direct aan de Afscheiding voorafgaan, enige werken van *Van der Groe* gedrukt en uitgegeven. We noemen:

1. *Verzameling van een tiental predikatiën* (1818).
2. *Tiental godvruchtige predikatiën* (1824, 1833).
3. *Verhandeling over Hozea 11:4* (1832).

In Friesland werden voor de behandeling van de catechismus wel de preken van *Van der Groe* gebruikt.[14.] Het zal in de andere provincies wel evenzo zijn geweest.

In welke bundel van Van der Groe de door Cornelis Gunst voorgelezen preken stonden, is ons echter niet bekend.

De secretaris had tijdens de preek de namen van de bezoekers genoteerd. De Later en diens zoon meegerekend bleken er 23 personen aanwezig te zijn. Van hen woonden er twee in *St. Annaland*, namelijk *Jan van 't Hof* en *Marinus Gunst*, beiden arbeiders, terwijl *Willem van Vos,* een militair, tijdelijk in Oud-Vossemeer verbleef. De rest - de vaste bezoekers zouden we haast zeggen - woonden allen in Oud-Vossemeer.

Dat de burgemeester en de officier van justitie zouden berusten in de herhaalde weigering van de gemeente om met haar godsdienstoefeningen op te houden, viel niet te verwachten. Inderdaad werden de kerkeraadsleden *Johan François de Later, Lourens Kunst* en *Cornelis Gunst* per 1 september '37 voor de rechtbank in Zierikzee gedagvaard.

Voor de rechtbank

Alle drie zijn ook verschenen. Nadat hun vier processen-verbaal waren voorgelezen - we hebben er hierboven al uit geput - werden de beklaagden één voor één gehoord om zich tegen de ingebrachte beschuldigingen te verdedigen.[15.]

De verdediging van *Johan François de Later* is bewaard gebleven. Ze was volgens ds. J.W. Gunst geen modelverdediging; hoe zou dit ook kunnen als

men bedenkt, dat ze opgesteld en uitgesproken was door een eenvoudig ambachtsman.[16.] Wèl getuigde ze van een moedig opkomen voor eigen overtuiging.

Namens beide anderen verklaarde De Later 'dat zij zich van de thans bestaande Gereformeerde Kerk hebben afgescheiden, (en) volmondig erkennen de bedoelde Godsdienst-oefeningen te hebben gehouden, en aanvoeren, dat zij daar toe naar de Grondwet vermenen geregtigd te zijn... niets doende waardoor de openbare rust gestoord wordt', zodat ze hun openbare oefeningen niet hadden willen staken.

Misschien heeft De Laters verdediging toch nog enig effect gehad. Want de officier van justitie eiste voor De Later een geldboete van *f* 100,-, en voor Gunst en Kunst elk één van *f* 50,-. Maar de uitspraak van de rechtbank, die wegens 'onpasselijkheid' van de president pas op 29 september gedaan werd, luidde:

1. *Johan François de Later,* zoon van Antonij, 54 jaar, metselaar, geboren Oud-Vossemeer *f* 50,- plus *f* 18,11 proceskosten.
2. *Cornelis Gunst,* zoon van Antonij, 34 jaar, leerlooier, geb. Oud-Vossemeer: *vrijgesproken*.
3. *Lourens Kunst*, zoon van Jan, 38 jaar, arbeider, geb. St. Philipsland: *vrijgesproken*.

De rechtbank achtte het namelijk niet voldoende bewezen, dat beide laatstgenoemde personen als 'bestuurders' van de samenkomst waren opgetreden. Voor De Later gold dit wel: bovendien had hij zijn huis ook nog beschikbaar gesteld voor de gehouden godsdienstoefeningen. Met de uitspraken van andere rechtbanken vergeleken, was het nog een vrij milde straf geworden.

De Later weigerde echter de boete (samen *f* 68,11) te betalen. Als gevolg daarvan werden voor dit bedrag in december 'na gedane opschrijving' een deel van zijn goederen publiek verkocht. Helaas hebben we van deze verkoping geen enkel spoor meer kunnen vinden.

Een paar weken na het vonnis van Zierikzee was er weer sensationeel nieuws: niemand minder dan *ds. H.J. Budding* - die ook nooit een boete betaalde - zou *zondag 15 oktober '37* in Oud-Vossemeer bij De Later aan huis komen preken! Dat beloofde wat. De burgemeester zette zich al schrap. Rechterlijke vonnissen waren er immers niet om zo maar aan de laars te worden gelapt.

Zondag 15 oktober 1837

Inderdaad was ds. Budding in Oud-Vossemeer gearriveerd en had zich op de bewuste zondagmorgen naar het huis aan de Ring begeven om daar die dag drie diensten te leiden. De burgerlijke overheid was echter ook paraat. Weliswaar was de burgemeester niet aanwezig, maar hij had voor de controle dit keer zijn beide wethouders, de veldwachter en de gemeentebode gestuurd. Niet alleen van de morgendienst werd die dag een proces-verbaal opgemaakt, zoals op vorige zondagen was gebeurd, maar nu ook één van de middagdienst. Ook deze processen-verbaal zijn bewaard gebleven.[17.]

De ervaring op andere eilanden had al geleerd, dat, als *ds. Budding* kwam preken, het storm liep wat de hoorders betreft. Het maximale getal twintig was dan een lachertje, daar trokken maar heel weinigen zich nog iets van aan.

We putten nu het volgende uit het proces-verbaal:

De eerste wethouder, *Izaäk Kruijsse,* als burgemeester fungerend, had de veldwachter Marinus Lindhout opdracht gegeven hem te waarschuwen, wanneer er meer dan twintig personen de woning van De Later waren binnengegaan. Al even over 9 uur kwam deze hem zeggen, dat hij reeds 51 mensen geteld had, die achter de voordeur van De Laters woning waren verdwenen.

De waarnemend burgemeester vond, dat het nu tijd werd om in actie te komen. Samen met zijn collega-wethouder, de veldwachter en de gemeentebode Adriaan Boogers begaf het viertal zich naar het huis aan de Ring. In het voorhuis stonden heel wat personen en in de kamer links was het stampvol; in totaal waren er wel 70 à 80 bezoekers in huis, meenden de burgerlijke autoriteiten.

Achter een tafel zaten *ds. Huibert Jacobus Budding,* in het zwart gekleed, maar zonder het predikantskostuum (mantel en bef), en de eigenaar van het huis, *Johan François de Later*. Budding had een grote bijbel voor zich liggen en was juist bezig de geloofsbelijdenis van *Athanasius* 'bisschop van Alexandrië' voor te lezen.

De waarnemend burgemeester sprak zowel Budding als De Later aan en zei, dat het bij de wet verboden was een samenkomst te houden zoals die nu plaats vond. De Later antwoordde - zoals hij bij vorige gelegenheden ook al had gedaan - dat de grondwet 'vrijdom voor alle Godsdiensten toeliet'.

Nadat ds. Budding had laten zingen Ps. 99:1, 4 en 7, hield hij een preek over Jes. 6:3b ('Heilig, heilig, heilig is de Heere der heirscharen, de gansche aarde is van zijne heerlijkheid vol'). Aan het eind deelde hij nog mee, dat er 's middags doopsbediening zou plaatsvinden.

Bij de uitgang had *Cornelis Gunst* met het collecte-zakje gestaan om de 'liefdegaven' in ontvangst te nemen.

Was de morgendienst bezocht door tussen de 70 en 80 hoorders, in de middagdienst waren er zelfs meer dan tweemaal zoveel geweest, namelijk wel 170 personen. Volgens het proces-verbaal 'eene overgroote menigte'. Het was er zo stampvol, dat wethouder Kruijsse met veldwachter en gemeentebode niet verder hadden kunnen komen dan het voorhuis ('voorvloer'). Zo'n 170 personen in een betrekkelijk klein huis, we hebben ons verwonderd afgevraagd of dit wel kon. Op straat of achter het huis zullen ook wel mensen hebben gestaan of rondgelopen.

Ds. Budding - nu wel gekleed met mantel en bef - preekte 'over den inhoud der Tien geboden', na afloop waarvan hij het zoontje *Marinus* van *Jacobus Westdorp* en *Jacoba Douw,* wonende onder Poortvliet, had gedoopt. Hij kondigde nog af, dat in de avonddienst het avondmaal zou worden gevierd.

Door de enorme toeloop op die middag konden niet van alle aanwezigen de namen worden genoteerd. Ook uit de omliggende plaatsen *Tholen* en *Poortvliet* waren vele belangstellenden naar ds. Budding komen luisteren. Drie dagen later - woensdag 18 oktober '37 - was Budding nog (of weer?) in Oud-Vossemeer voor de kerkelijke bevestiging van een huwelijk. De diensten van bovengenoemde zondag kregen nog een nasleep, want half december '37 werden *Budding, De Later* en *C. Gunst* opnieuw voor de rechtbank in Zierikzee gedagvaard. Het korte tijd later uitgesproken vonnis bepaalde de boete op een totaalbedrag van *ƒ* 60,-.

In de winter van 1837/'38 is het dan een poosje rustig. De wintermaanden met hun lage temperaturen maakten het reizen in die tijd heel moeilijk, ja, soms onmogelijk. Maar toen die voorbij waren, en ds. Budding op één van zijn rondreizen, *half april '38* weer eens in het huis van J.F. de Later in Oud-Vossemeer kwam preken, werden vriend en vijand opnieuw zeer actief.

Buddings optreden die zondag 15 april '38 kwam hem op een boete van *ƒ* 25,- te staan, hetzelfde bedrag dat ook *Cornelis Gunst* en *Lourens Kunst* kregen te betalen (ze hadden als 'hoofden en opzieners' dienst gedaan). Johan François de Later kreeg een boete van *ƒ* 15,- opgelegd. Ook dit bedrag was aan de lage kant. Maar omdat de proceskosten *ƒ* 16,97 bedroegen, kwam het door de Afgescheidenen te betalen totale bedrag toch nog uit op *ƒ* 106,97 (vonnis 1 juni 1838). En dit was voor de eenvoudige dorpelingen zeker niet weinig. Wat hadden ze eigenlijk misdaan?

Zoals gebruikelijk weigerde ds. Budding ook deze boete te betalen, zodat hij half juni '38 door de justitie uit zijn huis in Middelburg werd gehaald, waarna hij bijna 7 maanden opgesloten heeft gezeten.[18.]

De Afgescheiden gemeente was inmiddels - voorjaar 1838 - gegroeid tot 34 belijdende en 16 doopleden, dus in totaal *50* zielen. Vergeleken met het inwonertal van de burgerlijke gemeente stelde dit aantal bitter weinig voor. Ruim zes jaar later waren in Oud-Vossemeer de *separatisten*, zoals de Afgescheidenen door hun tegenstanders veelal genoemd werden, nog maar 59 in getal. Uit een bevolkingsregister van de burgerlijke gemeente Oud-Vossemeer per 31 december 1844 blijkt, dat deze toen 1465 inwoners telde, namelijk 1098 Hervormden, *59* Separatisten en 310 Rooms-Katholieken. Wat kan er de oorzaak van zijn, dat de Afgescheidenen - getalsmatig gezien - zo'n uiterst kleine minderheid waren gebleven? Die oorzaak was niet de meer dan een half jaar durende gevangenschap van ds. Budding geweest. Natuurlijk betekende deze voor alle Afgescheiden gemeenten in Zeeland, en dus ook voor die van Oud-Vossemeer, wel een zware slag. Maar de godsdienstoefeningen werden ondanks de verdrukking en vervolgingen door de overheid, geregeld gehouden 'niet zonder zegen en aanwas der gemeenten', zoals staat opgegeven.

Nee, de oorzaak was een heel andere, namelijk... een blunder van ds. Budding zelf! Want toen hij half januari '39 weer vrij man was geworden, kwam hij twee weken in de bij hem aan huis gehouden provinciale vergadering in Middelburg - 30 januari 1839 - met een ultimatum. Hij verklaarde name-

lijk, dat hij de Afgescheiden gemeenten in Zeeland - waarvan hij reizend predikant was - voortaan alleen maar wilde dienen, wanneer ze de oude psalmen van Datheen zongen en niet de zg. nieuwe psalmen (van 1773). Van de gemeenten, die zich niet wilden binden aan de psalmberijming van Petrus Datheen (uit de 16e eeuw), wenste hij niet langer predikant te zijn. Had de langdurige opsluiting zijn geestelijk evenwicht gebroken?

Zeer terecht - aldus ds. C.A. Vreugdenhil - ging de gemeente van *Oud-Vossemeer* niet akkoord met deze hoogst eigenaardige handelwijze van haar predikant. Hoeveel achting en liefde ze haar zeer gewaardeerde leraar ook toedroeg, ze gaf hem toch te kennen, dat ze van de zg. oude psalmen niet weten wilde ‘en bij het gebruik der nieuwe psalmen bleef tot nadere bepaling’.

Hierdoor waren de banden tussen ds. Budding en de Afgescheiden kerk van Oud-Vossemeer dus doorgesneden, al had ds. Budding in Oud-Vossemeer waarschijnlijk nog wel aanhangers overgehouden.

We kunnen hier echter niet verder op het conflict met ds. Budding ingaan en delen alleen nog mee, dat velen vurig hoopten, dat hij over zijn bezwaren inzake de nieuwe psalmberijming (van 1773) zou heenstappen. Op advies van *ds. Van Velzen* werd een commissie naar hem gestuurd om te proberen hem van zijn voornemen af te brengen. Ook ds. De Cock bemoeide zich met deze zaak en hoopte, dat ds. Budding bij enig nadenken zou inzien, dat niet om allerlei oorzaak scheiding geoorloofd was, maar alleen dan, wanneer het de fundamentele stukken van de Schrift raakte.

Maar 't was alles tevergeefs: ds. Budding bleef onverzettelijk. En toen op 23 oktober 1839 in Goes opnieuw een provinciale vergadering werd gehouden om de aanhangige kwestie nogmaals bedaard en ernstig te onderzoeken (ook ds. Scholte was als adviseur aanwezig), moest de pijnlijke beslissing wel genomen worden om ds. Budding te ontslaan.[19.]

B. Herleving

In het voorafgaande hebben we al geschreven, dat er in de Afgescheiden kerken van Zeeland door ds. Buddings droevige houding grote verdeeldheid en verwarring waren ontstaan. Ook de kleine, zwakke gemeente van Oud-Vossemeer ondervond hiervan de trieste gevolgen en leidde een kwijnend bestaan. Het is zelfs zo, dat ze als gemeente uit elkaar is gevallen en teruggevallen in het *conventikel,* in de 'oefening'. Over de periode 1840-'51, dus elf jaar lang, is van een kerkeraad en van notulen dan ook geen sprake meer.

Bij het jaar *1848* moeten we nog even stilstaan. Aan *ds. C. Giltay,* predikant bij de Hervormde kerk in Oud-Vossemeer, werd in juli 1847 bij Koninklijk Besluit eervol emeritaat verleend. Hij was toen 64 jaar; zijn aftreden was bepaald op 1 januari 1848. Hij verhuisde in november '47 naar *Middelburg,* waar hij 3 april '51 is overleden, 66 jaar oud. Zijn opvolger werd *ds. Arnoldus Wilod Versprille,* die op 2 juli 1849 zijn intree deed.

Met ds. C. Giltay was in 1848 een strijder tegen de Afscheiding verdwenen. In hetzelfde jaar (augustus 1848) overleed in zijn huis aan de Ring de voorman van de Afscheiding, *Johan François de Later,* 65 jaar oud. Iedereen weet hoe nadelig het is als in een kleine groep de door allen erkende 'leider' wegvalt.

Al dadelijk komt dan ook de vraag op: is na het overlijden van De Later nog in zijn woning vergaderd? In 1847 woonden in dit perceel J.F. de Later,

zijn vrouw en zoon Cornelis Adrianus. Achter hun namen staat vermeld: ‘Christelijk afgescheiden’.

Uit een bevolkingsregister van enkele jaren later (1850) blijkt, dat in de woning no. 21 woonden: *Cornelis Adrianus de Later,* metselaar, gehuwd met Janna Dorst, en diens moeder de wed. De Later. Achter de namen staat nu vermeld: ‘Nederduitsch Hervormd’. Men was dus weer Hervormd geworden.

Betrekkelijk kort na het overlijden van zijn vader was de zoon Cornelis de Later op 18 november '48 getrouwd met Janna Dorst, een landbouwers-dochter, die Hervormd was. Kort na de sluiting van dit huwelijk kwam al een zoon ter wereld, die 11 februari '49 in de Hervormde kerk van Oud-Vossemeer werd gedoopt. Een tweede zoon werd in de Hervormde kerk gedoopt op 22 september '50. Hieruit blijkt dus wel, dat gebroken was met de Afgescheidenen of, wat ook mogelijk is, dat de Afgescheidenen gebroken hadden met De Later jr. Daaruit volgt dan weer, dat men sinds het overlijden van *Johan François de Later* dus niet meer in de woning no. 23 vergaderd heeft.[1.]

We letten er nog eens op, dat het aantal volwassen separatisten van 6 december '35 tot en met januari '39 was gegroeid tot 33, van wie er twee onder Tholen woonden.

En dat na 28 januari geen onttrekking aan de Hervormde kerk meer is genoteerd, en er dus uit die hoek - en daaruit moest het voornamelijk komen - geen vermeerdering van het aantal Afgescheidenen plaats vond. Dan moeten we toch concluderen, dat na 1839 de groep Afgescheidenen een kwijnend bestaan leidde. Door het overlijden van *J.F. de Later* moeten de moeilijkheden zeker zijn vergroot.

Hoe zijn de Afgescheidenen die crisis nu te boven gekomen? Want er valt in 1850 onmiskenbaar een opleving te constateren. Eén van de oorzaken is, dat er een nieuwe figuur naar voren kwam, ook een metselaar, namelijk *Jan van Hiele*. Van hem is ook een soort dagboek bewaard gebleven. Over hem daarom nu enige bijzonderheden.

Jan van Hiele

In december 1849 werd hij tot diaken in de Hervormde kerk gekozen - na in voorafgaande jaren al enkele malen op tweetal te hebben gestaan - en op Oudejaarsavond in zijn functie bevestigd. Maar veel heeft de Hervormde gemeente op dit punt niet aan hem gehad, want nog geen negen maanden later moest *ds. A. Wilod Versprille* meedelen, dat hij van J. van Hiele een briefje ontvangen had, gedateerd 24 september 1850.[2.] Hierin berichtte deze, dat hij wegens ‘gemoedelijke gezwaren’ ontheffing vroeg van zijn diakenschap. In een gesprek had hij al meegedeeld, dat hij zich bij ‘de Chr. afgescheidene gemeente’ wilde voegen. De kerkeraad oordeelde ‘dat het het best zou wezen om *stilzwijgend* aan zijn verlangen te voldoen’. En in de vergadering van 7 oktober '50 volgde doorhaling van zijn naam in het lidmatenboek.

Van Hiele ging dus naar de Chr. Afgescheiden gemeente. Maar fungeerde die na de dood van J.F. de Later dan nog in Oud-Vossemeer? Misschien in conventikel-vorm? Was er een opleving gekomen?

We blijven nog even bij Jan van Hiele stilstaan. En maken daarbij dankbaar gebruik van enige artikelen in het streekblad *Eilanden-Nieuws*.[3.]

Jan van Hiele heeft namelijk nagelaten een *Dagboek van onderscheidene zaken, zoo in de natuur als in de genade weg, door den Heere wiens wegen ondoorgrondelijk van barmhartigheid en verdraagzaamheid zijn*. Een echt dagboek is het niet, het is namelijk niet van dag tot dag bijgehouden. In dit geschrift, dat opgemaakt is na zijn bekering, geeft Van Hiele een aantal levensherinneringen.

Hij begint met zijn jeugdleven in 1834 op 16-jarige leeftijd en eindigt met het sterven van zijn vader in juni 1868 in Goes. Zijn vader was *Dirk van Hiele,* de vroegere metselaar in Tholen, die daar in de beginjaren van de Afscheiding zo'n vooraanstaande plaats heeft ingenomen. Zelf is Jan van Hiele in 1888 overleden, 69 jaar oud. In 1844 kocht Jan van Hiele een huis in Oud-Vossemeer en trouwde in november van dit jaar met Machelina Stoffelina Jansen. Naast het metselaarsbedrijf opende hij aan zijn woning een winkel. Reeds toen was hij volgens het dagboek ernstig 'zoekende'. Begin 1850 - hij was toen net diaken geworden in de Hervormde kerk - besloot hij in overleg met zijn vrouw op zondag in de winkel niet meer te verkopen. Er kwam dus op zondag een briefje voor de winkelruit. Dat viel op bij de dorpelingen: Jan van Hiele was 'vroom' geworden, werd spottend gezegd.

Verder worden we uit het dagboek gewaar, dat hij op zondagavond veel naar de *oefening* ging, die door 'onderscheidene' mensen werd bezocht. Daar hebben we het dus. Blijkbaar vergaderden de Afgescheidenen nog regelmatig; waar dat plaats vond, wordt niet gezegd. Van Hiele bleef de oefeningen bezoeken en voelde zich daar thuis. Maar als diaken van de Hervormde kerk hoorde hij daar toch niet? Dat voelde hij zelf ook wel. De bezoekers van de oefening waren volgens het dagboek vooral 'inbundianen'. Een op het eerste gezicht onbegrijpelijk woord, dat ongetwijfeld een verbastering is van het woord Buddingianen, aanhangers van ds. Budding. Van Hiele moest dus kiezen. In zijn dagboek schrijft hij: 'Daar kwam *Dominé Sterkenburg* noch eens leren bij *Kooiman,* dat was de tweede maal in *1850;* daar ging ik met mijn vrouw den ganschen dag naar toe; dat bragt veel (ver)ontwaardiging bij mijn Kerkeraad en ook niet minder bij D(ominé) Versprille.'

Uit deze mededeling kunnen we dus opmaken, dat de Afgescheiden groep na het overlijden van J.F. de Later in contact was gekomen (of dat had gezocht?) met *ds. Bastiaan Sterkenburg,* de predikant van de *Kruisgemeente* te Oosterland-Nieuwerkerk op Duiveland (zie hoofdstuk Duiveland). De gemeente aldaar was in 1845 in het kerkverband van de Gereformeerde gemeenten onder het Kruis terechtgekomen (waarin *ds. C. van den Oever* van Rotterdam toen nog de grote man was).

De bezoekers van de bovengenoemde *oefening* kwamen samen bij *Jan Kooijman,* de veerman, die zich in april 1838 van de Hervormde kerk had

afgescheiden. De oude veermanswoning stond buitendijks aan de westzijde van de inrit naar de veerpont op de zg. Vlooienberg. Het huis is in 1896 gesloopt.

In zijn dagboek deelt Jan van Hiele verder mee, dat de week daarop (dat is dus ongeveer oktober 1850) *ds. Sterkenburg* naar Oud-Vossemeer kwam om te proberen daar een gemeente te stichten. Dat werd dan een *Kruisgemeente*. Op een bepaalde avond kwam men bij elkaar. Ook Van Hiele en zijn vrouw waren aanwezig. Hoewel er maar twaalf bezoekers waren, werd toch besloten de stichting van de gemeente door te zetten. Tot voorgangers werden gekozen *Cornelis Gunst* als ouderling, een oude bekende, en *Jan van Hiele* als diaken, terwijl de bevestiging van beiden nog diezelfde zondagavond plaats vond. Er was dus een gemeente, nu een Kruisgemeente, herrezen. Voortaan werden de godsdienstoefeningen gehouden in een kamer bij *Hendrik Lindhout* in de Blindenhoek. Deze huisgemeente werd wel de *Klompenkerk* genoemd, een benaming die men ook wel elders aantrof, bijv. in Kampen (een kerk voor eenvoudige plattelandsbewoners op klompen). Het perceel in de Blindenhoek, een eenkamerwoning, stond dichtbij het gemeentehuis (in 1936). Ds. Sterkenburg heeft ook nog een paar maal in de kamer bij *Jan Kooijman,* de veerman, gepreekt. De eerste keer werden van Jan Kooijman een paar kinderen gedoopt, wat zoveel toeloop veroorzaakte, dat velen niet meer in de kamer konden en buiten moesten blijven staan.

Het kind van Van Hiele, geboren 21 januari 1851, moest ook gedoopt worden. Maar de belangstelling was zo groot, dat de dopeling niet meer door de voordeur naar binnen gedragen kon worden, maar van de Zeedijk via het raam van hand tot hand werd doorgegeven om de predikant te bereiken.

Het contact opnemen met *ds. Sterkenburg* van *Oosterland* (op Duiveland) en het opgenomen worden in het kerkverband van de Kruisgemeenten, heeft ertoe geleid, dat een aantal Hervormden zich in het najaar van 1850 onttrokken aan hun kerk. De Hervormde kerkeraadsnotulen noemen de namen. De eerste was van *Jan van Hiele* (7 oktober); zijn vrouw volgde hem, twee dagen later (9 oktober).

Op 10 oktober '50 staan 3 namen genoteerd, op 12 oktober 2, op 29 december één, namelijk die van Leendert Soetens, die zich op 16 december bij de (nieuwe) Afgescheiden kerk had gevoegd.

In 1851 blijken het 11 personen te zijn, die de band met de Hervormde kerk hebben verbroken. En in 1852 waren het er niet minder dan 18, die dezelfde stap deden. We hebben de namen in de Aantekeningen geplaatst.[4.]

Eigen kerkgebouw

Het viel te begrijpen, dat het klompenkerkje bij Lindhout niet voldeed: het was veel te klein. Daarom werd in het voorjaar van 1851 voor *ƒ* 60,- een stukje grond gekocht en wel door *J. van Hiele, L. Soetens, L. Aarnoudse* en *Anth. Gunst,* landbouwer op de Duivekeet. De bedoeling was op die grond een kerkje te bouwen.

In de gemeenteraadsvergadering van 8 maart 1851 kwam een verzoek in behandeling van C. Gunst, leerlooier. Dit was de ouderling. Hij verzocht een gebouw van steen te mogen neerzetten, met pannen gedekt, om dienst als kerk te kunnen doen.

De raad overwoog dat voor het stichten van een kerkgebouw toestemming van de koning nodig was, en dat dus op het verzoek afwijzend moest worden beschikt.

C. Gunst heeft zich niet tot de koning gericht, maar diende een maand later een nieuw verzoekschrift bij de gemeenteraad in, met de mededeling, dat hij het voornemen had een huis te bouwen van steen, met pannen gedekt, 'dienende tot gewoon gebruik zonder stookplaatsen, geschikt voor pakhuis'. De lezer ziet het, over het gebruik voor kerkelijke doeleinden wordt niet meer gerept.

Het stenen pakhuis kwam er en werd - blijkens een jaarverslag al dadelijk na de voltooiing - gebruikt voor... godsdienstoefeningen! Of dit ook op bezwaren van overheidszijde is gestuit, weten we niet. De kerkbouwperikelen laten we nu verder rusten en volstaan met het doorgeven van nog twee gegevens.

In zijn dagboek deelde Jan van Hiele mee, dat ds. Sterkenburg in *juli 1851* het nieuwe kerkje in gebruik heeft genomen. En het notulenboek van de Geref. kerk, dat na een hiaat van 11 jaar weer begint te 'lopen', meldt in het begin het volgende: 'Na omstreeks *elf* jaren is deze Gemeente, in den druk omtrent uitwendige zaken van Godsdienst, weder opgericht door den leeraar *B. Sterkenburg,* Predikant bij de Gereformeerde Gemeente onder 't Kruis.'

Ds. Sterkenburg stond toen in Oosterland en Nieuwerkerk (op Duiveland).

Kort daarna is er een *kerkgebouw* gesticht 'onder bestuur en geleide' van de ouderlingen *C. Gunst* en *J. van Hiele;* en van de diakenen *L. Kunst* en *G. Heijboer*.

De lezer komt hier twee al bekende namen tegen: die van Cornelis Gunst en Lourens Kunst; beiden waren ook al ambtsdrager bij de officiële instituering van de kerk op *10 juli 1837,* op welke datum ze door ds. Budding in hun ambt waren bevestigd.

Met enkele afsluitende opmerkingen beëindigen we deze paragraaf: Onder ds. M. Boon werd in 1871 het oude kerkje aan de Molenstraat verlaten en betrok men de voor de Christelijke Gereformeerde gemeente (zo was na 1869 de naam geworden) gebouwde nieuwe kerk in de Kalisbuurt. Het bouwen van deze nieuwe kerk en pastorie was 1 april 1871 aanbesteed. Aannemers waren J. Lindhout, timmerman, en Jan van Hiele, metselaar, voor bijna *ƒ* 10.000,- (*ƒ* 9899,52).

Het eerste kerkgebouw - in 1851 gebouwd - werd later eigendom van de Oud-Gereformeerde Gemeente, onder leiding van de bekende ds. L. Boone

van St. Philipsland. In de volksmond werd dit gebouw wel het ‘kotje’ genoemd en de mensen, die daarin kerkten, ‘kotjes-mensen’.

C. De periode 1851-1869

De Kruisgezinden in Oud-Vossemeer hadden nu wel een eigen kerkje gekregen, maar waren nog geen eigen dominee rijk. Deze kwam pas in 1854. Het was de 28-jarige *Hermanus van den Oever*, die van juni 1854-november '56 als Kruisdominee in Oud-Vossemeer heeft gestaan. We zijn er hem nog dankbaar voor, dat hij een fatsoenlijk kerkeraadsnotulenboek heeft aangelegd. Het is gelukkig bewaard gebleven, zodat we nu vaste grond onder de voeten hebben bij de beschrijving van de periode 1851-'69 van Oud-Vossemeers Kruisgemeente.

Op het titelblad lezen we in fraai schrift: *‘Notulen van de kerkeraadsvergadering der Gereformeerde Gemeente te Oudvossemeer’*. En op de tweede pagina schreef ds. Van den Oever, weer in schoonschrift, het bevel door de Heere in de woestijn aan Mozes gegeven:

> ‘Doe seyde de Heere tot Mose: Schrijft dit ter gedachtenisse in een boek ende leght het in de ooren van Josua: dat ik de gedachtenisse van Amalek geheel uytdelgen sal van onder den hemel. Exodus 17 vers 14.’

Vervolgens motiveerde ds. H. van den Oever, waaròm hij ook de notities uit de beginperiode van de Afscheiding alsnog in het nieuwe notulenboek opnam: terwille van het nageslacht, of zoals hij het uitdrukte: ‘opdat ons nakroost van alle onze handelingen genoegzame zekerheid zouden hebben van de dingen, die onder ons geschied zijn en daar uit zouden zien hoe wij gehandeld hebben; en hoe zij overeenkomstig Gods Woord en kerkelijke regelen handelen moeten in hoope, dat God zijn in deze dagen vervallen Sion bouwen (zal) aan deze plaats tot in latere nageslachten; dat schenke ons de Heere’.

Over de jaren 1851-'53 (hij stond toen nog niet in Oud-Vossemeer) deelde ds. H. van den Oever nog mee, dat men *ds. B. Sterkenburg* - die de gemeente had helpen herinstitueren - nog had willen beroepen. Deze was inmiddels uit Oosterland (Duiveland) vertrokken naar de Kruisgemeente in *Haarlem*, maar helaas ging het daar al heel gauw mis: hij werd geschorst wegens ‘wangedrag’ en ‘sluwen handel’. Toen dit in Oud-Vossemeer bekend raakte, verdween ds. Sterkenburg uiteraard uit het blikveld.

Af en toe kwam een gastpredikant in Oud-Vossemeer preken. Vooral *ds. Nicolaas Wedemeijer* uit Tricht (Gld.) beviel zo goed, dat men hem beriep[1]. Het werd een bedankje ‘waar door de Gemeente merkelijk teleur gesteld werd’. Gelukkig zat er wat groei in de gemeente. In 1852 hadden zich 18 belijdende leden aan de Hervormde kerk onttrokken.

In 1854 werd een uitgebracht beroep echter aangenomen. Bij het uitbrengen daarvan was de kerkeraad niet over één nacht ijs gegaan. Begin februari 1854 had proponent *Herman van den Oever* twee zondagen achter elkaar in Oud-Vossemeer gepreekt met daartussen ook nog op een donderdagavond. Eind februari volgde het beroep.

Ds. Hermanus van den Oever 18 juni 1854-9 nov. '56

Na in april in Amsterdam te zijn geëxamineerd, werd hij op 18 juni '54 door zijn vader, *ds. C. van den Oever* te Rotterdam, bevestigd.

's Middags deed hij zijn intree met Efeze 3:8 (‘Mij, den allerminste van al de heiligen, is deze genade gegeven, om onder de heidenen door het Evangelie te verkondigen den onnaspeurlijken rijkdom van Christus’).

Zelf schreef hij in het begin van het notulenboek in plechtige stijl zijn wens neer ‘onze byzondere handelingen in dit boek te plaatsen tot een notitie, en opdat orde onder den zegen des Heeren in ons midden moge; dat geef ons de Heere. Amen.’

Maar het begin van de notulering zou nog 7 maanden op zich laten wachten ‘door drukte en omstandigheid’.

De eerste notulen zijn gedateerd *26 december '54* (tweede Kerstdag) en inderdaad volgen ze elkaar in een zekere regelmaat op. Laten we hier enkele flitsen uit het interne kerkelijk leven van de Kruisgemeente in Oud-Vossemeer mogen geven.

In augustus 1855 zaten in de kerkeraad *ds. Hermanus van den Oever*, de beide ouderlingen *Jan van Hiele* en *Leendert Aarnoudse*, en de twee diakenen *Lourens Kunst* en *Adriaan de Later*.

In diezelfde maand was het met *Willem Joppe* een merkwaardig geval; ‘van beroep arbeider’ staat er in de notulen bij. Hij zou zich namelijk hebben schuldig gemaakt aan sabbatsschennis, omdat hij op een zondag in september samen met de gebroeders Van As zijn varken had geslacht. Hij werd op de kerkeraad ontboden, maar voerde als verontschuldiging aan, dat het varken ziek was en hij dus niet anders had gekund.

Volgens de kerkeraad (lees ds. Van den Oever) bleek uit Joppes reacties, dat hij de vermaning niet accepteerde. Daarom kwam hij nu onder censuur te staan. Begin november '55 meldde zich Joppe op de kerkeraad met het verzoek van de censuur te worden ontslagen. De broeders meenden echter, dat hij nog niet genoeg boetvaardig was en dat hij met zijn ‘bekentenis van schuld’ een bepaalde bedoeling had.

Welke die was, wordt duidelijk uit de volgende notitie. Twaalf dagen later verscheen Joppe weer op de kerkeraad: hij wilde zijn kind laten dopen! Maar ds. Van den Oever weigerde dit te doen, omdat hij Joppes schuldbekentenis onvoldoende vond. Op 23 november '55 was Joppe er al weer. Maar nee, nog kreeg hij geen toestemming voor de doop. Want hij had zelf gezegd, dat hij er niet mee zat, als zijn kind niet in deze gemeente mocht worden gedoopt. Dan ging hij wel naar *St. Annaland* om het daar door *ds. Pieter van Dijke* van St. Philipsland te laten dopen! Daar bestond een ‘Ledeboeriaanse’ gemeente.

St. Annaland ligt 7 km. van Oud-Vossemeer vandaan aan de noordwestrand van het eiland Tholen. En de naam van de Oud-Geref. *ds. Pieter van Dijke* bezat in die tijd grote aantrekkingskracht.

Dit blijkt - wat Oud-Vossemeer betreft - ook uit de notulen van januari 1856. Hierin wordt gesproken over een weduwe, die bij de diaconie een verzoek om uitkering had ingediend. Na een poosje bleek, dat ze niet meer in de kerk kwam, maar zich bij een groep in *St. Annaland* (Pieter van Dijke!) had gevoegd, waar ook gecensureerde leden van de gemeente van Oud-Vossemeer kwamen. Bovengenoemde weduwe werd daar wekelijks kerkelijk gesteund.

Er waren nog meer censuur-kwesties, bijv. het geval *Pieter Aaze* (Azen), voorheen rooms-katholiek, een leerlooiersknecht, lid van de gemeente. Hij bezocht de kerkdiensten niet meer, ja, trad op zondag onder kerktijd zelf als voorganger op onder gecensureerde leden in het huis van Jacobus de Graaf. Hij kreeg te horen, dat hij als ‘openbare scheurmaker’ zou worden ‘behandeld’.

En dan was er nog een lid, dat censurabel werd geacht en metterdaad ook onder censuur kwam; het werd publiek vanaf de preekstoel bekend gemaakt. We komen straks op deze censuurgevallen terug, maar geven nu eerst nog enige details over de laatste maanden van ds. H. van den Oevers korte diensttijd in Oud-Vossemeer.

Poortvliet

In de kerkeraadsvergadering van Oud-Vossemeer van 7 juli 1856 was een brief binnengekomen met het verzoek om in het nabijgelegen dorp *Poortvliet* een gemeente te institueren van leden die nog bij Oud-Vossemeer be-

hoorden. Ze wilden de predikant - ds. H. van den Oever - twaalf zondagen per jaar in Poortvliet laten preken en dan *f* 100,- in het traktement bijdragen.

In augustus '56 kwam er een hernieuwd schriftelijk verzoek uit Poortvliet.[2]. Maar dat werd door de kerkeraad op grond van gestelde voorwaarden afgewezen. Wèl zouden - om de leden in Poortvliet niet al te zeer voor het hoofd te stoten - ds. H. van den Oever en ouderling L. Aarnoudse contact met hen opnemen 'om dit werk te bevorderen te Poortvliet'. 't Is jammer, dat we de ondertekenaars van de brief uit Poortvliet niet weten.

In elk geval zou ds. Hermanus van den Oever niet meer bij dat 'bevorderen' zijn. Nog in augustus '56 had hij twee beroepen ontvangen, één uit *Bierum* in Noord-Groningen, en één uit *Emden* in Oost-Friesland (Duitsland). En enkele maanden later - op 16 november '56 - is hij door *ds. D. Klinkert* van Zwolle in Bierum bevestigd. Vanuit deze plaats bediende hij min of meer geregeld ook de gemeente te Emden. Had hij zijn eerste gemeente Oud-Vossemeer nog geen twee jaar gediend, ook in die te Bierum bleef hij maar een kleine twee jaar. In 1858 kwam hij naar Zeeland terug, naar *Middelburg,* na daar driemaal te zijn beroepen.

Vandaar vertrok hij - binnen drie jaar - naar Poortvliet (1861). Zo was hij dus toch nog in Poortvliet beland, waarover we het hierboven zo juist hebben gehad. We moeten er helaas aan toevoegen, dat hij later buiten elk kerkverband is komen te staan.

Ds. C. Kloppenburg 25 okt. 1857-16 juni 1870

Zijn opvolger in Oud-Vossemeer werd de 44-jarige *Cornelis Kloppenburg,* gekomen van Amsterdam. Hij was met 23 van de 33 stemmen gekozen uit een drietal, waarop ook *P. Siemense* te Tricht, en *A. Hazevoet* te Haamstede stonden.

Op 25 oktober '57 werd hij door *ds. N. Wedemeijer* van Dordrecht bevestigd, waarna hij zijn intree had gedaan met 1 Cor. 2:2 ('want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u dan Jezus Christus, en dien gekruisigd').

Hoe de komst van een nieuwe dominee soms beweging kan brengen in kwesties die muurvast zitten, bewijzen de kerkeraadsnotulen van *4 december 1857*. Het was de tweede vergadering door ds. Kloppenburg als praeses getekend.

Hij vroeg hoe het stond met de verschillende censuurgevallen en wat daarvan eigenlijk de oorzaak was geweest. Daarover werd breed gesproken; ouderling J. van Hiele gaf o.a. via het voorlezen van de desbetreffende artikelen in het notulenboek enige directe informatie. Besloten werd, dat ds. Kloppenburg en ouderling Leendert Aarnoudse alle gecensureerden zouden opzoeken en vragen hoe ze onder hun censuur verkeerden en of ze met berouw over het voorgevallene zich weer met de gemeente wilden verenigen en 'in liefde en vreede met haar optrekken'.

Onder de notulen van *10 november '57* staat nog een 'Aanhangsel' voor ons van belang. Daarin wordt gerapporteerd over het bezoek aan de gecensu-

reerden, gebracht door *ds. Kloppenburg* en ouderling *Aarnoudse*. Hun ervaringen waren van verblijdende aard. Het betrof in totaal vijf bezoeken. Het eerste was bij de al eerder genoemde Willem Joppe geweest. Het bleek, dat deze, zonder zich officieel van de Kruisgemeente in Oud-Vossemeer te hebben afgescheiden, naar de gemeente van *Van Dijke* in *St. Annaland* was gegaan en door hem zijn kind had laten dopen. Hij had dit herhaaldelijk aan ds. Van den Oever gevraagd, maar deze had het altijd 'hardnekkig' en 'ruw' geweigerd. Daardoor was hij eindelijk 'moedeloos' geworden en had hij zijn heil bij Van Dijke gezocht. Niet om de gemeente te Oud-Vossemeer te 'miskennen'. Maar nu wilde hij zich weer met die gemeente 'verenigen'. Enkele maanden later werd *Joppe* van de censuur ontheven, onder voorwaarde dat hij zou breken met de Van Dijke-gemeente te *St. Annaland* en publieke schuldbelijdenis zou doen van zijn miskenning van de gemeente, en erkennen zou redenen tot aanstoot en ergernis te hebben gegeven en zo tegen God en mensen gezondigd te hebben.

Het tweede bezoek bij een getrouwde vrouw had als resultaat, dat ze zich graag met de kerkeraad en gemeente wilde verzoenen.

Het derde bezoek was al even mooi geëindigd. De weduwe erkende de wettigheid van de censuur en gaf toe, dat ze een 'ergerlijke' houding had aangenomen. Ze zei er veel spijt van te hebben en vroeg om opheffing van de censuur.

Het vierde bezoek was bij *Pieter Aaze (Azen)* geweest. Omdat diens censuur buiten weten en zonder toestemming van de kerkeraad was opgelegd, werd ze 'vernietigd'.

Het laatste bezoek was bij een broeder, die zich vroeger schriftelijk aan de gemeente had onttrokken en nu weer terug wilde komen. Hij moest maar met schuldbelijdenis zijn brief herroepen en op de kerkeraad komen.

Aan het eind van het jaar was ouderling L. Aarnoudse aan de beurt van aftreden. Maar ds. Kloppenburg stelde voor de ambtsdragers, die moesten aftreden, nog een jaar te laten zitten. Dit was voor hem prettiger, want hij was immers nog maar zo kort in Oud-Vossemeer en kende de interne situatie nog niet zo goed.

Maar nee, Aarnoudse wilde nu per se aftreden 'niet omdat hem de liefdedienst des Heeren verdroot, maar omdat hij reeds een tamelijke ouderdom heeft bereikt'. Daar kwam nog bij, dat zijn werk hem verhinderde 'naar behoren' als ouderling te fungeren.

Verder was hij zich maar al te goed van zijn 'ongeschiktheid' en 'onbekwaamheid' bewust.

Daar bracht ds. Kloppenburg tegen in, dat hij nog niet zo oud was (60 jaar).[3.] Hij kon nog best een jaar 'de arke des Heeren' mee helpen dragen. En wat het werk betreft, de gemeente bestond immers hoofdzakelijk uit mannen, die hetzelfde bezwaar konden inbrengen.

'Ongeschiktheid' en 'onbekwaamheid'. De meest geschikte moest - volgens ds. Kloppenburg - nog met de apostel uitroepen: 'Wie is tot deze dingen bekwaam?'.

De landman Leendert Aarnoudse is 12 maart 1860 overleden, 63 jaar oud, echtgenoot van de 41-jarige ‘landvrouw’ Jacoba Larooij.[4.]

De vereniging van 1869

In de kerkeraadsvergadering van 6 juni '69 herinnerde ds. Kloppenburg aan een ‘in het blad *De Wekstem* der Christelijke afgescheidenen’ verschenen oproep, ook gericht aan de gemeente te Oud-Vossemeer en andere Gereformeerde gemeenten, om te verenigen op bijbelse Gereformeerde gronden. Dit punt zou 2 dagen later op de Synodale vergadering van 8 juni te Rotterdam dienen.

De broeders in Oud-Vossemeer hadden niets tegen een fusie op zuiver bijbelse gronden, maar dan moest wel vaststaan, dat de eigen dominees (van de Kruisgezinden dus) werden erkend en niet opnieuw bevestigd hoefden te worden. Ook wilden ze niets weten van verandering van de naam Gereformeerd of van het aanvragen van erkenning bij de regering (de oude strijdpunten). Dan ‘blijven wij liever eenvoudig op ons zelve’. Dit laatste bezwaar - het aanvragen van ‘vrijheid’ - had overigens veel van zijn kracht verloren, want sinds 1853 kon worden volstaan met een eenvoudige melding bij de regering, dat men als gemeente bestond.

Enkele weken later deelde ds. Kloppenburg zijn kerkeraad mee, een brief te hebben ontvangen van *ds. Keulemans* uit Middelburg, die als afgevaardigde van Zeeland op de *Algemene vergadering* van 8 juni in Rotterdam was aanwezig geweest.

Hierin stond o.a. dat men ‘in liefde, vrede en eensgezindheid’ bijeen was geweest. Breedvoerig was over een eventuele vereniging met de Chr. Afgescheidenen gesproken. Men had een commissie van zeven personen met een lastbrief naar de Algemene synode van de Chr. Afgescheidenen gestuurd, die daar op 16 juni op die synode waren verschenen en volgens de lastbrief hadden gehandeld.[5.]

Vervolgens hadden ze op een bijzondere Algemene synode van de Kruisgezinden op 24 juni gehouden, rapport uitgebracht. En twee dagen later had ds. Kloppenburg twee brieven ontvangen: één van ds. Keulemans, afgevaardigde van Zeeland en één van ds. D. Klinkert (lid van de commissie van zeven leden). Beiden berichtten, dat de vereniging officieel gesloten was ‘zonder de minste overgave of aanneming van onze zijde’ (de Kruisgezinden hadden dus geen enkele concessie behoeven te doen).

De nieuwe naam van de nu verenigde kerken zou zijn Christelijke Gereformeerde Kerk, waartoe nu ook de Kruisgemeente van Oud-Vossemeer behoorde.

Emigratie

Er rest ons nu nog één punt, dat we niet onvermeld willen laten. De aantrekkingskracht van de emigratie naar Noord-Amerika, bij vlagen heel sterk in die dagen, ging ook aan de Kruisgezinden in Oud-Vossemeer niet voorbij. Op een zondag in april 1866 werd in de kerk van Oud-Vossemeer voorbede gedaan voor zes gezinnen, die de e.v. woensdag naar N.-Amerika

zouden vertrekken. En inderdaad zijn die dag 16 leden en 22 kinderen aan boord van het schip gegaan ‘dat hen naar Rotterdam zou varen’.[6.]

En in 1870 vertrok ds. Kloppenburg zelf met zijn vrouw naar Noord-Amerika. Maar hoe! Op een ietwat sluwe manier had hun enige dochter het ouderlijk huis verlaten en was verdwenen naar... Amerika! Met een matroos. Vader en moeder natuurlijk in verwarring. Ds. Kloppenburg vroeg nu drie maanden verlof om zijn dochter te ‘achtervolgen’. De kerkeraad zat er mee. Nu, het moest dan maar. Maar het had wel argwaan gewekt, dat ds. Kloppenburg vóór zijn vertrek zijn goederen publiek had verkocht. Wilde hij misschien eventueel in Amerika blijven? Zijn voornaamste boeken had hij ook ingepakt om die mee te nemen. In elk geval, hij stak de oceaan over en reisde naar *Rochester* in *Michigan*. Maar daar verlengde hij eigenmachtig zijn vakantie. Het liep er tenslotte inderdaad op uit, dat hij in Amerika is gebleven. Hij is nog dominee in Grand Rapids geworden en daar in september 1876 overleden, bijna 63 jaar oud.

Op 20 november 1870 heeft zijn opvolger *ds. M. Boon* zijn intree in Oud-Vossemeer gedaan,[7.] gekomen van *Biezelinge* op Zuid-Beveland.

Hij werd bevestigd door de consulent ds. H.A. Jonkman van Kruiningen.

Eindnoten:

1. Dank zij de vriendelijke bemiddeling van J.J. Bevelander te Oud-Vossemeer.
2. Nadat hij in maart 1785 als kandidaat in Soest was bevestigd, diende hij vervolgens de gemeenten te Aalburg (1787), Giessendam (1788), Sprang (1795) en Goes sedert 25 december 1796. Zijn vrouw heette Sophia Jacomina Slootemaker.
3. Notulen kerkeraad 27 november 1811.
4. Na zijn emeritering is hij in Middelburg gaan wonen, waar hij op 3 april 1851 is overleden, 66 jaar oud. Hij was getrouwd met Jacoba Francina Wilod.
5. Hij was op 30 juli 1813 in St. Annaland getrouwd met Maria Adriana Dorst (1787-1853). Uit dit huwelijk zijn in Oud-Vossemeer twee zoons geboren, de oudste in 1814 (*Mensen van vroeger* 2e jg. no. 3, maart 1974.)
6. Notulen Hervormde kerkeraad 8 december 1835.
7. Zie de notulen van 29 mei, 13 november, 18 december; vervolgens die van 30 april, 23 juli, 22 oktober 1837; en van 28 januari, 26 april, 29 oktober 1838; tenslotte 28 januari 1839.
8. Ze berusten in het archief van de Geref. kerk te Oud-Vossemeer. Ds. J.W. Gunst heeft in *Eene bladzijde uit de geschiedenis der Scheiding* (Leiden 1891), een werkje van 23 pagina's, bijzonderheden gegeven over de eerste jaren van de Afgescheiden kerk van Oud-Vossemeer. Hij gebruikte daarvoor aantekeningen van zijn grootvader Cornelis Gunst, die bij de stichting van de kerk één van de eerste ambtsdragers was.
9. In de *Gereformeerde Kerkbode* van Zeeland van september en oktober 1932 schreef ds. C.A. Vreugdenhil zes artikelen: ‘Over de vervolging van de kerk van Oud-Vossemeer tijdens de Afscheiding’, waarvan we dankbaar gebruik hebben gemaakt. Ook in de *Zeeuwsche Kerkbode* van 1930 heeft hij enige artikelen gepubliceerd: ‘Iets over de stichting en eerste levensjaren van de Geref. Kerk van Oud-Vossemeer’.
10. Gemeente-archief Oud-Vossemeer, inv. nr. 262. Correspondentie 1837-1841 (Gem. archief Tholen).

11. *Gereformeerde Kerkbode* 17 september 1932.
12. In de artikelen van ds. C.A. Vreugdenhil en van H.W.M.G. Kits Nieuwenkamp, resp. verschenen in de *Geref. Kerkbode* van Zeeland van 1930 en '32, en in *Mensen van vroeger* 2e jg. no 3, maart 1974, worden de data van de gehouden godsdienstoefeningen verward met die van de processen-verbaal. De laatste zijn steeds een dag later gedateerd; zodat het foutief is te spreken over bijv. zondag 10 juli 1837 (dit was een maandag). De kerkdienst werd gehouden op zondag 9 juli; het proces-verbaal was gedateerd 10 juli (maandag). Dit verschil van één dag geldt ook voor de eerstvolgende 3 weken.
13. Gemeente-archief van Oud-Vossemeer. Correspondentie 1837-1841 (Gem. archief Tholen).
14. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland III*, 143, 296. Vgl. ook De Bie en Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland III*, 352.
15. De vier processen-verbaal hadden betrekking op de godsdienstoefeningen van resp. 16, 23, 30 juli en 6 augustus 1837.
16. J.W. Gunst, *a.w.* 10-17.
17. Gemeente-archief van Oud-Vossemeer. Correspondentie 1837-1841 (Gem. archief Tholen).
18. Van 18 juni '38 tot 15 januari '39.
19. Ds. C.A. Vreugdenhil in *Gereformeerde Kerkbode* van Zeeland, december 1930.

1. We hebben hier gebruik gemaakt van artikelen in het streekblad *Eilanden-Nieuws*, Chr. Weekblad op Ger. grondslag voor de Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden, gevestigd te Middelharnis, resp. van 13, 17, 27 juni en 11 juli 1936. De artikelen verschenen onder de titel: 'Eenige aantekeningen over de afscheiding te Oud-Vossemeer'. Ze zijn niet ondertekend, maar waarschijnlijk van de hand van de vroegere gemeente-secretaris van Oud-Vossemeer, W. van der Ploeg. Ook de artikelen van 11, 18 en 25 april plus die van 6, 9 en 16 mei 1936 in hetzelfde blad handelen over de Afscheiding in Oud-Vossemeer en wel over de beginperiode.
2. Notulen Herv. kerkeraad 30 september 1850.
3. Artikelen van 13 en 17 juni 1936, getiteld: 'Eenige aantekeningen over de afscheiding te Oud-Vossemeer'.
4. Notulen Hervormde kerkeraad 10 oktober 1850: B. Droogers, M. Knegt en M. Droogers. 12 oktober '50: Johannes van Hoeffelen en Jan Lindhout.
   29 dec. '50: Leendert Soetens.
   31 dec. '51 worden de namen genoemd van Willemina Gunst, Johanna Pape, J. Quist en Aagje Corner, Anthonie Gunst, Cornelia Laven, Jacobus de Graaff, Anna Lindhout, Pieternella Goudzwaard, Cornelia Knecht, Gerardus Heijboer.
   In de maanden januari en maart 1852 scheidden zich van de Hervormde kerk af: P. Heijboer en vrouw M.A. Roggeband; C. Quist, J. Bareman en Aagtje Lindhout (wed. D. de Bruin).
   Terwijl in 1852 zich nog verder onttrokken hebben en zich bij de Afgescheiden kerk gevoegd:

   Gabriël Heijboer, C. Schram en vrouw Neeltje van Alteren, L. Aarnoudse en vrouw J. La Roy, Abraham Schram en vrouw P. van Hoogenhuis, P. Bareman en vrouw Barendse, Jan Oost en vrouw L. v.d. Boogaard, Lena Wesdorp en Janna Dorst.

1. Hij had 22 mei 1853 in Oud-Vossemeer gepreekt over Jeremia 31:2. Biografische bijzonderheden over hem in Joh. de Haas - *Gedenkt uw voorgangers I.*, 283-284.
2. Gedateerd 2 augustus 1856 (notulen kerkeraad 11 augustus 1856).
3. Op 12 maart 1860 is de oud-ouderling en kerkmeester Leendert Aarnoudse na korte ziekte overleden.
4. Overlijdensacte Oud-Vossemeer 12 maart 1860.
5. Het waren de predikanten D. Klinkert, A.J. Engelberts, M. Keulemans, L. v.d. Valk en W.G. Smitt. Met de ouderlingen B.C.P. Janssen en J.G. de Bruijn.
6. Notulen kerkeraad 22 april 1866.
7. Joh. de Haas - *Gedenkt uw voorgangers I*, 158.
   F.L. Bos - *Kruisdominees*, 156, 157.
   Zeeuwsche Kerkbode, december 1930.

XI *Tholen*

A. De eerste periode

Het eiland Tholen is in de loop van de tijd door inpolderingen van steeds nieuwe aangeslibde slikken en schorren tot het tegenwoordige aaneengesloten geheel uitgegroeid. Aan alle kanten was het omringd door water, al is de kracht daarvan nu grotendeels getemd door dichtbij en verderop gelegde dammen en waterkeringen, o.a. in de Oosterschelde. Maar bij de wa-

tersnood van februari 1953 werd nog ruim half Tholen door het zeewater overstroomd. Met in Stavenisse, aan de westkant gelegen, alleen al 153 doden!

Strikt genomen is het agrarische Tholen de laatste jaren tengevolge van een aangelegde damverbinding met het voormalige eiland St. Philipsland niet echt een eiland meer. Maar in de periode die wij behandelen - ongeveer het midden van de vorige eeuw - was dit nog wel zo, met al de gevolgen, die een geïsoleerde ligging met zich meebrengt.

Bij de gemeentelijke herindeling van 1971 is de tegenwoordige burgerlijke gemeente Tholen ontstaan, die nu het hele eiland omvat, met als belangrijkste woonkernen het stadje *Tholen*, en de dorpen *St. Maartensdijk, Oud-Vossemeer, Poortvliet, Scherpenisse, St. Annaland* en *Stavenisse*, vroeger alle zelfstandige gemeenten.

In al deze genoemde plaatsen was in de 16e eeuw of soms wat later een *Hervormde* kerk ontstaan. In 1834 - ongeveer het beginjaar van onze studie - behoorden deze gemeenten tot de Hervormde classis *Zierikzee* (ring *Tholen*).

Voor een gemakkelijk overzicht geven we hier voor het jaar 1836 hun zielental met het aantal belijdende leden, in volgorde van grootte.[1.]

	zielen	***belijdende leden***
Tholen	1975	785
St. Maartensdijk	1826	721
St. Annaland	1659	670
Stavenisse	1165	477
Poortvliet	1089	407
Oud-Vossemeer	1055	478
Scherpenisse	1031	445

Terloops merken we hier op, dat bij de ring Tholen ook nog het kleine eiland *St. Philipsland* behoorde met 566 zielen (van wie 211 belijdende leden waren).

In het notulenboek van de Hervormde *ring Tholen* van de classis Zierikzee, in april 1816 geïnstalleerd, vonden we een ‘afstandsbepaling’ tussen de gemeenten onderling, uitgedrukt in uren gaans (1 uur is ongeveer 5 km lopen). Aan de hand daarvan konden dan uniforme reiskosten worden berekend.

We geven een voorbeeld uit deze ‘afstandswijzer’:

Tholen is gelegen van	Poortvliet	1 uur
	Scherpenisse	2 uur
	St. Maartensdijk	3 uur
	Oud-Vossemeer	1 uur
	Stavenisse	4 uur
	St. Annaland	4 uur

St. Philipsland 4 uur

En dan volgen de afstanden tussen de andere plaatsen onderling.[2.]

Op het eiland Tholen zijn omstreeks 1836 slechts 2 heel kleine Afgescheiden gemeenten ontstaan, namelijk in *Tholen* (stad) en in het nabijgelegen *Oud-*

Vossemeer, die al in 1839 tengevolge van de perikelen met ds. Budding weer uiteenvielen, en pas zo'n elf jaar later - in 1851 zijn herrezen.

In de notulen van de *ring* Tholen is dan ook van het *separatisme* weinig sprake, al was dit in andere delen van de *classis* Zierikzee duidelijker aan de oppervlakte gekomen bijv. in *St. Philipsland* en op *Duiveland*.

De *ringvergaderingen* betekenden een ontmoetingsplaats voor de predikanten. Op de classis vielen de beslissingen. Er bestond een ringleesgezelschap met op voorstel aangekochte boeken, die dan éénmaal per jaar onderling weer werden verkocht. Ook was er de plicht om bij toerbeurt lezingen te houden over 'vragen' die in een register werden bewaard. Daaruit kon de inleider kiezen, als hij aan de beurt was en niet zo gauw een titel kon vinden.

Uit de titels 'proeft' men soms de kwesties die destijds actueel waren. Zo behandelde ds. C. Giltay van Oud-Vossemeer in juni 1835 de vraag: *Wat is dweperij?* In zijn gemeente zou korte tijd later een Afgescheiden gemeente van de grond komen. En in diezelfde vergadering ging *ds. S.M. de Bruin* van Scherpenisse in op de vraag: *Hoe te handelen met de Separatisten, die met opzet - hoewel leden van de kerk - zich onttrekken aan de openbare godsdienstoefeningen?*

Hij kwam tot de conclusie, dat het vooralsnog het beste was zich daarover niet te druk te maken. Mocht echter hun aantal zo toenemen, dat het 'al te erg liep', dan moest men advies inwinnen bij het *classicaal* bestuur.

Het volgend jaar - in september 1836 - toen het probleem acuter was geworden, sprak ds. S.M. de Bruin opnieuw over de vraag: *Wat de beste middelen zijn om zucht tot afscheiding te voorkomen of in den voortgang te beletten*.

We noemen nog een titel: in juni 1839 kwam in een ringvergadering de vraag aan de orde: *Welke zijn de redenen, dat de menselijke geest vatbaar is om de ongerijmdste dingen in de Godsdienst te geloven?*

Helaas is de tekst van die lezingen niet bewaard gebleven, zelfs geen verslag daarvan, zodat we weinig wijzer worden. Maar wel is algemeen bekend, dat Hervormde predikanten de burgerlijke overheid inschakelden, met voor de Afgescheidenen als gevolg: vervolgingen en veroordelingen door de rechtbank.

We richten nu eerst echter onze aandacht op de Afscheiding in de stad *Tholen*.

Tholen

Het oude vestingstadje Tholen - nog gedeeltelijk omringd door restanten van vestingwallen - is enige historische monumenten rijk, zoals de enorme gothische kerk met haar stoere toren, en het in oud-renaissance stijl gebouwde kleine stadhuis. Ook enkele gevels uit de 17e en 18e eeuw houden de herinnering aan het verleden levend. De tegenwoordige Hoogstraat is het oudste deel van het stadje.

In de eerste helft van de 19e eeuw werd de Hervormde gemeente van Tholen door twee predikanten gediend. We noemen hier de volgende dominees met een enkele bijzonderheid:

Jan Slotemaker Cornz. 1815-'32. Hij overleed in februari '32, ruim 66 jaar oud. In april 1826 had hij zijn 40-jarige Evangeliebediening bij 5 gemeenten gevierd.

Bernardus Friderichs 1815-1 juli 1830 (emeritaat). Hij overleed in februari 1837, oud 77 jaar. Tholen was zijn 4e gemeente geweest.

Christiaan de Visser 1831-'60 (emeritaat), op 2 november '62 te Oosterhout (N.Br.) op de kansel overleden (getroffen door een beroerte). Hij is bijna 71 jaar geworden.

Samuel Prijn 1833-8 oktober 1842 (overl.)

Tholen was zijn vierde gemeente na *Oudenbosch, Groot-Ammers* en *Bleiswijk*. Hij was heel nederig van aard en wars van lofuitingen op zijn persoon.[3.] Twaalf kerkeraads- of oud-kerkeraadsleden droegen de kist naar het graf. De notulen noemen de namen: J. Pické, J. Joppe, A.J. Sauer, J. Slotemaker, J. Geluk, Corn. Geluk, M. Elsakker, C. v. Nieuwenhuize, H. Cornelisse, J.L. Christiaanse, J. Bal, Lamb. Smits.

Bij het doorlezen van de Hervormde kerkeraadsnotulen na 1816 vielen ons de volgende notities op:

In *1818* woonden *binnen* de stad Tholen - de hofstede ‘De laatste stuiver’ niet meegerekend - 1302 Hervormden. En *buiten* de stad - het Rooland en Den Broek niet meegeteld - was hun aantal 338. Samen dus *1640* zielen (van wie 718 belijdende leden waren).[4.]

In *1818* zijn de Waalse en de Hervormde gemeenten samengesmolten.

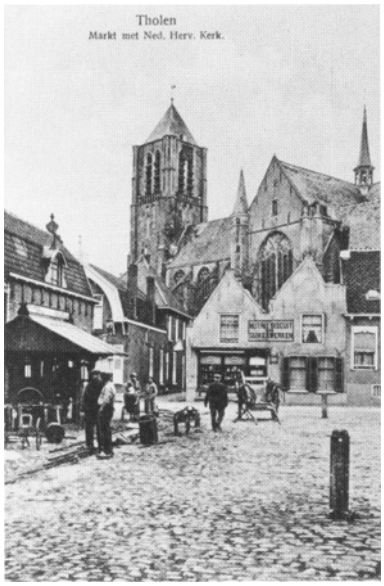

Tholen - Markt met Ned. Herv. kerk, prentbriefkaart ca. 1920.

In de notulen van *1820* kwamen we enkele namen tegen van personen, die later tot de initiatiefnemers van de Afscheiding zouden behoren. In april

van dit jaar legde geloofsbelijdenis af *Wilhelmus Josias Schot*, die in het volgend jaar trouwde met *Anna Maria Wessels* (4 april '21).

In 1820 werd tot *diaken* benoemd *Dirk van Hiele*, van beroep metselaar, wonende Botermarkt, geboren 15 december 1798. Hij zou later trouwen met de 19 jaar jongere *Suzanna Isabella de Wee*. In 1831 werd hij ouderling in de Hervormde kerk.

Begin Afscheiding

In mei 1835 lijkt alles nog rustig in de gemeente. De notulen melden, dat de censura morum (het onderling toezicht in de kerkeraad op de zuiverheid in leer en levenswandel van kerkeraad en gemeente) niets bijzonders had opgeleverd, zodat de vergadering 'met dankzegging aan God, wegens den verblijdenden toestand der gemeente en met gebed om zegen over de aanstaande viering van het Avondmaal gesloten is'.[5.]

Toch bleek enkele maanden later die blijdschap niet meer onvermengd te zijn, want ouderling De Lange vroeg of door de kerkeraad niets behoorde gedaan te worden 'tot teregtbrenging of bestraffing van zoodanige personen' die schenen zich van de gemeente te willen afscheiden.[6.]

In januari 1836 werd bij *ds. Chr. de Visser* aan de pastorie een brief bezorgd, gedateerd 12 januari 1836 en getekend door

Wilhelmus Jozias Schot
Pieter Baaij Hzn.
Jakob Wessels Simonz.

Ze deelden mee zich aan de Hervormde kerk te onttrekken en gaven als reden op: '...daar wij geene andere Godsdienst erkennen of belijden, als die in den jare 1618-19 volgens de formulieren van eenigheid, de Artikelen onzer geloofsbelijdenis en Catechismus', vastgesteld op de Nat. Syn. van Dordrecht '...zoo scheiden wij ons met dezen opentlijk af van dat Hervormd Kerkbestuur, en de daaraan hoorende genootschappen, in de jaren 1816-17 te voorschijn gekomen; en houden wij ons verbonden (aan) die aloude door onze vaderen vastgestelde Kerkstaat, van welke afscheiding wij bij dezen eene vrijwillige verklaring overgeven aan de W.E. predik. en verdere leden van den Kerkeraad van het Kerkgenootschap alhier'.

Ze verzochten hun namen uit het lidmatenboek van het thans bestaand Herv. Kerkgenootschap te schrappen, en vroegen bewijs van Afscheiding, om zich daarmee aan te sluiten 'aan die gemeente, die vereenigd met ons, die Godsdienst belijdt, door onze Vaderen in de jaren 1618-19 in Dordrecht vastgesteld'.[7.]

Wat moest de kerkeraad ermee aan? Na voorlezing van het schrijven stelde de praeses, ds. C. de Visser, voor, de brief voor kennisgeving aan te nemen en de regering van de stad Tholen mee te delen, dat deze drie personen zich hadden afgescheiden.

Ouderling *Boom* vond het echter beter eerst de handtekeningen op hun echtheid te controleren. Enige kerkeraadsleden waren het met hem eens en de koster kreeg opdracht dadelijk naar de briefschrijvers te gaan om te vragen of het hun handtekening was. Hij was al gauw terug - Tholen was maar een klein stadje - en kon meedelen, dat de handtekeningen echt waren.

Wat nu? Zou men nog eens bij de drie personen aandringen hun handtekening terug te nemen? Maar de ervaring had geleerd, dat zulke pogingen toch geen kans van slagen hadden en daarom besloot men het schrijven aan de stadsoverheid mee te delen en het niet aan de gemeente bekend te maken, uit vrees dat deze slechte voorbeelden nog meer afscheidingen tot gevolg zouden hebben.

Beide predikanten kregen opdracht tijdens hun huisbezoek voor de eerstkomende avondmaalsviering '*zulke menschen die zich schijnen te willen afscheiden*, nogmaals ernstig te vermanen, en van hunnen dwaalweg, zoo mogelijk terug te brengen.' Hieruit blijkt dus, dat er meer lidmaten geneigd waren tot Afscheiding.

Op 6 februari '36 rapporteerden de predikanten over de huisbezoeken in de afgelopen week gebracht 'die, ja, hier en daar stof tot droefheid, maar ook niet minder stof tot blijdschap hadden opgeleverd'. Velen toonden zich niet slechts bereid tot het vieren van het avondmaal, 'maar ook afkeerig van het gedrag derzulken, die zich eigendunkelijk daaraan schijnen te onttrekken.'

In mei '36 bleek de Afscheiding om zich heen te grijpen, want in de kerkeraadsvergadering van 12 mei werd een schrijven voorgelezen met dezelfde inhoud als die van het al genoemde drietal *Wilhelmus J. Schot, Pieter Baaij Hzn.* en *Jakob Wessels Simonz.* Het was ondertekend door: Neeltje Maria Vernet, Antonetta Tichelaar, Willemyna Legboer, Marta Tichelaar, Maatje Kaat, Ester Flikweerd, Jan Zandijk, Jan van Veen, Jacoba Flikweerd, Johanna Cornelia Schot. Met een kruisje hadden getekend (ze konden niet schrijven): Janna de Jonge, Lena de Jonge, Anna Adriana van Dijke. In totaal 13 personen.

Daar hebben we dus de namen van de eerste Afgescheidenen in Tholen (stad). In de eerst volgende jaren was *ds. H.J. Budding* hun dominee, reizend predikant voor heel Zeeland. Hij kon dus jaarlijks zo af en toe maar eens in Tholen komen preken. Enige sporen daarvan vinden we terug in vonnissen van de rechtbank te Zierikzee. Hier zijn ze:

Vonnissen

Op zondag 8 april '38 had ds. Budding gepreekt in de schuur van de hofstede van Willem Tichelaar, zonder daarvoor toestemming te hebben ontvangen. De rechtbank legde de volgende boeten op:

1. *Huibert Jacobus Budding*, wonende te Middelburg, zich noemende 'Hervormd Leeraar der Gereformeerde Gemeente', *ƒ* 25,- boete.
2. *Wilhelmus Josias Schot*, 39 jaar, geboren Tholen, visser, *ƒ* 15,- boete.
3. *Johannes van Veen*, 51 jaar, geboren Scherpenisse, varensgezel, *ƒ* 15,- boete.
4. *Pieter van Driel*, 52 jaar, geb. Poortvliet, arbeider, *ƒ* 15,- boete.
5. *Willem Tichelaar*, 61 jaar, geb. Steenbergen, landbouwer, *ƒ* 15,- boete.

De proces-kosten bedroegen *ƒ* 17,32 (vonnis 1 juni 1838).

Behalve ds. Budding woonden de overige veroordeelden allen in Tholen.

Ruim twee jaar later - op *10* en *17 mei 1840* - preekte ds. Budding telkens driemaal per zondag weer in de schuur van de landbouwer *Willem Tichelaar* onder Tholen en nu luidde het vonnis:

1. ds. H.J. Budding *ƒ* 25,- boete.
2. Wilhelmus Josias Schot Janz. *ƒ* 10- boete.
3. Pieter van Driel, Dirkz, wonende te Poortvliet *ƒ* 10- boete.
4. Johannes van Veen, Paulusz. *ƒ* 10,- boete.
5. Willem Tichelaar, Hectorz., geb. Steenbergen, wonende onder Tholen *ƒ* 15,- boete.

Proceskosten *ƒ* 37,57 (vonnis 12 juni 1840).

In één van die diensten is ook een kind van *Adriaan Bergers* gedoopt.

De Budding-crisis in 1839 - hij zou in oktober van dit jaar worden afgezet - liet ook de Afgescheiden gemeente te Tholen niet onaangeraakt.

Een maand voor diens afzetting had de kerkeraad van Tholen een uitnodiging aan de Afgescheiden gemeenten op Duiveland en St. Philipsland verzonden om op 27 september '39 een soort classisvergadering in St. Philipsland bij te wonen. Inderdaad vond daar op genoemde datum een vergadering van Budding-aanhangers plaats. Namens Tholen waren als afgevaardigden aanwezig *Pieter van Driel* en *Wilhelmus Josias Schot*. Hun namen zijn hierboven al enkele malen genoemd. En op de beslissende provinciale vergadering van 23 oktober '39 in Middelburg waren ook Dirk van Farowé van Nieuwerkerk en Wilhelmus J. Schot van Tholen aanwezig. Maar ze konden de afzetting van ds. Budding niet tegenhouden en daarmee was Tholen een Budding-gemeente geworden.

In *1840* onttrokken zich opnieuw een aantal personen aan de Hervormde kerk. We noteerden de volgende namen:

vergadering *1 mei 1840* - Brief binnengekomen van *Jacob Kerpel* en vrouw *Maria Dronkers* met bericht van afscheiding van de Hervormde kerk.

vergadering *24 juli '40* - Brieven van afscheiding binnengekomen van *Adriaan Bergers, M.P. van Dongen* en *Johannes Bevelander*.

Van Adriaan Bergers is later door zijn zoon Jakob een geschriftje uitgegeven: *Leven en Bekeering van Adriaan Bergers*.

vergadering *23 oktober '40* - Idem een brief van *Dirk van Hiele*. Hij zou in 1851 in de herrezen Afgescheiden kerk van Tholen één van de voormannen worden.

We kijken nu even naar de gang van zaken in de Hervormde kerk van Tholen. Aanleiding hiertoe was een schrijven, dat we vonden in de kerkeraadsnotulen van 30 december 1842 en waaruit we enkele karakteristieke bijzonderheden gewaar worden van de Hervormde gemeente in de stad Tholen. Ze zijn te typerend voor de toenmalige kerkelijke situatie om ze niet op te nemen.

Na het overlijden van ds. *Samuel Prijn* in oktober '42 moest er natuurlijk een nieuwe dominee komen. Maar het penibele punt was, dat de kerkeraad al jaren lang met een pastorie-probleem kampte. Dit was zelfs zo nijpend, dat het onmogelijk was de vacature-Prijn dadelijk te vervullen. Daarom schreef de kerkeraad een brief aan de kerkvoogden en notabelen om hun aandacht erop te vestigen ‘dat de *eer* en het *belang* van de Hervormde Ge-

meente onzer stad vordert', dat er altijd een geschikte pastorie behoorde beschikbaar te zijn, waarin de predikanten dan vrij of tegen betaling van een billijke huurprijs konden wonen.

Wat de 'eer' van de gemeente betrof, men hoefde maar te letten op de gemeenten 'van het platteland in ons Eiland'. Dat waren dus die van *Poortvliet, Scherpenisse, St. Maartensdijk, Stavenisse, St. Annaland* en *Oud-Vossemeer*. De dominees daar woonden in huizen, die de naam van pastorie verdienden. De predikanten uit Tholen konden er jaloers op zijn. En dan te bedenken, dat de gemeente van de *stad* Tholen niet alleen door het aantal zielen, maar ook 'door het stoffelijk vermogen harer leden, verreweg de aanzienlijkste (is) uit ons Eiland'.

Er was nog iets. Als één van de predikanten in Tholen de woning van de onderwijzer binnenkwam, dan zou ongetwijfeld de wens bij hem opkomen: 'Mogt ik toch ook zoo gehuisvest zijn!' Moest dat huis daar staan 'om de Hervormde gemeente te beschuldigen?'

Ja, er was zelfs nòg meer. De stad Tholen bezat niet alleen een *Hervormde*, maar ook een *R. Kath.* gemeente. Deze was maar klein, nauwelijks 500 zielen (zo klein dus toch niet). 'Zij is onvermogend'; velen van haar leden zijn 'letterlijk behoeftig'. En haar weinige aanzienlijke leden behoren nauwelijks 'tot den fatsoenlijken middenstand'. Welnu, 'deze kleine en onvermogende gemeente' zorgde ervoor, dat de pastoor een woning had, waarmee 'onze Leeraars ten hoogste zouden ingenomen zijn'. En zou dan een Hervormde gemeente, die 2000 zielen telde - onder wie velen 'met aardsche schatten' waren bedeeld - niet beter voor pastorieën kunnen en moeten zorgen?

Vooral ook gelet op het feit, dat er predikanten geweest zijn, die op het punt stonden in naburige plaatsen naar een woning om te zien. Het werd haast als een werk van barmhartigheid beschouwd, toen deze in een woning 'door welke hun stand vernederd werd, werden onderdak geholpen!'

Al de hierboven genoemde argumenten - aldus het schrijven - kwamen voort uit een 'vereerenswaardige eerzucht'. Maar dat een comfortabele pastorie ook in het *belang* van de gemeente is, was toch overduidelijk. Door het overlijden van *ds. Prijn* was de tweede predikantsplaats vacant geraakt. Het had echter geen zin dadelijk met het beroepingswerk te beginnen. Welk 'degelijk' predikant zou een beroep aannemen, als hem verteld werd: er bestaat volstrekt geen kans, dat gij hier onder dak komt! En mocht de kerkeraad wel een man beroepen, die 'tot elken prijs' dominee in Tholen wilde zijn? Alleen al 'het welbegrepen belang der gemeente' zou dit verbieden.

Daarom verzocht de kerkeraad kerkvoogden en notabelen dringend het uitbrengen van een verantwoord beroep mogelijk te maken. Door in elk geval voor een behoorlijke pastorie te zorgen. Want er was een geschikte dominee nodig, mede gelet 'op de hoogte van wetenschappelijke beschaving, waarop zeer velen van onze gemeente-leden geplaatst zijn'. En niet te vergeten met het oog op 'de vereenigde pogingen van het *jezuïtisme* en van het *separatisme*, waardoor men ook aan onze gemeente gevoelige slagen tracht toe te brengen'. Tot zover het schrijven.

We vragen ons hier in gemoede af hoe een pastorie het jezuïtisme of separatisme zou kunnen keren. Ook merken we hierbij nog op, dat het separatisme, althans het georganiseerde separatisme, in 1842 in Tholen zijn kracht was kwijt geraakt. Getalsmatig had het trouwens amper iets voorgesteld.

Want helaas vielen er in 1841 in het kerkelijk leven van de Afgescheiden gemeente Tholen donkere schaduwen. Op de provinciale vergadering van de Budding-gemeenten, op 15 september '41 in Goes gehouden, werd gerapporteerd dat er problemen waren binnen de 'Budding-kerk' van Tholen.

Twee ouderlingen werden aangewezen om in Tholen een onderzoek in te stellen naar de oorzaak daarvan. Op 19 en 20 oktober '41 bezochten ze sommige gemeenteleden persoonlijk en spraken op de avond van laatstgenoemde dag in een gemeentevergadering over de tegen de kerkeraad ingebrachte beschuldigingen. Het resultaat was, dat de beide ouderlingen *Pieter van Driel* en *Wilhelmus J. Schot* voor zes weken werden gecensureerd. In december zou de zaak opnieuw worden bekeken.

Dit gebeurde inderdaad. Op 1 december waren Dirk van Farowé van Nieuwerkerk en Adriaan Kunst van St. Philipsland opnieuw in Tholen. *Pieter van Driel* en *Adriaan Bergers* werden tot 'voorlopig' ouderling aangesteld (met goedvinden van de gemeente). Wilhelmus Schot was er dus niet meer bij.

Uit alles blijkt, dat het kerkelijk leven in de gemeente Tholen danig verstoord raakte. Dit wordt ook duidelijk uit een mededeling van *ds. C. van der Meulen* van Goes: Hij had in het najaar van *1845* op verzoek in Tholen gepreekt en daar *'een meer geordende gemeente tot stand gebracht'*.[8.] Wat dit precies inhield, worden we niet gewaar, maar alles wijst er op, dat men daar tot het niveau van een conventikel was weggezakt.

Pas in 1851 kwam er een nieuw begin. Het is voor onze beschrijving een groot voordeel, dat we vanaf dat momen weer kunnen beschikken over een normaal notulenboek van de kerkeraad.

B. De tweede periode 1851-'69

Het eerste notulenboek van de in *1851* heropgerichte Chr. Afgescheiden

kerk van *Tholen* begint met een ‘voorwoord’, gedateerd *28 november 1851*. De gemeente telde toen 58 zielen (kinderen inbegrepen). Wel heel klein dus! Vergeleken met het zielental van de Hervormde gemeente s telde ze getalsmatig bijna niets voor.

De kerkeraad bestond toen uit de 59-jarige ouderling *Wilhelmus Josias Schot Janz.*, visser van beroep, en de diakenen *Jacob Wessels,* en de 52-jarige metselaar *Dirk van Hiele*. Hoe de herleving vorm kreeg, vonden we in het hierboven genoemd voorwoord aangegeven: Op 25 november '51 was besloten zich bij het kerkverband van de Chr. Afgescheiden gemeenten te voegen, die onlangs in Amsterdam een synode hadden gehouden. Voor de manier waarop dit moest gebeuren, zou advies worden gevraagd aan *ds. C. Steketee* te *Nieuwdorp*. Op dinsdag 25 november wàs hij er, antwoordde op alle hem gesteld vragen en wist bepaalde obstakels uit de weg te ruimen. De volgende dag werden alle namen van de adspirant-leden genoteerd. Zowel die dinsdag- als woensdagavond had hij gepreekt.[1.]

Die tweede avond waren twee kinderen van ‘toegetreden leden der Gemeente’ gedoopt. Tot die nieuwe leden behoorden eind 1851 o.a. de volgende personen:

L. den Broeder en zijn vrouw *M. de Burgemeester* met 5 kinderen
J.J. Telchuys
J.M. Greep met vrouw *S.M. Kaspers* en 5 kinderen
J.K. Lindhout met vrouw *J.C. de Buisonjé* met 1 kind
Joannes van den Berge met 1 kind
G.J. Burghardt met vrouw *Adriana Lindhout* en 3 kinderen[2.]

Wat het grootste twistpunt uit de periode-ds. Budding betreft, namelijk het zingen van de psalmen in de berijming van Datheen, ds. Steketee drong erop aan voortaan de berijming van 1773 te gebruiken. Dit deden immers ook de andere gemeenten in het kerkverband.

Verder - aldus ds. Steketee - zou het wel goed zijn als er nog een ouderling bij kwam om zo ‘temeer in 't belang der gemeente te arbeiden’.

Tenslotte zou het heel profijtelijk zijn te proberen een grotere kerkruimte te krijgen, want zoals het nu ging, was ‘het kerkgebouw te *eng* om de toehoorders te omvatten’.

Met dit advies eindigt het voorwoord in het notulenboek.

Eigen kerkgebouwtje

De eerste ‘normale’ kerkeraadsnotulen dateren van 12 december 1851 met als belangrijkste punt: hoe krijgen we zo spoedig mogelijk een nieuw kerkgebouwtje? Men zou proberen het ‘tegenwoordig gebruikt wordende gebouw’ in de Hoogstraat te kopen en - om een voldoende som bijeen te krijgen - intekenlijsten laten circuleren.

Inderdaad kwam de zaak financieel rond, en het pakhuis van Willem Tichelaar, dat als kerk in gebruik was, kon worden aangekocht. En op zondag *22 augustus '52* kon het kerkje - een verbouwde bouwvallige woning met pakhuis in de Hoogstraat - door ds. C. Steketee van Nieuwdorp in

gebruik worden genomen. Hij preekte bij die gelegenheid over Ps. 50:23: ‘Wie dank offert, die zal mij eeren; en wie zijn weg wel aanstelt, dien zal ik Gods heil doen zien.’

In het weekblad *De Stem* vonden we een verslagje van deze gebeurtenis, waaraan we nog het volgende ontlenen: Hoewel de kerk van binnen nog niet was voltooid, hadden bijdragen van gemeenten en lidmaten uit het hele land het bouwen mogelijk gemaakt.

Ds. *A.G. de Waal* van *Neuzen,* die eind februari '52 D. van Hiele als ouderling en J.K. Lindhout als diaken in het ambt had bevestigd, had op zijn manier geprobeerd de bouwkosten te drukken: hij had een aantal door hem geschreven meditaties ter beschikking gesteld van de kerkeraad van Tholen. Deze had intekenlijsten ‘aan alle broederlijke gemeenten’ toegestuurd en zie, niet zonder succes.

Om een voorbeeld te noemen: Van *ds. W.H. van den Bosch* uit *Joure* (Fr.) - dus niet vlak bij de deur - was een opgave van 17 exemplaren ontvangen plus nog een vrijwillige gift van *ƒ* 10,25. In een begeleidend briefje schreef ds. Van den Bosch er ter vertedering en opwekking nog bij: ‘Een klein meisje had nog 25 cent in haar spaarpot en gaf die ook aan de kerk.’[3.]

En in het weekblad *De Stem* van enkele maanden later lazen we het berichtje, dat de bouwcommissie opnieuw werd verblijd door de ontvangst van *ƒ* 12,37½, overgemaakt door een lid van de gemeente, wonende te Bergen op Zoom.

‘Dank den blijmoedigen gever, maar vooral dank aan Hem, die de werkmeester daarvan is... Andermaal verzoekt de commissie ten vriendelijkste die gemeenten, die de gelden van de aan hen toegezonden overdenkingen van ds. De Waal nog niet hebben afgedaan, dit per postwissel aan J.K. Lindhout, boekhandelaar te Tholen, te doen, na aftrek van de onkosten.’ De commissie was dus wel actief! Geen wonder eigenlijk, want daarin zat ook de hierboven genoemde boekhandelaar![4.]

Op 22 augustus '52 was dus het kerkje in de Hoogstraat door ds. C. Steketee in gebruik genomen. Het voordeel van een goed georganiseerd kerkverband liet zich dadelijk voelen: op de provinciale vergadering, in januari '52 gehouden, werden de preekbeurten voor Tholen geregeld. Alle Chr. Afgescheiden predikanten in Zeeland zouden de nieuwe gemeente in Tholen helpen en hebben dit in de loop van de jaren ook inderdaad gedaan. Het was dan niet: preken en weer weg wezen, maar ze bleven vaak enkele dagen en konden dus in de gemeente ook wat pastoraal werk doen. Zo had bijv. ds. H.H. Middel van Middelburg op zaterdag 7 februari meegedaan aan het huisbezoek, waarna hij de volgende dag het avondmaal had bediend. Aan de catechismusprediking werd - zo mogelijk - streng de hand gehouden. Op de eerste zondag van het jaar werd weer met Zondag 1 begonnen. Om een voorbeeld te geven: op zondag 14 november '52 had ds. Middel 's morgens gepreekt en de huisvrouw van S. de Korte, en Simon Schot ‘bevestigd’ (ze hadden dus geloofsbelijdenis gedaan). 's Middags was zondag 46 aan de beurt geweest, en 's avonds had zijn preek tot tekst gehad Jesaja 60:20. Ook maandagavond was hij voorgegaan (Matth. 2:1-11).

Drie weken later was *ds. Gardenier van Wolphaartsdijk* de voorganger geweest, en had die zondag driemaal gepreekt. 's Middags was dus Zondag 49 het onderwerp van behandeling geweest.

Op zondag 14 maart '52 zijn voor het eerst de psalmen weer in de berijming van 1773 gezongen en dus niet meer in die van Datheen. Er waren geen bezwaren ingediend. Die mogelijkheid was in de kerkeraadsvergadering van 5 maart geboden. Maar dat die bezwaren wèl leefden, zullen we straks zien.

Tegenslag

Het mooie jaar 1852 - het kerkje in de Hoogstraat was klaargekomen en men was in het kerkverband van de Chr. Afgescheidenen opgenomen - bracht echter ook een lelijke tegenslag. Was de gemeente van Tholen nog op de provinciale vergadering van 7 april '52 vertegenwoordigd geweest door *D. van Hiele* en de oud-gediende *Wilhelmus Josias Schot* - in 1836 de man van het eerste uur - in de kerkeraadsnotulen van september '52 lezen we ineens, dat ouderling W.J. Schot de gemeente had verlaten.

Hij was van mening, ‘dat wij onder *Ds. Van Dijke* hadden moeten blijven, en dat hij daar naar toe ging en alzoo onder *Ds. Ledeboer*’. Aldus de notulen.

We merken hierbij op, dat op 5 maart '51 in Vlissingen 18 broeders als afgevaardigden van Ledeboeriaanse gemeenten in Zeeland bijeen waren i.v.m. het examen van *Pieter van Dijke,* die als predikant wenste te worden toegelaten. Onder hen was ook *Wilhelmus Schot* van Tholen. En bij de bevestiging van Pieter van Dijke op zondag 23 maart '51 te St. Philipsland door ds. Ledeboer, zou ook ouderling Wilhelmus Schot uit Tholen aan de handoplegging deelnemen.[5.]

Welnu, Schot was van gevoelen, dat de nieuwe gemeente te Tholen - die zich in 1851 bij de Chr. Afgescheidenen had gevoegd - zich niet van de Van Dijke-groep in Tholen had mogen afscheiden. Dus ging hij weer ‘naar Van Dijke’.

Enkele maanden later besloot de kerkeraad van Tholen aan *ds. Budding* een brief te schrijven. W.J. Schot had namelijk overal in Tholen rondverteld, dat hij door ds. Budding als ouderling in *St. Maartensdijk* zou worden bevestigd, waar ook een Ledeboeriaanse gemeente was ontstaan. Maar een feit was - volgens de kerkeraad - dat Schot zich niet bij de Van Dijke-gemeente had aangesloten; ds. Budding moest maar eens bij Van Dijke informeren! Dan zou hij ‘welligt geen gunstige berichten krijgen’.[6.] Zó mocht Schot geen ouderling worden.

Voelde ouderling Wilhelmus J. Schot zich dus in 1852 zó sterk tot de Van Dijke-gemeente aangetrokken, dat hij de pas tot nieuw leven gekomen Chr. Afg. Gemeente van Tholen ‘onbehoorlijk’ had verlaten, merkwaardig genoeg dreigde in 1857 een gelijksoortige moeilijkheid met ouderling *Dirk van Hiele,* metselaar van beroep.

Hij was betrokken bij de (ver)bouw van de kerk van Van Dijke in Middelburg - waar deze 15 maanden had gewoond. En was daar zelfs één keer in de gemeente van Van Dijke voorgegaan! Nu waren de Tholenaars bang,

dat Van Hiele ook in Middelburg zou gaan wonen en zijn ambt in Tholen zou neerleggen. Geen wonder, dat daardoor enige ‘verwijdering’ onder de broeders ontstond. Op de man af werd nu aan Van Hiele gevraagd wat hij van plan was. Hij toonde ‘berouw’ van zijn optreden in Middelburg en werd nu in de Thoolse gemeente weer ‘in liefde’ aangenomen.[7.] Dus altijd nog die aantrekkingskracht van ds. Pieter van Dijke. In 1865 is Dirk van Hiele verhuisd naar Goes, waar hij zich bij de Budding-gemeente heeft aangesloten.

Erkenning 11 februari 1854

Op 8 oktober 1853 was door de kerkeraad bij de regering een verzoekschrift ingediend om als zelfstandige gemeente in de burgerlijke maatschappij te worden erkend. In de kerkeraad zaten toen de ouderlingen *Dirk van Hiele* en *Pieter van den Berge* (de opvolger van Wilhelmus Josias Schot), met de diakenen *Jan Kornelis Lindhout* en *Jacobus Marinus Greep*. Het rekest was door 24 personen ondertekend.[8.]

Bij Koninklijk Besluit van 11 februari 1854 no. 79 kwam de erkenning af. Even had het erop geleken, dat er nog een kink in de kabel zou komen, want het door de adressanten opgegeven kerkgebouw, staande in de Hoogstraat, kadastraal bekend sectie F. no. 455, stond op 160 ellen afstand van de R. Kath. Kerk en er dus net niet ver genoeg van af. Maar het stadsbestuur had meegedeeld, dat dit voor de openbare orde geen bezwaar zou opleveren.

Eigen dominee?

Uit de kerkeraadsnotulen valt verder nog wel wat te memoreren. Financieel gezien was de gemeente arm. Ze was ook maar klein. Zelfs een gastdominee kon zij niet eens fatsoenlijk betalen. Op een prov. vergadering in juli '55 deelde ds. H.H. Middel van Middelburg mee, dat zij voor één preekbeurt plus de reiskosten *ƒ* 10,- betaalde. Voor de tweede beurt hing er een bus bij de uitgang van de kerk. Het was dus maar afwachten, wat daarin werd gedaan. Het restant kwam voor rekening van de provincie.[9.]

Aan het beroepen van een dominee hoefde de gemeente van Tholen dan ook niet te denken. Maar - overwoog de kerkeraad - zou er geen mogelijkheid bestaan om samen met de gemeenten *Wolphaartsdijk* en *Kruiningen* een predikant te beroepen. Het was een gewaagd idee. Alleen al een blik op de kaart leert, dat de plaatsen ver uit elkaar liggen.

In gewijzigde vorm kwam het voorstel op de prov. vergadering van april '56 aan de orde. Voor Tholen was het lang niet ongunstig: de gemeente in Tholen zou een dominee beroepen op niet minder dan *ƒ* 500,- per jaar. Ze betaalde zelf *ƒ* 300,- plus vrij wonen en had dan 26 weken - dus een half jaar - recht op de dominee. De andere 26 weken stond deze ter beschikking van de provincie, die hem kon uitzenden om te preken waar men hem vroeg. De provincie betaalde dan *ƒ* 200,- in de salariskosten,

maar ontving dan ook het geld voor de preekbeurten. Zodra Tholen de dominee volledig kon betalen, stond de provincie hem af.

De Tholenaars mochten dus niet mopperen en beriepen *ds. J. de Koning* van Baarland op Zuid-Beveland, tot driemaal toe. Bij het derde beroep kreeg

ds. De Koning 15 stemmen, ds. P. Kapteyn te Gees 5, en ds. C. Roobol te Alblasserdam 1 stem. Het aantal stemmen wijst al op de kleinheid van de gemeente te Tholen.[10.]

Ds. De Koning durfde het niet aan. Het zou meer dan 7 jaar duren voor de gemeente van Tholen haar eerste dominee kreeg (ds. M. van Minnen).

Oefenaar Joh. Maarten Stoutjesdijk uit Stavenisse

Als men in die tijd geen dominee kon krijgen, dan bestond er soms de mogelijkheid een *oefenaar* in te schakelen. Zo deed ook de gemeente van Tholen het. Op het eiland zelf woonde ook zo'n voorganger, namelijk *Johannes Maarten Stoutjesdijk* te *Stavenisse*. Ds. A.F. Kok van Zierikzee had begin 1857 de kerkeraad van Tholen meegedeeld, dat hij was uitgenodigd op een vrijdagavond eens in Stavenisse te komen preken. De ouderlingen *P. van den Berge* en *J.K. Lindhout* waren die dag ook naar Stavenisse gegaan om *Johannes M. Stoutjesdijk* te 'onderzoeken'. Met als resultaat, dat ze geen bezwaar hadden om Stoutjesdijk als lid van de gemeente Tholen te aanvaarden, onder voorwaarde, dat als de kerkeraad van Tholen merkte, dat Stoutjesdijks oefenen 'niet tot stigting was', deze zich dan aan de kerkeraad van Tholen moest 'onderwerpen'.[11.]

En kort daarop melden de kerkeraadsnotulen, dat zich als leden van de gemeente Tholen hadden aangesloten de te Stavenisse wonende personen:

Jan Maarten Stoutjesdijk
Hendrik Helmstrijd
Geeraard Bogaard.

Stoutjesdijk ging dus aan het oefenen! Ook in Tholen. Van de prov. vergadering kreeg hij een proefperiode van 3 maanden. De kerkeraad van Tholen zou toezicht houden. Het ging echter niet goed. In oktober '57 deelden de afgevaardigden van Tholen aan de provinciale vergadering mee, dat Stoutjesdijk 'ongeschikt' was om te oefenen. Hij verdraaide Gods Woord en legde dit verkeerd uit ('stelde dit verkeerd voor').

Alleen nog het voorlezen van preken van 'beproefde en godzalige Leeraars' werd hem toegestaan. Het zou hem schriftelijk worden meegedeeld.[12.]

Stoutjesdijk werd hier kwaad over. Hij ging door met oefenen. Voor de tweede maal kreeg hij te horen, dat hij moest ophouden met oefenen, maar wel een preek mocht *voorlezen*. Zijn reactie was nu, dat hij verzocht zijn naam uit het lidmatenboek te schrappen.

De kerkeraad beschouwde echter zijn brief als 'in drift' te zijn geschreven.[13.] Ook de provinciale vergadering kreeg in april '58 te horen, dat Stoutjesdijk 'om zijn tijdelijke en eeuwige belangens' het oefenen niet wilde laten. Hij verdiende er immers ook wat mee. De prov. vergadering constateerde, dat, als Stoutjesdijk tegen alle vermaningen in door bleef gaan, de kerkeraad van Tholen hem dan moest *censureren*.

De Tholenaars zaten ermee. Hadden ze nu maar een eigen dominee. Maar die was er niet. Daarom vroegen ze de prov. vergadering toch spoedig een dominee te sturen om de kwestie-Stoutjesdijk te helpen regelen en zo mogelijk op te lossen.

Ds. De Bruijne uit Goes zou daarvoor naar Tholen gaan. In oktober '58 kon hij rapporteren, dat hij er geweest was en dat de zaken in Tholen ‘op orde’ waren gekomen. Maar het was wel zo, dat Stoutjesdijk nog steeds doorging met oefenen in zijn woonplaats Stavenisse. Hij zou opnieuw worden vermaand.[14.]

Om kort te gaan, Stoutjesdijk trok zich van de kerkeraad in Tholen niets aan en was in feite oefenaar geworden in een *vrije groep* in Stavenisse.

We besluiten deze paragraaf daarom met wat personalia van J*ohannes Maarten Stoutjesdijk* te Stavenisse. Hij was daar geboren op 14 december 1816 als zoon van Jan Stoutjesdijk en Helena Vink. Op 25 mei 1881 is hij in Stavenisse overleden, 64 jaar oud. Zijn vrouw was Adriana van Zetten. Stoutjesdijk was een wat *eigenaardig* man, die veelal zijn eigen weg ging. Ook met de leden van de Ledeboeriaanse gemeente in Stavenisse (groep Daniël Bakker) had hij nauwelijks contact, hoewel die mensen wel achting voor hem hadden.[15.]

In zijn kerkje schijnt hij alleen ambtsdrager geweest te zijn (was hij wel ooit bevestigd?). Tijdens de tussenzang kwam hij soms van de katheder, ging zelf collecteren en deelde het opgehaalde bedrag na diezelfde dienst aan de armen uit. Ja, het ging er alles wel vrij toe.

Na de vereniging tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden in 1869 hebben in 1872 ds. M. Boon uit Oud-Vossemeer en ds. J.H. Donker te Yerseke wel eens gepreekt in ‘'t lokaal van Stoutjesdijk’ in Stavenisse, waar ‘vele begeerte tot de verkondiging des Woords schijnt te zijn’. Maar tot de instituering van een Chr. Geref. kerk is het in Stavenisse niet gekomen, wel in *St. Maartensdijk*.

De eerste dominee: Maarten van Minnen, 5 nov. 1865-16 sept. '67

In augustus '65 beriep de gemeente in Tholen weer een predikant, met meerderheid van stemmen. Het was de 28-jarige *Maarten van Minnen,* in Vlaardingen geboren en in juli '65 als kandidaat in Kampen klaar gekomen. Over zijn geestelijke achtergrond lazen we, dat zijn ouders *Arie van Minnen* en *Willemina Drop,* deel uitmaakten van een kring van gelovigen, waar het gemoedelijke en mystieke Christendom de boventoon voerde. Hij studeerde graag, ook al omdat hij met een zwak lichaam geen zwaar werk kon doen.[16.] Van Minnen nam het beroep naar Tholen aan en werd daar op zondag 5 november '65 bevestigd door ‘de vriend zijner jeugd’, namelijk *ds. Israël Middel,* te Velp (ook in Vlaardingen geboren).

‘'s Avonds verbond zich onze Leeraar plegtig aan de gemeente met 1 Kon. 3:9a. Eene groote schare vervulde telkenmale het kerkgebouw. Stelle de Heere zijn dienstknecht hier ten uitgebreiden zegen, opdat Sion bloeije en het hart zijns volks verblijd worde!

Namens den Kerkeraad,
J.M. Greep, scriba’.[17.]

Deze in de laatste zin plechtig geformuleerde wens is niet helemaal in vervulling gegaan.

Nog geen twee jaar heeft Van Minnen in Tholen doorgebracht. Zoals het gewoonlijk met een nieuwe dominee gaat: in het begin goed. Met Pasen 1866 (1 april) legden elf lidmaten belijdenis van hun geloof af. Laten we die namen eens mogen doorgeven:

Cornelis Greep, Johannes Wessels, Marinus Wessels, Cornelis Cornelisse, Adriana Greep, Adriana van Driel, Cornelia van der Linde, Susanna Pagtenaar, Elisabeth Pagtenaar, Mina Geluk, Maria Knop.

En kort na zijn komst hadden zich bij de gemeente aangesloten *J. van Driel* met zijn dochter *P. van Driel,* en *Jannetje van Dijke,* afkomstig van de *Kruisgemeente* van *Kloppenburg* te *Oud-Vossemeer*.[18.]

Ds. Van Minnen stond nog geen jaar in Tholen of hij kreeg al een beroep uit Gameren (Gld.), waarvoor hij echter bedankte (oktober '66).

In de kerkeraadsnotulen van juni '67 lazen we echter een bedenkelijke notitie: Omdat het al lang geleden was, dat het avondmaal was gehouden, besloot de kerkeraad zo spoedig mogelijk huisbezoek te doen en daarna het avondmaal te vieren. De reden van het lange uitstel wordt niet genoemd. Ruim een maand later nam ds. Van Minnen een beroep naar *Hardinxveld* aan. De notulen vermelden, dat er - gezien de financiële toestand van de gemeente - geen mogelijkheid was een nieuwe predikant te beroepen. Besloten werd de pastorie voorlopig maar te verhuren.[19.] We merken hierbij op, dat het vanaf dit ogenblik bijna zeven jaar zou duren, voordat er weer een nieuwe predikant kwam.

Kort na het aannemen van het beroep naar Hardinxveld door ds. Van Minnen kwamen er bij de kerkeraad twee brieven binnen, één van P. Vercouteren en één van Simon de Korte. Uit hun schrijven sprak grote teleurstelling, over het feit dat ds. Van Minnen het beroep naar Hardinxveld had aangenomen. Ook op de accenten, die hij in zijn preken legde, hadden de schrijvers kritiek. Beiden onttrokken zich aan de Chr. Geref. kerk. Waar ze heengingen, staat echter niet vermeld.

Het is toch niet ondienstig iets uit hun brief over te nemen.

'Mijnheer Van Minnen', zo luidde de aanhef in het schrijven van Vercouteren ('dominee' kon er blijkbaar niet meer af).

Na het ontvangen van het beroep had ds. Van Minnen in de tijd van beraad gepreekt over Ezechiël 34:2 'Wee den herderen Israëls die zichzelven weiden! Zullen niet de herders de schapen weiden?' En na deze tekst genoemd te hebben, vaart de briefschrijver uit:

'Och, dat God u verstant en studie eens deed verliezen en dat gij nog eens den heer Jezus als Profeet moogt inroepen en eens toe mogt schieten om u te hellepen, en gij eens moog(t) verliezen om te roepen: des Heeren tempel is deeze, maar eens de handen op de lenden te leggen en uit te roepen: o wee ons dat wij zoo gezondigt hebben.

Gods Woort leert mij, dat wij agt op malkanderen zouden hebben, en indien iemant het geloove heeft, die toone het, maar gij strijt met u werken tegen den Heer Jezus, *daar ge u zelven wijt en niet de kudde*.

P. Vercouteren'

Beide brieven zijn in de gemeente voorgelezen. Men zou informeren of de vrouwen voornemens waren lid te blijven; zo ja, dat dan de kinderen van Simon de Korte ‘van levensgedrag veranderen moeten’. In de vergadering van oktober '67 - ds. Van Minnen was een maand geleden vertrokken - werd meegedeeld, dat ook de kinderen moesten beschouwd worden als niet meer tot de gemeente te behoren.

In 1869 - het jaar van de vereniging met de Kruisgezinden - ging de Chr. Geref. kerk van Tholen - zoals nu de naam was geworden - deel uitmaken van de *classis Goes,* samen met o.a. de gemeente te *Oud-Vossemeer* en *Bergen op Zoom*.

Tholen-Bergen op Zoom

Tenslotte nog slechts enkele opmerkingen over de Chr. Afgescheiden gemeente te Bergen op Zoom. In de kerkeraadsnotulen van april 1856 blijken ook enige leden van de Chr. Afg. gemeente van Tholen in Bergen op Zoom te wonen. Het kleine groepje bezat enige levensvatbaarheid, want begin '58 kreeg het als privilege, dat een dominee die in Tholen preekte, ook voor de leden in Bergen op Zoom mocht voorgaan.[20.]

Maar het moest wel goed duidelijk zijn, dat de leden aldaar behoorden tot de gemeente te Tholen, wat natuurlijk financiële consequenties met zich meebracht. Eind december 1858 was er een samenspreking van de kerkeraad te Tholen, met de leden te Bergen op Zoom. Daarin werd besloten de problematiek van het samengaan voor te leggen aan de provinciale vergadering. Deze slaagde erin een soort ‘vereniging’ tot stand te brengen. Maar met welke rechten en plichten precies wordt niet duidelijk.[21.]

In februari '59 werd gesproken over het beroepen van een predikant samen met Bergen op Zoom op een traktement van *ƒ* 500,- per jaar. De dominee moest dan eenmaal per maand in ‘Bergen’ preken.[22.]

Een paar maanden later zou er verder over deze kwestie met de leden in Bergen op Zoom onderhandeld worden. Maar door een wel zeer eigenaardige oorzaak, kon dit niet doorgaan: één van de voormannen in Bergen op Zoom had zich namelijk schuldig gemaakt aan verregaand drankmisbruik (om welke reden hij later ook uit het ambt is gezet).[23.]

Op 5 oktober '59 bleek op de prov. vergadering een verschil van mening te bestaan tussen de kerkeraad van Tholen en de leden te Bergen op Zoom ‘met wie men één gemeente vormt’.

De laatsten weigerden een batig saldo van *ƒ* 42,- aan Tholen af te dragen, omdat ze zelf dringend behoefte hadden aan een ruimere vergadergelegenheid. Daarvoor was geld nodig en de kerkeraad van Tholen kon hen niet steunen. De provinciale vergadering adviseerde de beide partijen de zaak in der minne te schikken. Inderdaad zou nogmaals worden gesproken over de combinatie met Bergen op Zoom, maar daar kwam niet meer van. Door de laakbare handelingen (verregaand drankmisbruik) van de leidende figuur in Bergen op Zoom, was de gemeente aldaar vrijwel te niet gegaan.[24.] En volgens de kerkeraadsnotulen van 13 januari 1860 gingen Tholen en

Bergen op Zoom (of wat daarvan was overgebleven) niet langer samen, maar voortaan apart verder. Later is de gemeente te Bergen op Zoom deze inzinking echter weer te boven gekomen.

Eindnoten:

1. Dep. Herv. Eredienst no. 1779 (A.R.A. Den Haag).
2. Door vriendelijke bemiddeling van ds. P. van Bergen Bravenboer te Scherpenisse hebben we dit notulenboek mogen raadplegen.
3. *Boekzaal der geleerder wereld* 1842, II, 668.
4. Notulen kerkeraad 19 juni 1818.
5. Notulen kerkeraad 21 mei 1835.
6. Idem 31 oktober 1835.
7. Idem 18 januari 1836.
8. Notulen provinciale vergadering 10 oktober 1845.

1. De eerste avond over Col. 1:8 ‘waarbij wij als leden van één lichaam tot onderlinge verbintenis werden aangespoord.’ Woensdagavond over 1 Cor. 1:30: ‘Opdat wij in Christus alles mogten zoeken en vinden wat ter zaligheid noodig is.’
2. De namen zijn te vinden in het notulenboek van de hervormde kerkeraad 12 dec. 1851.
3. *De Stem*, 10 september 1852.
4. *De Stem*, 18 maart 1852. Ook van de gemeente te Alkmaar werd *ƒ* 15,- ontvangen ‘tot opbouw van een kerkgebouw’ (*De Stem* 26 maart '53).
5. J.M. Vermeulen, *a.w.*, 292, 295.
6. Notulen kerkeraad 25 november 1853.
7. Idem 23 maart 1857.
8. J.J. Telchuijs
   M.P. Anthonis
   Corn. Jan Schot
   Pieter Baaij
   G.J. Burghardt
   P.A. Sakko
   A. Baaij
   J. van den Berge
   Job Schot
   Dirk van der Sande
   Adriaan Goote
   S. de Korte
   J. Wessels
   Jan Meerman
   Jan Cornelisse
   C. Schot
   D. van Hiele
   P. van den Berge
   J.K. Lindhout
   J.M. Greep
   P.C. oude Sluijs
   S. Schot
   M. Geluk
   Jakob Wessels.

9. Notulen prov. vergadering 4 juli 1855.
10. Notulen kerkeraad 25 augustus 1858.
11. Notulen kerkeraad 23 maart 1857.
12. Notulen prov. vergadering 7 okt. '57.
13. Notulen kerkeraad 12 maart 1858.
14. Notulen prov. vergadering 7 juli' 58 en 6 oktober '58.
15. Bovenstaande personalia zijn ons verstrekt door A.J. Smits te Stavenisse.
16. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers II*, 252. Uit zijn huwelijk met Anna Germina Catherina Wentink werd een zoon geboren, Arie Hendrik, later ook dominee geworden.
17. *De Bazuin* 17 november 1865.
18. Notulen kerkeraad 22 december 1865.
19. Idem 29 juli 1867.
20. Volgens *Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten* (1984) was op 21 november 1857 in Bergen op Zoom een Chr. Afgesch. gemeente geïnstitueerd.
21. Notulen prov. vergadering januari 1859.
22. Notulen kerkeraad Tholen, 2 januari 1859.
23. Notulen kerkeraad 15 februari '59.
24. Notulen kerkeraad 31 oktober '59.

XII *Iets over afscheidingen in Poortvliet, Scherpenisse en Sint-Maartensdijk op Tholen*

A. Poortvliet

Poortvliet ligt 7 km. ten westen van *Tholen*. Het feit dat het al een oud dorp is, wordt bewezen door de uit de late middeleeuwen daterende gothische kerk.

Hoewel er in 1836 wel enkele Afgescheidenen woonden, is er nooit een Chr. Afgescheiden gemeente ontstaan. Wél heeft er nog enige tijd een *Gereformeerde gemeente onder het kruis* bestaan (groep-Van den Oever).

Een eerste aanzet tot de vorming daarvan vinden we in de notulen van 7 juli '56 van de Kruisgemeente van het naburige *Oud-Vossemeer*, waar toen *ds. Hermanus van den Oever* predikant was. Bij de kerkeraad aldaar was namelijk een verzoek binnengekomen om in het nabij gelegen *Poortvliet* een gemeente te instituëren van leden, die op dat moment nog bij Oud-Vossemeer behoorden.

Ds. Van den Oever moest daar dan 12 zondagen per jaar preken en de nieuw te vormen gemeente zou *f* 100,- als bijdrage in het traktement voor haar rekening nemen. In augustus '56 volgde een hernieuwd schriftelijk verzoek uit Poortvliet.

Het kwam echter niet tot een positief resultaat, ook al omdat ds. H. van den Oever in november van hetzelfde jaar (1856) naar *Bierum* in het noorden van Groningerland vertrok. Zoals we straks zullen zien zou hij later toch nog in Poortvliet dominee worden (1861). In het hoofdstuk over *Oud-Vossemeer* hebben we het bovenstaande al gememoreerd.

Was het met ds. H. van den Oever niet gelukt, in 1857 zou er alsnog in Poortvliet een Kruisgemeente ontstaan, die in oktober 1857 in *Harmen de Vries*, gekomen van Oosterland op Schouwen, haar eerste predikant kreeg. In hetzelfde jaar had de burgerlijke gemeente het groene licht gegeven om in de Stoofstraat naast het armenhuis een kerk van 17 bij 9 ellen te bouwen.[1.] Het verzoekschrift daartoe was gedateerd maart 1857 en ondertekend door *Pieter Soetens* (een 42-jarige wagenmaker), door *Arend van den Boogaard Jzn.* (een 42-jarige 'landman', wonende op de Markt[2.]) en door *Hermanus Uyl*, een 'landman' met een groot gezin en getrouwd met de in Oud-Vossemeer geboren Dina Kunst. Door koop waren de ondertekenaars eigenaar geworden van een huisje met bijbehorende grond, bewoond door 'A. Oosdijk, no. 36'.[3.] In de Stoofstraat heeft dus het eerste Afgescheiden kerkje van Poortvliet gestaan, d.w.z. de gemeente behoorde tot het kerkverband van de Kruisgemeenten.

Helaas is van deze gemeente verder weinig bekend. Haar eerste dominee was de al genoemde *Harmen de Vries* (oktober 1857-9 maart '62). Toen in 1860 de *classis Zeeland* van de Gereformeerde kerk onder 't kruis werd gevormd, werd aan ds. H. de Vries van Poortvliet ook zitting verleend. Vaak vergaderde de kleine classis niet; slechts eenmaal per jaar en zelfs dat nog niet altijd. In april '61 was ds. H. de Vries er ook namens Poortvliet; in mei '62 niet meer, want hij was op *9 maart '62* in Poortvliet overleden. En dan lezen we in de classisnotulen van het volgend jaar (maart '63) de merkwaardige mededeling: Na de dood van ds. H. de Vries 'heeft Poortvliet ons verlaten, omdat we geen deel wilden hebben in haar zondige handelingen in het beroepen van *H. van den Oever*'.

Wat dit precies betekent, weten we niet. Maar het is wel merkwaardig, dat als datum van bevestiging van de toen 35-jarige ds. H. van den Oever Czn. in Poortvliet staat opgegeven: *31 augustus 1861*, terwijl ds. H. de Vries pas

9 maart '62 is overleden, oud 57 jaar. Was hij mogelijk al aan de kant geschoven? Of ongeneeslijk ziek? Drie van zijn kinderen zijn ook in Poortvliet overleden.

Harmen (Hermen) de Vries, geboren Bedum 1805, was met zijn gezin 14 september 1857 vanuit Oosterland (Duiveland) in Poortvliet komen wonen (Putjesdijk 37).[4.]

Er is nog een rekest aan de koning bekend van *H. de Vries* en *H. Uyl* 'zich noemende Opzieners der Afgescheidene Gereformeerde gemeente van Poortvliet' met het verzoek om vrijdom van belasting voor het kerkgebouw van die gemeente. Het werd afgewezen.[5.]

Ds. Hermanus van den Oever Czn. heeft van 31 augustus 1861-11 januari '64 in Poortvliet gestaan.[6.] Zijn vertrek was naar het schijnt niet zo eervol, want in februari '64 las ds. M. Keulemans van de Kruisgemeente in Middelburg zijn kerkeraad een brief voor van de gemeente te Poortvliet, waaruit blijkt, dat ds. H. van den Oever 'op alles behalve gunstige wijze' zijn standplaats Poortvliet had verlaten.[7.] Hij is later buiten elk kerkverband komen te staan. En hier eindigt onze kennis van de Kruisgemeente in Poortvliet. Helaas.

We lazen dat omstreeks 1855 in Poortvliet ook een *Ledeboeriaanse* gemeente is ontstaan (groep *Daniël Bakker*).[8.] Hoewel het beschrijven van die gemeenten buiten het bestek van onze studie valt - we beperken ons namelijk tot de Chr. Afgescheidenen en de Kruisgemeenten - zijn er toch raakvlakken. We worden dit gewaar, als we het in druk verschenen *Eenvoudig verhaal van het leven en de bekeering van Adriaan Bergers* ('s-Gravenhage 1877) lezen.[9.]

In ons hoofdstuk over *Tholen* hebben we zijn naam al eens genoemd. Hij was daar omstreeks 1840 ouderling geworden in de Budding-gemeente, waar hij sympathiseerde met de oefenaar *Pieter van Dijke* van *St. Philipsland*. In oktober 1850 is Bergers verhuisd met zijn gezin van Tholen naar Poortvliet, waar hij 16 mei 1876 is overleden, 67 jaar oud.

Levensverhaal van Adriaan Bergers

Het is hier de plaats een aantal gegevens uit het levensverhaal van deze ouderling-oefenaar naar voren te halen, omdat ze ons een kijkje geven op zijn eigen afscheidingsgeschiedenis en op het bevindelijke geloofsleven van vele Afgescheidenen in die dagen op het eiland Tholen (en elders).

Adriaan Bergers was 22 april 1809 in St. Annaland geboren en werd door zijn ouders in de gereformeerde religie opgevoed 'doch maar alleen uitwendig'. Hij leerde wel 'eenige formuliergebeden en vragen aangaande de waarheden der Gereformeerde leer. Maar wat de zaken der inwendige werkzaamheid van eene zalige belijdenis en een leven des geloofs door God in Christus aangaat, deze waren hun eene onbekende zaak, zoodat ik in dit opzigt zeggen kan: mijn vader was een Amoriter en mijne moeder eene Hethitische'.

Hij was 21 jaar oud, toen hij in mei 1830 trouwde met de 27-jarige *Willemina Johanna Flikweert*.

Van beroep was hij toen ‘stamper in de buiten meestoof’ in *Tholen* (een gebouw waarin de meekrap werd gedroogd en fijngestampt om daaruit een rode kleurstof te bereiden). In bijna elk dorp stond omstreeks 1850 wel een meestoof. Namen als Stoofpad, -weg, of -straat herinneren er nog aan. Bergers was intelligent en las graag stichtelijke lectuur. Op een goede dag kreeg hij in handen *Het genadeverbond van Lampe*, dat hij las en herlas. Het maakte nogal indruk op hem.[10.]

Ook kreeg hij later ‘*lust in de schriften van Brakel, Smytegelt, Hellenbroek* en vele anderen’.

Omstreeks de tijd van de Afscheiding ca. 1836, was *Bergers* dus droger in de meestoof te Tholen. Maar zijn vrienden werden vijanden, toen hij zijn kritiek op de Hervormde kerk naar buiten bracht. In juli 1840 scheidde hij zich schriftelijk af van de Hervormde kerk in Tholen (stad).[11.] Hij schrijft daar zelf van: ‘De tijd brak nu aan dat ik mij met mijn geheele huisgezin schriftelijk van de Kerk afscheidde.’ Zijn vrouw volgde hem niet, wat ‘mij wel tot groote smart was, doch wat ik mij getroosten moest’.

‘Ik voegde mij dan nu ook bij de gemeente der Afgescheidenen’, waarvan *ds. H.J. Budding* ‘toen leeraar was, die in die tijd in Tholen verkeerde’, en de volgende zondag ‘werd mijn kind gedoopt op de hofstede van *Willem Tichelaar* zonder uitwendige storing of vervolging’[12.] We merken hierbij op: dat moet geweest zijn op zondag 10 of 17 mei 1840.[13.]

Toen hij zich in 1840 bij de Afgescheidenen in Tholen had gevoegd ‘begon de vijand schrikkelijk te woeden’. Hij liep groot gevaar zijn baan als droger in de meestoof te verliezen, zodat hij met zijn gezin tot armoede zou vervallen.

De mensen ‘zagen hem aan als een persoon die het gansche land (van Tholen) in roere had gesteld’. Maar gelukkig kon hij in de meestoof blijven werken.

‘Het afgescheiden volk des Heeren waar ik mij u onder bevond (...) leefde in deze dagen zeer troosteloos vanwege het klein getal herders of leeraars, daar Ds. Budding voor geheel Zeeland de eenige was.

Ook ontstonden er onder hen *zware verschillen*, die zoo zij allen geschreven werden, wel een boek op zich zelven zouden uitmaken. Ik zal van al die ellenden dan ook niet veel schrijven.

Bijna in elke plaats, stad of dorp, vond men nu zoo enige afgescheidenen, die zoo al eene kleine of grootere vergadering uitmaakten, welke echter veel *tegenstand* en *vervolging* moesten ondergaan.

Zware geldboeten werden op hen gelegd, *banden* en *gevangenissen* waren hun lot en *uit hunne bedieningen werden zij gezet*. Met niet meer dan negentien personen mogten zij vergaderen, hoewel zulks niet altijd onderzocht werd, zoodat de openbare prediking zeer zeldzaam was.

Wel werd hun vrijheid van de Regeering aangeboden, doch onder voorwaarde, dat zij den aardschen Koning als de hoogste magt zouden erkennen. Velen onderwierpen zich daaraan om door dezen weg kruis en vervolging te ontgaan en bleven alzoo den vleeschelijken afgod dienstbaar. Anderen bleven op zich zelven, oordeelende dat de regeering geene andere

dan eene beschermende magt over de Kerk toekwam. Ook namen zij de psalmberijming van *Dathenus* aan, omdat die door de Synode van 1618 en 1619 was aangenomen.

Omdat nu het getal leeraars zoo klein was, werden de vergaderingen van deze mannen nu meest geleid door ouderlingen uit hun midden gekozen, die het volk door het lezen der oude godzalige schrijvers zochten te stichten. Aan diakenen was de zorg voor de armen toevertrouwd.'[14.]

In *december '41* werd *Adriaan Bergers* ouderling in de Afgescheiden gemeente van Tholen. Als mede-ouderling had hij *Pieter van Driel Dirksz.*, wonende onder Poortvliet, naast zich. Het lag heel moeilijk in de Afgescheiden gemeente van Tholen.

'Nu gebeurde het op zekeren tijd, dat ik met mijn broeder P. van Driele in dien tijd mede-ouderling van de afgescheidene gemeente te Tholen, onze leden, waarover de Heilige Geest ons gesteld had, eens zou gaan bezoeken. Dit was zoo haast niet begonnen, of wij ontmoetten onder sommige leden al veel moeijelijkheid, namelijk hierin, dat sommigen oordeelden, dat het voor zich zelven nuttiger was om zich aan onze vergaderingen te onttrekken, vanwege de *ellende, doodigheid* en *geesteloosheid*, die zij *zeiden in ons midden te bespeuren* en *ook vanwege de onbekwaamheid der opzieners*.

Zij verklaarden hiervan door middel van Gods Woord onderrigt te wezen. Dat was voor mij eene moeijelijke omstandigheid.

Evenwel wat de gronden betreft, waarmede deze menschen hun achterblijven trachtten te verontschuldigen, zij schenen ons ongenoegzaam, onverstandig, ja gansch verkeerd te zijn. Toch bleven zij volharden.'

Even verder lezen we in zijn levensbeschrijving: 'De dagen waarin wij toen leefden, waren welligt de droevigste en beklagelijkste tijden, die de Kerke Gods op aarde ooit ontmoet heeft, niet zoo zeer van uitwendig kruis of verdrukking, maar van scheuring, verdeeldheid, hoogmoed, zorgeloosheid, laauwheid, verharding en zware ergenissen, en aanstoot voor God en de wereld.

Het scheen (...) die tijd te zijn, waarvan de Heere door den Apostel Petrus gesproken heeft, 1 Petri IV: 17, namelijk 'dat het oordeel van het Huis Gods beginnen zou.

De één zocht het hier, de ander zocht het daar en de banden der liefde waren weinige. Dit drukte mijne ziele niet weinig en ik geraakte daar door in vreeze of wij wel de ware Kerke Gods, of in den weg waren, die den Heere welbehagelijk was.'[15.]

Het kerkelijk functioneren van de gemeente stokte dus. Hoogstwaarschijnlijk zijn in deze moeilijke periode - ca. 1841-'51 - nooit kerkeraadsnotulen gemaakt. In elk geval zijn ze tot nu toe onvindbaar gebleken.

Aan het eind van de jaren '40 nam Bergers ontslag als droger in de meestoof te Tholen, omdat hij weigerde nog verder zondagsarbeid te verrichten. Zijn aanbod om in plaats van zondagavond dan zaterdagavond te werken, wezen de 'heeren aandeelhouders' resoluut van de hand. Gelukkig kwam er onverwacht een goede oplossing: Enige landbouwers uit de naburige ge-

meente *Poortvliet* wilden samen een *nieuwe meestoof* oprichten. Bergers kon daarop droger worden en hoefde zondags niet te werken 'zoodat bij het leggen van den eersten steen door mij, en door de eigenaars de wonderen Gods herdacht en groot gemaakt werden'. De naam van die stoof werd *De Hoop* 'alzoo in het stoofboek ter gedachtenis opgeteekend'.[16.]

Bergers verhuisde nu in oktober 1850 van *Tholen* naar *Poortvliet*, 'waar in dien tijd geene afgescheidene gemeente bestond'. Wél ontstond daar later een *Ledeboeriaanse* gemeente 'onder de bediening van *Ds. D. Bakker*, die wij door Gods genade tot onzen leeraar geroepen en bevestigd hebben'. *Bergers* werd daarvan ouderling.[17.]

Op 16 mei 1876 is hij overleden, 67 jaar oud.

B. Scherpenisse

Het dorpje *Scherpenisse* ligt maar een paar km. ten oosten van Sint Maartensdijk en bezit nog steeds enkele monumenten uit vorige eeuwen, zoals de Hervormde kerk en een voormalig raadhuisje.

In 1836 telde de Hervormde gemeente van *Scherpenisse* en *Westkerke*, zoals de officiële naam toen luidde, ruim 1000 zielen. Van 1825-'28 was ze gediend door *ds. Albertus van Raalte*, die in laatstgenoemd jaar naar *Fijnaart* in N.-Brabant vertrok. Hij was de vader van de 10 jaar later zo bekend geworden *ds. A.C. van Raalte*, één van de voormannen van de Afscheiding in Overijssel.

Van Raaltes opvolger in Scherpenisse werd *ds. S.M. de Bruin*, die de laatste 19 jaar van zijn leven in Scherpenisse heeft gestaan (1828-'47) en daar in november '47 is overleden, bijna 71 jaar oud.[18.]

In Scherpenisse is hij dus met de Afscheiding van 1834 geconfronteerd, hoewel het in zijn gemeente maar om enkele individuele gevallen ging. In de kerkeraadsnotulen vonden we deze terug.[19.]

Ds. De Bruin was een pastoraal gevoelend man. Dat een lid zich van de gemeente afscheidde, trof hem diep. Daarom deed hij wat hij kon om het zijns inziens dwalende schaap weer op de goede weg te helpen. Het was een vrouw, de 56-jarige arbeidster *Cornelia Leenderse Kievit*, weduwe van Gommert van As.[20.]

Op 10 september 1836 had ze een brief geschreven, waarin ze verzocht haar naam uit het lidmatenboek te schrappen, omdat ze zich wilde houden aan de formulieren van eenheid, opgesteld door de Synode van Dordrecht 1618/'19. Dus altijd weer die Synode van Dordrecht.

Ze zou zich aansluiten bij de gemeente, die de genoemde formulieren 'aankleeft'. Haar schrijven staat in de notulen opgenomen. De invloed van ds. Buddings optreden in Tholen in die tijd is hier onmiskenbaar.

Ds. De Bruin vond haar beslissing ongehoord. Hij zou van de kerkelijke belijdenisgeschriften afwijken? Op welke punten dan? Cornelia Kievit had niet aangetoond, welke artikelen door hem werden 'verdonkerd of ontkend'. Daarom werd de beschuldiging als 'kwaadwillig, lasterlijk en een

Christen onwaardig' afgewezen. Maar vóórdat men haar afscheiding accepteerde, zou eerst geprobeerd worden haar 'als dwalend en misleid, door zagte middelen te regt te brengen'.

Ds. De Bruin stelde een antwoordschrijven op, waarin hij nadrukkelijk betuigde, dat de kerkeraadsleden 'nimmer die dierbare waarheden onzer belijdenis, eenmaal afgelegd, zouden willen verloochenen, of niet voorstaan en handhaven'. Ze waren echt geen 'ontrouwe meineedigers'.

Hij herinnerde *Cornelia Kievit* aan haar eigen openbare geloofsbelijdenis, lang geleden op 6 april 1798 afgelegd, in aanwezigheid van de hele kerkeraad, toen bestaande uit de leden *L. Catshoek, B. Hartog, A. Noordijke, C. Oom, H. de Rijke* en *R. Willemse*. Ze kreeg nog een bedenktijd van zes weken. Als ze dan nog bij haar verzoek bleef, dan zou de kerkeraad haar als 'afgescheiden' lid beschouwen en behandelen. En zo gebeurde het.

Ruim een jaar later kwamen er nog twee berichten van onttrekking binnen, namelijk van Adriaan Holaard en Philippus Beke. Maar de afscheiding van laatstgenoemde was maar heel kort van duur, want al 18 dagen later kwam zijn vrouw Jacomina Wagemaker namens haar man vertellen, 'dat zijn gedane stap hem hartelijk berouwde'.[21.]

Dat er in de Hervormde gemeente van Scherpenisse toch een sterk conservatieve onderstroom was, die tegen de 'verlichte' opvattingen van bijv. ds. Gerlach van Sint Philipsland inging (zie hoofdstuk Sint Philipsland), bewijst het volgende incident uit de zomer van 1847. Er was namelijk een schriftelijk protest binnengekomen tegen de bevestiging van de 'landman' Marinus Kot als ouderling. Het was van de hand van J. Was, genees-, heel- en verloskundige, wonende te Scherpenisse.

De reden van het protest was de volgende: Kot was die zondag na de middagdienst - waarin ds. Gerlach van Sint Philipsland had gepreekt - omstreeks half 5 naar de pastorie van ds. De Bruin gegaan, die daar ernstig ziek op bed lag. In de kamer voor de bedstede zat ds. Gerlach van Sint Philipsland, die voor zijn vertrek naar huis zijn zieke collega nog eens opzocht. Na zijn binnenkomst was Kot 'in zeer hevigen drift ontstoken' tegen ds. Gerlach beginnen uit te varen. Met de vuist op tafel slaande had hij zijn kritiek op diens gehouden preek gespuid, tot grote 'ontsteltenis' niet alleen van ds. Gerlach zelf, maar ook van de oude, zwakke ds. De Bruin in de bedstee, die dergelijke emotionele toestanden niet meer kon hebben.

Het was immers heel goed denkbaar - aldus het protest - dat Kot na zijn bevestiging als ouderling zijn geestelijke hoogmoed en heerszucht zo ver zou drijven, dat 'daaruit niet anders dan scheuringen, ergerlijke verdeeldheden en wat niet al' onder de leden van kerkeraad en gemeente konden verwacht worden.

Door het niet opzoeken en niet meezingen van de Evangelische gezangen bewees Kot al duidelijk, dat hij zich niet aan 'kerkelijke wetten en verordeningen' wilde houden. Hoe kon zo'n man als Kot nu ouderling zijn?[22.] Naar aanleiding van dit protest had ds. De Bruin aan de kerkeraad een in verzoenende toon gestelde schriftelijke 'verklaring' gestuurd. Onder meer lezen we erin, dat Kot ds. Gerlach had beschuldigd van onrechtzinnigheid

en deze had gewaarschuwd, dat als hij doorging met zo te preken, hij een zware verantwoording op zich zou laden. Als bewijs had Kot in het kort zijn eigen bekeringsweg verteld. We merken hierbij op dat dit laatste in die tijd als een sterk argument wel in de strijd werd geworpen.

In de verklaring van de zieke ds. De Bruin - zijn zoon was mede-ondertekenaar geweest- stond verder, dat ds. Gerlach ‘met bedaardheid’ Kot had aangehoord en had geprobeerd met een verkorte weergave van zijn zojuist gehouden preek de kritiek van Kot te ontzenuwen. Het was zijn bedoeling geweest zijn hoorders op het hart te drukken, dat zij de schuld, als ze verloren gingen, niet aan God maar aan zichzelf hadden te wijten.

Volgens de verklaring leek het of Marinus Kot inderdaad wat was gekalmeerd en zich schaamde over zijn onstuimig optreden. Hij gaf bij het weggaan ds. Gerlach tenminste beleefd de hand.

Ook Kot zelf werd door de kerkeraad gehoord. Om kort te gaan, in augustus '47 verklaarde deze schriftelijk, dat zijn doel niet anders was geweest dan ‘naar mijn inzigt’ de waarheid van de Christelijke belijdenis voor te staan en te handhaven; waarbij hij ‘welligt’ de altijd nodige ‘bedachtzaamheid’ wel eens uit het oog had verloren. En met deze verklaring stond niets zijn bevestiging als ouderling nog in de weg.[23.]

C. Sint-Maartensdijk

In Sint-Maartensdijk, waar de fraaie Maartenskerk in het stadje (dat is het) domineert, is omstreeks 1836 geen Afgescheiden gemeente ontstaan zoals in *Tholen* en *Oud-Vossemeer*. Wel woonden er separatisten, maar slechts drie. Pas in 1872 is daar een Chr. Gereformeerde kerk geïnstitueerd, zoals in 1869 na de fusie van Afgescheiden- en Kruisgemeenten de naam luidde. (In 1897 is deze weer opgeheven.) We komen er straks nog even op terug, althans op haar eerste begin. Wie waren die eerste Afgescheidenen? In de notulen van de Hervormde kerk staan ze vermeld. Daar was toen predikant *ds. Jan Hoogendorp*, die in 1840 in St.-Maartensdijk is overleden, 76 jaar oud. Hij had daar toen 38 jaar gestaan en in 1838 zijn 50-jarige Evangeliebediening bij drie gemeenten gevierd, namelijk *Zwartewaal*, ‘een aanzienlijk visschers-dorp’ op Voorne-Putten, *Kerkwerve* op Schouwen en vanaf 1802 *St.-Maartensdijk*.

Zijn herdenkingsrede is in druk uitgegeven en boeiend om te lezen.[24.] Er bestaat ook een interessant boekje van W. van Gorsel, *De Maartenskerk in de Smalstad* (1959).

Met gebruikmaking van de kerkeraadsnotulen van de Hervormde gemeente en het bevolkingsregister geven we de volgende bijzonderheden door.[25.]

In de zomer van *1835* had ds. Hoogendorp voor het eerst met een afscheiding te maken gekregen. Tijdens de kerkeraadsvergadering van 4 juli '35 rapporteerde hij, dat het gebruikelijk huisbezoek vóór het te houden Avondmaal niets bijzonders had opgeleverd. Alleen bij *Cornelis de Koning*, de schoenmaker, omstreeks 40 jaar oud, waren moeilijkheden geweest.[26.]

St.-Maartensdijk. Gezicht op toren Ned. Herv. kerk. Op voorgrond het in 1865 gebouwde kerkje, thans nog in gebruik bij de Oud-Gereformeerde Gemeente in Nederland. Het staat op de gedempte stadsvest achter Keethil. (Gemeente-archief Tholen.)

De notulen zeggen hiervan: 'C^{s}. de Koning, in eenen kring met de overige ledematen van het huisgezin staande, (zeide) tegen onzen leeraar: 'Ik dagt dat gij mij alleen zoude aangesproken hebben, waarop onze Pred.^{t} antwoordde: wij hebben in last om de ledematen tot het Avondmaal te nodigen, waarop hij (De Koning) zeide: "dan behoor ik hier niet" en terstond zich verwijderde en ons verliet.'

Na enige deliberatie besloot de kerkeraad een afwachtende houding aan te nemen, zoals men dit ook zou doen t.o.v. twee andere 'separatisten'.

We merken hierbij nog op, dat deze *Cornelis de Koning* in 1824 voor het eerst *diaken* in de Hervormde gemeente was geworden. Zijn vrouw heette Willemina Johanna van der Graaf.

Begin februari 1836 lag er een brief van Cor^{s} And^{s} de Koning op de kerkeraadstafel, waarin hij verzocht zijn naam in het lidmatenboek door te halen. Hij wenste zich aan te sluiten bij 'die gemeente, die vereenigd met mij die godsdienst belijde door onze vaderen in den jaare 1618 en 1619 te Dordrecht vastgesteld'.

De kerkeraad nam het schrijven voor kennisgeving aan, en stelde het gemeentebestuur ervan op de hoogte.[27.]

In oktober '36 was er weer een schriftelijke onttrekking, nu van *Johannes Charpentier*, een weduwnaar, van beroep arbeider, omstreeks 58 jaar oud.[28.]

Of er verband bestaat met de volgende notitie (5 november) in het notulenboek, durven we niet te beslissen. De koster moest namens de kerkeraad *Betje Charpentier* aanzeggen, dat ze niet aan het avondmaal mocht deelnemen, omdat ze van ‘een onecht kind’ was bevallen.

De derde en laatste separatist in die tijd was *Jacobus Steketee*, een ongeveer 42-jarige blikslager, die zich met nog twee onmondige kinderen van het kerkgenootschap had afgescheiden.[29.]

Enkele tientallen jaren later heeft in St.-Maartensdijk een nieuwe en veel grotere Afscheiding plaats gevonden. Er ontstond in de jaren '60 een *Ledeboeriaanse* gemeente, die daar in 1865 een kerkje bouwde, dat thans nog in gebruik is bij de Oud-Gereformeerde gemeente en waarin ds. P. van Dijke en ds. D. Bakker wel hebben gepreekt.[30.]

Het staat op de gedempte stadsvest achter Keethil. Op een gevelsteen staat te lezen, dat *M. Steketee* de stichter was, en zijn nichtje *Johanna Cornelia Adriaanse* op 21 juni 1865 de eerste steen legde.

Eindnoten:

1. *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* (Zeeland), 20.
2. Arend van den Boogaard (Boogert) was op 17 februari 1815 in Oud-Vossemeer geboren als zoon van de arbeider Jan van den Boogaard en Jannetje Douw. Hij was gehuwd met Barbera Poulisse, geb. 9 september 1825 te Poortvliet.
3. Ing. stukken gemeente Poortvliet no. 82.
4. Hij was gehuwd met Johanna Melsen, en een zoon van Jan de Vries en Fijna Ludeman. De persoonsgegevens van ds. H. de Vries hebben we te danken aan de gemeentearchivaris van Tholen J.P.D. Zuurdeeg.
5. *Hervormde Eredienst*, 18 april 1861 no. 14 en 3 juni 1861 no. 1 (A.R.A.-Den Haag).
6. Hij was getrouwd met Hendrina Engelaan, in Rotterdam geboren.
7. Notulen kerkeraad Kruisgemeente Middelburg 2 februari 1864.
8. H. Florijn, *Ds. Daniël Bakker*, 189, (Zwijndrecht 1985).
9. Een fotocopie daarvan hebben we van A.J. Smits te Stavenisse ontvangen.
10. De Nederlandse uitgave van deze van afkomst Duitse theoloog F.A. Lampe (1683-1729) luidt: *De verborgenheid van het genaade-verbondt, ter eeren van den grooten verbonds-Godt, en tot stichtinge van alle heylbegeerige zielen geopent* (Amsterdam, 1718).
11. Notulen hervormde kerkeraad Tholen 24 juli 1840.
12. *Eenvoudig verhaal*..., 21.
13. Vonnis rechtbank Zierikzee, 12 juni 1840.
14. *Eenvoudig verhaal*..., 28.
15. *Eenvoudig verhaal*..., 35.
16. *Eenvoudig verhaal*..., 41, 42.
17. H. Florijn, *a.w.*, 189, 190.
18. Ruim 45 jaar was hij dominee geweest; eerst 23 jaar op het eiland Marken, toen 3 jaar in Oud-Alblas, vanwaar hij naar Scherpenisse kwam.
19. Aan ds. P. van Bergen Bravenboer hebben we inzage van deze notulen te danken.
20. Ze was 2 januari 1780 in Scherpenisse geboren als dochter van Leendert Kievit en Jannetje de Vos. Op 18 januari 1849 is ze in Tholen overleden, 69 jaar oud.
21. Notulen kerkeraad 26 december 1837, 1 en 19 januari 1838. En tenslotte was er in april 1838 nog het dooplid Marinus Pape, die vanuit Oud-Vossemeer schreef, dat hij zich aan de Herv.

kerk ontrok. Dit deed de kerkeraad van Scherpenisse verontwaardigd opmerken, dat dit van de jongeling M. Pape ‘allerondankbaarst’ was: hij was immers door de diaconie van Scherpenisse ‘opgevoed’! Mocht hij onverhoopt tot armoede vervallen, dan hoefde hij zich niet meer bij de diaconie van Scherpenisse te melden.

22. Het protest was gedateerd 30 juni 1847. Zie notulen kerkeraad 2 juli '47.
23. Notulen kerkeraad 24 augustus 1847. Op 16 november 1847 is ds. S.M. de Bruin overleden, bijna 71 jaar oud. Ruim 45 jaar lang was hij dominee geweest, eerst 23 jaar op het eiland Marken, toen 3 jaar in Oud-Alblas en de laatste 19 jaar in Scherpenisse.
24. A. Wiggers van het Documentatiecentrum van het Zeeuws Deltagebied in Middelburg was zo vriendelijk ons een fotocopie van dit 32 pagina's tellend geschrift te zenden.
25. Ds. J.G. van Loon te St. Maartensdijk heeft ons heel vriendelijk inzage van de notulen mogelijk gemaakt.
26. We hebben er enkele personalia aan toegevoegd.
27. Notulen kerkeraad 7 februari 1836. De brief van Corn. de Koning staat ook opgenomen in W. van Gorsel, *De Maartenskerk in de Smalstad*, 76.
28. Notulen kerkeraad 24 oktober 1836.
29. Notulen kerkeraad 7 mei 1838.
30. H. Florijn, *a.w.*, 199.
    H.M. Stoppelenburg, *Kerkhistorische Kroniek* 1973, no. 3.

Sint Philipsland

XIII *Sint Philipsland*

A. Voorgeschiedenis en begin

Sint Philipsland, eeuwenlang het kleinste van de Zeeuwse eilanden, gelegen in het noordoosten van de provincie, bestond tot plm. 1500 uit een gebied van uitgestrekte schorren, slikken en zandplaten, doorsneden door meestal ondiepe kreken. De hoogst gelegen en begroeide schorren werden soms beweid door schapen die eigendom waren van één of ander klooster in Bergen op Zoom.

Aan het eind van de 15e eeuw begon pas de eerste bedijking, die ongeveer de tegenwoordige Oude Polder besloeg. Aan de zuidoostkant daarvan ligt het tegenwoordige dorp. Later zijn er nog een aantal polders bijgekomen. We noemen alleen de *Kramerspolder* en de *Anna Jacobapolder*, omstreeks 1850 bedijkt. Aanvankelijk behoorden deze polders tot de burgerlijke gemeente Bruinisse, maar in 1867 kwamen ze bij Sint Philipsland. Langzamerhand ontstond daar toen het gehucht Anna Jacobapolder, mede door de vestiging van aangetrokken arbeidskrachten uit Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen.

Hoe stond het in Sint Philipsland met de *gezelschappen*? Nu, veel hing af van de prediking en de opvattingen van de plaatselijke predikant. In hetzelfde jaar (1816) dat het Algemeen Reglement in de Hervormde Kerk de plaats van de Dordtse kerkorde had ingenomen, had in Sint Philipsland *ds. Willem Vervoorn* zijn intree gedaan. Hij was gekomen van *Spijk* bij Gorinchem en op zondag 8 september '16 bevestigd door *ds. J. Burgerhoudt* van Tholen. De vorige zondag - 1 september - had deze nog een liefdebeurt voor ds. Vervoorn waargenomen, zodat diens traktement per 1 september kon ingaan.

Ruim een jaar later - in januari 1818 - deelde deze ds. Vervoorn de kerkeraad mee, dat enige gemeenteleden weer ‘zoals in vroegere jaren’ een *oefening* hadden gehouden.

De kerkeraad besloot de deelnemers te vermanen. Bovendien zou vanaf de kansel tegen zulke praktijken worden gewaarschuwd. In het bijzonder

moest ds. Vervoorn de ‘aanroerder’ van het gezelschap - de naam werd niet genoemd - bestraffen. Dat gebeurde ook, maar het hielp niets.[1]

In juli 1820 verwisselde *ds. Vervoorn* Sint Philipsland voor Domburg. Consulent werd nu ds. J. Versprille van St. Annaland op Tholen, die voor elke heen- en terugreis *ƒ* 1,10 ontving. Elke maand in de zomer zou hij een keer overkomen om herderlijk werk te verrichten; en in de winter zou hij om de 14 dagen catechiseren en eventueel pastorale bezoeken afleggen. Maar die catechisaties gingen lang niet altijd door, want 's winters lag het veer op St. Annaland soms dagenlang stil wegens ijsgang of ongunstige weersomstandigheden.

Van deze ds. Versprille, die van 1816-'26 in St. Annaland stond, is bekend dat hij in de *ringvergadering*[2] van augustus 1821 pleitte voor eerherstel voor *ds. Nicolaas Schotsman*, toen Hervormd predikant in Leiden. Deze had in mei 1819 in de Marekerk in Leiden twee preken gehouden, waarin hij in prijzende zin de Synode van Dordrecht van 1618/'19 had herdacht. Die beide preken publiceerde hij kort daarop onder de titel: *Eerezuil ter gedachtenis van de voor tweehonderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode*.

Nog in hetzelfde jaar verscheen daarvan een tweede druk met een voorrede van de toen beroemde dichter *Willem Bilderdijk*, met wie hij bevriend was. Schotsmans publikatie werd in zijn eigen kerkgemeenschap met hoon overladen. Zelfs viel het woord ‘schandzuil’. De waardering van *ds. J. Versprille* voor die ‘Eerezuil’ wijst er op, dat hij rechtzinnig in de leer was.

Pas twee jaar later kon de vacature worden vervuld door de komst van *ds. Samuël Jacobus Everaers*, gekomen van Stad aan 't Haringvliet op Goeree-Overflakkee. Blijkbaar was Sint Philipsland niet zo'n aantrekkelijke gemeente, want niet minder dan negen maal was tevergeefs een beroep uitgebracht. Ook het verhogen van het traktement met *ƒ* 100,- had niet dadelijk geholpen.

Na zijn bevestiging door consulent J. Versprille van Sint Annaland zou ds. Everaers ruim 19 jaar in Sint Philipsland blijven. Daar is hij op 2 januari 1842 overleden, oud 65 jaar en 5 maanden[3]. Hij heeft het begin van de Afscheiding in Sint Philipsland nog meegemaakt.

Na zijn overlijden besloot de kerkeraad geen kandidaat, maar een predikant te beroepen ‘omdat dit in de tegenwoordige gesteldheid van zeer veel belang is’. Dit wijst er dus wel op, dat de situatie voor de Hervormde kerk in Sint Philipsland moeilijk was geworden. Daarom nu liever een geroutineerde dominee dan een onervaren kandidaat. Om onnodige correspondentie te voorkomen zou de consulent het overlijdensbericht in de *Boekzaal der geleerde Wereld* publiceren.

Over ds. Everaers' theologische opvattingen hoeven we niet in het onzekere te verkeren. Al gauw bleek, dat hij in zijn preken en spreken ‘liberaal’ was en daardoor soms duidelijk van de gereformeerde leer afweek. Daar kwam bij, dat hij de verplichting van het laten zingen van één of meer van de nieuwe Evangelische gezangen in de kerkdienst graag voor zijn rekening nam.

En toen brak het jaar 1834 aan, waarin *ds. Hendrik de Cock* zich in Ulrum in oktober 1834 van de Hervormde kerk afscheidde, nadat al zijn pogingen om daarin te blijven waren mislukt. Velen in het land waren door zijn geschriften en door correspondentie van die strijd enigszins op de hoogte gekomen en volgden deze met emotionele betrokkenheid. Als voorbeeld noemen we hier alleen twee landbouwers van het aan Sint Philipsland grenzende Duiveland, namelijk *Dirk van Farowé* van Nieuwerkerk en *Boudewijn Bakker* van Sir Jansland. Beiden hadden met ds. De Cock gecorrespondeerd. Hij heeft hun brieven zelfs gepubliceerd. In ons hoofdstuk over de Afscheiding op Duiveland kan de lezer ze vinden. Ook in het gezelschap op Sint Philipsland leefde men mee met ds. De Cocks strijd en lot.

In Sir Jansland op Duiveland was het in mei 1834 dat de vooraanstaande landbouwer Boudewijn Bakker zich officieel aan de Hervormde kerk onttrok, nog voordat De Cock zich officieel had afgescheiden (zie hoofdstuk VII over de Afscheiding op Duiveland), En op Sint Philipsland vroeg eind maart '34 de bijna 50-jarige arbeider *Adriaan Kunst*, een leidinggevend bezoeker van het gezelschap in dat dorp, zijn naam in het Hervormde lidmatenboek door te strepen. Van deze zaak - want het is een hele kwestie geworden - is in het archief van de Hervormde classis Zierikzee nog een aantal typische bijzonderheden te vinden.[4.]

In het begin was het aantal geregistreerde Afgescheidenen maar klein, per 1 april '36 niet meer dan 6, enigszins denigrerend getypeerd als ‘arbeiders’ en ‘onkundig’. Lang niet alle gezelschapsleden hadden het voorbeeld van Adriaan Kunst echter gevolgd en zich officieel aan de Hervormde kerk onttrokken. Maar op 1 april '36 wierp ds. H.J. Budding zich in het strijdperk. Op die datum had hij namelijk officieel met de Hervormde kerk gebroken en zich bij de Afgescheidenen gevoegd. Er kwam nu beweging in de status quo, waarin de kerkelijke posities zich bevonden, ook in Sint Philipsland.

Op maandag 3 juli 1837 arriveerde ds. Budding op het eiland om godsdienstige samenkomsten te leiden. Hierdoor kwam hij ook in contact met een jonge boerenzoon, *Pieter van Dijke*, aan wiens persoon en optreden we nu eerst een paragraaf wijden.

Pieter van Dijke

Hij was op 9 juli 1812 geboren op Sint Philipsland waar zijn vader een welgestelde landbouwer was en hij dus al jong boerenknecht. In zijn zeer gedetailleerde levensbeschrijving van deze Pieter van Dijke heeft J.M. Vermeulen diens afkomst nog wat uitgediept: Op 1 maart 1773 was Johannis van Dijke met zijn gezin vanuit Scherpenisse (Tholen) op een boerderij bij het dorp Sint Philipsland komen wonen.

De oudste zoon *Adriaan* - de latere vader van Pieter van Dijke - was 10 jaar toen hij met zijn ouders meeverhuisde van het eiland Tholen naar Sint Philipsland. Deze Adriaan vond hier zijn vrouw, namelijk *Jannetje Reijngoudt*, een meisje van het eiland. Kort na de geboorte van haar zesde kind is ze in

1803 overleden. *Adriaan van Dijke* hertrouwde met *Maria van Oeveren*, die hem 4 kinderen schonk. De tweede van hen was *Pieter*. Zijn geboorte-akte werd een dag later door de waarnemend gemeentesecretaris *ds. Van Oosterzee* in het Frans opgesteld (1812 viel immers in de Franse tijd).

Op de kapitale boerderij van zijn ouders groeide de jonge Pieter voorspoedig op. Al was van geestelijke diepgang geen sprake, integendeel. Voor kerk en godsdienst had hij slechts oppervlakkige belangstelling; zijn interesse ging veel meer de kant van de wereld uit.

Toen hij 20 jaar was, trouwde hij - op 30 augustus 1832 - met de 17-jarige *Pieternella Marina Mol*, een rijke boerendochter. Nu zou hij wel wat serieuzer worden, was de verwachting. Het jeugdige echtpaar ging in het dorp wonen, Voorstraat 40. Hun eerste kindje stierf nog geen half jaar na de geboorte. Enkele dagen na de begrafenis legde Pieter geloofsbelijdenis af in de Hervormde kerk (juli 1833). Zijn vrouw deed het op 15 mei 1834. In januari van dat jaar werd haar man diaken. Een rijke boerenzoon behoorde een kerkelijk ambt te bekleden. Wat niet wil zeggen dat Pieter nu ineens een ingetogen godvrezend leven ging leiden. In zondagse jachtpartijen zag hij nog steeds geen bezwaar.

Zijn vader - al een 70-plusser - had veel vertrouwen in zijn zoon. Zelf had hij het druk genoeg met zijn wethouderschap en het was ook wel zeker, dat Pieter als zijn opvolger de grote boerderij zou kunnen beheren. Dus werd van woning verwisseld. Pieter en zijn vrouw kwamen op de grote boerderij te wonen, waar altijd meer dan genoeg werk te doen viel.

Begin 1836 kwam er een wending in zijn godsdienstig leven, het begin van zijn bekering. Wat niemand verwacht had, gebeurde: hij zag het in de Hervormde kerk niet meer zitten, hij zocht het gezelschap eens op en - na een ingrijpende zielestrijd - bleef hij daar komen.

Een heel nieuwe fase in zijn leven begon hiermee. Zijn voorbeeld werkte bovendien aanstekelijk. Anderen volgden hem. Het gezelschap groeide. Als vanzelf kwam Pieters sterke geestkracht steeds nadrukkelijker naar voren. Hij werd in het gezelschap de dominerende kracht, wat in de groep ook weer jaloersheid of in elk geval verzet wekte. Hij mocht niet zoveel meer spreken, zeker niet als er een preek werd gelezen, wat vaak het geval was. Daardoor rijpte in hem het idee zelf als *oefenaar* op te treden. Voor een oefening was in zijn ruime boerenwoning plaats genoeg. Maar hoe kreeg hij zekerheid, dat de roeping om oefenaar en later predikant te worden, van boven kwam? ‘Predikant worden van een kerk die nog steeds als gezelschap in de huiselijke kring vergaderde?’

Vermeulen werkt dit in zijn biografie van Pieter van Dijke dan als volgt uit: Ten einde raad vroeg Pieter de Heere om 3 tekenen, waardoor hij zijn roeping bevestigd wilde zien:

1. Hij moest luisteraars krijgen. Naar de leesdiensten van het gezelschap kon hij niet langer, omdat hij daar niet mocht ‘spreken’ (oefenen).
2. Hij wilde graag merken, dat God hem wijsheid en vrijheid in het spreken gaf.
3. Als derde en laatste teken moest er een geschikte plaats om voor te gaan beschikbaar komen.

Wat het eerste punt betreft - het krijgen van hoorders - al spoedig werd de kamer in de boerderij zo vol, dat er voor Van Dijke zelf geen stoel meer overbleef. Staande in een hoekje van de woonkamer sprak hij zijn hoorders toe.

Tijdens zijn eerste 'preken' merkte hij, dat hij helder inzicht in de Schrift kreeg. In Flipland ging zijn naam van mond tot mond. Ook tientallen Hervormden waren telkens aanwezig op de boerderij.

En wat het derde teken betreft, niemand minder dan zijn vader - de wethouder - beloofde voor een nieuwe vergaderruimte te zullen zorgen. Nu was voor Pieter van Dijke ook het laatste teken gebeurd.[5.]

Het gezelschap wordt kerk

We gaan nog even naar 1837 en de eerstvolgende jaren terug. De plannen om het gezelschap om te zetten in een kerkelijke gemeente werden steeds omlijnder. In maart 1837 telde het gezelschap al 49 leden.[6.] Maar voor de instituering van een gemeente is een dominee nodig. En nu kwam uiteraard *ds. Budding* in het blikveld.

Op maandag 3 juli '37 zette deze voet aan wal op Sint Philipsland. We schreven het al. Op vrijdag 7 juli '37 stak hij over naar *Tholen* om in *Oud-Vossemeer* te preken, maar was de volgende dag al terug op Sint Philipsland. Die zaterdagavond (8 juli) preekte de jeugdige ds. Budding (27) voor ruim 20 personen in Van Dijkes boerderij en doopte voor het eerst kinderen op Sint Philipsland. Het waren er 4, van wie de oudste al bijna 2 jaar was en de jongste bijna 5 maanden.[7.]

Hoogstwaarschijnlijk is op deze datum - 8 juli 1837 - de gemeente van Sint Philipsland geïnstitueerd. We weten het niet exact. Als ouderling werden bevestigd *Adriaan Kunst* en *Abraham Reijngoudt Czn*, en als diaken *Pieter van Dijke Azn*[8.]. Vermeulen noemt als diaken ook nog *Leendert van Ree* en *Johannes Verwijs* (misschien zijn dezen wat later in het ambt gekomen). *Leendert van Ree*, een schipper, was afkomstig van *Noordwijk* (ZH). Hij was begin 1835 in Sint Philipsland komen wonen en had zich dadelijk bij het gezelschap aldaar gevoegd. Het gezelschapsleven was hem trouwens niet vreemd. In zijn vorige woonplaats had hij er al kennis mee gemaakt. Niemand minder dan de befaamde oefenaar *Cors Noorduin* was daarin namelijk zeer actief. Op Sint Philipsland had Van Ree in *Rozetta (Roosje) Steijn* zijn vrouw gevonden.

Was het gezelschap te Sint Philipsland gestempeld door de stichtelijke schrijvers van de Nadere Reformatie (*Smytegelt e.a.)*, het spreekt vanzelf dat de in 1837 ontstane gemeente dat ook was. Het gezelschap was kerk geworden, de gezelschapsleden kerkmensen, de gezelschapsleiders kwamen in de kerkeraad en de bijeenkomsten werden kerkdiensten.[9.] Het kerkelijk leven verliep nu via de ambten en dat was een groot winstpunt, al bleven de invloeden van vroeger wel degelijk merkbaar.

Wanneer we nu de memorabilia uit 1837 en eerstvolgende jaren in chronologische volgorde plaatsen, dan krijgen we de beelden:

Dinsdag 25 juli 1837 - Er werd een vergadering van Zeeuwse Afgescheiden gemeenten gehouden waarop ook Sint Philipsland was vertegenwoordigd.

Besloten werd dat de ambtsdragers van *Sint Philipsland*, met die van *Tholen en Oud-Vossemeer* (ook op Tholen gelegen) en van de Duivelandse gemeente (Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse) 'tot onderlinge gemeenschap' samen moesten komen.

Een soort classis dus, althans een onderdeel daarvan, 'een ring' zogezegd, zoals elke Hervormde classis in enige ringen was onderverdeeld.

Enkele weken later - op *27 augustus '37* - preekte ds. Budding weer op Sint Philipsland, bij welke gelegenheid *Laurens Kunst Adr.zn* (35 jaar) en *Jan Aarnoutsen* (30 jaar) belijdenis van hun geloof aflegden.

Op zondag *22 oktober '37* was hij er opnieuw en preekte op de boerderij van Pieter van Dijke over Hebr. 13:13 ('Zo laat ons dan tot hem uitgaan buiten de legerplaats, zijn smaadheid dragende'). Twee kinderen werden gedoopt, onder wie het zoontje *Marinus* van Pieter van Dijke.

De kerkdiensten in de boerderij van Van Dijke werden steeds drukker bezocht. Daarom was het maar goed, dat voor een beter overzicht een nieuwe administratie werd opgezet. Zo kwam er in april 1838 een nieuw lidmatenregister en doopboek en een lijst van hen die geloofsbelijdenis hadden afgelegd.

In wel meer gemeenten had de precieze ds. Budding aangedrongen op het aanleggen van een doop- en lidmatenregister. En zelf schreef hij dan met zijn keurig handschrift op de eerste of tweede bladzijde enkele toepasselijke teksten. Vorsers in de plaatselijke kerkgeschiedenis profiteren nu nog van dit initiatief van ds. Budding.[10.]

In 1838 logeerde ds. Budding kort na Pasen zelfs langer dan een week op Sint Philipsland. Hij preekte daar toen 2 zondagen achter elkaar - 22 en 29 april '38 - telkens in de schuur van Pieter van Dijke. Op beide zondagen was er één dopeling, namelijk een zoontje van Laurens Kunst en één van Marinus Kunst. Inmiddels was de situatie ook voor de gemeente op Sint Philipsland dreigender geworden. Was de justitie in praktisch het hele land ook in de provincie Zeeland de godsdienstoefeningen van de Afgescheidenen gaan beboeten - al vanaf 1836 en zelfs nog eerder - nu ontkwam ook de Afgescheiden gemeente op het kleinste eiland van Zeeland hier niet langer meer aan. Afgescheidenen op Tholen en op Duiveland waren al tot het betalen van boeten veroordeeld en nu kwamen de Fliplanders aan de beurt, althans de leiders. Over de kerkdiensten in de schuur van Van Dijke op bovengenoemde 2 zondagen sprak de rechtbank van Zierikzee het volgende vonnis uit (15 juni 1838):

1. *Huibert Jacobus Budding*, 28 jaar, geboren Rhenen, wonende Middelburg, tweemaal *ƒ* 25,-;
2. *Pieter van Dijke*, 25 jaar, zoon van Adriaan, landbouwer, ook tweemaal *ƒ* 25,-.

De proceskosten bedroegen beide malen het hoge bedrag van *ƒ* 14,92, door beide veroordeelden gezamenlijk te betalen.

Dit was nog maar het begin van de ernstige moeilijkheden, die de gemeente op Sint Philipsland met de justitie kreeg. Zowel *ds. Budding* als *Pieter van Dijke* weigerden echter te betalen. De grondwet stond volgens hen immers vrijheid van godsdienstoefening toe! We moeten er aan toevoegen, dat de

rondreizende en overal prekende ds. Budding intussen al een kapitaal aan boeten was opgelegd, waar hij zich niets van aantrok. Dit was dan ook de reden, waarom hij niet lang daarna (18 juni '38) in Middelburg in de gevangenis werd gegijzeld en daar bijna 7 maanden (!) zou blijven. Het was zijn eerste langdurige opsluiting in de gevangenis en het zou niet de laatste zijn.[11.]

Toen hij op 15 januari '39 weer vrij kwam, was het helemaal mis met hem. Wat er psychisch met hem is gebeurd weten we niet, maar wel dat hij twee weken later - 30 januari '39 - zijn beroepsbrief als dominee voor heel Zeeland verscheurde en dus praktisch met de Chr. Afgescheiden gemeenten brak, althans voor zover ze hem niet beliefden te volgen.

Het zat bij hem vast op het verplicht zingen van de psalmberijming van Datheen in de kerkdiensten - dat eiste hij - en later op het bij de koning aanvragen van toestemming om zelfstandig als Afgescheiden kerken te mogen bestaan - dat verwierp hij (toen) absoluut.

Uiteraard kreeg ook de gemeente van Sint Philipsland in 1839 met dit conflict te maken. Ze moest kiezen: pro of contra Budding, een tussenweg bestond er niet. Budding was nu eenmaal geen man van het compromis.

In de hoofdstukken over *Middelburg* en *Biggekerke* hebben we dit hele conflict uitgebreid behandeld, zodat we nu kunnen volstaan met het vermelden van enkele momenten uit die strijd voor zover het Sint Philipsland betreft. Laten we alvast zeggen, dat die gemeente voor ds. Budding koos, evenals in 1839 de gemeenten op Tholen en Duiveland en nog enkele meer in Zeeland.

B. De jaren 1839-1844

In januari 1839 had ds. Budding door het verscheuren van zijn beroepsbrief als dominee voor alle Zeeuwse gemeenten officieus een breuk in het kerkverband veroorzaakt. Want het viel te verwachten, dat lang niet alle gemeenten aan zijn eisen zouden voldoen.

Op *Flipland* echter bleef men de komst van de impulsieve en extreme predikant op hoge prijs stellen. Men zag in hem ook enigszins een martelaar voor de goede zaak. Had hij er niet voor in de gevangenis gezeten?

Op *maandag 25 maart '39* - dus ruim 2 maanden na zijn vrijlating uit de gevangenis in Middelburg - kwam hij voor het eerst weer in St. Philipsland in actie. 's Middags doopte hij in de schuur van Pieter van Dijke 5 kinderen van ouders uit *Oud-Vossemeer* op het eiland Tholen. Het waren allen meisjes, van wie de oudste 8 maanden en de jongste 9 dagen was.[1.]

's Avonds werden ‘in de keet’ nog eens 7 kinderen gedoopt, nu allen van ouders wonende op *St. Philipsland*. Er was zelfs een dopelingetje van 3 dagen bij. Het was een mooi doopfeest, als we het zo mogen zeggen.

Het zou nu echter bijna 7 maanden duren, voordat ds. Budding weer op St. Philipsland verscheen. Dat was op *maandag 21 oktober '39*. Hij kwam toen niet van ver, want de 10 voorafgaande dagen had hij in de naburige gemeente Nieuwerkerk-Oosterland-Bruinisse op Duiveland ‘gewerkt’. Op bovengenoemde datum doopte hij 's avonds in St. Philipsland ‘in het woonhuis van Pieter van Dijke’ - zoals het doopboek aangeeft - 3 kinderen, onder wie een bijna 2 maanden oud dochtertje Maria van de gastheer. Allicht was het in een verwarmde woonkamer beter toeven dan in een koude keet of schuur.

Twee dagen later - 23 oktober '39 - werd ds. Budding door de Chr. Afgescheiden provinciale vergadering van Zeeland afgezet. Daarmee was de teerling geworpen. St. Philipsland werd een Budding-gemeente, zoals het wel wordt genoemd. Dit hield ondermeer in, dat in de kerkdiensten nog uitsluitend de psalmen van Datheen klonken.[2.]

We memoreren verder nog een aantal wederwaardigheden, die ds. Budding in 1840 en '41 in St. Philipsland meemaakte. Voor *1840* noteerden we: op *zondag 31 mei* preekte hij in de schuur van Pieter van Dijke ‘gelegen in den ouden polder van St. Philipsland’, zoals het proces-verbaal aangeeft. Die dag doopte hij 6 kinderen. Eén van de dopelingetjes was Johannes Dof, van wie de ouders in ‘De Willemstad’ woonden.[3.] Ook de rechtbank van *Zierikzee* was zich met deze godsdienstoefening gaan bemoeien en sprak als vonnis uit:

> *H.J. Budding* te Middelburg *ƒ* 25,- boete
> *Pieter van Dijke*, landman, schuur afgestaan *ƒ* 15,- + *ƒ* 10,- boete
> *Adriaan Kunst*, z. van Laurens, 55 jaar, geb. en wonende St. Philipsland *ƒ* 15,- boete
> Proceskosten *ƒ* 17,52 (een hoog bedrag).[4.]

Enkele maanden later - in september '40 - preekte hij 2 achtereenvolgende zondagen in St. Philipsland. Op zondagavond *6 september* doopte hij ‘in

het wagenhuis' van Pieter van Dijke 3 kinderen, o.a. een 9 dagen oud zoontje van *Johannes Verwijs* en *Neeltje Reijngoud* en een 11 dagen oud dochtertje van *Marinus Kunst* (moeder 'onafgescheiden').

De volgende zondag - 13 september 1840 - preekte hij er opnieuw en doopte 's middags Jannetje, dochtertje van *Willem Meijer* en *Cornelia van Oeveren*.[5.]

Ook in *1841* heeft ds. Budding verscheidene malen in de schuur van Pieter van Dijke voor de gemeente in St. Philipsland gepreekt, met als gevolg veroordelingen door de arrondissementsrechtbank te Zierikzee.

Op zondag 11 juli 1841 was het in de schuur ook heel erg druk geweest: wel *300* bezoekers volgens het proces-verbaal.

In de middagdienst waren er niet minder dan 8 kinderen gedoopt: vier echtparen waren er voor van het eiland *Tholen* overgekomen, nl. uit *Tholen* zelf *Jacob Dronkers* en vrouw *Cornelia Tanis*. Uit *Oud-Vossemeer* de echtparen *Cornelis Mol* en *Adriaantje Soetens*, van wie 2 kinderen werden gedoopt, en *Johannes Kunst* en vrouw (niet genoemd).

Vanuit *St.-Maartensdijk* hadden *Joh. de Rijke* en zijn vrouw de overtocht naar St. Philipsland gemaakt. En dan waren er nog 3 echtparen uit St. Philipsland geweest, met elk een dopelingetje.[6.]

Het kwam ds. Budding 'zich noemende Leeraar der Gereformeerde Gemeente' op de gebruikelijke boete van *ƒ* 25,- te staan; *Adriaan Kunst, Abraham Reijngoud* en *Pieter van Dijke*, die hadden 'geassisteerd bij het inzamelen der liefdegaven', kregen elk *ƒ* 15,- te betalen.[7.]

Ruim een maand later was ds. Budding opnieuw in de schuur van Pieter van Dijke te horen en te zien, wat de gebruikelijke boeten opleverde, waarop de even gebruikelijke weigering volgde deze te betalen, zodat het totale boetebedrag tot steeds grotere hoogte begon op te lopen.

Alsmaar beboet

Op 2 januari 1842 was de Hervormde predikant Samuël Jacobus Everaerts overleden, oud ruim 65 jaar, na een diensttijd van 36½ jaar, waarvan hij er 19½ in Sint Philipsland had doorgebracht. Op zijn ijver en inzet was nogal wat kritiek geweest, zelfs van de zijde van de classis.

In de gemeente St. Philipsland moest dus nu een nieuwe predikant komen. Gezien de labiele kerkelijke toestand was pastorale leiding ook broodnodig. De nieuwe dominee werd *Arnoldus Frederik Gerlach*; op 4 december 1842 werd hij door de consulent ds. J. Steenberg van St. Annaland (Tholen) in St. Philipsland bevestigd. Met hem had een fel en actief tegenstander van de Afscheiding zijn intree gedaan.

Een zware handicap voor de gemeente van Pieter van Dijke was ook de tegenwerking van de kant van politie en justitie. Hebben we op enkele vorige pagina's al iets gezegd over de boeten, die Van Dijke en de zijnen in *1840* en *'41* kregen opgelegd wegens het houden van hun 'illegale' godsdienstoefeningen, in de volgende jaren *1842* en *'43* werd de situatie op dit punt alleen maar penibeler. Vooral de Hervormde ds. Gerlach hitste wat hij kon.

Dat ds. Budding en Pieter van Dijke elkaar lagen, is bekend genoeg. Toen ds. Budding weer eens in de gevangenis zat, vroeg zijn gemeente te *Goes* aan *Pieter van Dijke* van St. Philipsland - die toevallig een paar dagen in Goes was - aanstaande zondag voor haar te oefenen. Hij deed het. En zo trad hij op 13 maart '42 voor het eerst in Goes op. Proces-verbaal - we citeren nu grotendeels uit Stoppelenburgs *Kerkhistorische Kroniek*[8] - bleef natuurlijk niet uit en de rechtbank aldaar veroordeelde hem tot *f* 300,- boete. Van Dijke reageerde hierop met een uitvoerig rekest aan koning Willem II.[9]

Als blijk van sympathie werd dit rekest mee ondertekend door een tiental ouderlingen en diakenen uit plaatsen waar Van Dijke ook wel voorging, nl. *Johannes Verwijs* te St. Philipsland; *Pieter van Driel* en *Adriaan Bergers* te Tholen; *Johannes Charpentier* en *C.A. de Koning* te St. Maartensdijk (op Tholen); *Jacob de Waal* en *M. van den Berg* te Bruinisse; *Dirk van Farowé* en *P.L. van Vessem* te Nieuwerkerk (op Duiveland). Eveneens bepleitte dit verzoekschrift vrijlating van *ds. Budding* en zijn eveneens gevangen zittende ouderlingen *Johannes de Jonge* van Goes en *Adriaan Kasse* van Krabbendijke (op Zuid-Beveland).

Ook Van Dijkes vader, *Adriaan van Dijke*, die wethouder op St. Philipsland was, en zijn collega *Jeremias van Oeveren*, stuurden een verzoekschrift aan de koning, waarin ze o.a. meedeelden dat op *St. Philipsland* ruim 100 personen zich hadden afgescheiden van het Hervormd kerkbestuur van 1816 en zich wilden houden aan ‘de leer en orde onzer vaderen van 1618 en 1619’. Dus altijd weer dat terugvallen op de beslissende Synode van Dordrecht.

Onder die mensen - aldus het rekest - was een zekere *Pieter van Dijke*, die als voorganger optrad ‘in de leer onzer vaderen’. Hoewel geen man van adellijke afkomst en niet aan een hogeschool gevormd ‘zoo hoort men hem echter tot verbaazen en tot verwondering aan die lieden den vloek en den zegen, het leven en de dood voorstellen’.

Buiten de bovengenoemde wethouders om had burgemeester Dorst Van Dijke echter verboden nog verder godsdienstoefeningen te leiden, hoewel deze zich er niet van bewust was tegen de koning noch tegen de overheid te hebben ‘gezondigd’. Integendeel, zijn optreden had ‘zooveel stichting, eerbied en zede verwekt, dat ons eijland in het algemeen erover ontroerd en bewogen is’. De gemeenteraad mocht wel blij zijn zo'n man in zijn midden te hebben, een man met ‘teere godsaligheijd, onbesproken gedragingen, burgerlijke beleefdheid, geestelijke gaven (en) gaven van welsprekendheid’.

En die man werd nu nota bene telkens ‘voor de rechtbank gesleept, met geldboeten bezwaard’ en ‘welligt spoedig naar de gevangenis gebragt’. (Het zou geen jaar later ook werkelijk gebeuren!)

Uit een andere bron[10] worden we nog gewaar, dat per *31 december 1841* het aantal Afgescheidenen op St. Philipsland bestond uit 25 mannen, 21 vrouwen en 78 kinderen, in totaal dus 124 personen. En dat Pieter van Dijke begonnen was elke zondag in zijn schuur 3 godsdienstige bijeenkomsten te houden, die niet alleen door Afgescheidenen werden bezocht, maar ook door een groot aantal ingezetenen en een talrijke menigte van elders, die in

en om de schuur zich verdrongen om P. van Dijke te horen. Tot zover een rapport van de procureur-generaal bij het Provinciaal gerechtshof in Zeeland.

Intussen ging Van Dijke maar door, met als gevolg dat ook de rechtbank te Zierikzee bleef doorgaan met het opleggen van geldboeten. Deze waren per keer weliswaar betrekkelijk gering, vergeleken met de boeten van vóór 1840, maar al met al steeg het totale bedrag tot zeer grote hoogte. Steeds opnieuw protesteerde Van Dijke schriftelijk bij de koning en vroeg om kwijtschelding van de boeten, tegelijk de koning steeds weer wijzend op diens Goddelijke plicht de uitoefening van de Gereformeerde godsdienst te beschermen.

En warempel, het had (enig) resultaat. Bij Koninklijk Besluit van *16 december 1842* werd aan Van Dijke en ook de kerkeraadsleden *Johannes Verwijs, Leendert van Ree* en *Martinus Kunst* (de 23-jarige zoon van Adriaan Kunst) kwijtschelding verleend van alle van april tot juni 1842 opgelegde boeten, samen een bedrag uitmakend van *f* 1200,-. Maar ook deze tegemoetkoming kon Van Dijke er niet van weerhouden om regelmatig door te gaan met prediken en zo steeg dus het totaal van de nog te betalen boeten weer.

De historie herhaalde zich: Van Dijke zette zijn serie verzoekschriften aan de koning voort. Zo bijv. op 19 december '42, verzoekende om kwijtschelding van *f* 2800,- aan boeten.

Op zondag 8 januari '43 preekte en doopte *ds. Budding* (!) intussen weer eens in St. Philipsland. Het zou de laatste keer zijn, dat hij daar verscheen. In het volgend jaar (1844) is hij namelijk naar de stad Groningen vertrokken als... Chr. Afgescheiden predikant. Het bij de regering aanvragen van erkenning als gemeente was voor ds. Budding blijkbaar geen beslissend punt meer gebleven, want in Groningen had de gemeente al in 1839 de erkenning gekregen.

Had de justitie zich na de bovengenoemde kwijtschelding van boeten eerst afzijdig gehouden, vanaf zondag 22 januari '43 begon de serie processen-verbaal weer. De maat raakte nu vol. Op advies van de minister van Justitie werd besloten op te treden met ‘lijfsdwang’. De clementie van de koning had, naar gebleken was, niets geholpen: de Afgescheiden gemeente van St. Philipsland wilde toch geen erkenning als kerk bij de overheid aanvragen. De grootste boosdoener - de 31-jarige Pieter van Dijke - werd nu op 20 februari '43 gearresteerd en opgesloten in de gevangenis in *Zierikzee* (het *Gravensteen*). Het eeuwenoude gebouw staat nog op de Mol.

Wie moest nu de godsdienstoefeningen leiden? Die zware taak kwam voor rekening van de kerkeraadsleden. Er zat niets anders op. Uiteraard werden het ‘leesdiensten’, waarin dan diaken Johannes Verwijs een preek van een ‘oude schrijver’ voorlas. Zes dagen na Van Dijkes arrestatie gebeurde dit voor de eerste keer. Meer dan 150(!) hoorders waren aanwezig, onder wie vele Hervormden. Van Dijke was martelaar geworden.

Van die godsdienstoefening op zondagavond 26 februari '43 in de schuur van Van Dijke gehouden, werd proces-verbaal opgemaakt, met als uiteindelijk gevolg een rechterlijk vonnis.[11.] De veroordeelden waren:

1. *Willem Moeliker*, 55 jaar, arbeider, geb. Tholen. Hij had de preek voorgelezen *ƒ* 10,-
2. *Leendert van Rhee*, 42 jaar, schipper, geboren Katwijk aan Zee *ƒ* 10,-
3. *Johannes Verwijs*, 35 jaar, arbeider, geb. St. Philipsland *ƒ* 10,-
4. *Petronella Marina Mol* (de vrouw van Pieter van Dijke), ze had de schuur beschikbaar gesteld *ƒ* 10,-

De proceskosten bedroegen *ƒ* 9,93.

In St. Philipsland gingen de 'leesdiensten' na Van Dijkes gevangenneming nog een poosje door, maar toen een verzoek om ontslag van Van Dijke uit de gijzeling door de minister van Justitie werd afgewezen, het opmaken van proces-verbaal werd voortgezet, en ook de nood in het gezin van Van Dijke steeds meer steeg - de moeder was immers eveneens al beboet - werden de kerkdiensten na 30 april '43 *voorlopig* noodgedwongen gestaakt en ging men over tot het bijeenkomen in gezelschappen en leeskringen van maximaal 20 personen (wat wettelijk was toegestaan).

Was Van Dijke in februari '43 in de gevangenis beland, in diezelfde maand was ook ds. Budding opgesloten in het verre Nijmegen (en zou daar meer dan een jaar gevangen blijven!).

De gevangenschap van Pieter van Dijke en van ds. Budding, en de zich al maar opstapelende boeten met de dreiging van gijzeling erbij, hadden ook invloed op het beleid, dat de gemeente te St. Philipsland voerde t.o.v. de rijkserkenning.

Twee kerkeraadsleden - Joh. Verwijs en Leendert van Ree - reisden persoonlijk naar Den Haag om met koning Willem II in audiëntie te spreken over mogelijkheden tot 'erkenning'. Want helemaal geen officiële kerkdiensten meer houden was toch ook niet de oplossing! Alles moest toch in het werk worden gesteld om de zuivere leer te 'prediken'. Misschien was een bepaalde vorm van 'vrijheidsverzoek' in dit geval wel acceptabel. Na ruim 5½ maand gedetineerd te zijn geweest[12.] - hij heeft in Zierikzee opgesloten gezeten van 20 februari - 9 augustus '43 - is Van Dijke voornamelijk door beïnvloeding van enige vrienden ten aanzien van het aanvragen van 'vrijheid' aan het wankelen gegaan. En toen eindelijk zijn vrouw de boeten had weten te betalen, werd Van Dijke daarom in vrijheid gesteld. Buddings woorden, eens tegen Van Dijke gesproken, namelijk dat zijn laatste kwartje eraan zou moeten, waren uitgekomen.

Maar na zijn terugkeer in St. Philipsland kwamen zijn bezwaren tegen het verzoeken om 'vrijheid' weer boven, zodat het aanvragen daarvan om deze reden maar steeds werd uitgesteld.

'Het terugkeren van Pieter van Dijke, die intussen na voldoening van vroeger verschuldigde geldboeten uit de gijzeling moest worden ontslagen, schijnt die betere gezindheid tot onderwerping aan de wet weder te doen verdwijnen,' aldus de minister van Justitie aan de koning.

'De aanvankelijke gunstige resultaten van herkregen rust en orde, maar bovendien het reeds geopende vooruitzigt op onderwerping aan de wet, vestigen bij mij den ondergeteekende, de gegronde hoop, dat bij volharding van de zijde der Regeering, de euvelmoed der aanvoerders zal worden gefnuikt, de thans onderdrukte goede neiging van hunne volgelingen zal wor-

den hersteld, dat zij tot een verzoek (om erkenning) in wettelijken vorm zullen worden gebragt en dat alzoo de thans nog strenge maatregelen zullen dienstbaar zijn om des te spoediger tot het doel te geraken.'[13.]

Maar er waren nog heel wat boeten te betalen en de gevangenis dreigde alweer. Op 14 december 1843 werd Van Dijke aangemaand om *ƒ* 1044,- aan boeten te voldoen, die zijn vrouw waren opgelegd voor het afstaan van de schuur voor de leesdiensten tijdens zijn gevangenschap. Om zijn vrouw in ieder geval het leed van gijzeling te besparen, spande hij alle krachten in om de som bijeen te krijgen, wat hem gelukte, zodat het bedrag op de juiste datum kon worden voldaan.

Op 23 juni en 7 oktober 1843 had zij aan de koning om kwijtschelding verzocht. Pas bijna een jaar later - bij Koninklijk Besluit van 20 september 1844 - kreeg ze 33 geldboeten à f 10,- terug.

Uit de ambtelijke berichten, gevoegd bij deze rekesten, bleek dat één en ander was besloten op grond van het feit dat de regering op het punt stond de gemeente te erkennen als *Christelijke Afgescheiden gemeente*.

Inderdaad was er d.d. 9 november 1843 een verzoekschrift aan de koning gericht om als Chr. Afgescheiden gemeente erkend te worden. Daarin werd tevens meegedeeld, dat men dit niet eerder had gevraagd, wegens consciëntiebezwaren tegen het verzoeken om conditionele vrijheid en ook om enige zwakke broeders niet te ergeren.

Het stuk - in gebrekkig Nederlands opgesteld - was door 22 mannen en 18 vrouwen, in totaal 40 personen, ondertekend (van wie 10 met een kruisje hadden getekend).[14.] In die tijd was het percentage analfabeten hoog.

De handtekening van *Pieter van Dijke* is er echter niet bij! Ook niet die van *Adriaan Kunst* en *Abraham Reijngoud*.

Maar wel had Pieter van Dijke bij burgemeester Dorst een certificaat aangevraagd om godsdienstoefeningen te mogen houden, mee ondertekend door de ouderlingen *Kunst* en *Reijngoud*.

In eerste instantie wees de burgemeester dit verzoek af wegens bezwaren tegen het regelmatig gebruik van Van Dijkes schuur, omdat brandgevaar door stoven en lampen niet denkbeeldig was. Nadat echter beloofd was een stenen gebouw neer te zetten, kwam nu al spoedig het Koninklijk Besluit van 10 oktober 1844 no. 71 af om de Chr. Afgescheiden gemeente van Sint Philipsland te erkennen. De naam 'Gereformeerd', waarvoor altijd zo gestreden was, was prijsgegeven.[15.] Ds. Budding was trouwens ook gezwicht. Hij was intussen immers predikant geworden in de Chr. Afgescheiden gemeente in de stad Groningen, die allang bij de koning erkenning had aangevraagd en gekregen.

C. De jaren 1844-1851

Na de erkenning van 10 oktober 1844

Hoe ging het nu met de Chr. Afgesch. gemeente van Van Dijke in Philipsland, nu ze door de regering erkend was en dus ongestoord haar kerkdiensten kon houden? Beter? Men zou het verwachten, maar het wàs niet zo. En dit kwam niet alleen, doordat het aanvragen van de vrijheid Pieter van Dijke dwars zat (zelf had hij zijn handtekening niet gezet). Waardoor het dan wél kwam, weten we niet.

Van medewerking van en met het Chr. Afgescheiden kerkverband in de provincie Zeeland kwam weinig of niets terecht. De Fliplanders zelf bemoeiden zich ook amper met de provinciale vergadering. In 1844 en '45 werd er weer een doopdienst gehouden. Die was dan ook raak, niet minder dan 19 dopelingen kregen het teken en zegel van het Genadeverbond toegediend door ds. S.O. Los van Rotterdam. Dat was dus nog niet eens een dominee uit Zeeland zelf.

Op zondag 31 mei '46 en de volgende maandag waren er opnieuw doopdiensten, maar daarna zou het niet minder dan 4½ jaar duren, voor de doop weer plaatsvond. Dit wijst dus niet op een bloeiend kerkelijk leven, integendeel.

Het zielental liep ook terug van 142 tot 63 in 1845, mee een gevolg van het weer Hervormd worden van een aantal dagloners, door armoede gedwongen. Op een vorige pagina hebben we enkele voorbeelden genoemd.

Met Pieter van Dijke ging het - economisch gezien - ook niet zo best. Hij moest zelfs weer een beroep erbij gaan uitoefenen en werd *graankoopman*. Evenals Leendert van Ree had hij een scheepje gekocht om zaken te doen, o.a. op de markten van Zuid-Beveland en Walcheren.

Het jaar 1845 was bovendien het jaar van de beruchte *aardappelziekte*, waardoor het voornaamste volksvoedsel ging ontbreken en er bij de ‘ge-

ringe' volksklasse grote ellende en armoede ontstond, ook al doordat de graanprijzen nu sterk in prijs opliepen. In diezelfde tijd kwam mee daardoor de landverhuizing naar Noord-Amerika op gang, bedoeld als een ontsnapping aan economische en kerkelijke moeilijkheden. Ook de Afgescheidenen hadden in die emigratie hun aandeel. Om een paar leiders te noemen: *ds. Van Raalte* vertrok, *ds. Scholte* ging, ook *ds. C. van der Meulen van Goes* verliet met een groot aantal volgelingen Zeeland om in Noord-Amerika een nieuwe kolonie te stichten. Zelfs *ds. Budding* stak de oceaan over (maar kwam al spoedig ontgoocheld terug).

Ook Pieter van Dijke kreeg nu emigratieplannen. Tot tweemaal toe kreeg hij - de oefenaar - uit Amerika zelfs een 'beroep' van een groep landverhuizers. Maar zijn vrouw wilde beslist niet emigreren. Van Dijke zag de toekomst daarom somber in en had vaak een depressieve bui.

Contact met ds. Ledeboer

Op één van zijn zakenreizen ontmoette de afgezette Pieter van Dijke op een gezelschap in *Vlissingen* ds. Ledeboer, de afgezette Hervormde predikant van Benthuizen. Hij verteldde hem o.a. hoe ze in Sint Philipsland aan de aardse koning de 'vrijheid' hadden aangevraagd en gekregen, en dat ze nu Christelijk Afgescheiden waren. Bij het horen van dit woord moest ds. Ledeboer lachen en zei: 'Wel vriendje, wat heb je nu toch gedaan? Wat voor een rare naam heb je nu toch gekregen, ik vind die hele naam in mijn Bijbel niet.'

Toen Van Dijke hem vroeg om eens op Sint Philipsland te komen preken en de doop te bedienen antwoordde ds. Ledeboer: 'Als gij Christelijk Afgescheiden blijft, kom ik bepaald nooit bij u prediken. Wederroep dadelijk u gevraagde vrijheid aan Z.M. de Koning, en vraag dan aan de Koning der Kerk, aan de Koning der Koningen om vrijheid, dan zal ik wellicht wel eens komen.'[1.]

Volgens ds. Ledeboer moesten Van Dijke c.s. dus de aangevraagde en verkregen vrijheid teruggeven en over de aanvrage schuld belijden. Zolang dit niet was gebeurd, bleef ds. Ledeboer weigeren de gemeente van Sint Philipsland te helpen en eveneens om Van Dijke als predikant te bevestigen. Na veel zielestrijd kwam Van Dijke er mede hierdoor eindelijk toe de verkregen 'vrijheid' te herroepen. In een rekest aan de koning van 7 februari 1851 deelde hij met nog 9 ledematen[2.], die onder de aanvraag destijds hun handtekening hadden gezet, mee, dat zij 'door gemoedelijke bezwaren' de ontbinding verlangden van de in oktober 1844 toegestane erkenning als een *Chr. Afgescheiden* gemeente.

In plaats daarvan verzochten ze 'om een *meer onbepaalde* vrijheid van godsdienst te mogen genieten'. Het antwoord van de minister van Eredienst was, dat aan hun verzoek niet kon worden voldaan, zolang de betreffende bepalingen niet duidelijk door andere waren vervangen.

Dit weigerend antwoord betekende voor Van Dijke een nieuwe complicatie. Hij zag het niet meer zitten.

Op een goede dag besloot hij nog eens met ds. Ledeboer te praten, maar trof hem niet thuis. Gelukkig echter ontmoette hij hem onderweg, toen hij na

veel omzwerving al weer moedeloos op de terugweg was. Tot zijn blijde verbazing deelde ds. Ledeboer hem mee, dat hij van de Grote Zender last gekregen had om hem tot herder en leraar te zalven.[3.]

Al spoedig daarna - 5 maart 1851 - werd er in Vlissingen een vergadering van 'Ledeboeriaanse' gemeenten gehouden, natuurlijk onder voorzitterschap van ds. Ledeboer zelf.

Behalve hij waren aanwezig:

Bruinisse - Marinus van den Berg
Tholen - Willem Schot
Yerseke - Philippus Pekaar
Krabbendijke en Rilland - Cent Dronkers
Goes en omgeving - C. van Zweden
's-Gravenpolder - Daniël Wakker en Dingenis Stroosnijder
Heinkenszand - J. Pijke en B. van Loon
Middelburg en omstreken - Jannis Kodde en J.A. Siebrecht
Vlissingen - Simon den Hengst en later Christiaan Monnier
Terneuzen en Zaamslag - A. van Doeselaar
Sint Philipsland - Pieter van Dijke en Leendert van Ree[4.]

Op deze vergadering werd Van Dijke onderzocht om hem volgens Art. 8 D.K.O. tot het prediktambt toe te laten. Na zijn gehouden proefpredikatie over Joh. 13:7 ('Wat Ik doe, weet gij nu niet, maar gij zult het na dezen verstaan') had de vergadering volle vrijmoedigheid hem met algemene stemmen tot de bediening van het Woord toe te laten. En in de morgendienst van zondag 23 maart 1851 was het ds. Ledeboer, die hem tot Herder en Leraar van de gemeente te Sint Philipsland bevestigde. Aan de handoplegging hadden ook nog deelgenomen *Pieter de Voogd*, ouderling te *Domburg (Aagtekerke), C. van Zweden,* ouderling te *Kapelle* (bij Goes) en *Willem Schot*, ouderling te *Tholen*. 's Middags deed *ds. Pieter van Dijke* zijn intree met 2 Cor. 3:5 ('Niet dat wij van onszelven bekwaam zijn iets te denken als uit ons zelven, maar onze bekwaamheid is uit God').[5.]

Voortaan verscheen Van Dijke op de preekstoel en overal waar hij kwam, nu ook in het officiële ambtsgewaad: kniebroek, mantel met bef en driekanten steek. Toch viel er een schaduw over de blijde gebeurtenis van de bevestiging van ds. P. van Dijke. Want één man die men daar toch verwacht zou hebben, ontbrak. Het was niemand minder dan *Adriaan Kunst*, één van de Afgescheidenen van het eerste uur. Op vorige bladzijden is zijn naam al herhaaldelijk ter sprake gekomen. Hij had zich ook al in 1841 verzet tegen het oefenaarschap van Van Dijke. Maar nu deze 10 jaar later zelfs predikant zou worden, was de maat van zijn onlustgevoelens t.o.v. ds. Ledeboer en Pieter van Dijke vol. Op dramatische wijze reageerde hij die af: hij werd weer Hervormd. Grote vreugde in het kamp aldaar, vooral bij ds. Gerlach, de bestrijder van de Afgescheidenen door dik en dun. Pijlsnel werd *Adriaan Kunst* tot ouderling in de Hervormde kerk bevestigd.[6.]

De nieuwe ds. P. van Dijke had weliswaar als standplaats Sint Philipsland, maar reisde ook rond om in vele gemeenten Woord en Sacramenten te be-

dienen, vooral in Zeeland, waar niet weinige Ledeboeriaanse gemeenten waren. Toen ds. Ledeboer op 21 oktober 1863 was overleden, kreeg ds. Van Dijke zelfs de zware taak alle Ledeboeriaanse gemeenten af en toe te verzorgen. Omdat de geschiedenis van die gemeenten, later meer bekend onder de naam Oud-Gereformeerde gemeenten, buiten het bestek van ons boek valt, laten we hun historie hier nu rusten en vermelden alleen nog, dat Pieter van Dijke op 3 maart 1883 in Sint Philipsland is overleden, ruim 70 jaar oud.

We hebben zijn graf eens opgezocht. Er staat een ijzeren hek omheen. Op de omvangrijke liggende steen staat het volgende uitvoerige grafschrift[7] te lezen:

Hier rust het stoffelijk overschot van den
WelEerwaarden Heer
PIETER VAN DIJKE,
in zijn leven van God geleerd en
geroepen Leeraar in verscheidene Gereformeerde
gemeenten:
Zoo in Zeeland, als in Holland en Drenthe.
Zijne laatste standplaats was St. Philipsland,
alwaar Zijn Eerwaarde is geboren den 9 Juli 1812,
en aldaar zalig in den Heere ontslapen
den 3 Maart 1883, in den ouderdom van 70 jaren,
7 maanden en 22 dagen
en zeer plechtig begraven den 8 Maart 1883.
„Want hij hadde goet gedaen in Israël, beide aan
Godt ende Zijnen Huise."
2 Chron. 24 : 16.
„Want het leven was hem Christus, ende het
sterven hem gewin."
Phil. 1 : 21.

Hier rust het stoffelijk overschot van den WelEerwaarden Heer
PIETER VAN DIJKE,
in zijn leven van God geleerd en geroepen Leeraar in verscheidene Gereformeerde gemeenten:
Zoo in Zeeland, als in Holland en Drenthe.
Zijne laatste standplaats was St. Philipsland, alwaar Zijn Eerwaarde is geboren den 9 Juli 1812, en aldaar zalig in den Heere ontslapen den 3 Maart 1883, in den ouderdom van 70 jaren, 7 maanden en 22 dagen en zeer plechtig begraven den 8 Maart 1883.
'Want hij hadde goet gedaen in Israël, beide aan Godt ende Zijnen Huise.'

2 Chron. 24:16.
'Want het leven was hem Christus, ende het sterven hem gewin.'
Phil. 1:21.

Eindnoten:

1. H. Uil, *Sint Philipsland eiland in de Zeeuwse delta 1487-1987*, 142. Hij was zo vriendelijk ons zijn excerpten uit de Hervormde kerkeraadsnotulen ter beschikking te stellen. We hebben er dankbaar gebruik van gemaakt.
2. Notulen van de vergadering van de *Ring Tholen* (in het archief van de Hervormde Kerk van Scherpenisse).
3. *Boekzaal der Geleerde Wereld*, 1842 I, 246, 247. Hij is tweemaal getrouwd geweest; eerst met Maria Loos en daarna met Barbera Vijzelaar.
4. Ook in het enige jaren geleden verschenen dikke boek van J.M. Vermeulen over Pieter van Dijke, onder de titel *Toen hij 't ambt ontvangen zou; leven en werk van ds. P. van Dijke (1812-1883)*, Zwijndrecht, 1984.
5. Vermeulen, *a.w.*, 61, 62.
6. *Ibidem*, 49.
7. Het waren een zoontje van resp. Leendert van Ree en Rozetta Steijn van Marinus v.d. Bos en vrouw (‘onafgescheiden’) en van Marinus van Dijke en vrouw (de moeder ook onafgescheiden). En een dochtertje van Johannes Verwijs en Neeltje Reijngoud.
8. H. Uil, *Sint Philipsland*, 101.
9. Vermeulen, *a.w.*, 63.
10. H. Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 218, 219, 246 (Sint Philipsland 1984), J.M. Vermeulen, *Toen hij het ambt ontvangen zou; leven en werk van ds. P. van Dijke (1812-1883)*, 64, 65 (Zwijndrecht 1984).
11. Van 10 maart 1842-27 juli 1842 heeft hij in Middelburg en van februari '43 t/m maart 1844 in Nijmegen gevangen gezeten.

1. Het waren kinderen van de echtparen Laurens Kunst en Jannetje de Bruijn; van Jan Schram en Joanna Joppe; Hendrik de Jonge en vrouw (onafgescheiden, naam in het doopboek niet genoemd); Willem Joppe en vrouw (naam niet genoemd); en van Johannis Kunst en vrouw (naam niet genoemd). (H. Florijn, *a.w.*, 232.)
2. Vermeulen, *a.w.*, 76.
3. Die zondag preekte hij over Hebr. 8:10, 11 en 12 en behandelde hij Zondag 34 van de Heidelbergse Catechismus (over de wet en het eerste gebod).
4. Vonnis 10 juli 1840.
5. De preek ging die zondag over Jesaja 33:22: ‘Want de Heere is onze Rechter, de Heere is onze Wetgever, de Heere is onze Koning. Hij zal ons behouden.’ Ook behandelde hij Zondag 48 van de catechismus.
6. Het waren Marinus Reijngoud en Dina Engsmenger; Willem Steenpoorte en Jacoba Kunst, en Pieter Kunst en vrouw.
7. Vonnis 20 augustus 1841.
8. *Kerkhistorische Kroniek* 1966, 3e jg., no. 2.
9. Gedateerd 25 april 1842.
10. *Kerkhistorische Kroniek* 1966, 19.
11. Vonnis 19 mei 1843.
12. We volgen hier het artikel van H.M. Stoppelenburg in *Kerkhistorische Kroniek* 1966, 3e jg., no. 2.
13. Vermeulen, *a.w.*, 174.
14. Vermeulen, *a.w.*, 396.
15. Het staat alles zeer uitvoerig beschreven in de bijzonder goed onderbouwde studie van J.M. Vermeulen over leven en werk van Ds. P. van Dijke (1812-1883), in 1984 verschenen onder de titel *Toen hij 't ambt ontvangen zou*.

1. *Het veel bewogen leven en de rijk gezegende arbeid van den nu zalige Heer P. van Dijke*. Medegedeeld door enige vrienden. Benevens eenige brieven. Met een Inleidend woord van den Weleerw. Heer D. Wijting. Predikant bij de Gereformeerde gemeente te Goes, 75, 76 (Rotterdam 1884).
2. Leendert van Ree, Abraham van Dijke, Marinus van Dijke, Cornelis van Blooijs, Willem Meijer, Jan de Graaf, Machiel van Dijke, Roosje Steijn (de vrouw van Leendert van Ree) en Cornelis den Houter (Vermeulen, *a.w.*, 286).
3. In *Het veelbewogen leven... van Pieter van Dijke* staat dat alles uitvoerig beschreven. Zelf maken we hier gebruik van passages uit de *Kerkhistorische Kroniek* van H.M. Stoppelenburg (1966, 3e jg. no. 2). Uiteraard is ook veel te vinden in J.M. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou; leven en werk van ds. P. van Dijke (1812-1883)*, (Zwijndrecht 1984).
4. Vermeulen *a.w.*, 292, 293.

5. Vermeulen *a.w.*, 302.
6. Op 12 en 19 november 1850 had ds. Ledeboer in Sint Philipsland gedoopt, waarschijnlijk al wetende, dat de 'vrijheid' zou worden teruggegeven. Op 5 januari 1851 was Adr. Kunst tot ouderling in de Hervormde kerk bevestigd, dus 2½ maand voordat Van Dijke door ds. Ledeboer tot predikant werd bevestigd (Vermeulen *a.w.*, 286, 304).
7. Vermeulen *a.w.*, 594.

Register van Persoonsnamen

Dit register werd samengesteld door G. Lievaart te Aduard.

De namen, vermeld in de Aantekeningen na elk hoofdstuk, zijn *niet* opgenomen in dit register.

A

Aarnoudse, L., 233, 236, 238-240
Aarnoutse, Jac.[a], 143
Aarnoutsen, Jn., 274
Aaze (Azen), Pt., 237, 239
Adams, schipper, 211
Adamse, Adr., 103, 104, 107, 111, 112
Adamse, Mar., 112
Adriaanse, Joh.[a], Corn.[a], 267
Adriaanse, Lw., 120, 122, 123
Akkeren, Hd.[a] van, 209
Akkeren, Leon. van, 209
Aldegonde, M. van St., 53
Allaart, C., 35
Andel, Joh.[a], Corn.[a] van, 201
Andreae, P.J. van, 198
Andriessen, M. Jac.[a], 112
Arendse, D., 134
Arminius, Jac., 184
Arntzen, M.J., 9
As, Gm. van, 263
Assendelft, C. van, 43, 44, 47, 48

B

Baaij, Pt. Hzn., 245, 246
Bakker, B., 106
Bakker, Bd., 146, 271
Bakker, Dn., 11, 138, 159, 255, 267, 271
Bakker, L.[a], 175
Bal, J., 244
Baljé, Corn., 93
Barenbrugh, J.B., 186
Barth, A.J., 12

Bastiaanse, veldw., 49
Bavinck, J., 208
Becker, J.J., 15
Beke, Phil., 264
Bendegom, A. van, 154
Berg, M. v.d., 278, 284
Berg, P.J. v.d., 164
Berge, Joannes v.d., 250
Berge, Jzn, Mar. v.d., 189
Berge, M. v.d., 147, 149, 210
Berge, P. v.d., 254
Berge, Pt. v.d., 18
Bergers, Adr., 247, 249, 260-263, 278
Bergers, Jc., 247
Bertius, P., 184
Betten, A.J., 63
Beukelman, Joh., 180, 181
Beurkens, B., 224
Bevelander, Hd., 218
Bevelander, Joh., 247
Beveren, J.C. van, 196, 210
Beza, Th., 53
Bienefelt, Joh., 166
Bienefelt, Will., 166, 175
Bilderdijk, W., 183, 270
Bilt, Corn. v.d., 58
Blok, J., 48
Blom, A., 48
Boelager, 111
Boer, M.[a]. de, 170
Boer, Corn.[a] den, 170
Boer, C. den, 203, 204
Boer, P. den, 113, 140
Bogaard, Geer, 254
Boks, J.[a], 28, 31, 32
Bommeljé, Pt., 28
Boodt, Corn.[a] Joh.[a], 160
Boogaard, Adr. v.d., 224
Boogaard, Arie v.d., 259
Boogaart, Kl., 135, 136
Boogerd, Corn[a]., 145
Boogers, Adr., 227

Boogers, Jn., 223
Boogers, J.Pt., 218
Boom, oud., 245
Boon, M., 241, 255
Boone, Joh.[a] Adr.[a], 197
Boone, L., 234
Boone, Lev. El., 197
Boone, M. Magd., 197
Boot, Jn., 212
Boot, Joh., 203
Booth, Abr., 117
Borsius, Jac., 41
Bos, F.L., 89
Bosch, Lch., 208
Bosch, W.H. v.d., 251
Bosloper, Jc., 203, 204
Bosselaar, L., 35
Bosselaar, W., 143
Bouman, Sm.(C.), 168-173, 175
Bouvin, H.M., 15, 17, 43
Bouwense, Joh.[a], Corn.[a], 124
Braal, C. de, 203, 205, 207
Braal, G. de, 81, 82
Braal, Gr. de, 187, 191, 210
Braal, Is. de, 145, 158
Braam, Chr.[a], 105
Braam, Elias, 108
Braam, Elis., 108
Braam, Fl., 138
Braam, Max., 151, 155
Brakel, Wilh. à, 19, 53, 146, 163, 261
Bree, W. de, 93
Brieve, Mart., 187-191, 193
Brink, Hill. ten, 78
Broeder, L. den, 250
Broerse, Hd., 141
Broerse, J., 142
Broerse, W., 143
Brombacher, W., 16, 44, 47, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 103
Brouwer, P.K, 163, 164
Bruin, D. de, 223
Bruin, G. de, 158
Bruin, S.M. de, 243, 263-265
Bruine, G.J. de, 145
Bruine, Jc. de, 157
Bruine, Kr. de, 157

Brummelkamp, A., 19, 60-64, 197, 198, 220
Bruijne, A. de, 80, 81, 128, 140, 210, 255
Bruijnzeel, L., 208
Budding, H.J., 11, 13, 15-22, 24-32, 39, 43, 44, 46-48, 51-56, 70, 71, 79, 100, 101, 118, 133, 134, 136-138, 145, 147-152, 156, 165, 166, 187, 189, 190, 194, 195, 219-221, 226-230, 232, 243, 246, 247, 250, 252, 261, 271, 273-276, 278-281, 283
Buisonjé, J.C. de, 250
Burg, Jc. van, 170, 174
Burgerhoudt, J., 269
Burggraaf, Is. L., 102
Burgemeester, M. de, 250
Burghardt, G.J., 250
But, Adr. C., 123, 190-193, 195, 197, 199

C

Calkoen, H.J., 17
Callenbach, A.C., 110
Castel, J., 112, 113
Catshoek, L., 264
Ceelen, N., 65
Charpentier, B., 267
Charpentier, Joh.s, 266, 278
Christiaanse, Joh., 143
Christiaanse, J.L., 244
Clinge Jr., J.T.W., 13, 14
Clinge Sr., S.E., 13, 14
Cock, Hd. de, 19, 20, 62, 63, 146, 170, 171, 193, 194, 220, 229, 271
Colt, J., 106
Comrie, Alex., 30, 84, 137
Coolhaas, Caspar J., 184
Coornhert, D.Ozn., 184
Coppoolse, A., 25, 132, 133, 138
Coppoolse, D., 93
Cornelisse, Corn., 256
Cornelisse, H., 244
Cramer, H., 211
Cusee, 111

D

Damme, Mar. van, 217
Dartig, J.a, 169

Datheen, Pt., 24, 47, 52-54, 100, 152, 195, 219, 229, 250, 251, 276

Davidse, Jak.[a], 30
Deddens, D., 9
Deinse, J.J. van, 41
Dekker, Chr., 23, 24, 31, 56
Dekker, Corn., 160
Dekker, Korn. Fr., 134
Dekker, Ln., 35
Delden, Jann. van, 120, 121
Deutekom, Ant. van, 53
Diemer, E., 35, 36
Dienst, Mar. van, 224
Diermanse, Pt., 125, 126, 140
Dikkenberg, Nic. Fr., 105
Ditmar, J. van, 33, 35
Doedes, J.J., 89
Doeselaar, A. van, 284
Dof, Joh., 276
Dominicus, Corn., 93
Domisse, Jac., 127
Dommisse, L., 134
Dompeling, Jac. Abr., 186
Dongen, M.P. van, 247
Donk, M., 93
Donker, J.H., 255
Dorst, burg., 278
Dorst, J.[a], 231
Dosker, N.H., 86
Douma, O.J., 118
Douw, Jac.[a], 227
Driel, Adr.[a] van, 256
Driel, Hd. van, 190
Driel, P.[a], 256
Driel, Pt. Dzn. van, 246, 247, 249, 262, 278
Dronkers, C., 284
Dronkers, Je., 277
Dronkers, M.[a], 247
Drooglever Fortuijn, G.C., 186, 188
Drop, Wilh.[a], 255
Dussen, M. v.d., 94
Dijke, Adr. van, 271, 272, 278
Dijke, A. Adr.[a] van, 246
Dijke, J.[e] van, 256
Dijke, Joh.[s] van, 271
Dijke, Mar. Pt.zn. van, 274

Dijke, Pt. van, 11, 71, 73, 81, 88, 138, 151, 152, 159, 166, 237, 239, 252, 253, 260, 267, 271-274, 276-285
Dijkema, Kr., 149
Dijksterhuis, P.M., 63, 64, 77, 152
Dijkstra, J.T., 111

E

Elsakker, M., 244
Emond, Mar., 105
Enting, 111
Entingh, A.S., 77, 78
Episcopius, Sm., 184
Erskine, E., 50
Erskine, R., 50
Everaer(t)s, Sm. Jc., 270, 277
Exalto, K., 184

F

Faassen, P.A.M., 26
Farowé, Adr. van, 145
Farowé, Corn. van, 158, 169
Farowé, D. van, 145-151, 158-160, 165-167, 189, 190, 193, 194, 247, 249, 271, 278
Farowé, N. van, 169
Fasal, A., 124
Feen, B. v.d., 40
Feiter, A. de, 209
Flier, Abr., 168
Flikweerd, E., 246
Flikweerd, Jc.[a], 246
Flikweert, J.Pt., 160, 165, 190
Flikweert, Will.[a] Joh.[a], 260
Flippo (Philippo), A., 44, 51
Flipse, A., 35
Flipse, J., 134
Fokker, Adr.[a], 170
Fonteine, J.[a], 209
Friderichs, Bern., 244
Fijffer, C. Elis., 44
Fijnebuik, B., 15, 17

G

Gardenier, W., 63, 66, 67, 69, 252
Gast, D., 175
Gast, L., 175
Geelhoed, P., 104
Geelhoed, Pt., 45, 48-51, 55, 59, 67, 105
Geense, Pt., 60, 103
Geerling, M.J., 209
Geerse, S.J., 32
Gelderen, J. van, 12
Geleynse, Bt., 175
Geljon, Mt., 111
Gelok, J., 156-158
Geluk, Corn., 244
Geluk, J., 244
Geluk, Mn., 256
Geraerds, M., 134
Gerlach, A.F., 264,

265, 284
Geschiere, A., 95
Geschiere, Adr.[a], 93
Gezelle Meerburg, G.F., 19, 110, 119
Giltay, C., 217, 220, 230, 243
Gispen, W.H., 117, 120-126, 129, 206, 207
Goedbloed, Joh. Adr., 143
Golverdinge, Elis. S. van, 82
Goossen, Franc.[a], 105, 106
Goossen, Mar., 44, 47, 48, 55, 58, 103
Gorsel, W. van, 265
Gort, Gab. Jc., 105
Graaf, Jc. de, 237
Graaf, Will.[a] Joh.[a] v.d., 266
Graud, Joh. Fr., 79
Greep, Adr.[a], 256
Greep, Corn., 256
Greep, Jc.M., 250, 253, 255
Groe, Th. v.d., 223, 225
Groen van Prinsterer, G., 163
Groene, J. de, 157
Groenleer, G.C., 12
Groot, J. de, 209
Groot, Pt.[e] de, 209
Gunning, J.H., 20
Gunst, Anth., 233
Gunst, Corn., 218-220, 223, 225-228, 233, 234
Gunst, Joh. Fr., 222
Gunst, J.W., 226
Gunst, Mr., 225

H

Halen, Corn.Jc. van, 197
Hallingse, J., 154
Hartman, C., 18
Hartog, B., 264
Have, Mar. v.d., 170
Hazevoet, A., 121, 171-174
Heiblom, Mar. Corn.[a], 124
Hellenbroek, Abr., 110, 261
Helmstrijd, Hd., 254
Hengst, L., 134

Hengst, S. den, 284
Hennephaas, G., 124
Herder, Gr. den, 124, 125
Hervey, Jm., 117
Heuzeveld, Joh., 209
Heijboer, G., 234
Heijboer, Joh., 216
Hiele, DK. van, 232, 245, 247, 250-253
Hiele, J. van, 231-234, 236, 238
Hille (Hillenius), Corn. van, 161, 162
Hinte, J. van, 106
Hoek, Stf. v.d., 165
Hoepen, Pt. van, 108
Hof, J. van 't, 225
Hofstede de Groot, Pt., 170
Hogerhuis, Hl. van, 224
Holaard, Adr., 264
Holster, J., 73, 89, 118-121, 171
Hoogedeure, D., 107, 112
Hoogendorp, J., 265
Hoor, F.M. ten, 205
Houterman, Kl., 35
Houterman, wed., 35
Houtman, Adr., 175
Hulsteijn, J.P.H. van, 26, 30, 32
Huijser, W., 174
Huijsman, L.M., 31

I

Ingelse, Lr., 102

J

Jacobs, Chr.W., 175
Jacobse, Wilh.[a], 32
Jacobsen, Jac., 28
Jakobse, 35
Janse, Anth., 134, 135
Janse, Dav., 138
Janse, W., 140
Janse, J., 124, 127
Janse, Mach.Stf., 232
Jansen, Sm., 31

Jansse, Sam., 28
Jasperse, W., 169
Jobse, Franc.[a], 133
Jobse, J., 143
Joffers, H., 82
Johannesse, voorzanger, 123
Jonge, burg. A. de, 151, 154
Jonge, Dan. de, 212
Jonge, Hd. de, 223
Jonge, Hd.[a], 189, 190
Jonge, Hubr.[a] de, 170
Jonge, J.[a] de, 246
Jonge, J.[e] de, 198
Jonge, Joh. de, 278
Jonge, L.[a] de, 246
Jonker, Geertr., 170
Jonkman, Hd., 210
Jonkman, Hill., 210
Jonkman, H.A., 140,

207, 209, 210, 241
Joosse, Pt., 28
Joppe, J., 244
Joppe, Pt., 216
Joppe, W., 237, 239
Josiasse, Pt., 32
Joziasse, Adr., 143
Jutting, Cath.[a] Adr.[a], 142

K

Kaan, B., 188, 190
Kaat, M., 246
Kalbfleisch, K.W., 112, 113
Kaldenbach, Joh., 99, 100
Kaljouw, L., 143
Kam, A. de, 33, 35
Kam, Pt. de, 32
Kamphuis, J., 9
Kapteyn, P., 210, 254
Kaspers, S.M., 250
Kasse, Adr., 278
Kasse, P., 188
Kastelijn, Jc., 143
Kate, ds. ten, 72
Kerpel, Jc., 247
Kersten, G.H., 138
Kesteloo, El.J.[a], 31
Kesteloo, St.P., 22, 30, 31
Keulemans, Mt., 32, 33, 87, 89-95, 111-113, 128, 129, 174, 240, 260
Kievit, Corn.[a] L., 263, 264
Kievit, Hd., 147-149, 159
Kister, S., 160
Kleinman, Joh.[a] Corn.[a], 107
Klercq, J.Anth., 93, 94, 212
Klerke, Deb.[a], 134
Kleijn, Corn. v.d., 203
Klinke, Adr., 138
Klinkert, D., 238, 240
Klopmeyer, Jez., 134
Kloppenburg, C., 121, 174, 175, 238-241
Kloppenburg, J.M., 193
Klijn, H.G., 60, 61, 65-69, 86, 106, 107, 111

Knop, M.[a], 256
Kock, Hs. de, 208
Kodde, Jannis, 284
Kodde, Janus, 135
Koelemans, Kr.Pt.[a], 169
Koelman, Jac., 146
Koene, Zach., 18, 21
Kok, A.F., 200-205, 208, 254
Kok, Ant.Joh., 201
Kok, Elis.Petr.[a], 201
Kok, Fr., 201
Kok, F.A., 119, 201
Kok, Ger.[a], 201
Kok, Jc., 201
Kok, W.A., 78, 85, 204, 208
Koning, Abr. de, 170, 174
Koning, Corn. de, 265, 266
Koning, C.A. de, 275
Koning, J. de, 207, 253, 254
Köningsfeldt, J.F.W., 15
Konkelenberge, M.[a], 169
Konraad, Jc., 22, 23, 30, 32
Koopman, Pt., 209
Kooij, A. v.d., 8
Kooijman, J., 232, 233
Koppejan, J., 134, 135, 137
Korte, C. de, 102
Korte, S. de, 251, 256, 257
Kot, Mar., 264, 265
Kraamer, C.[a], 112
Krap, D. v.d., 198
Kreulen, J.R., 210
Kreulen, Kl., 175, 210, 211
Kruijff, F. Jos. de, 153
Kruysse, Iz., 222, 223, 227
Kruijter, C.J. de, 12
Krijger, Corn., 218, 221, 223
Krijger, L., 18
Kuiler, A.Sib., 100, 105
Kuiler, Joh.Mr., 106, 107
Kuiler, Pt.[a] Hd.[a], 105
Kunst, Adr., 271, 273, 276, 279, 281, 284
Kunst, D.[a], 259
Kunst, Ding., 224
Kunst, J., 223
Kunst, Jn[e], 224
Kunst, Joh., 224, 277
Kunst, Lr., 218, 219, 222-226, 228, 234, 274

Kunst, Mar., 274
Kunst, Mart., 279
Kunst, N., 224
Kuyper, Abr., 42
Kuyper, J.Fr., 42

L

Laarnos, I.P., 120

Lampe, F.A., 261
Landegent, Corn., 175
Lande, J., 169, 174
Landman, Adr., 170, 174
Lange, oud. de, 245
Lange, Mich. de, 225
Langejan, Rb., 71
Lankester, Corn.[a], Will., 106, 108, 109
Langkester, D., 106
Langkester, L. 105
Langkester, M., 123
Langkester, Maria, 106
Langkester, Pt.[a], 106
Langkester, Pt., 45, 100, 101, 103-111, 136
Lankhorst, Joh.Lr., 61, 63-65, 86
Larooij, Jac.[a], 240
Later, Adr. de, 236
Later, Corn.[a] de, 231
Later, Joh.Fr. de, 215, 217-219, 221-228, 230-232
Ledeboer, L.G.C., 20, 26, 73, 138, 152, 159, 252, 283-285
Leenmans, H.A., 63
Legboer, W.[a], 246
Lek de Clerq, C. v.d., 191
Lens, M.[a], 134
Lette, bakker, 153
Lette, Ger., 175
Lette, G.J., 147, 148
Lette, N.S.G., 165-167, 169, 171-174
Leven, Joh. L., 112
Leye Boodt, C.[a] Joh.[a] v.d., 44
Lievaart, G., 12
Lillo, L. van, 169
Linde, Corn.[a] v.d., 256
Lindhout, Abr., 223
Lindhout, Adr., 223
Lindhout, Adr.[a], 250
Lindhout, Hd., 233
Lindhout, J., 223, 224
Lindhout, J.K., 250, 251, 253, 254
Lindhout, Mar., 221, 227
Littooij, A., 33-35, 83-87, 109, 111, 112, 142, 143
Littooij, Abr., 34
Littooij, Ott.[a] Korn.[a], 34
Littooij-Walraven, L.C., 34
Locke, wijsgeer J., 163

Lodenstein, Jod. van, 53
Loesberg, Pt., 28
Lokker, B.S., 209
Loo, Adr.C. van, 122, 124
Loo, Elis. van, 120, 123
Loois, Abr., 71
Loois, Pt., 71, 83
Loon, B. van, 284
Los, S.O., 63, 78, 140, 152, 207, 208, 282
Louwerse, assessor, 136
Louwerse, Lr., 18
Louwerse, Mar., 93
Lucas, Henry, 106
Luijmes, S.

M

Maas, Abr., 67
Maas, J., 111
Maas, Mtj., 112
Maas, Mgd., 143
Marinusse, M.[a] J., 28, 30, 31
Marot, Cl., 53
Massee, Elis.C., 132
Massee, Joh., 132
Massee, Pt., 132
Mastenbroek, J., 12
Mauer, Chr., 134
Mauer, Joh.Reinh., 134
Mauer, Mar.[a], 134
Meensteren, Joh.[a] van, 124
Meertens, P.J., 179
Melis, Jc., 23, 30
Melse, L., 33
Melsen, Corn., 169
Melsen, Joh.[a], 169
Mestdagh, N.J., 117
Metselaar, Ld., 209
Meulen, C. v.d., 59, 61-68, 110, 191, 194, 195, 198, 199, 249
Meulen, Joh. v.d., 25, 45
Meij, B.J. de, 140
Meijboom, dr. L.S.P., 72
Meijer, Jac., 134
Meijer, Janna W.M., 73
Meijer, Mtj., 28
Meijer, W., 277

Meijers, Bt., 141
Meijers, Lr., 143
Middel, A.Herm.[a], 70
Middel, Hm.Hd., 68-71, 73, 77, 140, 141, 251, 253
Middel, Is., 255
Minderhout, apol., 74
Minderhout, Jac.[a], 45
Minderhout, Joh., 44, 47, 48, 54, 55, 58, 59, 62, 63, 67,

79, 101, 104, 105
Minderhout, M.[a], 74
Minderhout, N.J., 32
Minderhout, Pt., 59, 74
Minnen, A. van, 255
Minnen, M. van, 210, 255-257
Moeliker, W., 280
Moen, C.G. de, 66
Moens, Adr.[a], 23, 30
Mol, Corn., 277
Mol, Petr.[a] M.[a], 280
Molenbroek, Lr., 112
Molenaar, A., 41
Monnier, Chr., 284
Moorhof(f), E., 18, 44, 48-51
Mosselman, J., 35
Muckly, B., 190
Mulder, Adr.[a], 191
Mulder, Coenr., 199
Mulder, G., 199
Mulder, Hd., 205
Mulder, Joh. M., 197-201
Mijnheere, Joh., 224

N

Nas, juffr. van, 17
Nentjes, J., 77, 78
Neusen, J.[a], van, 134
Newton, J., 117
Niekerk, Joh. van, 132
Nieuwenhuizen, C. van, 244
Nieuwenhuysen, C.[a] van, 158
Nieuwhof, D., 162, 164
Nimwegen, M.Joh. van, 116, 117
Noels, Mar., 15-18, 45, 46, 54, 58
Nood, J. de, 112
Nood, L. de, 112
Noorduijn (Noorduin), C., 158, 273
Noordijke, A., 264
Notten, J.W.A., 211
Nijssen, Pt., 112

O

Ochtman, P.M., 212
Oever, Adr. v.d., 120, 160, 167, 168
Oever, C. v.d., 71, 89, 90, 92, 94, 118-121, 152, 155, 156, 158, 160, 166, 167, 172, 200, 232
Oever, Hm.Czn. v.d., 89, 90, 92, 235-239, 259, 260
Oeveren, Corn.[a] van, 277
Oeveren, Jer. van, 278
Oeveren, M.[a] van, 272
Olbertijn, J., 30, 31
Olieslager, J., 33
Oom, C., 264
Oosdijk, A., 259
Oosterzee, J.J. van, 89
Ornee, Elis., 68
Ornee, T., 209
Oss, Zd.L., van, 185
Otte, Suz., 28, 31
Ouboter, B., 84
Ouden, J.H. den, 16
Oudendijk, R. v.d., 220, 222

P

Pagtenaar, Elis., 256
Pagtenaar, Sus., 256
Passchier, J., 175
Passenier, D., 134, 135, 138
Passenier, Jc., 134
Pekaar, Phil., 284
Persionaire, C., 125
Pické, J., 244
Pické, Pt., 215-217
Pleijte, Fl., 186
Polderman, D., 143
Polderman, J., 35
Polderman, P., 23, 26, 31
Poppe, Jac., 143
Post, J., 18
Post, Joh., 45
Pouwer, J.A., 87
Pree, Dan. de, 141-143
Pree-Lansen, J. de, 143

Priemus, Fl., 212
Prinsen, A., 12
Provoost, Ant., 133, 138
Prijn, Sm., 244, 247, 248
Putte, C. v.d., 66, 67, 83, 85
Pijke, J., 284
Pijl, Ld., 134
Pijpenberg, Joh.[a], 45

R

Raalte, Alb. van, 263
Raalte, A.C. van, 59, 60, 63, 69, 197, 198, 220, 263, 283
Raden, Pt. van, 40, 43
Ragut, Joh.St., 58, 61
Ree (Rhee), Ld. van, 273, 279, 280, 282, 284

Renier, Jc., 99, 100
Renting, Hm., 78-83, 86, 121, 122, 140, 141
Reijngoud(t) (Reijngout), Abr.Czn., 273, 277, 281
Reijngout, N., 277
Reijngoudt, Jann., 271
Reijniers, Car.Chr., 45
Reijniers, Chr., 48
Rhee (Ree), Joh. van, 13-16, 18, 43, 217
Riemens, J., 107
Riemens, L.C., 103, 107, 108, 111
Riemens, Pt.M., 107
Roelse, G., 112
Roggeband, D., 217
Rombach, Joh.G. Chr., 65
Roobol, C., 254
Ro(o)se, A., 28, 31
Rosmalen, C.A. van, 44
Rotte, A.J., 12
Rubbens, N., 23
Rijcke, Anth. de, 28, 31
Rijcke, D. de, 71, 89, 118, 119
Rijcke, J. de, 143
Rijcke, Mtj. de, 107
Rijcke, Pt.[a] de, 143
Rijke, H. de, 264
Rijke, Joh. de, 277
Rijstenbil, Abr., 216, 217

S

Sage ten Broek, W.H. le, 164
Sauer, A.J., 244
Schaaf, N., 190
Scheele, A., 111
Schelven, W. van, 191
Scholte, H.P, 19, 20, 26, 44, 63, 65, 79, 103, 105, 118, 198, 220, 229, 283
Schoonenboom, Sus., 143
Schorer, Joh.Corn., 51
Schot, Joh.[a] Corn.[a], 246
Schot, Sm., 251
Schot, Wilh.Jos. Jzn., 245-247, 249, 250, 252, 253, 284
Schotsman, Nic., 183, 184, 270
Schout, A., 128, 129

Schout, J.[a], 143
Schram, Corn.[a], 224
Schram, J., 223
Semijn, J., 112
Siebrecht, Joh.[s] A., 45, 48, 52-54, 284
Siemense, P., 121, 160, 174, 175, 211, 212
Sighem, Lb. van, 112
Six, Phil., 67
Six, Pt., 23
Slabbekoorn, J., 134
Slager, Elis., 175
Slager, Pt., 224
Slager, Pt.[a], 175
Slotemaker, Adr. Czn., 41, 42
Slotemaker, J., 244
Slotemaker, J.Czn., 244
Sluis, Corn. v.d., 209
Sluis, P. v.d., 121, 122, 127
Sluijs, Ld. van, 170
Sluijs, P. v.d., 126, 127
Sluijter, J.Ph., 207
Smallegange, Pt.[a], 74
Smidt, Margr., 106
Smit, Joz.[a] Cath.[a] de, 58
Smith, W., 127
Smits, C., 9, 89
Smits, Lb., 244
Smits, W., 124
Smitt, W.G., 94
Smijtegelt, Bern., 30, 70, 77, 85, 111, 163, 261, 273
Snouck Hurgronje, A. Is., 40
Snouck Hurgronje, A.M., 40, 42
Snijder, A., 216
Snijder, B., 7
Soetens, Adr.[e], 277
Soetens, Ary, 218, 223
Soetens, Joh.[a], 124
Soetens, Ld., 233
Soetens, Pt., 259
Sorge, Fr. van, 27, 28
Sparretak, Adr.[a], van, 23, 31
Sparretak, J.J. van, 18, 22, 31
Sparrentak, Pt., 93
Speelman, C.[a], 170
Speelman, Joh.[a], 175
Speelman, W., 170
Spits, Mar., 175

Stam, C., 44
Steenmeijer, P., 17
Steketee, C., 80, 83, 108, 122, 126, 140, 204, 206, 250, 251
Steketee, Jac., 267
Steketee, M., 267
Stel, Pt. v.d., 187-191, 193
Stelt, Nic., 186
Sterkenburg, B., 153-157, 159, 160, 166,

167, 200, 232-234, 236
Sterkenburg, Pl., 153
Sterkenburg, Sam., 153
Steijn, Roz., 273
Stoffel (Stopfel), Fr. Jos., 108
Stolk, M., 171
Stoppels, Fr., 106
Stouten, J., 159
Stoutjesdijk, Jc., 147, 149-151, 159
Stoutjesdijk, Jn.M., 254, 255
Stoutjesdijk, Joh.M., 254, 255
Strien, P. van, 109
Stroosnijder, Ding., 284
Swalme, A. v.d., 15
Sijmonse, N., 44
Sijnke, P.W., 12
Sijpkens, S.H., 110

T

Taats, ds., 72
Tanis, Corn.[a], 277
Teellinck, Max., 162, 180
Teellinck, W., 162, 163, 178, 180, 181
Telchuijs, J.J., 250
Ternooij Apel, W., 117
Tetterode, L.M. van, 209
Tibout, J., 170, 172-174
Tichelaar, Ant.[a], 246
Tichelaar, M.[a], 246
Tichelaar, W.Hzn., 223, 246, 247, 261
Tobi, Leon., 94, 128, 129, 143
Toorenenbergen, Joh. J. van, 117
Toplady, ds., 116
Tris, A., 197
Tris, Abr.C., 197
Tuijnman, Corn., 154, 156

U

Udemans, God.Czn, 162, 178-181, 202

Uil, H., 12, 182
Uitenbogaart (Wtenbogaert), Joh., 184
Uij terschout (Uiterschout), Pt.[a], 24, 31
Uijl, Hm., 259, 260

V

Vader, J., 35
Valerius, Adr., 99, 105
Valk, L. v.d., 87
Vate, Jb. v.d., 169
Vate, Joost v.d., 169
Vate, Pt. v.d., 169, 172, 174
Veen, Jn. van, 246
Veen, Joh. van, 246
Veen, Mt.Jc. van, 122, 124, 127
Veldman, R., 82
Velzen, S. van, 19, 55, 62, 211, 220, 229
Verbrugge, Jc.[a], 191
Vercouteren, P., 256
Verhave, Jac., 71
Verheij, A., 153
Verkerke, Joh., 217, 223
Vermeulen, G., 134
Vermeulen, J.M., 271
Vernet, N.M.[a], 246
Verseveld, oud., 209
Verseveldt, H., 81
Versluijs, jhr. Willem, 27, 42, 43, 49, 51, 73, 81, 131-138, 189
Versprille, Arn.W., 230-232
Versprille, J., 270
Verton, J., 175
Verton, Pt.[a], 175
Vervoorn, W., 269, 270
Verwijs, Job., 273, 277-280
Vessem, Pt. (Lb.) van, 147, 149, 153, 156, 160, 165, 190, 278
Vetten, oud., 142
Vetten, Nic.E.E., 142
Vink, Hel., 255
Vinke, Corn.[a], 105
Vinke, Sus.Jc., 45
Vis, P.L., 171
Visser, A., 125
Visser, Huib.[a], 124
Visser, Kr., 143
Visser, Chr. de, 244

Vissser, G. de, 93
Visser, burg. J. de, 132
Visser, Jac. de, 93
Vlieger, B. de, 187, 190
Vliet, P. v.d., 123
Volker(s), J., 112, 113
Voogd, Jobb.[a] de, 165
Voogd, Pt. de, 134, 138, 284
Vos, Ding. de, 190-193, 195
Vos, W. van, 225
Vreugdenhil, C.A., 220, 229

Vries, Hm. de, 160, 168-171, 202, 259, 260
Vijgeboom, G., 58
Vijgeboom, Joh.W., 27, 42, 43, 58, 62, 63, 74, 132, 135-137, 189, 191-194

W

Waal, A.G. de, 251
Waal, Jc. de, 147-150, 189, 278
Wagener, Elis., 132
Wagemaker, Jac.[a], 264
Wakker, Dan., 284
Waller, G., 17, 41
Warmelo, J. van, 116-117
Wedemeijer, Nc., 172, 236, 238
Wee, Suz. Is. de, 245
Werf(f), Jb.o.d., 188-192, 195
Werff, Mar. v.d., 83, 84
Werkendam, A. van, 190
Wesseling, P., 7
Wessels, A.M.[a], 245
Wessels, Jc.Szn., 245, 246, 250
Wessels, Joh., 256
Wessels, Mar., 256
Westdorp, Anth., 224
Westdorp, Gabr., 224
Westdorp, Jac., 227
Westdorp, Joh., 221
Westdorp, Mar., 227
Westdorp, Tn., 224
Westen, Tn. van, 67
Westerhof, ds., 147
Westveer, A., 59, 67, 100-103, 107, 110, 111
Wiersma, H., 119
Wiersma, Joh.H., 211-213
Wiggers, A., 12
Wildenbeest, J., 60
Willeboordse, C., 68
Willeboordse, J.[a], 48
Willemse, Elis., 108
Willemse, H., 71, 79, 93
Willemse, R., 264
Winter, Anth.P. de, 44, 45, 54
Wisse, G., 91

Wisse, Jb., 22-25, 27-29, 31, 32, 46
Wisse, Jak.[a], 134
Wisse, L., 134
Wisse, Pt., 93
Wisse, Sm., 67, 134, 138
Wisse, Suz., 23
Wit, Joh. de, 185, 186
Wolf, H.J. de, 123
Wolf, Jac. de, 141, 142
Wolf, W. de, 141
Wolff, J. v.d., 181
Wondergem, S.Deb., 44
Wouters, Abr.Pt., 112
Wouters, Adr.[a], 112
Wijnand, Jn[a], 17, 18, 45-48
Wijnand, Pt., 17, 21-25, 29, 31, 32, 46

Z

Zachariasse, J.(L.), 22, 28, 31, 32
Zachariasse, K.L., 28, 30, 31
Zachariasse, N., 24
Zandijk, J., 246
Zetten, Adr.[a] van, 255
Zuidweg, Mtj.Klaz., 112
Zuidweg-van Dorst, C., 12
Zuurdeeg, J.P.B., 12
Zweden, Adr.[a] van, 209
Zweden, C. van, 284
Zijnen, P.J., 117